

Шуст О.А., Варченко О.М., Крисанов Д.Ф. та ін.

**АГРАРНІ ТА
АГРОПРОДОВОЛЬЧІ
СТРУКТУРИ В УМОВАХ
ПОСИЛЕННЯ
ТУРБУЛЕНТНОСТІ**

Монографія

Київ - 2023

УДК 338.439:330.131.7

А 25

Автори: Шуст О.А., Варченко О.М., Крисанов Д.Ф., Артімонова І.В., Варченко О.О., Вернюк Н.О., Гаврик О.Ю., Драган О.О., Зубченко В.В., Ткаченко К.В.

Рецензенти: *Коваленко Ольга Володимирівна*, доктор економічних наук, професор, завідувачка відділу економічних досліджень, інноваційного провайдингу та зовнішніх зв'язків Інституту продовольчих ресурсів НААН

Новак Інна Миколаївна, доктор економічних наук, професор, завідувачка кафедри менеджменту Уманського національного університету садівництва.

Лісовий Андрій Васильович, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри аудиту, державного фінансового контролю та аналізу, Державний податковий університет.

Рекомендовано до друку вченою радою

Білоцерківського національного аграрного університету

Протокол №10 від 22.11.2022 р.

А 25 Аграрні та агропродовольчі структури в умовах посилення турбулентності: монографія / Шуст О.А., Варченко О.М., Крисанов Д.Ф. та ін.; за ред. О.А. Шуст. – К.: ТОВ «ТРОПЕА», 2023. – 440 с.

ISBN

На основі глибокого аналізу явищ і процесів, що відбуваються у природі, суспільстві, економіці, фінансах, аграрній сфері та які мають спільну характеристику – турбулентність, і отриманих висновків опрацьовано теоретичні підходи та практичні пропозиції щодо мінімізації можливих втрат і захисту від її руйнівних наслідків. Розкрито особливості розвитку корпоративного та індивідуального секторів сільського господарства в умовах посилення турбулентності та запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення. Висвітлено господарську діяльність підприємств харчової індустрії в умовах активізації євроінтеграційних процесів та посилення їх ролі у нарощуванні масштабів експорту продукції АПК. Узагальнено позитивний досвід функціонування фінансово-банківської системи України в найбільш критичні роки трьох фінансово-економічних криз та в умовах російської агресії.

УДК 338.439:330.131.7

ISBN

© Шуст О.А., Варченко О. М.,
Крисанов Д.Ф. та ін., 2023

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	6
ПЕРЕДМОВА.....	9
РОЗДІЛ I	
ТУРБУЛЕНТНІСТЬ І ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК	
АГРОСФЕРИ.....	21
1.1. Турбулентність у фізичному просторі та поширення цього терміна в економічну систему.....	21
1.2. Рушійні сили та форми прояву турбулентних явищ і процесів в аграрно-економічних системах	40
1.3. Формування передумов і засобів упередження та захисту від руйнівних наслідків турбулентності в аграрно-економічних системах.....	58
РОЗДІЛ II	
ТЕНДЕНЦІЇ СТРУКТУРИЗАЦІЇ	
КОРПОРАТИВНОГО СЕКТОРА СІЛЬСЬКОГО	
ГОСПОДАРСТВА.....	85
2.1. Ретроспектива становлення і нинішній стан корпоративного сектору сільського господарства	85
2.2. Сучасні тенденції і перспективні зрушення в корпоративному секторі.....	105
2.3. Перспективи функціонування агрохолдингів в умовах впровадження ринкового обігу сільськогосподарських земель.....	126

РОЗДІЛ III
ІНДИВІДУАЛЬНИЙ СЕКТОР СІЛЬСЬКОГО
ГОСПОДАРСТВА В УМОВАХ ПІДВИЩЕННЯ
ТУРБУЛЕНТНОСТІ ТА АКТИВІЗАЦІЇ
ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ..... 145

- 3.1. Ресурсне забезпечення сільських домогосподарств 145
- 3.2. Обробіток землі, ведення господарства, результативність і ефективність виробництва в домогосподарствах сільського населення 173
- 3.3. Формування і розбудова агропродовольчих ланцюгів як інструменту створення підвищеної доданої вартості 190

РОЗДІЛ IV
ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ГОСПОДАРСЬКА
ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВ ХАРЧОВОЇ
ІНДУСТРІЇ В УМОВАХ АКТИВІЗАЦІЇ
ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ..... 213

- 4.1. Форми господарювання і види діяльності в харчовій індустрії..... 213
- 4.2. Сучасні аспекти розвитку підприємств харчової індустрії..... 235
- 4.3. Нормативно-правове забезпечення і ефективність господарської діяльності підприємств харчової індустрії 268
- 4.4. Посилення ролі підприємств харчової індустрії в зовнішньоекономічній діяльності аграрного бізнесу 298

РОЗДІЛ V	
ТУРБУЛЕНТНІ ЯВИЩА І ПРОЦЕСИ	
У ФІНАНСОВО-БАНКІВСЬКІЙ СФЕРІ ТА ЇЇ РОЛЬ	
У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ РОЗВИТКУ	
АГРАРНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ.....	328
5.1. Роль фінансово-банківської сфери в забезпеченні реалізації стратегічних цілей розвитку аграрно-економічних систем	328
5.2. Вплив фінансово-економічних криз у ХХІ столітті на фінансово-банківську сферу України.....	354
5.3. Турбулентні явища і процеси, породжені корона вірусною інфекцією, та їх роль у розвитку аграрно-економічних і фінансово-банківських систем.....	379
5.4. Стійкість і втрати аграрно-економічних та фінансово-банківських систем в умовах російсько-української війни	400
ПІСЛЯМОВА.....	423
ДОДАТКИ	432

СПИСОК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

А - секція КВЕД включає Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство

АПФ – агропромислові формування

АТУ – адміністративно-територіальний устрій

ВАР - Всеукраїнська Аграрна Рада

ВВП – валовий внутрішній продукт

ВРХ – велика рогата худоба

ГН – господарства населення

ГУАМ – Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова

ДПССУ - Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів і захисту споживачів (Держпродспоживслужба України)

ЗЗР – засоби захисту рослин

ЄБРР – Європейський банк реконструкції та розвитку

Єврозона - частина Європейського Союзу, в яку входять 19 країн (із 27 країн-членів (без Великої Британії) Співдружності), і офіційною валютою яких є євро. У ЄС проживає більше 446 млн. європейців, а в Єврозоні - понад 336 млн. людей (75,3%). В Єврозоні перебувають: Австрія, Бельгія, Ірландія, Італія, Іспанія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Фінляндія, Франція, Греція, Словенія, Кіпр, Мальта, Словаччина, Естонія, Латвія, Литва

ЄДРПОУ - Єдиний державний реєстр підприємств та організацій України

ЄК – Європейська Комісія

ЄС - Європейський Союз

КВЕД – класифікація видів економічної діяльності

Кабінет Міністрів України – вищий орган виконавчої влади

МВ БПр - мінімальні вимоги базових програм

МСП - малі і середні підприємства

МОП - Міжнародна організація праці

МФК – Міжнародна фінансова корпорація

НАССР - (Hazard Analysis and Critical Control Point – аналіз ризиків і критичні контрольні точки) – Система управління безпекою харчових продуктів

НАНУ – Національна академія наук України

НААН – Національна академія аграрних наук України
НБУ – Національний банк України
ОРК – оператор ринку у сфері виробництва, обігу та використання кормів
ООН – Організація Об'єднаних Націй
ПДП – постійно діючі процедури (безпеки)
ПРООН – агентство ООН з розвитку відіграє важливу роль, допомагаючи країнам досягати Цілей сталого розвитку 2030 (ЦСР-2030)
СВК - сільськогосподарський виробничий кооператив
СГП – сільськогосподарське підприємство
СМФ – проект «Сімейні молочні ферми» впроваджується у рамках спільного проекту Урядів Канади і Швеції та ПРООН в Україні «Посилене партнерство для сталого розвитку»
СОК – сільськогосподарський обслуговуючий кооператив
СОТ – Світова організація торгівлі
СПД – суб'єкт підприємницької діяльності
СУБХП – система управління безпекою харчової продукції
СУМ – стратегічне управління модернізацією
СФЗ – санітарні та фітосанітарні заходи
ФГ – фермерське господарство
ФОП – фізична особа-підприємець
ЦПВ – Центр партнерської взаємодії
ЦОВВ – центральний орган виконавчої влади
В+С+Д+Е – секції КВЕД промисловості: Добувна промисловість і розроблення кар'єрів + Переробна промисловість + Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря + Водопостачання; каналізація, поводження з відходами
GLOBALG.A.P. – єдиний інтегрований стандарт для первинної продукції, що гарантує безпеку всього циклу виробництва: від кормів, посівного матеріалу і закінчуючи готовою продукцією
COVID-19 – гостра респіраторна хвороба, яку оцінюють як пандемію, спричинена коронавірусом SARS-CoV
NBICS-технології – новітні мегатехнології: інфо-, біо-, нано-, когнітивні та соціогуманітарні, які посилюють ефекти їхнього спільного застосування і ризиковість суспільства знань

Проект USAID Підтримка аграрного і сільського розвитку – АГРО. Метою програми АГРО є прискорення економічного розвитку сільських громад України, що потребують найбільшої підтримки, шляхом покращення управління в сільськогосподарському секторі, що сприятиме розвитку більш продуктивних, сучасних та прибуткових мікро, малих та середніх сільськогосподарських підприємств (ММСП), які успішно інтегруватимуться в конкурентні українські та міжнародні ринки.

ПЕРЕДМОВА

На нинішньому етапі розвиток аграрної сфери України зазнає впливу процесів глобалізації, модернізації, інноватизації, впровадження сучасних технологій обробітку земель сільськогосподарських культур і посівів, збирання та первинної доробки врожаю. Однак в останні 30–35 років поступово, хоча з певними затримками, багато відомих учених почали концентрувати увагу на проблемах, явищах і процесах розвитку живої та неживої Природи і Соціуму (суспільства), які мають спільну характеристику – турбулентність (від лат. *turbulentus* – бурхливий, хаотичний, непередбачуваний, невпорядкований). Це можна пояснити тим, що турбулентність, як універсальна характеристика Природи та Соціуму, набула значного поширення і пронизує усі їх складові, має високий ступінь взаємозалежності подій і суперечливості змін, незважаючи на те, що відбуваються вони у різних сферах, в інші проміжки часу та у різних локаціях. Хаотичні й безсистемні зміни у будь-якому середовищі можуть зумовити не лише його поступову трансформацію, посилювати нестабільність і непередбачуваність, але, при досягненні певної межі або ж при переході через «поріг міцності», – породжувати депресію, застій, кризу чи катастрофу. Турбулентність різнопланово й неоднозначно впливає на розвиток громадянського суспільства, економіки, фінансової та аграрної сфер тощо.

Надвисокою турбулентністю вирізняється розвиток агропродовольчого сектору економіки унаслідок того, що саме тут поєднуються природно-біологічні, організаційно-виробничі та фінансово-господарські процеси, які відбуваються у різних сферах та в неоднаковий час. Вони простежуються у принципово різних локаціях, зокрема: середовищі земельних ресурсів, навколишньому природному середовищі, біологічних системах вирощування продукції рослинництва і тваринництва, організаційно-виробничих системах сільського господарства та харчової індустрії, фінансово-банківському секторі. І в кожній локації, спонтанно або ж через природні обставини чи свідоме управління різними процесами масового характеру, виникає порядок і організований стан із безпорядку чи хаосу. Послідовність подальших робіт або технологіч-

них операцій зумовлена природними процесами визрівання і досягання врожаю чи виробництва тваринницької продукції, яким опосередковано підпорядковуються всі інші зміни. З отриманням сільськогосподарської та харчової продукції відбувається проходження готових виробів по товаропровідних мережах різної конфігурації та протяжності, а реалізація споживачам – під впливом ринкового попиту і пропозиції на окремі товари та в конкретних локаціях. Практично на кожному етапі виникає безліч ситуацій, які можна назвати безпорядком або навіть хаосом і лише включення у ці процеси свідомості людини дозволяє досягти певного організованого стану та порядку. Таким чином, будь-яка ситуація і незалежно від того, в якій області чи сфері вона сформувалася, розвивається за своїм сценарієм. Водночас вона зазнає впливу турбулентності, причому як внутрішньої, так і зовнішньої – і не тільки в наближеному зовнішньому середовищі, але й у віддаленому – світовому просторі.

Отже, в найширшому розумінні йдеться про глобальні потрясіння у світі: локальні війни й терористичні акти, природні катаклізми і погіршення екології, фінансово-економічні й аграрні кризи, науково-технологічні революції і перехід економік світу до нового циклу або фази розвитку та ін. Зокрема, російсько-українська війна або «спеціальна воєнна операція» в Україні, що розпочалася 24 лютого 2022 р., триває і дотепер, залучаючи у свою орбіту не тільки сусідні з нашою державою країни, але й практично усі європейські та багато країн на інших континентах. Свідомо організована росіянами неспровокована воєнна агресія проти України сколихнула весь світ і спричинила масовий спротив цій людиноненависницькій ідеї.

В епоху інформаційних технологій будь-які зміни, суперечливі явища і процеси, в якихось регіонах нашої планети, можуть стати предметом обговорення і впливати на прийняття рішень державами у досить віддалених від них регіонах світу. Тому, все стало в ньому взаємозалежним і взаємо-відносним. Навіть невеликі турбуленції в нерівноважних системах можуть привести до «ефекту метелика» – виникнення масштабних подій в іншій локації та в інший час.

Для характеристики суперечливих і хаотичних змін на ринках капіталів, споживчих товарів, кредитних ресурсів тощо почали вживати цей термін. Турбулентність розвитку сучасної економіки, аграрно-економічних та інших систем в умовах невизначеності, непередбачуваності й хаосу носить ймовірнісний (подія, результат якої не може бути відомий наперед) характер. Стан стохастичних (випадкових) систем визначається випадковою комбінацією її складників, а кінцевий результат функціонування будь-якої системи неможливо чітко спрогнозувати чи чітко передбачити. Системи зазнають впливу ендогенних і екзогенних чинників, які діють із різною силою, у різних локаціях та у різний час. І в кожному окремий момент у системі може скластися певна комбінація чинників, у наступний – зовсім інша, а в подальші періоди вона не буде схожа на будь-яку з попередніх.

Застосування турбулентного підходу до економічних систем дає змогу вийти на новий рівень їх пізнання. Зокрема, усі системи розвиваються не тільки прямолінійно (переважно на коротких відрізках часу) чи циклічно (залежно від тривалості циклу), але й з виникненням на певному етапі детермінованого хаосу (залежно від початкових умов). Так відбувається і в Природі, і в Соціумі. Часто вказані форми розвитку і функціонування структурних утворень співіснують паралельно чи навіть з розривами у часі та просторі і, чим, надзвичайно ускладнюють динаміку і процеси розвитку систем та унеможливають прогнозування їх поведінки.

Аграрна сфера надзвичайно чутлива як до зовнішніх викликів і впливів, так і до внутрішніх трансформацій, а її функціонування пов'язано із розвитком аграрно-економічних систем різного масштабу та спеціалізації. Агроекосистеми є складними структурами, розвиток яких ґрунтується на поєднанні і паралельного, і послідовного, і з певним лагом у часі та перервності у просторі введення у виробничі процеси природних, матеріальних, трудових та інших ресурсів. Вони базуються на залученні та спільному використанні у виробництві аграрної сировини і готових харчових продуктів сучасних можливостей багатьох акторів (суб'єктів господарювання).

Практика доводить, що розвиток агроекосистем відбувається під впливом тісно переплетених ендогенних та екзогенних процесів, що нарощують активність, однак вони дедалі частіше відбу-

ваються хаотично й безсистемно. У простих агроекосистемах чітко простежуються причинно-наслідкові зв'язки, можливо спрогнозувати різні сценарії їх подальшого розвитку. Але складні системи, які мають велику кількість взаємозв'язків і потужний масштаб взаємодії та багатошарову внутрішню структуру, дуже помітно відрізняються за своїми властивостями від простих аналогів і практично не можуть бути чітко прогнозованими на тривалий період часу.

На агроекосистеми хаотично й безсистемно впливають як внутрішня турбулентність, так і турбулентні процеси зовнішнього середовища. Отже, турбулентність - це досить поширене в природі явище самоорганізації, пов'язане з регулярними або хаотичними переходами від безладдя до порядку і навпаки. Тобто, турбулентність є гармонією, і хаосом одночасно.

Специфіка функціонування агроекосистем полягає в тому, що первинною складовою тут виступає природно-біологічна система. Ефективність їх функціонування великою мірою залежить від сприятливості природно-кліматичних умов, що є визначальною та необхідною передумовою своєчасного й повноцінного протікання біологічних і фізіологічних процесів задля реалізації генетичного потенціалу живих організмів. І вже на цьому етапі продуценти, але як споживачі ресурсів, входять у бізнес-середовище і постають перед низкою економічних ризиків, а також перед проблемами, які форс-мажорного характеру. Вони породжені винятковими обставинами чи збуреннями природного, політичного, військового, екологічного та іншого походження. У багатьох країнах експерти працюють над тим, щоб обмежити вплив на економіку таких збурень і хоча б частково компенсувати втрати від їх негативних наслідків. В Україні функцію щодо подібних збурень значною мірою виконує сільськогосподарське страхування. У перспективі розширення державного фінансування на потреби агостраховання дозволить забезпечити фінансову стабільність та збереження аграрного бізнесу. Самі ці ключові проблеми і розглядаються в *першому розділі* монографії.

Питанням розвитку корпоративного сектору сільського господарства в умовах посилення турбулентності та їх вирішення на етапі відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення

присвячено *другий розділ видання*. Нині домінуюча роль у виробництві продовольчої продукції належить корпоративному сектору аграрної сфери, який пройшов тривалий період становлення. Розвиток корпоративного сектору відбувався у складних умовах: поряд із руйнацією системи економічних відносин, що базувалася на колективній власності на землю і засоби виробництва, формувалася нова, в якій провідною стала приватна власність на основні засоби сільського господарства. Крім аграрних підприємств, наприкінці 90-х років минулого століття до корпоративного сектору почали відносити фермерські господарства. Цей поділ на корпоративний та індивідуальний (до нього відносяться господарства населення) сектори сільського господарства закріплено офіційно.

Найбільшим продуктивним капіталом у сільському господарстві є земельні ресурси. У своїй основі вони чітко закріплені за конкретними власниками: сільськогосподарськими підприємствами, особистими селянськими і підсобними господарствами, державними підприємствами, об'єднаними територіальними громадами тощо. Земельний ресурс – основний засіб для вирощування та отримання врожаю і від нього значною мірою залежить економічна ефективність аграрного виробництва, дохідність підприємств, їх подальший розвиток і соціальне благополуччя колективів, які обробляють землю. У середовищі аграрних підприємств відбуваються складні й навіть суперечливі процеси, які ведуть до збільшення землезабезпеченості тих виробників, які ведуть сільськогосподарську діяльність. Це пов'язано з тим, що значно збільшується чисельність агровиробників, які не мають земельних угідь. За останні п'ять років більш як утричі, з них фермерських господарств – у 16 разів.

В аграрному секторі за активної участі фінансово-промислових груп виникла ще одна організаційно-правова форма господарювання – агрохолдинги. Поява їх була зумовлена низкою суперечливих обставин: розривом технологічних зв'язків між підприємствами суміжних галузей, наявністю значного диспаритету в цінах на аграрну сировину та харчову продукцію, відсутністю власних фінансових ресурсів у агровиробників, неможливістю забезпечити відповідність харчової продукції європейським вимогам тощо. Формування агрохолдингів було наслідком виникнення нової

економічної ситуації та нових викликів, зокрема: руйнації планово-командної системи і створення умов для переходу на ринкову модель економічних відносин. Це відбулося на основі роздержавлення та приватизації майна і землі, створення суб'єктів господарювання на базі приватної власності, формування ринкових механізмів економічних відносин між акторами та з державою, масової скупівлі агрохолдингами корпоративних прав сільськогосподарських підприємств тощо.

Майже усі агрохолдинги є вертикально інтегрованими структурами, а їх діяльність спрямована на отримання кінцевої продукції. Наявність усіх акторів агропродовольчого ланцюга в одній структурі дає змогу отримати низку відчутних переваг: надзвичайно спростити шляхи переміщення сировини і готової продукції між його ланками, знизити трансакційні й оптимізувати транспортні витрати, забезпечити дотримання вимог щодо безпечності та якості продукції. Найбільш ефективними за останні роки виявились агроіндустріальний холдинг Миронівський хлібопродукт (МХП) та агрохолдинг Кернел груп.

У сільському господарстві України з 1 липня 2021 року функціонує земельний ринок. За один рік було укладено понад 105 тис. правочинів на загальну площу земель більше як 252 тис. га (0,8% від фонду земель у приватній власності). Був заданий потужний вектор змін у сфері землеволодіння та землекористування, тому, хоча поступово та із певними застереженнями, ринок сільськогосподарських угідь буде удосконалюватись, як невід'ємний атрибут ринкової економіки.

У *третьому розділі* монографії основну увагу приділено аналізу розвитку індивідуального сектору сільського господарства в умовах суттєвих зрушень у структурі й можливостях сільських домогосподарств і загострення дисбалансів у зовнішньому середовищі. Вчені-аграрники вважають за доцільне на макроекономічному рівні розглядати домогосподарства як один із головних суб'єктів ринкової економіки поряд із такими суб'єктами, як держава або аграрні й комерційні підприємства. Отже, вся сукупність домогосподарств є суб'єктом макроекономіки, а сукупність господарств населення як виробників сільськогосподарської продукції – суб'єктом аграрного сектору економіки. Протягом 2009–

2020 рр. кількість сільських домогосподарств зменшилася до 4711,5 тис. (на 9,2%), з яких 73,5% (2020 р.) здавали земельні ділянки в оренду (середня площа земельної ділянки – 403,0 сотих гектара), 15,8% – для вирощування продукції лише для власних потреб (29,7), 10,0% – для вирощування продукції для власних потреб і на продаж (139,7), 0,7% – тільки почали освоювати та інше (48,0 сотих гектара). Таким чином, п'ять із шести домогосподарств, включно з тими, хто здає земельні ділянки в оренду, вирощують продукцію на продаж.

За статистичними даними, протягом 2010 – 2021 рр. індивідуальний сектор господарював результативно: загалом – 108,5%, у рослинництві –130,0%, але у тваринництві – 74,4%. Чітко простежувався вплив аграрних криз: у 2015 та 2020 рр. виробництво продукції зменшувалося. По продукції тваринництва результативний показник за досліджуваний період становить 89,8%, після 2015 року обсяги її виробництва навіть не досягали середньорічного значення, а кожен наступний рік характеризувався ще більшим спадом.

Різниця у вартості валової продукції сільського господарства на одного зайнятого у 2009 р. склала 2,01 рази, у 2020 р. – 4,39 рази по сільськогосподарських підприємствах і у господарствах населення за такими складовими:

- зменшення чисельності зайнятих в обох типах господарств;

- збільшення виробництва продукції сільського господарства у сільськогосподарських підприємствах;

- вища вартість валової аграрної продукції у сільськогосподарських підприємствах порівняно з господарствами населення.

Отже, за 2009–2020 рр. продуктивність праці на одного зайнятого у сільськогосподарських підприємствах зросла у 2,18 рази порівняно з господарствами населення.

За планової економіки ланцюговий підхід в аграрній сфері спирався на технологічну єдність природно-біологічного (вирощування харчової сировини) та переробного (виробництво харчової продукції) процесів. Підприємства харчової індустрії були розміщені поблизу сировинної бази, а прямі зв'язки з аграрними підприємствами підтримувалися державою. Але самостійність агровиробників зіткнулася з диктатом переробників, тому із ситу-

ації, що склалася, вихід вбачався у формуванні сільськогосподарських кооперативів, у розвитку яких не спостерігається позитивна динаміка до збільшення.

Отже, орієнтація на створення сільськогосподарських кооперативів без відчутної державної підтримки є несвоечасною. За таких умов зусилля мають бути спрямовані на територіальне розширення зон функціонування та розбудову діючих агроланцюгів, вишукування прихованих резервів і незадіяних ресурсів, формування ефективних економічних механізмів та інструментів підвищення доданої вартості по усьому ланцюжку – від вирощування аграрної сировини до реалізації готових харчових продуктів.

Нині простежується млявий розвиток сільськогосподарської кооперації по одних напрямках, який поєднується із стагнацією та занепадом (ліквідацією кооперативів) по інших. Аграрна продукція, яка мала б надходити на переробку, залишається населенню і використовується не за призначенням. Головна причина – низька щільність діючої мережі (кооперативи і спілки) сільськогосподарської кооперації, як сполучної ланки між господарствами населення і потужностями харчової індустрії. Вирішення цієї проблеми можливе за умови активної допомоги держави у фінансовому й організаційному плані, формуванні сучасної нормативно-правової бази із залученням кращого досвіду європейських країн у цій сфері. Відповідно це, сприятиме активній розбудові агропродовольчих ланцюгів.

Питання реформування, розвитку та господарської діяльності підприємств харчової індустрії в умовах активізації євроінтеграційних процесів розглядаються в *четвертому розділі* монографії. Аналіз показав, що за десятирічний період (2010-2020 рр.) зменшення чисельності суб'єктів господарювання по харчовій індустрії було відносно нижчим, ніж по переробній промисловості, промисловості у цілому і первинному виробництву. Це свідчить про вищу стійкість переробно-харчових підприємств і господарств первинного виробництва (за винятком малих) щодо посилення турбулентності у внутрішньому і зовнішньому середовищі та про їх значно вищу щільність і наближеність до споживачів продовольчої продукції.

Із середини 2010-их рр. процес інтеграції аграрного сектору України інтеграції до внутрішнього ринку ЄС помітно пришвид-

шився. Цьому сприяло удосконалення сучасної нормативної бази, її запровадження дедалі більшим контингентом операторів ринку харчових продуктів, кормів і первинної продукції. Однак виникали нові невідповідності між чинними вітчизняними та європейськими нормами, а отже, загострювалася потреба коригування нормативної бази та організації практичного впровадження нових законодавчих актів у підприємствах та господарствах. Це постає надзвичайно важливою передумовою забезпечення підприємств харчової індустрії безпечною і якісною продовольчою сировиною та виробництва конкурентоспроможної харчової продукції.

Здійснено об'єктивну оцінку змін у структурі експорту агропродовольчої продукції в частині випуску продукції з високою доданою вартістю (тобто, з різним ступенем обробки або глибиною перероблення), що відповідатиме європейським вимогам (директивам, технічним регламентам і стандартам) та надходити на зовнішні продовольчі ринки. Для аналізу структуру експорту поділено на три складові шляхом агрегування продукції АПК (по групах 01-24):

I. Продукція первинного виробництва - сировина рослинного і тваринного походження (групи 01+03+05+06+10+12+13+14);

II. Оброблена продукція – проміжна (групи 02+04+07+08+09+11);

III. Готова продукція - (групи 15+16+17+18+19+20+21+22+23+24).

Експорт продукції АПК у 2015 р. (криза) становив \$14,6 млрд., а у 2019 р. (підйом) \$22,1 млрд. Їх розподіл за складовими I+II+III становив відповідно (в %): 52,5/7,9/39,6 та 55,9/8,2/35,9.

У 2019 р. була схвалена Стратегія розвитку експорту продукції сільського господарства, харчової та переробної промисловості України на період до 2026 року (розпорядження уряду від 10.07.2019 № 588-р). Обсяг експорту аграрної продукції станом на 2026 р. має досягти 21,8 млрд дол. США, а співвідношення між сировиною, обробленою і готовою продукцією $39/21/40 = 8,5/4,6/8,7$ млрд доларів.

Експорт продукції АПК у 2020 (стагнація) –2021 (підйом) роках зростав: 22,2 млрд дол. = 51,5/7,4/41,1 та \$27,7 млрд дол. = 53,9/7,0/39,1. Отже, це дає підстави зробити однозначний висновок: незважаючи на певне збільшення експорту обробленої та готової продукції в останні роки, експорт продовольчої сировини значно перевищував показники по двох перших складових, що

зумовило реальне погіршення співвідношення між ними. Для того, щоб хоча б кількісно досягти запланованого обсягу експорту обробленої продукції (від 2,0 млрд до 4,6 млрд дол.) до 2026 р. необхідно реалізувати значний комплекс заходів щодо нарощування та інноваційно-технологічної модернізації діючих потужностей з обробки продовольчої сировини. Але воєнна агресія з боку Росії 2022 р. внесла свої жорсткі корективи у перспективні плани, та проектні розрахунки.

Таким чином, об'єктивні реалії надзвичайно залежні від турбулентних і форс-мажорних обставин, що виникають зовні і не пов'язані з національною економікою. За таких умов реалії у сфері виробництва й експорту продукції АПК можуть бути не передбачуваними як щодо позитивних змін, так і спадних трендів. Потрібен певний період часу, щоб оцінити негативні наслідки турбулентності та із урахуванням прогнозів дії – змоделювати її вплив на національну економіку загалом і продовольчий комплекс зокрема.

Питання функціонування фінансово-банківських систем в умовах нарощування турбулентних явищ і процесів та їх впливу на розвиток аграрно-економічних систем висвітлено у *п'ятому розділі* монографії. У банківській системі України від початку першої фінансово-економічної кризи 2008–2010 рр., а особливо під час та після другої кризи 2014–2016 рр. відбувалися глибинні зрушення і трансформації. Вони проводилися Національним банком України та вищим її політичним керівництвом з метою очищення цієї системи від учасників з непрозорою структурою власності й дуже вузьким спектром діяльності чи обслуговування надто обмеженого кола споживачів банківських послуг. За 2009–2022 рр. кількість банків зменшилася від 184 до 68 од., а банківських структурних підрозділів – від 20257 (2021 р.) до 5989 (на – 01.07.2022 р.) одиниць.

Перша криза 2008–2010 рр. призвела до втрати 15,1% ВВП у 2009 р., але вже з другої половини 2010 р. почалося повільне відродження національної економіки. Друга криза спричинила втрату 6,6% ВВП у 2014 р. та 9,8% валового продукту в 2015 р. і тому була більш затяжною, і глибшою, з низкою несприятливих наслідків як для економіки країни загалом, так і для фінансово-банківського сектору.

Валовий внутрішній продукт у 2009 р. («дно» кризи) становив 117,2 млрд дол. США і докризового рівня національна економіка досягла у 2013 р. (ВВП був на рівні 183,3 млрд дол. , проти 2008 р. – 180,0 млрд дол.). Але друга криза була більш руйнівною: ВВП у 2015 р. («дно» кризи) становив 90,6 млрд дол. і докризового рівня досягнуто лише у 2021 р. – ВВП склав 200,09 млрд дол. (109,15% від докризового рівня 2013 р. - 183,31 млрд дол.; для порівняння: ВВП у 2020 р. становив 155,58 млрд дол., або 84,9% від докризового рівня 2013 року.).

Основним природним чинником виникнення фінансово-економічної кризи виявилася пандемія COVID-19. Її виникнення пов'язано з проблемами в мікробіології. Однак швидкість поширення захворювання серед населення планети та вплив на світову економіку були настільки надпотужними, що пандемія породила третю глобальну кризу 2020 – 2021 рр.

Зростаюча невизначеність розвитку ситуації із COVID-19, її негативний вплив на ділову активність у світі, постійні зміни споживчого попиту, раптове скуповування у великих обсягах продукції зумовили значні втрати в продовольчому секторі. Виробники не встигали реагувати на такі перепади споживчого попиту, імпорт окремих продуктів був обмежений, тому виникав локальний дефіцит певних продуктів. Через зміну попиту на продовольство сталися обмеження в логістиці та затримки й розриви в ланцюгах постачань.

Ще не закінчилася пандемія коронакризи, а світ втягнувся у воєнний конфлікт у центрі Європи, тимчасові біженці з України з'явилися у кожній країні Європейського континенту. Військова агресія мала своїм наслідком блокаду морських портів України та спровокувала «зернову кризу» і в цей час ще одна біологічна проблема – поширення мавп'ячої віспи. Таким чином, турбуленції різної природи, які раптово виникають і до того ж накладаються одна на одну, надзвичайно ускладнюють розвиток економік багатьох країн , тому проблема їх стійкості постала як одна з першорядних.

За оцінками експертів, прямі збитки для сільського господарства (знищення, пошкодження, викрадення урожаю в зерносховищах і на полях, сільськогосподарської техніки, тварин і птиці, до-

брив, пального) унаслідок російсько-української війни становлять 4,3 млрд дол. США. Водночас непрямі втрати вітчизняного сільськогосподарства через війну досягли 23,3 млрд дол. США. Ця сума враховує недоотриманий дохід аграріїв та їхні додаткові видатки.

Національний банк України активно проводив підготовку банківської системи до повномасштабної війни з Росією, зважаючи на існуючу загрозу, зокрема стрес-тестування, хоча деякі банки до цього заходу поставилися не надто відповідально. Однак банківська система України витримала потужний удар унаслідок повномасштабного вторгнення Російських військ на територію нашої держави.

Під час дії воєнного стану для підтримання бізнесу в межах програми «Доступні кредити 5-7-9%» банки надали майже 8 тис. підприємств та ФОП понад 28 млрд грн кредитів, у тому числі 17 млрд грн (тобто, 61%) надано агропідприємствам для проведення посівної кампанії. Програма сприяла підтриманню ділової активності та забезпеченню економічної безпеки країни як необхідної передумови фінансової стабільності. Загальний обсяг укладених за програмою угод (станом на 27.05.2022р.) перевищив 117 млрд грн, підтримкою скористалися понад 42 тис. підприємств та фізичних осіб-підприємців.

Це видання є результатом наукових досліджень, що проводяться у Білоцерківському національному аграрному університеті за науково-дослідною темою «Розвиток аграрних і агропродовольчих структур в умовах посилення турбулентності» (строки виконання: III кв. 2020 р. – IV кв. 2023 р.), науковий керівник теми – д.е.н., проф. Д.Ф.Крисанов. Над написанням працював авторський колектив монографії у складі: доктор економічних наук, професор О.А. Шуст (керівник), доктор економічних наук, професор О.М. Варченко, доктор економічних наук, професор Д.Ф. Крисанов, кандидати економічних наук, доценти: Артімонова І.В., Вернюк Н.О., Гаврик О.Ю., Драган О.О., Зубченко В.В., Ткаченко К.В., доктори філософії: Варченко О.О., Свиноус Н.І.

Літературне редагування монографії виконано редакційно-видавничим відділом аграрного університету і за це їм щира подяка від авторського колективу.

РОЗДІЛ I

ТУРБУЛЕНТНІСТЬ І ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК АГРОСФЕРИ

- 1.1. Турбулентність у фізичному просторі та поширення цього терміна в економічну систему*
- 1.2. Рушійні сили та форми прояву турбулентних явищ і процесів в аграрно-економічних системах*
- 1.3. Формування передумов і засобів упередження та захисту від руйнівних наслідків турбулентності в аграрно-економічних системах*

1.1. Турбулентність у фізичному просторі та поширення цього терміна в економічну систему

Упродовж останніх десятиліть учені різного наукового спрямування активно розробляють проблеми, які мають багато схожого у різних сферах Буття. Йдеться про космологію, астрофізику, фізику газів і рідин, оптику, термодинаміку, квантову фізику, механіку, хімію та інші галузі науки. Водночас стало зрозумілим, що жива Природа також підпадає під загальну схему універсальних законів неживої Природи. Зазначимо, що до живої Природи відносять людей, флору і фауну, гриби, бактерії, віруси. Людина є розумною істотою і свідомо веде свою різнопланову діяльність, спрямовану на гідне забезпечення власного життя. Але, як засвідчила практика, людина і суспільство перебувають і розвиваються під впливом закономірностей розвитку Природи й універсальних законів Всесвіту. Отже, дослідники в галузі біології (мікробіології, фізіології, генетики), ботаніки, зоології, анатомії людини, медицини та інших суміжних науках також постають перед проблемами, які не тільки пронизують усі складові живої і неживої Природи, але й охоплюють різні явища та процеси, що у ній відбуваються, включаючи громадянське суспільство (Соціум).

Фізичні явища і процеси, які відбуваються в зовнішній оболонці Землі, тобто в атмосфері, досліджуються метеорологією (або фізикою атмосфери). Унаслідок як видимих, так і прихованих

безперервних й хаотичних змін в основних параметрах атмосфери (тиск, температура, вологість, іонізація, швидкість руху повітря тощо та їх перепади між різними ділянками Землі), погодні явища не можливо прогнозувати на тривалий період часу. Це доступний для наочного сприйняття та переконливий приклад того, наскільки швидко й безсистемно можуть започатковуватися і хаотично відбуватися різні явища та процеси в атмосфері. Водночас, незважаючи на ведення постійних досліджень змін в її стані та накопичені за понад століття відповідні статистичні дані, неможливо вичерпно усвідомити рушійні сили руйнівних природних процесів (смерчів, тайфунів, злив, заморозків, посух, буревіїв тощо), а також, з огляду на важливі досягнення математичної науки, включаючи розвиток апарату і методів математичного моделювання, надати достовірні дані щодо прогнозу погоди більш як на один тиждень.

У громадянському суспільстві, яке ми називаємо Соціумом, також відбуваються різні явища та процеси, що досить складно спрогнозувати на тривалий період часу. Слід враховувати, що особливості розвитку суспільства на певних проміжках часу здійснюють не лише різноплановий, й часто суперечливий вплив на інші сторони його функціонування. Йдеться про економіку, фінанси, соціальну сферу, населення і форми його розселення, громадський порядок у країні, оборонний сектор держави та ін. Будь-яка складова державного утворення розвивається за власним сценарієм, але різною мірою зазнає впливу як внутрішніх трансформацій, так і зовнішніх чинників – і не лише з боку суспільства, а й усього світу.

Маємо на увазі глобальні потрясіння в світі: локальні війни й терористичні акти, природні катаклізми, погіршення екології, фінансово-економічні та аграрні кризи, науково-технологічні революції (інноваційні, інформаційні, комунікаційні, когнітивні, соціогуманітарні, виникнення біо- і нанотехнологій, які вже конвергуються в NBICS-технології), перехід національних економік розвинених країн до нового циклу (короткого, середнього, довгого) або фази (спаду, депресії, поживлення, зростання до настання піку піднесення) економічного розвитку та ін. Оскільки в епоху інформаційних технологій будь-які значні зміни, різнобічні явища

і нові процеси, що виникають і відбуваються в одній частині планети, можуть оперативнo стати предметом обговорення і таким чином впливати на прийняття важливих рішень в іншій частині світу або в певних країнах, тому світові явища стали взаємозалежними і взаємовідносними. Практика засвідчила, що навіть незначні зрушення в хаотичних системах можуть призвести до «ефекту метелика», тобто виникнення масштабних подій в іншому місці та в інший час. Досить часто специфічну роль каталізатора майбутніх подій виконують соціальні мережі, інтернет-видання та друковані засоби масової інформації, які, поширюючи інформацію, сприяють формуванню відповідних настроїв у суспільстві або здійсненню різних масштабних змін або провокують виникнення кризових явищ. Соціум, як жива і нежива Природа, перебуває у постійному русі, а відносний спокій чи порядок в одній частині країни чи світу може співіснувати з безладом і хаосом іншої. До того ж, рано чи пізно, ситуація може набути протилежного характеру.

Зазначимо, що наведені спільні властивості перебування ключових складників Буття у різних станах (мікро- або макростанах), зокрема, порядку, спокою, дезорганізації, безладу, кризи, катастрофи й навіть цілковитого хаосу, можуть слугувати підставою для фундаментального філософського висновку про всеосяжну єдність їхньої основи. Водночас об'єктивним і логічним є висновок про доцільність застосування при проведенні досліджень у різних галузях спільної науково-методологічної бази та у межах єдиної схеми, з використанням загальної термінології, інструментів, методів, моделей і математичного апарату. Їх застосування дасть змогу отримати нові знання про досліджувані сфери, галузі науки, різні середовища, а також про системи, процеси і структури.

Однак, починаючи із середньовіччя, в деяких секторах науки і дотепер, домінували зовсім інші наукові погляди на вищезгадані проблеми. Всесвіт розглядали як просту механістичну модель – (подібно до гігантської машини), яку приведено в рух. Варто зауважити, що таку теорію й нині сповідує значна частина представників соціальних наук, зокрема економістів. Класична наука приділяє основну увагу стійкості, порядку, однорідності й рівновазі. Вона вивчає головним чином замкнені системи й лінійні

співвідношення, в яких малий сигнал на вході викликає рівномірно по всій області визначення малий відгук на виході¹. Ці механістичні погляди, спочатку з обережністю зазнали критики, з огляду на неможливість пояснити всі події в системі лише з позицій класичної науки, але вже з другої половини ХХ ст. почав формуватися новий підхід. **Всеосяжну теорію змін** започаткували співробітники Брюссельської наукової школи, в якій ключова роль належала Ігорю Пригожину – лауреату Нобелівської премії 1977 р. в галузі газохімії, **за роботи по дисипативним структурам, що виникають у нерівноважних системах унаслідок протікання незворотних процесів**. Найважливіша із відомих робіт має влучну назву «**Порядок із хаосу**», а також вченим опубліковані й інші².

З погляду Е. Тоффлера (американський філософ, педагог, соціолог, письменник, футуролог), сутність **теорії змін** у спрощеному вигляді зводиться до наступного. Деякі частини Всесвіту, дійсно, можуть діяти як механізми. Такими є замкнуті системи, але вони в кращому випадку незначна частина фізичного Всесвіту. Більшість систем, які становлять для нас інтерес – **відкриті**, й вони обмінюються енергією чи матерією (можна було б додати й і інформацією) з навколишнім середовищем. До відкритих систем, без сумніву, належать біологічні та соціальні системи, а це означає, що будь-яка спроба розглядати їх у межах механістичної моделі приречена на невдачу³.

¹ Тоффлер О. Наука и изменение (Предисловие). *Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой* И. Пригожин, Стенгерс И.: Пер. с англ./ Общ. ред. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича и Ю.В.Сачкова. - Москва: Прогресс,1986. С. 14-16.

² Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой: Пер. с англ./Общ. ред. В.И. Аршинова, Ю.Л. Климонтовича и Ю.В. Сачкова. Москва: Прогресс,1986. 432 с.; Николис Г., Пригожин И. Самоорганизация в неравновесных системах. От диссипативных структур к упорядоченности через флуктуации. Москва: Мир, 1979. 512 с.; Пригожин И. От существующего к возникающему. Москва: Наука, 1985. – 328 с.; Николис Г., Пригожин И. Познание сложного. – М.: Мир, 1990. – 358 с. та ін.

³ Тоффлер О. Наука и изменение (Предисловие). *Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой*/ И. Пригожин, И. Стенгерс/ пер. с англ.; общ. ред. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича и Ю.В.Сачкова. Москва: Прогресс,1986. С. 17.

Для того щоб зрозуміти сутність *теорії змін*, доцільно звернутись до її ключової ідеї та використати для цього запропоновану І. Пригожиним термінологію. Згідно з оприлюдненою *теорією змін*, усі системи, як правило, включають в себе низку підсистем, які характеризуються однією спільною властивістю, тобто у них постійно відбуваються *флуктуації* (лат. – невеликі нерегулярні, хаотичні зміни чи відхилення). Часто низка флуктуацій або окрема флуктуація можуть бути настільки потужними, що та організована підсистема, де вони відбуваються, не витримує таких перевантажень і руйнується. Цей переломний момент авторами було названо *особливою точкою* або *точкою біфуркації* (лат. – роздвоєння, розгалуження), і саме тут неможливо передбачити, в якому напрямі відбуватиметься подальший розвиток: чи буде стан системи хаотичним чи вона перейде на новий, більш диференційований та вищий рівень упорядкованості або організації, який автори назвали *дисипативною структурою* (*дисипація* – розсіювання енергії (ресурсів, інформації) системою у навколишнє середовище, що супроводжується зниженням ступеня її стійкості). Зазначимо, що тут дослідники акцентують увагу на можливості *спонтанного* виникнення порядку та організації із безпорядку і хаосу в результаті *самоорганізації*⁴ – процесу виникнення складних структур при відсутності нав'язаного зовнішньою дією порядку, тобто гармонійного, очікуваного, передбачуваного стану.

Цю ключову для розуміння *теорії змін* ситуацію І. Пригожин описує наступним чином: «Ми детально обговорюємо поняття, які дозволяють описати формування дисипативних структур, наприклад, поняття теорії біфуркацій. Необхідно підкреслити, що поблизу точок біфуркації в системах спостерігаються значні флуктуації. Такі системи немовби «коливаються» перед вибором одного із кількох шляхів еволюції, і знаменитий закон великих чисел, коли його розуміти як звичайно, перестає діяти. Невелика флуктуація може стати початком еволюції в абсолютно новому напрямі,

⁴ Тоффлер О. Наука и изменение (Предисловие). *Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой*/ И. Пригожин, И. Стенгерс/ пер. с англ.; общ. ред. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича и Ю. В. Сачкова. Москва: Прогресс, 1986. С. 17-18.

яке різко змінить всю поведінку макроскопічної системи. Невідворотно напрошується аналогія із соціальними явищами і навіть з історією. Далекі від думки протиставляти випадковість і необхідність, ми вважаємо, що обидва аспекти відіграють важливу роль в описанні нелінійних надзвичайно нерівноважних систем»⁵.

Вважаємо, що одним із важливих оціночних параметрів виникнення флуктуацій та біфуркацій виступає їхня ключова характеристика – **турбулентність** (лат. – бурхливий, хаотичний, непередбачуваний, невпорядкований). Як правило, хаотичні та безсистемні зміни в будь-якому середовищі можуть викликати не лише його поступову трансформацію, посилювати нестабільність і непередбачуваність, але при досягненні певної межі (інтенсивності, глибини, масштабності охоплення чи накопиченні критичної маси змін), можуть спричинити кризу або катастрофу. Саме за таких обставин виникає хаос в **дисипативних системах**, тобто відхилення від рівноваги певної структури чи підсистеми, і формується нова даність – **детермінований хаос** (явище, при якому поведінка нелінійної системи виглядає випадковою, але має високу чутливість до початкових умов, при цьому неможливо пояснити її майбутній стан). Згідно з існуючими оцінками, **детермінований хаос** – це також порядок, але дуже складний, і настільки, що його вважають хаосом. За таких умов, як зазначають дослідники, **підвищується ступінь синтезу порядку і хаосу, спрямованого на посилення стійкості дисипативних систем**.

Вікіпедія подає таке визначення цього терміна⁶: **«дисипативна система (або дисипативна структура) – відкрита нелінійна система, яка є далекою від стану термодинамічної рівноваги. Така система є нерівноважною завдяки розсіянню енергії, одержуваної ззовні. Внаслідок самоорганізації у таких системах можуть виникати стійкі структури, які існують за умови постійної дисипації, тобто втрати системою енергії. З появою складної впорядкованої структури в системі зростає ентропія, яка компенсується негати-**

⁵ Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой/ пер. с англ.;общ. ред. В. И. Аршинова, Ю.Л.Климонтовича и Ю. В.Сачкова. Москва: Прогресс, 1986. С. 56.

⁶ Дисипативна структура. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org> › wiki › Дисипативна_с...

вним потоком ентропії зовні. Система, в якій відбуваються дисипативні процеси і яка прямує до стану рівноваги... Дисипативна структура здійснює постійний обмін **речовиною** та енергією із середовищем, в котрому вона народилася, та є структурно стійкою у ньому... Як тільки система переходить у рівноважний стан, ці структури зникають. Дисипативна система також може називатися нерівноважною або стаціонарною **відкритою системою** Біологічне **життя** також може вважатися прикладом дисипативної системи».

Погоджуємося з думкою, що і соціальне життя (функціонування та розвиток Соціуму) є також прикладом ще одного типу дисипативної системи.

Отже, *перехід від механістичного сприйняття світу до його сприйняття з позиції теорії змін* (від класичної науки, тобто механістичної діалектики, до синергетики (грец. – сприяння, співробітництво), отже методології пізнання закономірностей і процесів самоорганізації систем), базується на принципових відмінностях між поведінкою простих і поведінкою значно складніших систем, наприклад, між механікою і біологічним чи соціальним життям. Для проведення системних міждисциплінарних наукових досліджень у контексті теорії змін та з урахуванням вимог синергетики, тобто загальних принципів погодженої взаємодії частин при формуванні й поведінці складних систем, що функціонують як єдине ціле у різних сферах Буття, зокрема: космічних, фізичних, технічних, ядерних, хімічних, біологічних, соціальних тощо, необхідно було опрацювати відповідний методичний інструментарій та запропонувати спеціальний глосарій ключових термінів та словосполучень.

На думку Є. Ходаківського, методичний інструментарій синергетики ґрунтується на системних дослідженнях і теорії змін, однак має й певні відмінності. Найбільш характерні з них: головна увага акцентується на процесах розвитку та занепаду систем; хаос відіграє важливу роль у процесах руху системи, при чому не тільки деструктивну; досліджуються процеси самоорганізації систем; враховується кооперативність процесів, які лежать в основі самоорганізації та розвитку систем; вивчається сукупність внутрішніх та зовнішніх взаємозв'язків системи; визнається евристична сила

теорії змін і більша роль середовища у процесі змін, тобто адаптивність системи; у вищому ступені генералізується дія об'єктивних законів розвитку і руйнування системи, оскільки виходить із природи протікання явищ та процесів⁷.

Таким чином, зважаючи на надзвичайно широкий спектр наукових проблем, вирішення яких спирається на свідомому використанні основних положень теорії змін і принципів синергетики, важливо хоча б у загальних рисах сформувані відповідний глосарій. На нашу думку, до числа базових з повним правом та необхідними підставами можна віднести наступні одноосібні, взаємопов'язані чи протилежні за сутністю і змістом ключові поняття: механістика і синергетика, хаос і порядок, статичні і дисипативні структури, закриті і відкриті системи, внутрішнє середовище і зовнішні зв'язки систем, нерівноважний і стійкий стан, організація і дезорганізація, руйнація і самоорганізація, розвиток і занепад, революція і еволюція, детермінізм і біфуркація, необхідність і випадковість, нестабільність і непередбачуваність, впорядкованість і невпорядкованість, стійкість і стабільність, постійність і регулярність, причина і наслідок, генетика і соціобіологія, біологічні і соціальні структури, лінійні і нелінійні математичні моделі, ендогенні та екзогенні чинники, ентропія, коеволуція, закони, обмеження, інваріантність тощо. Із залученням зазначених та інших понять учені проводять глибокий та всебічний аналіз, розкривають або ж синтезують сутність явищ, оцінюють чи описують різні сторони минулих, нинішніх і прогнозують виникнення майбутніх процесів і зв'язків, передумов трансформацій чи наслідків змін, що вже відбулися, включаючи виникнення криз і катастроф, на гіга-, мега-, макро-, мезо-, міні- та нанорівнях.

Отже, виникнення та посилення інтенсивності флуктуацій у поєднанні з турбулентним характером їх появи (у різних місцях і в різний час), але при досягненні певних граничних параметрів для умов конкретного стану хаосу (чи порядку) приводить до виникнення біфуркацій (розгалужень), тобто можливостей розвитку пе-

⁷ Методологія наукових досліджень в парадигмі синергетики: монографія / Є. І. Ходаківський, В. К. Данилко, Ю.С. Цал-Цалко; за заг. ред. д-ра екон. наук Є. І. Ходаківського. Житомир: ЖДТУ, 2009. С. 5.

вного середовища за низкою різних сценаріїв. У цьому зв'язку одна із ключових проблем синергетики це визначити можливі сценарії подальшого розвитку середовища, а також обрати найприйнятніший. Для цього важливо провести відповідні наукові дослідження з метою встановлення якісних параметрів і кількісних значень майбутніх станів середовища (систем, процесів, структур) під впливом біфуркацій.

Термін «турбулентність» спочатку застосували у природничих науках, зокрема газо-, гідро- і термодинаміці, пізніше відбулася термінологічна дифузія в інші сектори: метеорологію, аеродинаміку, астрофізику, океанографію, сферу відтворення й розселення популяцій тварин, проведення аналізу і моделювання хімічних реакцій, характеристики функціонування механічних систем тощо. У природничих науках, як вважає В. Бурлачков, під турбулентністю слід розуміти безперервний рух у середовищі, під час якого можна спостерігати утворення вихорів унаслідок пульсації швидкостей в окремих сферах⁸. Таким чином, термінологія природничих наук (механіки руху рідин і газів) на основі дифузії поступово поширилася в біологічній, соціальній, економічній науках, що свідчить про наявність багатьох спільних рис та посилення міждисциплінарних зв'язків у науковій сфері.

Доцільність і корисність використання терміна «турбулентність» були підтверджені подальшими науковими дослідженнями. Варто зауважити, що даний термін знайшов поширення не лише в природничих науках, але і в економіці, економіці, фінансах, медицині суспільному житті тощо. Це пояснюється тим, що на непередбачуваність, як ключову характеристику поведінки систем, процесів чи структур, тобто певного середовища, впливають не лише внутрішні зміни, але і зовнішні, які були, є і будуть притаманні різним галузям науки і сферам практичної діяльності.

Зокрема, у другій половині минулого століття для характеристики різновекторних, а часто суперечливих, безсистемних і хаотичних змін на ринках капіталів, споживчих товарів, динаміки цін,

⁸ Бурлачков В. К. Турбулентность экономических процессов: теоретические аспекты. *Вопросы экономики*. 2009. № 11. С. 90–97. URL: <https://mgimo.ru/library/publications>.

попиту на кредити й інші фінансові ресурси почали активно вживати термін «турбулентність» у таких словосполученнях: «ринкова турбулентність», «турбулентність економічних процесів», «турбулентність глобальної економіки», «турбулентне суспільство», «турбулентний соціум», «турбулентні явища», «турбулентний підхід», «турбулентність в управлінні програмами розвитку» тощо. Фактично йдеться про стохастичний (випадковий) характер розвитку громадянського суспільства, національної економіки, аграрного, фінансового та інших її секторів в умовах невизначеності, непередбачуваності й хаосу. За визначенням науковців, розвитку таких систем притаманний імовірнісний характер.

Стан стохастичної системи може визначатися випадковим чином, або випадковою комбінацією її складників. Йдеться не лише про випадковий набір чинників, але і випадковий, непередбачуваний характер їхніх комбінацій, а також і внутрішніх, і зовнішніх чинників. Зважаючи на це, кінцевий результат функціонування будь-якої системи не може бути чітко прогнозованим або точно передбаченим. Адже система часто перебуває під впливом ендогенних і екзогенних чинників, які діють із різною силою та у різних місцях системи, а до того надалі ці комбінації не будуть подібні до попередніх. І в кожному окремий момент часу в системі може скластися одна комбінація зазначених чинників, у наступний – зовсім інша, а надалі ці комбінації не будуть подібні до попередніх. Оскільки згадані комбінації чинників постійно змінюватимуться, то і турбулентність систем різної природи (фізичних, біологічних, соціальних, економічних та ін.) у кожному окремий момент часу характеризуватиметься різним набором властивих їй параметрів. Отже, під впливом турбулентності різних чинників формуються мінливі, непередбачувані й навіть хаотичні умови функціонування економічних систем, що зумовлює підвищення **ентропії** (грец. – звернення всередину), тобто міри невизначеності (невпорядкованості, хаосу). **Ентропія** – ключова характеристика розвитку (зростання або зменшення невизначеності) складних систем різної природи. Посилення турбулентності спричиняє зростання ентропії, а значить – зниженню стійкості системи, отже, зменшенню можливостей та діапазону прогнозування їх подальшої зміни. Водночас, чим більш сформованою буде відкрита сис-

тема, тим менша в ній ентропія і навпаки. Ентропія наближається до нуля у закритих системах, однак якщо такі системи й існують, то лише сформовані теоретично як моделі для проведення досліджень.

У цьому зв'язку С. Шкарлет і М. Дубина акцентують увагу на доцільності *застосування турбулентного підходу* як спеціально-го методу пізнання закономірностей розвитку складних економічних систем. «Цей метод дозволяє створити певну теоретичну платформу дослідження складних систем у нестабільних, а що важливіше, складних для прогнозування умов її функціонування⁹». І далі: «турбулентність – це завжди сукупність процесів, які починають впливати на систему, за своєю природою це такі процеси, умови протікання яких важко передбачити. Слід також врахувати, що в більшості випадків системи різної природи розвиваються в середовищах, що остаточно ще не досліджені. Елемент непередбачуваності завжди залишається. Власне, певний рівень незнання є джерелом виникнення ризику, що передбачувана дія, процес будуть виконуватися інакше»¹⁰.

Зазначимо, що на основі узагальнень низки наукових і методичних положень з проблем турбулентності, оприлюднених у різних публікаціях, авторам вдалося виокремити *особливості турбулентного підходу*, що необхідно враховувати при вивченні й аналізі складних економічних систем, а також сформулювати передумови та чинники, які опосередковують або уможлиблюють його використання, зокрема¹¹:

1) турбулентний підхід доцільно використовувати у разі, якщо рівень невизначеності навколишнього середовища безконтрольно підвищується функціонуванням, власне, самої економічної системи;

2) середовище, в якому функціонує економічна система, стає складно прогнозованим і непередбачуваним, а за короткий промі-

⁹ Shkarlet, S. M., Dubyna M. V. Application of turbulent approach to the knowledge of the economic systems. *Науковий вісник Полісся*. 2017. № 1 (9), ч. 1. С. 9.

¹⁰ Shkarlet, S. M., Dubyna M. V. Application of turbulent approach to the knowledge of the economic systems. *Науковий вісник Полісся*. 2017. № 1 (9), ч. 1. С. 11.

¹¹ Shkarlet, S. M., Dubyna M. V. Application of turbulent approach to the knowledge of the economic systems. *Науковий вісник Полісся*. 2017. № 1 (9), ч. 1. С. 14.

жок часу виникає значна кількість руйнівних факторів, які впливають на стійкість такої системи;

3) його (турбулентний підхід) слід використовувати лише у тому випадку, коли середовище, в якому функціонує економічна система, є справді неупорядкованим, оскільки нестабільні процеси не завжди бувають бурхливими, а неупорядковані процеси не завжди визначаються як нестійкі та хаотичні;

4) відсутні можливості для планування і прогнозування майбутньої поведінки складної економічної системи та її навколишнього середовища;

5) наявність таких турбулентних процесів, які неможливо змінити або неможливо здійснити. Механізм контролю можливо лише адаптувати до них, і можна логічно вважати, що відбувається підготовка до реалізації різних сценаріїв подальших дій. Автори врахували і цілком узгодили сформульоване положення з позицією І.А.Дем'янчук., яка зазначила, що посилення турбулентності економіки в даний момент неможливо уникнути, можна лише прагнути більшою чи меншою мірою пристосуватися до нього¹²;

6) не можна впливати на бурхливі процеси за допомогою економічного регулювання органами державної влади, які здебільшого не мають виключно економічного характеру, а в процесі формування необхідних інструментів і запобіжників значну роль відіграють політичні, соціальні, психічні та психологічні фактори.

Таким чином, турбулентність фактично постійно присутня в усіх сферах Буття – вона упереджує, супроводжує і опосередковує розвиток систем (структур, процесів) різної природи. Отже, застосування турбулентного методу до вивчення особливостей поведінки економічних систем в умовах активізації спорадичного (стихійного, безсистемного) виникнення та непередбачуваної комбінації явищ, які швидко прогресують і їх не можна оцінити й передбачити, дозволяє зробити логічний висновок про те, що стійкість таких утворень буде знижуватися, а рівень ентропії (неупорядкованості, хаосу) – підвищуватися. За умов безсистемного й хаотичного виникнення нових явищ та їх впливу на функціонуючі

¹² Дем'янчук І. А. Природа і особливості виникнення економічної турбулентності. *Інвестиції: практика та досвід*. 2012. № 5. С. 89.

утворення в різних місцях та у різні періоди часу, складно провести або ж взагалі неможливо забезпечити достовірне прогнозування подальшої поведінки систем різної природи. Це також унеможливило пошук і запровадження хоча б окремих елементів передбачуваності.

У цьому зв'язку доречно привернути увагу до нових фундаментальних факторів невизначеності та структурних змін у світовій економіці, а саме¹³:

1) значна частка доходів провідних країн світу у сфері послуг і, перш за все, у фінансовій сфері порівняно з реальним сектором економіки (60–70%);

2) підвищення ролі інтелектуального чинника в економіці, реалізація якого супроводжується прогресивним масштабуванням як традиційних, так і виникаючих нових і дедалі більш складних умов протікання бізнес-процесів;

3) підвищення ринкового впливу великих транснаціональних компаній на розвиток світової економіки і, як наслідок, виникнення нових форм глобальних комунікацій у бізнесі;

4) зниження ефективності традиційних макро- і мікрорегуляторів економіки (субсидії, інтервенції, протекції, податкові й кредитні пільги, цінні трансферти і т. ін.).

Викладене у теоретичному аспекті стосується зовнішніх впливів на системи. Власне й самі ці системи не є стабільними, бо їхні структури також внутрішньо трансформуються. Залежно від можливих комбінацій елементів, їхня роль, унаслідок спрацьовування реактивності дії, у найзагальнішому вигляді матиме такі ключові сценарії розвитку:

а) функціонування структурного утворення як цілого здійснюватиме турбулентний (непередбачуваний) вплив на зовнішнє (нарколишне) середовище і різною мірою підсилуватиме його хаотичний характер;

¹³ Жудро М. М. Системный анализ факторов стратегии развития АПК. *Никоновские чтения - 2016: материалы XXI Международной научно-практической конференции "Научно-технологическое развитие АПК: проблемы и перспективы", 18-19 октября 2016 года.* С. 336. URL: https://books.google.com/books/about/Никоновские_чтения_2016.

б) структурне утворення у цілому буде зберігати баланс ентропії внаслідок взаємопогашення протилежних процесів, тобто її збільшення при зниженні ступеня стійкості системи шляхом дисипації енергії у зовнішнє середовище та зниженні рівня ентропії при підвищенні ступеня стійкості такої структури. Отже, вплив внутрішніх змін у структурному утворенні на зовнішнє середовище буде незначним або ж мінімальним;

в) структурне утворення зменшуватиме вплив на зовнішнє середовище внаслідок посилення розбалансованості системи, що супроводжуватиметься відчутним зменшенням стійкості й підвищенням рівня ентропії. Отже, кінцевий результат такого сценарію наступний: руйнація структури або ж її всебічна та докорінна трансформація на принципово нових засадах, тобто виникнення нового системного утворення.

Необхідно зазначити, що наведені теоретичні узагальнення стосовно як внутрішньої трансформації складних систем, так і їх впливу на зовнішнє середовище, у практичному відношенні значною мірою залежать не тільки від масштабності існуючих структурних утворень, але й від наявності та інтенсивності протікання турбулентних явищ і процесів безпосередньо в зовнішньому середовищі. У цьому зв'язку одна із ключових практичних проблем нинішнього етапу розвитку суспільства криється в тому, що необхідно забезпечити стійкий розвиток соціально-економічних та інших багатогалузевих систем в умовах посилення турбулентності.

На думку Т. Поснової¹⁴, «турбулентність характеризується двоїстою природою: у часі – широким спектром хвилеподібних коливань основних економічних параметрів, а у просторі – значною нерівномірністю соціального та економічного розвитку. Універсальні загрози, з якими сьогодні стикається усе людство (ресурсні, кліматичні, демографічні та інші), накладаються на ризики, що характерні для певних регіонів та створюють своєрідну матрицю потенційних турбулентностей».

¹⁴ Т. Поснова Т.В. Україна в умовах глобальної економічної турбулентності: теоретичний підхід. *Науково-практичне видання «Незалежний АУДИТОР»*. 2017. № 21 (III). С.37.

Підкреслимо, що авторка акцентує увагу на глобальних наслідках турбулентності, а також передумовах виникнення широкого спектру потенційних сценаріїв активізації турбулентних процесів у масштабах регіону. Однак глибинна сутність питання полягає не лише в чіткішій ідентифікації усього спектру проблем і загроз, спровокованих посиленням турбулентності, але і в обґрунтуванні й розробленні методичних підходів та запровадженні ефективних інструментів і запобіжників їх вирішення.

У цьому аспекті даремно привернути увагу до напрацювань ряду вчених-регіоналістів (Безденєжних Т., В. Бурлачкова В., Журавльова Г., Каднічанська М., Кормановська І.), що були оприлюднені в низці публікацій¹⁵. Дослідники акцентують увагу на тих наукових положеннях, які розкривають принципові відмінності у підходах до обґрунтування виникнення та методів вирішення вищезгаданих проблем¹⁶. На зміну традиційному підходу, який спирався на ключове положення про те, що стійкий розвиток соціально-економічних систем базується на моделі збалансованого розвитку трьох взаємозв'язаних і рівноправних підсистем та множинності взаємодії між ними (екологічній, соціальній та економічній), приходить новий підхід. Сутність його в тому, що з позиції нової парадигми та сучасної методології *холізму* (грец. – увесь, цілий) стійкий розвиток соціально-економічної системи полягає в тому, що екологія, економіка і соціум – це взаємно підпорядковані підсистеми єдиного цілого. У такій моделі економічна підсистема є підпорядкованим елементом системи вищого порядку, головне завдання якої забезпечити довгострокове збереження та розвиток надскладних систем (отже, сформована і береться до уваги наступна ієрархія: економічна підсистема – соціально-економічна сис-

¹⁵ Бурлачков В. К. Турбулентность экономических процессов: теоретические аспекты. *Вопросы экономики*. 2009. № 11. С. 90–97; Безденежных Т. И., Кормановская И. Р., Кадничанская М. О. Факторный подход к оценке рисков регионального развития. *Региональная экономика: теория и практика*. 2015. № 32 (407). С. 32–44; Журавлева Г. П., Манохина Н.В. Новые правила игры в условиях экономической турбулентности. *Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета*. 2013. № 5. С. 23–28.

¹⁶ Кормановская И. Р. Устойчивость развития региональных социально-экономических систем в условиях турбулентности. *Проблемы современной экономики*. 2015. № 4 (56). С. 189-190. URL: www.m-economy.ru/art.php?nArtId=5624.

тема регіону – соціально-економічна система країни). Це сприятиме вирішенню такого завдання, як пошук оптимального способу розподілу ресурсів між регіонами з метою підтримки загальної економічної рівноваги в межах національної економіки.

Водночас, будь-яка регіональна соціально-економічна система є відкритою, тому вона зазнає впливу зовнішнього середовища: із стану рівноваги її виводять структурні та циклічні зрушення, інфляція, безробіття та ін., а стан її рівноваги відносний і тимчасового характеру. Разом із тим стан рівноваги соціально-економічної системи регіону, її стабільність та рівновага хоча і носять тимчасовий характер, однак вони можуть проявлятися лише на основі певної кількісної та якісної сталості економічних, соціальних та екологічних характеристик і параметрів. Стійкість регіональної соціально-економічної системи більшою мірою зумовлена стійкістю структурних зв'язків, а не елементів і визначається ефективністю використання чинників, що забезпечують позитивну траєкторію розвитку, а також її спроможністю повертатися до рівноважного стану при виникненні загроз.

Водночас, як акцентують увагу С. Шкарлет і М. Дубина¹⁷, у періоди значних коливань, які можна спостерігати в суспільстві, застосування традиційних методів прогнозування економічних систем виявляється неможливим. Цей фактор вимагає пошуку нових методів наукових досліджень, запозичення та адаптації вже існуючих і створених у межах інших наукових досліджень за умови, що вони відповідають вимогам і можуть використовуватися у процесі пізнання економічних систем.

Отже, вчені-регіоналісти акцентують увагу на тому, що соціально-економічна система регіону є базовою в системі національної економіки будь-якої країни і тому заслуговує на поглиблений аналіз. У цьому зв'язку доцільно викласти позицію цієї проблеми стосовно І. Кормановської. Дослідниця вважає¹⁸, що становлення сучасної моделі стійкого розвитку значною мірою пов'язано із

¹⁷ Shkarlet, S. M., Dubyna M. V. Application of turbulent approach to the knowledge of the economic systems. *Науковий вісник Полісся*. 2017. № 1 (9), ч. 1. С. 9.

¹⁸ Кормановская И. Р. Устойчивость развития региональных социально-экономических систем в условиях турбулентности. *Проблемы современной экономики*. 2015. № 4 (56). С. 190. URL: www.m-economy.ru/art.php?nArtId=5624.

теорією еволюційної економіки й зумовлено зміною економічної ролі інновацій, темпів, напрямів і механізмів реалізації інноваційних процесів. Сучасні уявлення про еволюцію складної системи, якою є регіон, передбачає чергування періодів відносно стійкого розвитку з критичним станом, моментами біфуркації, де здійснюється перехід до нових структур. Випадкові коливання можуть мати вирішальне значення при виборі подальшого шляху еволюції системи в точках розгалуження (біфуркації). У кожній такій точці може бути кілька варіантів розвитку. Завчасно передбачити, який, із можливих варіантів розвитку регіональної соціально-економічної системи буде реалізований, практично неможливо.

Отже, позиція цієї авторки, тісно перегукується та узгоджується з науковою точкою зору Ігоря Пригожина, а саме: невелика флуктуація може стати початком еволюції в абсолютно новому напрямі, який різко змінить всю поведінку макроскопічної системи, обидва аспекти (тобто, випадковість і необхідність) відіграють важливу роль в описуванні нелінійних надзвичайно нерівноважних систем¹⁹.

Таким чином, теоретичне припущення Ігоря Пригожина знайшло підтвердження та практичну реалізацію на прикладі розвитку такого комплексного територіального утворення як соціально-економічна система регіону. Відповідно до цього підкреслимо, що в один ряд із регіоном, як складною соціально-економічною системою, можна поставити і спеціалізовані галузеві комплекси, зокрема: промислові (за галузями), транспортний, агропродовольчий, лісопромисловий, водогосподарський та ін. Отже, питання функціонування регіону, як і галузевого комплексу, та специфіка регулювання їх розвитку в умовах посилення турбулентності постають однопорядковими задачами. Тому будь-яке просування по шляху вирішення проблем однієї складної системи унаслідок використання ефективних факторів і управлінських рішень можна буде адаптувати до специфіки інших.

¹⁹ Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой/ пер. с англ.; Общ. ред. В.И.Аршинова, Ю..Л.Климонтovichа и Ю.В. Сачкова. Москва.: Прогресс,1986. С. 56

На думку вчених-регіоналістів, основною причиною турбулентності в економіці виступає посилення глобалізації політико-економічних процесів у світі, яка відбувається одночасно з посиленням диференціації рівня соціально-економічного розвитку країн і макрорегіонів: від натурального господарства до шостого технологічного укладу. Глобалізація зумовлює вектор гомогенності, однорідності політичного та соціально-економічного простору; соціально-економічна і інституційна диференціація – вектор гетерогенності, неоднорідності. Їх одночасна дія і обумовлює виникнення ефекту «торнадо», який проявляється в економічній турбулентності²⁰.

Звідси, одночасна та взаємовиключна дія спрямованих назустріч один одному векторів однорідності й неоднорідності (або ж однопорядковості та різноманітності) виступає рушійною силою, джерелом турбулентності. Можна подискутувати щодо реального існування вказаних векторів, хоча теоретично таке припущення допустиме, але сама ідея щодо розбалансованості різних складових системи, на нашу думку, є надзвичайно плідною. У більш доступному розумінні йдеться про виникнення різних форм дисбалансів, диспропорцій, перекосів і навіть асиметричностей в економічній системі, тобто коли окремі її складові (основні засоби, робоча сила, сировина, енергія, транспорт, менеджмент, логістика) унаслідок різних змін, під впливом турбулентності чи без неї, почнуть відчувати певний дефіцит, чим і спровокують у структурному утворенні напружений стан. Такий стан є дисгармонійним для системи загалом, однак до певного часу це не буде супроводжуватися виникненням незворотних змін в інших складових цього структурного утворення. На початковому етапі наслідком буде не тільки посилення напруженості в системі, але і зростання навантаження на інші складові на умовах взаємозамінності, якщо це практично можливо. Дисгармонійний стан може тривати до моменту усунення дефіциту чи перекосів у системі, чим і повинна займатися керуюча підсистема такого структурного утворення, а

²⁰ Кормановская И. Р. Устойчивость развития региональных социально-экономических систем в условиях турбулентности. *Проблемы современной экономики*. 2015. № 4 (56). С. 192. URL: www.m-economy.ru/art.php?nArtId=5624.

при загостренні ситуації до критичної межі це може виявитися причиною повної зупинки, тобто **його кризи**. Водночас, при продовженні збереження, а тим більше **при подальшому загостренні ситуації**, стане реальністю руйнація цього структурного утворення, тобто **його катастрофа**.

При посиленні турбулентності подібним чином будуть себе поводити і спеціалізовані галузеві комплекси. Однак тут на спільні характеристики і параметри складних соціально-економічних систем накладатимуться особливості формування, функціонування та стадії розвитку галузевих структурних формувань. Ці особливості зумовлені специфікою використовуваної сировини (добувають, вирощують чи синтезують), рівнем інноваційності й новітності технологій перероблення і випуску кінцевого продукту, його реалізації та отримання грошових коштів. На кожному із згаданих та на інших етапах будь-яка система під час свого функціонування відчуватиме як неузгодженість або розбалансованість між її складовими, так і хаотичний вплив різних явищ і процесів руйнівного характеру із зовнішнього середовища. Унаслідок цього може гальмуватися чи припинятися технологічний процес у різних ланках (точках) агропродовольчого ланцюга, якщо з таких позицій аналізувати аграрно-економічні (далі агроеко-) системи.

Отже, застосування турбулентного підходу до дослідження економічних систем дає змогу вийти на новий рівень їх пізнання. Зокрема, усі системи розвиваються не тільки прямолінійно (переважно на коротких проміжках часу) чи циклічно (залежно від тривалості циклу або його фази), але й з виникненням на певному етапі детермінованого хаосу (залежно від початкових умов). Так відбувається і в Природі (живій та неживій), і в Соціумі (економіці, фінансах та суспільстві). Доволі часто вказані форми розвитку і функціонування структурних утворень співіснують паралельно чи навіть з різними розривами у часі та просторі, чим, надзвичайно ускладнюють динаміку і процеси розвитку систем та унеможливають прогнозування їх поведінки на тривалий період часу. Як криза (тобто, повна зупинка структурного утворення), так і катастрофа (тобто, руйнація організаційна і навіть фізична низки елементів) агроecosистеми стає реальністю за умови, що активність і негативні наслідки турбулентних процесів значно переви-

щують існуючий у ній «поріг міцності», відбувається розбалансування цього структурного формування унаслідок зупинки (тимчасового виведення з ладу або вибуття повністю) ключових складових, без яких функціонування такої системи неможливе.

Маємо всі підстави визнати логічною аргументованість позицій тих вчених²¹, які доводять необхідність розрізняти сталий розвиток подій поза зоною турбулентності та специфічно нестійкий розвиток подій (надскладна стійкість) в економіці підприємства, фірми, компанії, країни і світової економіки в зоні турбулентності. Але надто нестійке становище економіки компанії або навіть країни в зоні турбулентності не хаотичне, а набуває специфічного (надскладного) порядку, що відрізняється від традиційного попереднього стійкого стану. Аргументом може стати гіпотеза Е. Петерса про фрактальність ринку, згідно з якою ринки залишаються стабільними до тих пір, поки є інвестори з різними інвестиційними горизонтами. Якщо на ринку у всіх інвесторів інвестиційні горизонти однакові (короткострокові), то виникає нестача ліквідності, тоді ринок стає нестійким²².

1.2. Рушійні сили та форми прояву турбулентних явищ і процесів в аграрно-економічних системах

Вище зазначалося, що будь-яка система зазнає турбулентних явищ і процесів як під впливом зовнішнього середовища, так і унаслідок змін її внутрішньої структури. Надзвичайно чутлива до зовнішніх викликів і впливів, до внутрішніх трансформацій аграрна сфера, функціонування якої пов'язано із розвитком аграрно-економічних систем різного масштабу й продуктової спеціалізації. Аграрно-економічні (агроеко-) системи – досить складні біосоціо-

²¹ Жудро М.К., Жудро Н. В. Методология исследований альтернативных состояний развития экономики АПК. *Никоновские чтения - 2016: материалы XXI Международной научно-практической конференции "Научно-технологическое развитие АПК: проблемы и перспективы", 18-19 октября 2016 года.* С. 335. URL: https://books.google.com/books/about/Никоновские_чтения_2016.

²² Петерс Э. Э. Фрактальный анализ рынков: применение теории Хаоса в инвестициях и экономике. Москва.: Интернет-трейдинг, 2004. 304 с.

просторові структури, функціонування яких базується на поєднанні і паралельного, і послідовного, і з певним відтермінуванням у часі та розривом у просторі включення у різновекторні процеси низки природних, матеріальних, працересурсних, енергетичних та інших чинників. Функціонування цих систем ґрунтується на спільному використанні й поетапному включенні у виробництво багатьох складників, зокрема: сільськогосподарських угідь; генетичних ресурсів рослинного і тваринного походження; рухомих і стаціонарних механізмів, знарядь праці, агрохімічних і органічних добрив, засобів захисту рослин і тварин для забезпечення вирощування біомаси; холодильно-складських потужностей для тимчасового зберігання продовольчої сировини та кінцевої харчової продукції; спеціалізованих потужностей для перероблення сировини в готову продукцію; логістично-транспортних підрозділів і підприємств торгівлі; кваліфікованого персоналу для обслуговування технологічних процесів і механізмів тощо.

Агроекосистеми або ж надсистеми (надзвичайно складні системи) виконують ключову функцію у суспільстві – забезпечують споживачів сучасними видами продовольства, а також створюють необхідні передумови для розширення зовнішньоекономічної діяльності держави і суб'єктів господарювання. Їх висока чутливість до зазначених зрушень багато в чому є не лише наслідком специфіки власного виробництва, але й того, що вони включають в себе всі етапи повного технологічного циклу (виробництво – розподіл – реалізація) й охоплюють різні рівні функціонування надсистеми (природне середовище – матеріальне виробництво і реалізацію – фінансово-банківську сферу), а саме:

сезонний характер вирощування багатьох видів продовольчої сировини і випуску готової продукції та цілорічний характер її реалізації;

висока залежність сільськогосподарського виробництва від природно-кліматичних умов, яке до того ж спорадично зазнає від різних природних катаклізмів (аномально високі температури, посухи, зливи, град, заморозки, підтоплення, заболочування, ерозійні та ґрунтопереносні процеси тощо). Зазначимо, що за останні

три десятиліття ризик виникнення природних катаклізмів і техногенних катастроф збільшився втричі²³;

велика кількість акторів (суб'єктів господарювання, ринкових та економічних агентів) в агропродовольчих ланцюгах і складність узгодження підприємством-інтегратором технологічних вимог переробно-харчового виробництва до харчової сировини з економічними інтересами кожного її продуцента;

постійне підвищення нормативних вимог чинними національними стандартами і запитів споживачів до безпечності та якості продукції, а також інших споживчих уподобань, що стає значною перепоною для дрібних виробників сільськогосподарської сировини;

тісна залежність сільськогосподарського виробництва від ключових складників (біологічної продуктивності насіння і посадкового матеріалу та молодняку худоби і птиці; природної продуктивності сільськогосподарських угідь), від стану укомплектованості й рівня забезпеченості технологічною лінійкою робочих знарядь і пересувних механізмів, від своєчасності надходження і належного використання в необхідних обсягах потрібних для вирощування продукції засобів живлення, захисту й інших препаратів тощо;

критична залежність економічних результатів господарювання від своєчасності збору врожаю, первинної доробки та тимчасового зберігання в господарствах первинного виробництва до моменту ефективної реалізації у торговельну мережу чи для перероблення в кінцеву продукцію;

надзвичайно висока залежність фінансової стабільності операторів ринку (ОП – господарств первинного виробництва, переробно-харчових підприємств, посередницьких структур, які пов'язані зі зберіганням та обігом харчової продукції) від оперативності проведення розрахункових операцій у фінансово-банківських установах. Йдеться про скорочення часового розриву між підписанням угод про поставки і відвантаженням продукції та проведенням розрахунково-банківських операцій. При виникненні ускладнень у роботі банківської системи розрахункові операції відбува-

²³ Ризик виникнення природних катаклізмів збільшився втричі – експерт. URL: <https://www.ukrinform.ua>.

ються із значними затримками або ж взагалі не відбуваються, що може спричинити зупинку виробництва чи взагалі руйнацію усєї надсистеми та ін.

Зазначимо, що існуючі агроєкосистеми суттєво відрізняються за розмірами: починаючи з малих виробників, які працюють на ринок і тим самим забезпечують свої сім'ї необхідними засобами для життя, до агрохолдингів, які створили повний технологічний цикл виробництва: від відтворення генетичних ресурсів до випуску та реалізації готової харчової продукції. Ключовою умовою тут виступає **суб'єктність будь-яких аграрно-економічних систем у ринковій економіці**. При її дотриманні вони автоматично потрапляють у сферу дії будь-яких турбулентних явищ і процесів, що спричиняє виникнення можливих різнопланових наслідків.

У найзагальнішому вигляді **аграрно-економічну систему** доцільно **аналізувати як природно-біологічну, виробничо-реалізаційну і фінансово-банківську підсистеми**. Вказані підсистеми уособлюють, з одного боку, різні рівні функціонування агроєкосистеми, як надскладного утворення, з іншого, – принципові відмінності між ними, зумовлені специфікою кожного середовища: природного, виробничого, банківського; а ще з іншого – для кожного з них турбулентність набуває дуже відмінних між собою рис і форм, про що йтиметься нижче.

Природно-біологічна підсистема виступає **своєрідним процесором**, що включає в себе комплекс природних чинників, зокрема ґрунт, як середовище для висіву насіння, та енергію Сонця, і при дотриманні необхідного температурно-вологісного режиму забезпечує розвиток живих організмів. Отже, **на вході в процесор – насіння, а на виході – дозріла біомаса**. Родючий ґрунтовий покрив виконує роль **своєрідної хіміко-біологічної лабораторії**, в якій під дією процесів фотосинтезу забезпечується реалізація генетичного потенціалу насіння сільськогосподарських рослин. Процеси, що пов'язані з вирощуванням біомаси, відповідні певній території і великою мірою залежать від природно-кліматичних умов місцевості, а природні процеси поєднуються із використанням сільськогосподарськими товаровиробниками штучних технологій визрівання, підтримки та стимулювання розвитку живих організмів.

Виробничо-реалізаційна підсистема включає в себе матеріальні, біологічні, трудові, енергетичні, інформаційні й інші ресурси, що знаходяться у володінні, управлінні чи розпорядженні суб'єктів господарювання та задіяні в процесах вирощування біомаси, її переробки, випуску та реалізації харчової продукції споживачам. Ця підсистема упереджує, супроводжує, сприяє та забезпечує ефективне функціонування і своєчасну реалізацію всіх природно-біологічних процесів. Вона базується на підготовці матеріально-технічної бази (техніки, механізмів, виробничих і складських приміщень) та обслуговуючого персоналу до проведення різноманітних операцій з вирощування біомаси, збирання врожаю сільськогосподарських культур й заготівлі продукції тваринництва, її переміщення на продовольчі ринки або на переробно-харчові потужності та реалізації готової харчової продукції. Запусковим механізмом функціонування повного технологічного циклу виробництва виступає реалізація економічних інтересів суб'єктів господарювання та ринкових агентів – учасників агропродовольчих ланцюгів, які забезпечують послідовне виконання технологічних процесів і операцій: від виробництва харчової сировини до споживання готової продукції та утилізації відходів.

Фінансово-банківська підсистема опосередковує економічні відносини між різними ринковими агентами (депозитні, кредитні та розрахункові операції за купівлю-продаж готової продукції, сировини, основних засобів, послуг, агрохімікатів і ветпрепаратів тощо; при необхідності - залучення й використання можливостей парабанківських установ тощо).

Зазначимо, що в чистому вигляді вказаних підсистем практично не існує, адже кожна із них певним чином переплітається із суміжними підсистемами, але за ключовими процесами, які до них належать, їх можливо позначити запропонованими термінами. Перші дві підсистеми є складовими сфери виробництва й розподілу, а третя – опосередковує та реалізує запити, потреби і результати діяльності виробників через відкриття поточних й інших рахунків суб'єктам господарювання та їх обслуговування, проведення розрахунково-банківських операцій, надання необхідних кредитів тощо. Однак важливість фінансово-банківської підсистеми полягає у тому, що від спектру надаваних банківськими установами й

отримуваних клієнтами послуг та оперативності проведення розрахункових операцій між суб'єктами господарювання та ринковими агентами залежить фінансове благополуччя та перспектива діяльності виробників.

Турбулентність почала активно виявлятися в колишньому СРСР із середини 80-х років минулого століття у зв'язку із поширенням відцентрових процесів, які охопили і політично неспокійні регіони України (столичний регіон, Донбас, Крим, західні області). З набуттям політичної незалежності в нашій країні почалися процеси роздержавлення і приватизації, однак непослідовність проведення аграрної і земельної реформи у поєднанні із стагфляцією 1992-го і наступних років спричинили розгортання аграрної кризи. Криза, яка отримала назву трансформаційна, тривала майже усі 1990-ті роки. Наступні аграрні кризи припали на 2008-2009, 2014-2015 та 2020-2021 роки., тобто проміжок часу між ними скоротився з дев'яти до чотирьох-п'яти років. Це, на нашу думку, свідчить про те, що Україна дедалі більше стає об'єктом економічної і політичної глобалізації та підвищує свою суб'єктність у міжнародних відносинах.

Отже, турбулентність у політиці та економіці супроводжує не лише фінансово-економічні й аграрні кризи, але і є їх каталізатором. Однак, враховуючи загальну постановку питання про аналіз рушійних сил і форм прояву хаотичних ендегенних і екзогенних процесів та їх впливу на розвиток агроєкосистем, логічно звернутися до вітчизняного досвіду. Зокрема, ключовою характеристикою екзогенних явищ виступає їх глобалізація, тобто процес всесвітньої економічної, політичної, екологічної, ветеринарної та іншої інтеграції й уніфікації, або ж набуття певними явищами та їх наслідками планетарних масштабів. За оцінками аналітиків, аграрна сфера України не лише відчуває на собі вплив, але й потерпає від різних екологічних явищ, зокрема потепління, забруднення навколишнього середовища тощо. Вказані процеси відбуваються хаотично й безсистемно, однак з плином часу вони починають характеризуватися певною сталістю, хоча їх вплив не постійний, характеру і проявляється вибірково: у різні періоди часу та по різних територіях.

Глобалізація економічного простору в межах планети мала своїм наслідком перенесення як хаотичних, так і планомірних змін в одних країнах і міжнародних союзах на віддалені й економічно відсталі регіони та країни. Зокрема уніфікація нормативної бази для продовольчого комплексу, тобто перехід на європейські й міжнародні стандарти безпечності та якості харчової продукції, сприймалися вітчизняними виробниками як своєрідний шок, тому тривалий період часу відчувався їхній внутрішній спротив будь-яким нововведенням. Однак подальші зміни в торговельно-економічних відносинах із таким непередбачуваним партнером як Російська Федерація показали, що результати «шокової терапії», зокрема запровадження НАССР і постійно діючих процедур на принципах НАССР у багатьох підприємствах агропродовольчого комплексу та їх визнання Європейською Комісією, стали потужним кроком для утвердження України на міжнародному ринку як важливого виробника продовольчих ресурсів і торгового партнера членів ЄС та інших країн світу.

Однак в останні десятиліття розвиток аграрного сектору і його систем зазнає впливу екзогенних та ендегенних процесів. Більш глибока диференціація вказаних процесів пов'язана з аналізом різних рівнів переходу від порядку (традиційного функціонування агропродовольчих структур) до хаосу (а потім до криз і навіть катастроф) та впливу їх наслідків на розвиток аграрно-економічних систем.

Зокрема, якщо розглядати **генетичні ресурси сільського господарства**, то однією із важливих загроз і прямих небезпек для них є поява нового покоління хвороб і шкідників рослин та інфекційних хвороб тварин, на які сучасна наука поки що не спроможна дати відповідну та результативну відповідь. Проте практика засвідчила, що навіть традиційні шкідники і хвороби можуть змінюватися зі зміною середовища їх функціонування. Отже невідкладним стало завдання створення (проведення селекції, виведення, вирощування) таких генетичних ресурсів (сорти рослин, плодкових дерев і ягідних кущів, породи худоби, риби та бджіл, породи і кроси птиці, штами мікроорганізмів), які в процесі нарощування товарної продукції будуть стійкими (резистентними) не лише до нових, але й до традиційних і поширених хвороб та шкі-

дників. Водночас, у різних частинах світу спостерігаємо періодичні спалахи й перенесення через континенти низки інфекційних захворювань тварин та карантинних хвороб і бур'янів культурних рослин.

Серед традиційних шкідників – *колорадський жук*, який спонтанно піддається мутації стосовно наявних засобів хімічного захисту, і тому через один-два роки необхідно проводити повторні дослідження для створення нового ефективного з метою захисту культурних рослин. Точкові (малі за площею) ареали цього шкідника фіксували на території України ще у 1950-ті роки, але вони своєчасно не були знищені, тому його поширення набуло масового характеру. Нині колорадського жука виявлено практично на усіх картопляних полях, який завдає значної шкоди галузі.

Інший приклад – *африканська чума свиней (АЧС)*, проти якої поки що не знайдено відповідної вакцини. Вогнища АЧС виникають час від часу на території окремих населених пунктів, в особистих селянських і великих господарствах та на свинокомплексах (що вказує на турбулентний характер поширення хвороби). За даними Держпродспоживслужби України, станом на 19.06.2022 р. було зафіксовано вже 558 випадків АЧС (облік ведеться з 2012 р.)²⁴. Унеможливлення її подальшого поширення блокується шляхом спалювання хворого поголів'я. Зокрема, на агрокомбінаті «Калита» під Києвом у липні 2015 р. було виявлено АЧС, а тому з метою її ліквідації було забито і спалено понад 60 тис. голів молодняка.

Ще один приклад катастрофічних втрат – поширення захворювання великої рогатої худоби на *коров'ячий сказ* у 1980-ті роки у Великобританії, а вже 1994 рік став початком епідемії. Дослідження показали, що вживання м'яса хворих тварин провокувало захворювання його споживачів. Згідно із наведеними оцінками, у Великобританії було зареєстровано близько 80 тис. осіб, які захворіли на губчасту енцефалопатію, а кілька з них померли. Для унеможливлення поширення цієї хвороби лише в Англії було знищено майже 5 млн дорослих тварин та майже 1 млн голів молодняка (віком до одного року).

²⁴ За даними Держпродспоживслужби України. URL: www.asf.vet.ua.

Водночас такий винахід як *генетично модифіковані організми (ГМО)* не слід вважати адекватною відповіддю на ці проблеми. Пояснити таке твердження можна відсутністю достовірної інформації про наступне: прийнятна чи неприйнятна для системи харчування людини, та для її генетично-спадкового механізму харчування продукція із вмістом ГМО. Транснаціональні корпорації, які займаються селекцією нових видів ГМ-рослин та їх поширенням у світі, активно рекламують і просувають свою продукцію на міжнародні ринки. Однак і дотепер відсутні дослідження (йдеться про строк у кілька десятиліть) учених з високою науковою репутацією, які б дали чітку й однозначну відповідь на ці питання.

Ще один приклад – екологічно небезпечний бур'ян *«амброзія полинолиста»* занесений з Американського континенту і з 2000-их років поширюється на території України. Вогнища цього бур'яну виникають хаотично через велику кількість насіння (від 50 до 30–100 тис. насінин з одного куща залежно від його розвиненості) та наявність багатьох каналів його поширення (вітром, транспортом, водними потоками, на взутті разом із насінням культурних рослин), тобто тут спостерігаємо всі ознаки турбулентності щодо розмноження та розселення бур'яну по території. Ця карантинна рослина породжує багато різнопланових проблем, зокрема:

а) проковує захворювання надто великої кількості населення на амброзійний поліноз (втрата працездатності, опухання дихальних шляхів, сльозотеча, розвиток астми, підвищення температури тіла людини та ін.);

б) спонукає до зменшення природної родючості унаслідок вилучення із ґрунту розвинутою кореневою системою амброзії поживних речовин і суттєвого зниження урожайності в усіх галузях землеробства;

в) має прямим наслідком засмічення продукції культурних рослин своїм насінням та спонукає до використання складних технологій очищення від цього бур'яну для запобігання подальшому поширенню та ін.

Отже, міграція по світу та виявлення в Україні немісцевих інфекційних хвороб, шкідників і бур'янів носять хаотичний і непередбачуваний характер, однак понесені втрати від них можуть

мати катастрофічні наслідки. Причому ці наслідки не тільки підсилюються, але й поширюються на нові території, через несвоєчасне вжиття необхідних заходів практичного характеру, щоб локалізувати небезпеку.

Наведені приклади, на нашу думку, свідчать про ознаки турбулентності при занесенні та поширенні хвороб, шкідників і бур'янів по території України, про **турбулентний хаос в агроекосистемах** унаслідок надзвичайно високої їх чутливості до початкових умов, тобто до природного середовища, в якому й на основі якого вони функціонують. Поширення хвороб і шкідників має імовірнісний характер, тобто кількість тих із них, які проникли в живі організми, не однозначно залежить від того масиву, який брав участь у процесах розмноження ще на початковому етапі. Одна із важливих причин, але не єдина й часто не основна – це людський фактор. Йдеться про те, що працівники первинного виробництва, підприємств харчової промисловості, а також установ Держпродспоживслужби України, при виявленні хвороб і шкідників, мають вести системну роботу з локалізації джерел хвороб і шкідників, протидії процесам розмноження і поширення та знищення наявних вогнищ.

Водночас відбувається не лише міграція шкідників, хвороб і бур'янів, але і їх пристосування до місцевих природних умов, до створених та апробованих хімічних засобів захисту сільськогосподарських рослин, плодкових дерев і плодово-ягідних кущів, до ветеринарних лікувальних препаратів і вакцин для тварин, птиці, риби й бджіл. Отже вектор боротьби з хворобами та шкідниками постійно змінюється: поява нових вогнищ свідчить про просування їх по території України, а розроблення та впровадження ефективних засобів знищення – про обмеження ареалу й ліквідацію джерел розмноження і поширення. Це залежить не лише від моменту настання і тривалості активної фази турбулентності щодо розмноження хвороб і шкідників та їх проникнення в живі організми, але й від обґрунтованих наукових пропозицій, щодо запобіжних заходів й інструментів, а також можливостей практики протидіяти пагубним наслідкам, локалізації та знищенню небезпечних джерел. Однак все це лише усунення негативних наслідків турбулентних явищ і процесів у агросфері, а не робота по унемо-

жливленню повторення подібних ситуацій, тобто, розроблення та реалізація ефективних заходів попереджувального характеру.

Набагато складніша ситуація із поліпшенням та раціональним використанням **природно-ресурсного потенціалу ґрунтів**. Ключова проблема у цьому надважливому сегменті **природно-біологічної підсистеми** – різнобічна деградація ґрунтового покриву через вплив ендегенних, та і екзогенних факторів Найруйнівніші процеси – це **водна та вітрова ерозія**, тобто коли під їх постійною дією відбувається порушення цілісності ґрунтового покриву сільськогосподарських угідь, внаслідок змиву та виносу, втрачають найцінніші складові природної родючості. Нині площа еродованих унаслідок вітрової ерозії земель орієнтовно досягає 6 млн га, а через водну ерозію значно погіршився стан ще 13,4 млн га, з них орних – 10,6 млн га²⁵.

Наскільки до цих ерозійних процесів правомірно застосовувати термін «турбулентність»?

На нашу думку, **ерозія ґрунтів** відбувається хаотично й безсистемно під дією як природних (вітру і води), так і антропогенних чинників. До числа останніх належать ведення сільськогосподарського виробництва і лісового господарства, діяльність промислових підприємств, будівництво нових об'єктів, інженерних комунікацій і транспортних шляхів тощо. У результаті зазначеної діяльності порушується поверхня ґрунтів, втрачається дерновий захист, формуються борозни й канави, по яких і йде змив ґрунтової маси. Так само згубно впливає і вітрова ерозія: найлегші частинки ґрунту виносяться вітром та пиловими бурями на далекі відстані. Для вказаних ситуацій, на наше переконання доцільно було б застосувати словосполучення **«поверхнева або просторова турбулентність»**, оскільки під дією низки природних чинників хаотично й безперервно відбуваються мікроскопічні зміни як у міриадах частинок ґрунту, так і в елементарних ґрунтових ареалах. Фактично хаотичний характер мікроскопічних змін у елементарних частинках ґрунту унаслідок його масовості трансформувався в безперер-

²⁵ Мартин А. Г., Осипчук С. О., Чумаченко О. М. Природно-сільськогосподарське районування України: монографія. Київ.: ЦП «Компринт», 2015. С. 21–23.

вний процес руйнації, збіднення та зменшення товщини найродючішої частини ґрунтового покриву. У кінцевому підсумку це призводить до руйнування найдрібніших частинок ґрунту, змиву і виносу значних мас верхнього шару ґрунтового покриву, що супроводжується незворотним впливом на потенціал його природно-ресурсної родючості.

Варто розглянути й інші природні та антропогенні чинники, які помітно впливають на **стан ґрунтів**. Зокрема налічується 2,3 млн. га солонцюватих та 1,7 млн га засолених ґрунтів, 10,8 млн га мають підвищену кислотність. Крім того 1,9 млн га ґрунтів перезволожені, 1,8 млн га – заболочені, 0,6 млн га - кам'янисті. Площа деградованих і малопродуктивних угідь у складі орних земель перевищує 6,5 млн га (20% від усієї площі ріллі)²⁶. Таким чином, тривалі й за часом безперервні, періодичні (сезонні та міжсезонні) і хаотичні природно-деградаційні процеси, яким притаманні всі ознаки турбулентності, у поєднанні із впливом низки різнобічних чинників спровокували суттєве погіршення фізичного, хімічного, бактеріологічного, гранулометричного й інших станів частини ґрунтів сільськогосподарського призначення. Фактично йдеться про досить **складний механізм хаотичного впливу ендегенних і екзогенних процесів, що відбуваються в ґрунтах**, на виробничу діяльність суб'єктів господарювання, в аграрному секторі економіки.

Нинішній стан ґрунтів свідчить про те, що в них поступово посилюється тенденція до ослаблення ґрунтоутворюючих процесів і механізмів, що має наслідком погіршення їх природно-ресурсних характеристик. Лише за одне століття (1882–1981 рр.) через розвиток деградаційних процесів вміст гумусу в ґрунтах України в середньому зменшився на чверть – від 4,0 до 3,0% (у 1961 р. цей показник становив 3,4%)²⁷. Повсюдне порушення сівозмін і повсюдне вирощування олійних та енергетичних культур, які вилучають дуже багато поживних речовин, супроводжується змен-

²⁶ Мартин А. Г., Осипчук С. О., Чумаченко О. М. Природно-сільськогосподарське районування України: монографія. Київ.: ЦП «Компринт», 2015. С. 19–21.

²⁷ Мартин А. Г., Осипчук С. О., Чумаченко О. М. Природно-сільськогосподарське районування України: монографія. Київ.: ЦП «Компринт», 2015. С. 19–23.

шенням вмісту гумусу і зниженням стійкості ґрунтів до негативних чинників, відчутним втрачанням потенціалу їх природної родючості.

Практика переконує, що функціонування агроєкосистем зазнає впливу тісно переплетених *ендогенних* та *екзогенних процесів*, що збільшують свою активність, однак дедалі більшою мірою протікають хаотично й безсистемно. В організаційному аспекті агроєкосистеми беруть свій початок зі створення генетичних ресурсів рослинництва і тваринництва, а завершуються вживанням готової продукції споживачами та утилізацією відходів. Цими процесами якщо й можливо керувати, то лише у межах невеликих агроєкосистем із тісними зв'язками між задіяними виробниками (отже, це – **детерміновані системи**) на невеликих проміжках часу та на обмежених територіях. Адже на тривалих проміжках часу, як правило, виникає низка нових чинників і проблем, які неможливо було врахувати на початковому етапі при розробленні прогнозів розвитку систем.

У таких агроєкосистемах чітко простежуються причинно-наслідкові зв'язки, і тому можливо спрогнозувати різні сценарії їх перспективного розвитку. Але складні системи з великою кількістю взаємозв'язків і масштабом взаємодії, до того ж вони мають багатшарову внутрішню структуру, дуже помітно відрізняються за своїми властивостями від простих аналогів. У цьому зв'язку ситуація у сфері вирощування продовольчої сировини і на ринках готової продукції, а особливо в підсистемі фінансово-банківського супроводу економічних відносин і торговельних операцій між суб'єктами господарювання та з підприємствами-інтеграторами, набуває характерних ознак невизначеності, непрогнозованості й хаосу, тобто турбулентності.

Отже, посилюється необхідність розгляду сутності та форм турбулентності на різних етапах розвитку ендogenous процесів. Становить інтерес погляд на цю проблему Г. Журавльової, яка вважає, що під турбулентністю слід розуміти широко розповсюджені явища самоорганізації, внаслідок яких відбуваються регулярні або нерегулярні (хаотичні) перетворення в напрямі від хаосу

до порядку і навпаки²⁸. Спробуємо знайти підтвердження цієї тези на прикладі агроєкосистем.

Привернемо увагу до ключової відмінності функціонування та розвитку агроєкосистем від інших структурних формувань. Такі системи сформовані на основі об'єднання *різних типів середовищ (природно-біологічного, техніко-розподільчого, фінансово-банківського)* й передбачають дотримання певної послідовності у виконанні різноманітних технологічних процесів і видів робіт і здійсненні виробничих, торговельних і банківських операцій. Об'єднання відбувалося у формі створення потужної організації як єдиної юридичної особи (агрохолдинги, продовольчо-торговельні корпорації) або віртуальної – на основі укладання підприємством-інтегратором низки договорів із суб'єктами господарювання. Оскільки кожен з них має власні економічні інтереси, які часто конфліктують з інтересами інших продуцентів, то це фактично відкриває широкі можливості для виникнення збурень різного характеру й суттєвої активізації турбулентних явищ і процесів. Можливі різні форми виникнення збурень, а саме: невиконання ключових умов, які закріплені підписами договірних сторін в угодах, затримки із проведенням розрахунково-банківських операцій з підприємством-інтегратором чи між виробниками продукції та підприємствами з надання різних послуг тощо. Досить часто недотримання строків поставок аграрної сировини на переробні потужності спричиняє певний збій в інших ланках агропродовольчого ланцюга, що може загрожувати навіть, зупинкою виробництва чи навіть ліквідацією самостійної організації через її неплатоспроможність. Отже формується низка точок біфуркації, тобто коли агровиробники опинилися у надзвичайно складній ситуації і змушені вести пошук раціональних варіантів (тобто, **виникають точки розгалуження**) подальшого розвитку. Фактично йдеться про **перехід від хаосу** (збурення в системі і, як результат, втрата перспективи розвитку) **до порядку на основі внутрішньої само-**

²⁸ Журавлева Г. П., Манохина Н. В. Новые правила игры в условиях экономической турбулентности. *Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета*. 2013. № 5. С. 24. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/novye-pravila-igry-v-usloviyah-ekonomicheskoy-turbulentnosti>.

організації продуцентів (пошуку суб'єктами господарювання раціональних для конкретної кризової ситуації сценаріїв подальшого розвитку).

Одними із ключових та майже не замінимих компонентів, але із слабо прогнозованими і непередбачуваними за наслідками впливу на процеси нарощування біомаси, вважаються *природно-кліматичні умови*. Перелічимо їх: сонячна енергія, включаючи синхронізацію температурного режиму із потребами живих організмів у різні періоди розвитку, повітря, водні ресурси (підземні, наземні, в повітряно-крапельному стані), їх доступність, достатність, відповідність технологічним вимогам і санітарним нормам та при дотриманні графіків поливу зрошуваних культур. Важлива передумова досягнення високих результатів – своєчасність і постійність включення у виробничо-технологічні процеси різних природних компонентів або ж підтримання їх в оптимальному для конкретних живих організмів режимі та при залученні достатньої кількості потрібних ресурсів. Це опосередковується переплетінням та паралельним, послідовним чи з відтермінуванням у часі здійсненням надвеликої низки ґрунтоутворюючих, відтворювальних, мікробіологічних, агрохімічних, агротехнічних й інших процесів. Поєднання природно-біологічних процесів із проведенням в оптимальні строки необхідних робіт і операцій за участю обслуговуючого персоналу, механізмів, знарядь праці, агрохімікатів та інших складників створює відповідні передумови для отримання вагомих результатів господарювання.

Порушення технологічних вимог виступає як джерело збурення, однак потенційні негативні наслідки значною мірою будуть унеможливлені чи навіть урівноважені при мобілізації внутрішніх резервів живих організмів, підтримання сприятливих природно-кліматичних умов, оптимізації режимів управління виробничими процесами з урахуванням можливості подолання наявних асиметрій, диспропорцій і дисбалансів. Перелічені й інші процеси відбуваються перманентно, ситуації безперервно та хаотично змінюються, і за цих умов живі організми прагнуть раціонально забезпечити свої потреби у поживних речовинах задля максимальної реалізації генетичного потенціалу. Дефіцит чи відсутність основних поживних речовин – це каталізатор збурення для живих орга-

нізмів, які спонтанно будуть обирати для себе (**це точка розгалуження**) відповідний напрям розвитку: виживання або поступове згортання відтворювального процесу внаслідок обмеження та припинення надходження поживних речовин і загибель.

При досягненні необхідної зрілості чи кондиційності біомасою рослинного і тваринного походження, тобто при завершенні її вирощування, відбувається перехід до наступної низки процесів, пов'язаних із заготівлею, переміщенням і переробленням аграрної сировини, випуском кінцевої продукції, реалізацією споживачам готових продуктів та утилізацією відходів. Йдеться про організаційні, інженерно-технічні, транспортно-логістичні, утилізаційно-очисні, трудові, соціальні та інші процеси. Частина із вказаних процесів досить чітко відстежуються фінансово-банківською підсистемою, зокрема: передача прав власності (зміна власника) на сировину і готову продукцію, технічні засоби, агрохімікати, надання-отримання необхідних послуг супроводжується відповідною банківською транзакцією. Зазначені процеси відбуваються з різною швидкістю, у різних площинах, часто, з відтермінуванням у часі. У кожній агроєкосистемі свій рівень організації виробництва, різний ступінь залучення до цього обслуговуючих структур та реальні можливості оперативної зміни власника і проведення необхідних розрахунків.

Низка складних проблем може виникати на завершальних етапах виробництва і реалізації кінцевої харчової продукції. Досить часто це пов'язано із неможливістю дотримання екологічних вимог при переробленні продовольчої сировини унаслідок застосування застарілих технологій й технологічного устаткування щодо очищення промислових стічних вод, а також відсутності спеціальних установок для повторного використання відходів, що містять різні вторинні, але цінні ресурси (як сировину для виготовлення будівельних матеріалів, продукції широкого вжитку чи виробництва енергії), та утилізації твердих фракцій. Практика довела, що збій, зупинки і затримки у технологічному процесі, спровоковані перманентною турбулентністю, а втрати на початкових етапах можуть стати катализатором виникнення катастрофічних наслідків для тих суб'єктів господарювання, які перебувають на заключних ланках агропродовольчого ланцюга. Це особливо гост-

ро відчувають з них, які спеціалізуються на вирощуванні сезонних продуктів.

Щодо **фінансово-банківської підсистеми**, то вона включає в себе діючі в Україні банки різних форм власності та парабанківські установи, як самостійних суб'єктів ринкових відносин, що обслуговують суб'єктів агроєкосистем. Ця підсистема виконує свої функції на договірних засадах із суб'єктами підприємницької діяльності, а отже, як самостійна по відношенню до своїх клієнтів, перебуває під впливом турбулентних процесів та явищ, що виникають безпосередньо у ній самій, а також коли на неї поширюються зони турбулентності, які охопила ключові складові зовнішнього середовища (міжнародну економіку, аграрний сектор, міжнародні фінанси чи банківську систему). Йдеться про те, що глобалізація надзвичайно спростила і пришвидшила «передачу» впливів турбулентних процесів, що відбуваються на одній частині планети, до іншої - на протилежній, а також від одного сектору діяльності до іншого. Лише окремі країни, як правило, з диктаторськими режимами, можуть дозволити замкнутість своєї внутрішньої економічної системи, тобто без урахування впливу зовнішнього середовища.

Щодо банківського сектору України, то, за оцінками експертів, протягом останніх років він мав високий рівень турбулентності. Починаючи з 2014 року 92 банки було ліквідовано (із існуючих у 2013 р. 178 банків), а частка непрацюючих кредитів станом на 01.01.2018 р. сягнула 55% від загального обсягу кредитів (один із найвищих показників у світі). Наприкінці 2016 року Урядом України для забезпечення фінансової стабільності було прийнято рішення про націоналізацію найбільшого банку України – ПАТ КБ «ПРИВАТБАНК». Як наслідок, на сьогодні частка банків державного сектору (ПАТ КБ «ПРИВАТБАНК», АТ «Ощадбанк», АТ «Укрексімбанк», АБ «Укргазбанк») в активах системи банків зростає удвічі і становить 55% (порівняно з 27% у 2015 р.)²⁹. На кінець травня 2019 р., за даними Національного банку України, налічу-

²⁹ Засади стратегічного реформування державного банківського сектору (стратегічні принципи). Київ, лютий 2018. С. 2. URL: <https://www.oschadbank.ua/documents-2019>.

валося 124 проблемні банки, з яких чверть уже була ліквідована, а інші – перебували на стадії ліквідації. У результаті кількість діючих банківських установ станом на 01.03.2022 р. становила 69 одиниць.

Зазначимо, що ліквідація банків, в яких тримали свої фінансові активи, а також через них проводили розрахунки за результатами виробничої діяльності суб'єкти господарювання, що входили до складу агроєкосистем, зазнали відчутних втрат. Таким чином, турбулентність у банківському секторі позначилася і на фінансових результатах товаровиробників.

Що ж стосується турбулентності у зовнішньому середовищі, то доцільно навести точку зору М. Жудро, який сформулював її основні ознаки в контексті розвитку світової економіки. Він вважає, що миттєві різноспрямовані специфічні (стохастичні) коливання багатьох ключових параметрів (неоднорідність потоків змін) зовнішнього середовища бізнесу (вартість активів, базових ресурсів, процентних ставок і т.д.) в умовах появи однакових (короткострокових) інвестиційних горизонтів викликають глобальні диспропорції в економіці компаній, країн і в цілому світової економіки (виникає нестача ліквідності), тому бізнес стає нестійким³⁰.

Отже йдеться про значні відхилення від тих усереднених значень, що на певному етапі були відносно сталими для різних складових зовнішнього середовища, як наслідок коливання основних параметрів і характеристик фінансово-економічної сфери під впливом турбулентних процесів та явищ. Системним результатом турбулентності постає поглиблення існуючих та поява нових диспропорцій, і це, може сприяти виникненню нових сценаріїв розвитку як зовнішнього середовища, так і його певних складників (економіка, фінанси, інвестиції, сфера послуг, деякі ключові галузі тощо). Причому стосовно окремих країн світу, так і їх регіональних утворень (Європейський Союз, АСЕАН, Митний союз, ГУАМ тощо).

Таким чином, флуктуації (як зазначалося, – це відхилення від середніх чи сталих значень) різних складників природно-

³⁰ Жудро М. К. Парадигма «турбулентности» в современной мировой экономике. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка і менеджмент»*, 2012. Вип. 3(51), 2012. С.180.

біологічного середовища, порушення вимог технологій у сфері вирощування сировини, виробництва готових харчових продуктів і їх реалізації та затримки із проведенням розрахунків у фінансово-банківській підсистемі при досягненні певних локальних екстремумів зумовлюють виникнення *біфуркацій* (чи *розгалужень*, тобто, передумов для реалізації потенційних можливостей подальшого розвитку за різними сценаріями – зростання, занепаду, стагнації й інших). Тим самим вони створюють додаткові ризики й загрози, а також можуть ускладнювати перешкоди, що нерідко супроводжується понесенням відчутних втрат операторами ринку (ОР).

У додатку 1 в табличній формі наведено результати, отримані на основі узагальнення та систематизації **ключових типів турбулентності у середовищі ендегенних та екзогенних процесів**. В умовах їх хаотичного й непередбачуваного функціонування відбуваються регулярні або нерівномірні перетворення, перехід від усталеного порядку до хаосу та з подальшим виникненням із нього нових форм самоорганізації у різних середовищах. Саме на такій основі розвиваються і надскладні аграрно-економічні системи.

1.3. Формування передумов і засобів упередження та захисту від руйнівних наслідків турбулентності в аграрно-економічних системах

Спираючись на викладені у підрозділах 1.1 і 1.2 результати наукового пошуку, необхідно привернути увагу до наступних ключових положень. Агроекосистеми хаотично та безсистемно зазнають впливу як внутрішньої турбулентності, так і перебувають у зоні турбулентних явищ і процесів, що відбуваються у зовнішньому середовищі. Зовнішня (екзогенна) турбулентність накладає свій відбиток на розвиток систем у різний спосіб –: на основі прямого, опосередкованого чи навіть дистанційного (через складні передавальні механізми) впливу. З огляду на специфіку аграрного виробництва агроекосистеми можуть перебувати одночасно в кількох зонах перманентної турбулентності, які мають різні джерела походження. Національна економіка також зазнає циклічних коливань, тому важливо з'ясувати на якому етапі вона нині перебуває і якою в цьому зв'язку постає роль турбулентності. Необхі-

дно проаналізувати вплив на агроєкосистеми турбулентності й обґрунтувати, за рахунок формування яких передумов і використання адекватних засобів можна протистояти хаотичним процесам і явищам, а також використати нові можливості щодо стабілізації розвитку.

Згідно з оцінками економістів-міжнародників, унаслідок глобалізації економіки та політики, посилення інтенсивності виникнення та здійснення будь-яких змін, поширення циклічних процесів на економіку більшості країн світу, часові рамки проходження циклів та настання чергових криз значно змінили. Якщо у XIX ст. і до початку Першої світової війни періоди циклів були більш-менш однаковими – орієнтовно десяти рокам, то з 20-х років XX ст. тривалість періодів циклів стала випадковою величиною. При цьому поширилася загальна тенденція – відносно збільшення фази зростання³¹, а фази спаду – реально скоротилися. Крім того, після завершення кожного циклу виникає хвильовий ефект, тобто створюється додатковий ефект, який і провокує чергову хвилю кризових явищ (другу хвилю рецесії). Це значно ускладнює виявлення змін, одні з яких пов'язані із економічною циклічністю, а інші – із турбулентністю. Не виключається, що, в одних випадках, турбулентні явища сприяють інтенсифікації та підсилюють циклоформування, а в інших – посилюють хаос в економіці країни, регіону або галузі.

Ключовий алгоритм для більш глибокого розуміння наукових засад циклоутворення обґрунтував Й. Шумпетер – засновник інноваційної теорії циклічного розвитку економіки³². Він встановив тісну залежність між трьома типами циклів: довгими (М. Кондратьєва) тривалістю 40–60 років, класичними (К. Жюгляра) тривалістю 7–11 років і короткими (Дж. Кітчін) тривалістю 3,5–5 років. Економічний цикл у загальноприйнятому розумінні проходять такі фази: криза (спад), депресія (дно), пожвавлення (розширення), піднесення (бум). На думку Й. Шумпетера, усі цикли є нас-

³¹ Олєфір В. К. Економічні цикли і кризи: історія і сучасність. *Актуальні проблеми економіки*. 2013. № 10 (148). С. 34.

³² Шумпетер Й. *Природа і сутність теоретичної національної економії* (1908); *Теорія економічного розвитку* (1911); *Економічні цикли* (1939); *Капіталізм, соціалізм і демократія* (1942); *Історія економічного аналізу* (1954).

лідком структурних змін і пов'язані з інноваційним процесом. У його основі впровадження інновацій має стрибкоподібний характер і різну в часі протяжність. Дослідник виділив п'ять типів нововведень: виробництво принципово нових товарів і послуг; застосування новітніх техніки та технологій; завоювання нових ринків збуту продукції; поліпшення ресурсної бази (відкриття нових джерел сировини); впровадження більш раціональних форм організації виробництва й управління та завоювання монопольного становища. Одне велике нововведення забезпечує отримання підприємцем-інноватором значного прибутку і, водночас, спонукає до впровадження низки супутніх інновацій іншими підприємцями. Інтегральним результатом цього і є виникнення підйому в економіці. Але період тривалого процвітання поступово вичерпує потенціал підйому економічного розвитку, за рахунок впровадження інновацій. Помилки й прорахунки породжують низку банкрутств виробників, а їхні прибутки невинно знижуються. Настає депресія, яка триватиме до появи нових інновацій, що нестимуть у собі суттєві зміни в способах виробництва та реалізації товарів. Цей процес "творчого руйнування", з погляду Й. Шумпетера, є визначальною характеристикою капіталізму, і він став ключовим елементом у теорії економічного розвитку.

Зазначимо, що у науковому середовищі поширилися й інші теорії розвитку економіки, однак комплексна теорія трьох циклів і дотепер не втратила свого теоретичного і прикладного значення. Незважаючи на усі заходи, урядів розвинених країн світу, що забезпечили уникнення крайніх форм криз і критичних наслідків депресії, економіка продовжує розвиватися циклічно. Більш того, за визначенням експертів, ділові цикли на нинішньому етапі трансформувалися в економічні шоки³³. Тому із використанням наведених теоретичних узагальнень спробуємо виокремити роль турбулентності в економічному циклоформуванні та виникненні криз й обґрунтувати необхідні передумови для мінімізації її негативних наслідків.

³³ Олефір В. К. Економічні цикли і кризи: історія і сучасність. *Актуальні проблеми економіки*. 2013. № 10 (148). С. 34.

Сучасна інтерпретація імпульсів чи шоків, які впливають на економічну динаміку, є такою. Виділяють три основні типи турбуленцій, що впливають на економічний розвиток. По-перше, шоки пропозиції, спрямовані насамперед на виробничо-технологічний бік економічної системи: технологічні нововведення, кліматичні зміни, природні стихії, отримання доступу до нових джерел сировини, коливання світових цін на основні види природних ресурсів. По-друге, політичні шоки, пов'язані з діями урядів, із розробкою і реалізацією макроекономічної політики, що впливає переважно на попит шляхом регулювання грошової маси, обмінного курсу, фіскальної політики. По-третє, шоки в попиті приватного сектору на рівні фірм, підприємств і домашніх господарств можуть бути спровоковані інвестиційними змінами, коливаннями споживчого попиту, інфляційними очікуваннями тощо. Усі три види шоків можуть мати як внутрішні, так і зовнішні корені й джерела³⁴.

Таким чином, розглянута нами наукова позиція дослідника М. Небави свідчить про те, що він вважає джерелом імпульсів чи шоків саме різні види турбуленцій. Якщо синтезувати думки вчених з цих питань, то дійдемо висновку тут про некоректне застосування і визнання фактично синонімами або ж рівнозначними таких термінів, як «імпульс» (міра кількості руху), «шок» (англ. – удар, потрясіння) і «турбуленції» (лат. – бурхливі, безладні). Але, як зазначає Т. Шинкоренко³⁵, термін «імпульс» у сфері економіки доцільно розглядати як кількісну міру раптової зміни економічного параметра. Через стрибкоподібні зміни економічних показників за умов спрацювання компенсаторних реакцій економічних об'єктів дестабілізація їх розвитку не є обов'язковою. Саме в цьому, на погляд авторки, і полягає різниця між поняттями "імпульс" та "економічний шок", останнє більш локальне і стосується не всіх стрибкоподібних змін динаміки економічних параметрів, а лише тих, які суттєво дестабілізують розвиток економічних

³⁴ Небава М. І. Види економічних циклів. *Теорія макроекономіки*. навч. посіб. Київ.: Слово, 2005. С.78. URL: kimo.univ.kiev.ua > EcCiv.

³⁵ Шинкоренко Т. П. Макроекономічні шоки: теоретичні та емпіричні аспекти. *Економіка і прогнозування*. С.44–60. URL: irbis-nbuv.gov.ua > cgi-bin > opac > search > eco.

об'єктів. Отже, загальним для обох зазначених термінів є те, що вони відображають суттєві раптові стрімкі зміни в динаміці певного економічного параметра, але відрізняються за наслідками їх впливу на стан економічного об'єкта³⁶. Підкреслимо, що імпульсів може бути багато і різних, але шок настане лише від тих з них, які зумовлять критичну для конкретної системи або об'єкта стрибкоподібну зміну економічного параметра.

Водночас застосування терміну «турбуленції», на нашу думку, більшою мірою пов'язано з характеристикою хаотичного впливу різних зовнішніх явищ і процесів випадкового характеру на функціонування та розвиток економічних об'єктів. Цей термін більш всеохоплюючий, глибинний та ґрунтовний і не лише відображає, але й підкреслює непрогнозованість впливу різних хаотичних збурень на функціонування економіки. Згідно з часовими межами він виступає постійною характеристикою тих кількісних та якісних екзогенних явищ і процесів, за прямої дії або ж різною мірою через складний механізм опосередкованого впливу яких і відбувається розвиток економічних об'єктів. Звідси, логічною буде наступна схема трактування сутності вказаних термінів: **турбуленції** (хаотичні, непередбачувані екзогенні впливи), **імпульс** (міра зміни параметра), **шок** (потужний дестабілізуючий вплив, що зумовив суттєві зміни одного чи кількох параметрів). Це необхідно врахувати при визначенні передумов і засобів, спрямованих на забезпечення мінімізації негативних наслідків або поглинання різних збурень в агроекосистемах.

Відповідно зазначимо, що турбулентний характер розвитку економічних об'єктів і систем під впливом різних збурень може бути як додатковим чинником інтенсифікації циклоформування в економіці, так і різною мірою стримувати його – все залежить від напряму і рівня турбулентності (від найслабшого і легко прогнозованого до найбільш змінюваного й непередбачуваного³⁷): підси-

³⁶ Шинкоренко Т. П. Макроекономічні шоки: теоретичні та емпіричні аспекти. *Економіка і прогнозування*. С. 45. URL: irbis-nbuv.gov.ua > cgi-bin > opac > search > есо.

³⁷ Ансофф И. Стратегический менеджмент. Классическое издание, / пер. с англ. под ред. Петрова А. Н. СПб.: Питер, 2009. 344 с.

лювати, гальмувати чи взаємоузгоджувати прями дії та опосередковані впливи.

Важливо виокремити складну і дуже неоднозначну залежність між турбулентністю і розвитком нових економічних утворень, що фактично стали суттєвою прикметою нашого часу – аграрно-промисловими холдингами, на яку вказують ряд авторів. «Турбулентності можна дати багато визначень. Спеціалісти зі стратегічного управління трактують її як зміну компонентів у бізнес-середовищі або, в більш загальному сенсі, як коливання і різкі перепади, які важко передбачити. Щодо перехідної економіки України, то тут турбулентність спричиняє також зменшення ролі діючих формальних інститутів, включаючи так звані «функціональні системи»... такі як економіка, політика, право, наука, освіта, охорона здоров'я та ряд інших. **Розвиток агрохолдингів загалом можна пояснити з точки зору прогалин у розвитку функціональних систем суспільства, а саме в економіці, праві та політиці.** Ці прогалини є проявом інституційної турбулентності як характерної риси українського інституційного контексту»³⁸.

Доречно привернути увагу до думки тих вчених, які прогнозують у найближчому майбутньому нову економічну реальність. Вона може бути як постійною і раптово перерваною послідовністю періодів економічного благополуччя і спаду активності. Глобальна комунікація, яка в **«мирний час»** приносить користь усім учасникам економічної діяльності, перетворюється в середовище виникнення ще більшої кількості зон турбулентності. Отже, турбулентність – це поширене в природі явище самоорганізації, пов'язане з регулярними або хаотичними переходами від безладдя до порядку і навпаки. Тобто турбулентність – це і гармонія, і хаос одночасно. Таким чином, принципово новими умовами розвитку світової економіки можуть стати турбулентність, хаос, ризик і невизначеність, що і утворюють «нову реальність», яка тепер вважа-

³⁸Гагалюк Тарас, Валентинов Владислав, Єфіменко Людмила. Агрохолдинги та аграрна наука в Україні: проблеми співіснування. URL: <https://voxukraine.org/agroholdingi-ta-agrarna-nauka-v-ukrayini-problemi-spivisnuvannya/>.

ється нормальною для функціонування ринків і роботи компаній³⁹.

На нашу думку, циклічний характер розвитку економіки не відкидається, а навпаки – підсилюється турбулентністю, яка починає ставати дедалі більшою повсякденністю і навіть може набувати принципово нових характеристик на етапі посилення глобалізації. За умов непередбачуваного й хаотично змінюваного рівня турбулентності циклічність економіки може поєднуватися із мікроциклічністю (життєвим циклом) розвитку господарських структур, тобто суб'єкти підприємницької діяльності проходять власний цикл розвитку за значно коротший період часу. Це пояснюється тим, що екзогенні чинники будуть не лише дуже оперативно змінюватися, але й можуть набувати принципово нового і навіть зворотного напрямку дії чи впливу. За таких обставин, з метою виявлення сучасних джерел і наслідків змін в економічному підйомі та спаді, важливо проаналізувати тенденції виробництва продукції АПК починаючи з другої половини 2000-х років, тобто коли відбувся вихід агропродовольчого виробництва із стану рецесії, економічний підйом вже набув певної динаміки, а також виокремити обсяги й напрями її експорту, з тим, щоб розкрити джерела і механізми впливу екзогенних чинників та явищ на тренди, що вже сформувалися в міжнародному торговельно-економічному співробітництві.

Зазначимо, що аграрні кризи з певними лагами, які зумовлені переважно сезонністю виробництва і значним зміщенням часових меж маркетингового року по відношенню до календарного, слідує за фінансово-економічними кризами. Зокрема, фінансово-економічна криза 2008-2009 рр. спровокувала аграрну кризу (додаток 2): спад сільськогосподарського виробництва зафіксовано у 2009 і 2010 рр. (відповідно 98,2 і 98,5%) та у переробно-харчовій промисловості: у 2008 р. –97,9%, а в 2009 р. – 94,0%. Світова фінансова криза 2014-2015 рр. позначилася на аграрному секторі України ще відчутніше: виробництво у сільському господарстві у

³⁹ Жудро М.К. Парадигма «турбулентности» в современной мировой экономике. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка і менеджмент»*. 2012. Випуск 3(51).. С. 180.

2015 р. знизилося до 95,2%, у переробно-харчовій промисловості – 89,3%. Однак її прикметною відмінністю стало зменшення тривалості періоду рецесії до одного року. У передкризові та післякризові періоди обсяги виробництва в галузях агропродовольчого комплексу нарощувалися. Однак тут помітний вплив низки чинників і явищ. Одні з них були породжені циклічним спадом виробництва, зокрема: зростанням нереалізованих товарних запасів продовольства, зменшенням надходження інвестицій та збільшенням безробіття і, як наслідок, скороченням попиту на сировину й, відповідно, – скороченням обсягів її пропозиції. Разом із тим спостерігалось зменшення прибутків, що спровокувало до банкрутства частини виробників, знижувалися процентні ставки на кредитні ресурси, а гальмування темпів спаду виробництва супроводжувалося застоєм. І лише після цього зафіксовано подолання і відрив від нижньої точки спаду: рушійною силою тут було започаткування процесів самоорганізації виробників, їх активізація та розширення масштабів охоплення галузей агропродовольчого комплексу з урахуванням нових особливостей післякризового періоду. Результат – поступовий вихід аграрної економіки із стану рецесії.

Другу групу чинників і явищ можна віднести до турбулентних, частина з них унаслідок непередбачуваної, хаотичної дії, що постійно підсилювалися, поступово набувала ознак постійних трендів і доволі негативно впливала на розвиток аграрного сектору економіки, зокрема:

зростання диспропорцій між розвитком потужних агрохолдингів, які монополізували близько чверті сільськогосподарських угідь, та особистих селянських господарств, акумуляція державної підтримки, що спрямовувалася аграрному сектору, у великих і окремих середніх сільськогосподарських підприємствах. Принагідно зазначимо, що особисті селянські господарства виробляють третину валової продукції сільського господарства і практично не отримують державної підтримки;

поглиблення диспропорцій у соціально-економічному і демографічному розвитку та інженерно-комунальному облаштуванні між сільськими населеними пунктами, що розташовані у примісь-

ких та урбанізованих зонах, й поселеннями у віддалених регіонах і на депресивних сільських територіях;

відтік сільської молоді через відсутність роботи з постійною занятістю, ненадання державної підтримки для започаткування власної справи чи організації фермерських господарств тощо;

посилення диспропорцій між розширенням площ земель, що відводяться під вирощування олієвмісних та енергетичних культур, та які виносять із ґрунтів багато поживних речовин і спричиняють до зниження їх природної родючості, та стагнацією тваринницьких галузей, побічна продукція яких в основному використовується для підвищення вмісту гумусу у орних землях;

тривале (понад 20 років) порушення сівозмін у господарствах та монокультуризація як чинник збіднення сільськогосподарських угідь;

«розквіт агрохолдингів спричинений різними факторами, починаючи з недосконалостей ринків та припливу капіталу з-за меж аграрного сектору й закінчуючи зростанням світового попиту на аграрну продукцію та широкою підтримкою з боку аграрної політики, включаючи такі інструменти як пільгове оподаткування аграрного сектора, субсидії, а також мораторій на продаж сільськогосподарської землі, завдяки якому через інструмент оренди агрохолдингам вдалося накопичити величезні площі земель. Однак публічний імідж агрохолдингів залишається суперечливим. Їм не вдається уникнути проблем з легітимністю і відповідно «атак» з різних боків»⁴⁰.

Доцільно привернути увагу також до турбуленцій, у сфері експорту продукції агропродуктового комплексу. Тривалий період часу одним із ключових імпортерів вітчизняної продовольчої продукції була Російська Федерація. Однак із другої половини 2011 року з боку РФ безпідставно були задіяні правові, організаційні й адміністративні важелі, спрямовані на гальмування експорту продукції агропродовольчого комплексу України. З-поміж них слід вказати на такі:

⁴⁰Гагалюк Тарас, Валентинов Владислав, Єфіменко Людмила. Агрохолдинги та аграрна наука в Україні: проблеми співіснування. URL: <https://voxukraine.org/agroholdingi-ta-agrarna-nauka-v-ukrayini-problemi-spivisnuvannya/>.

тривалі затримки на митних кордонах РФ транспортів та свідоме затягування проведення лабораторних випробувань харчової продукції;

додаткові перевірки харчової продукції при їх поставках безпосередньо до замовників (на продовольчі ринки і в продовольчі маркети);

проведення перевірок вітчизняних молоко-, м'ясо- і рибопереробних підприємств інспекторами Россільнагляду щодо дотримання вимог російського законодавства (вимог стандартів) щодо технічного регулювання виробництва продукції тваринного походження тощо.

Однак головна причина підвищеної уваги російської сторони до харчової та іншої продукції з України, криється в тому, що держава проголосила курс на інтеграцію до Європейського Союзу і тому чинилися всілякі безпричинні спроби перешкодити цьому процесу. Одним із важелів стало максимальне обмеження експорту продовольства до РФ. На той час системи технічного регулювання для агропродовольчих сфер Росії та України⁴¹ були практично ідентичними, або точніше – пострадянськими, а отже вимоги стандартів (ГОСТ) до харчової продукції фактично не різнилися. Однак в 2011–2016 рр. скорочення експорту продукції АПК до РФ становило 21,4 рази – від 2025 млн дол. США до 94,5 млн, (див. додаток 2).

Україна, опинившись у ситуації, коли експорт харчової продукції до РФ постійно та безпідставно ускладнювався й відчутно зменшувався, була змушена гармонізувати національну законодавчо-нормативну базу із чинною у країнах-членах Європейського Союзу прийнятій в липні 2014 р. третій редакції закону України з харчової продукції, були встановлені кінцеві строки впровадження НАССР та постійно діючих процедур на принципах НАССР

⁴¹ Крисанов Д. Ф. Системи технічного регулювання Європейського Союзу, України та Митного союзу для агропродовольчої сфери: напрями їх зближення, можливості звуження невідповідності та зменшення асиметричності. *Економіст*. 2014. № 2. С. 4-10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/econ_2014_2_4.

вітчизняними операторами ринку⁴². У процесі його реалізації завершився докорінний перегляд і всебічне оновлення системи технічного регулювання України та її гармонізація з європейською моделлю технічного регулювання⁴³. На початок 2020 р. впровадження вказаних систем безпечності підприємствами переробно-харчової промисловості й іншими суб'єктами господарювання, які займаються зберіганням і збутом харчової продукції, було завершено. Ті з них, які отримали дозвіл на експорт продовольства до країн-членів ЄС, без додаткових випробувань будуть ввозити його у майже сто країн світу. Це країни, що визнали модель харчової безпеки ЄС як еквівалентну своїм вимогам до безпеки продовольства.

Отже, турбулентний і провокативний характер дій РФ з ускладнення та припиненню експорту продукції АПК був зумовлений прагненням примусити Україну до вступу в Митний союз. Але такі дії стали каталізатором підготовки необхідних законодавчо-нормативних актів та активного впровадження практичних заходів, сприяння переорієнтації експорту продукції АПК на ринки західних країн. У вересні 2019 р. Держпродспоживслужба України повідомила про те, що більше трьохсот підприємств мають право експортувати свою продукцію на територію країн-членів ЄС. Серед них 128 підприємств-виробників продукції для споживання людиною і 180 – підприємств-виробників нехарчової продукції. Серед виробників харчової продукції, зокрема: 22 виробники молока та молочної продукції; 4 – м'яса птиці; 1 – продуктів із м'яса птиці; 24 – риби; 4 – яєць та яєчної продукції; 66 – меду; 1 – харчового колагену; 1 – кишкової сировини, 5 – равликів та жаб'ячих лапок. Для отримання дозволу на експорт харчових продуктів до ЄС українські виробники повинні проходити оцінку системи державного контролю, яка ними впроваджена на підприєм-

⁴² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо харчових продуктів. Закон України від 22.07.2014 р. №1602-УІІ. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/1602-18>.

⁴³ Крисанов Д. Ф. Інтеграція агрохарчового сектора України в єдиний нормативний простір Європейського Союзу: монографія/Дмитро Федосович Крисанов; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ., 2016. 368 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/275.pdf>.

ствах, та її верифікацію⁴⁴. У 2021 р. налічувалося відповідно 162 і 218 підприємств.

Це показовий приклад застосування Україною адекватних інструментів акомодативної політики з метою мінімізації втрат від тиску РФ щодо зміни обраного нею напряму стратегічного розвитку, тобто інтеграції національної економіки до внутрішнього ринку країн-членів ЄС. **Акомодативна політика** – це економічна політика держави, яка спрямована на пом'якшення наслідків економічних шоків та мінімізацію їх негативних впливів. Результатом такої політики стало подолання наслідків двох криз – зменшення зовнішньоекономічної діяльності (експорт товарів у 2009 р. становив лише 39,7 млрд дол. США, у 2016 р. – 36,4 млрд) та поступове наближення до передкризових обсягів (понад 68 млрд дол. США, у 2011-2012 рр. і 47,3 млрд дол. США у 2018 р.). Ще вагоміші результати у секторі експорту продукції АПК: з 9,5 млрд дол. США (2009 р.) збільшення до 17,9 млрд (2012 р.) і 27,7 млрд (2021 р.), (майже втричі за 12 років), а частка цієї продукції у структурі експорту товарів зросла з 24 до 40,7% – (на 16,7 в.п. за 12 років (див. додаток 2).

Зазначимо, що заходи з подолання негативних наслідків економічних шоків і аграрних криз також прийнятні для мінімізації та усунення негативних наслідків турбуленцій. Тут простежується така особливість: як визначити, що це турбуленції, пов'язані із наслідками некритичного характеру, чи зміни певних параметрів агро-екосистеми або суб'єкта господарювання і якою мірою вони можуть спричинити економічний шок? Звідси **необхідно розрізнити турбулентний шум (інформаційне тло) і турбулентний сигнал (початок відчутних змін)**. Зміни критичного характеру часто хаотичні, тому на початковому етапі не завжди можна визначити (немає з чим порівнювати) з (шумом чи сигналом) маємо справу. Отже, слід передбачити, що можливий будь-який сценарій розвитку подій – від очікуваної маловпливової турбуленції до несподіваного стрибка показників ключових параметрів. Водночас, в умовах ринкової економіки одна частина заходів загального характеру (націо-

⁴⁴ Більше 300 українських підприємств мають право експорту до ЄС. URL: agravery.com > posts > show > bilse-300-ukrains.

нального значення) може бути реалізована державою в межах формування та проведення акомодативної політики, інша – на основі активної участі суб'єктів господарювання в забезпеченні стабільного й ефективного розвитку власного виробництва.

Зазначимо, що спектр напрямів і конкретних заходів щодо реалізації державою акомодативної політики надзвичайно широкий та, зазвичай є складовою частиною індикативних планів і програм соціально-економічного розвитку країни. Якщо ж упереджувальні заходи були неефективними, недостатніми чи не реалізовані повною мірою або ж економічні шоки мали інше джерело походження або іншу спрямованість, ніж передбачалося, то наслідком стане реалізація адекватних заходів, але вже для мінімізації чи нейтралізації негативних наслідків. Загальні підходи і принципи визначення заходів акомодативної політики полягають у тому, щоб забезпечити дотримання пропорційності між взаємозалежними параметрами ринку або, хоча б запобігти їх розбалансуванню за межею, яка поділяє ситуацію до і після настання потрясіння, кризи чи катастрофи. Йдеться про такі пов'язані параметри як попит і пропозиція, виробництво і споживання, заощадження та інвестиції, грошова і товарна маса, доходи і витрати домогосподарств, активи і пасиви платіжного балансу, доходи й видатки державного бюджету, інфляція та безробіття, оплата праці та продуктивність живої й уречевленої праці, зайнятість і безробіття тощо. Але, як зазначає Т. Шинкоренко⁴⁵, в економіці досягнення одночасної збалансованості за всіма визначеними параметрами не є можливим. Тому на практиці рівноважний стан економіки слід розглядати швидше як тенденцію, що виявляє себе не в кожному конкретному випадку за кожним параметром, а поглинає найбільш вагомі відхилення.

Це що стосується макроекономічної рівноваги на рівні окремої країни або територіальних союзів (регіональних об'єднань) країн. Інструментами державної політики у цьому разі будуть передбачені в програмах перспективного соціально-економічного розвитку країни (об'єднань країн, зокрема ЄС) індикативні параметри.

⁴⁵ Шинкоренко Т.П. Макроекономічні шоки: теоретичні та емпіричні аспекти. *Економіка і прогнозування*. С. 46. URL: irbis-nbuv.gov.ua > cgi-bin > opac > search > eco.

До них можна віднести такі ключові індикатори: обсяги доходів і пропорції їх спрямування на розвиток економіки, соціальної сфери й підтримку малозабезпечених верств населення; дефіцит державного бюджету і джерела його покриття; залучення зовнішніх інвестицій і напрями їх використання; податкове навантаження на виробників матеріальних благ; реалізація державних програм по створенню нових робочих місць, розробці та впровадженню інноваційних технологій і продуктів, формуванню технологій п'ятого і шостого технологічних укладів; витрати на підтримку виробників сільськогосподарської продукції тощо.

Однак на сьогодні склалася форс-мажорна ситуація. Зокрема, Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) погіршив прогноз спаду економіки України через війну до 30%. У попередньому прогнозі, в березні, цей банк очікував на зменшення ВВП на 20%. У 2023 р. ЄБРР передбачає швидке відновлення економіки України на 25%. Однак реальні темпи зростання ВВП залежатимуть від того, наскільки затягнеться війна в Україні, умов мирної угоди, масштабів відновлювальних робіт і кількості біженців, які повернуться додому. ЄБРР вважає, що до кінця 2023 року ВВП України буде на 12,5% нижче від довоєнного рівня. Банк попередив, що усі прогнози можуть бути переглянуті в гірший бік у разі розширення масштабів бойових дій або обмеження на експорт газу чи іншої сировини з Росії⁴⁶.

Таким чином, оскільки циклічний розвиток економіки при цьому не відкидається, а навіть доповнюється новими характеристиками (зменшення періодичності циклів, скорочення фази кризи й подовження фази підйому, впровадження державного регулювання спадних трендів, виникнення форс-мажорних обставин), то вказані пропорції різною мірою і періодично, і хаотично будуть порушуватися. Тому зусилля щодо пошуку оптимальних сценаріїв розвитку національної економіки фактично перетворюються на самостійне завдання. Вирішення його полягає в розробленні адекватних прогнозів перспективного розвитку й на цій основі підго-

⁴⁶ ЄБРР погіршив прогноз падіння економіки України до 30%. URL: <https://biz.liga.net/ua/all/all/novosti/ebrr-uhudshil-prognoz-padeniya-ekonomiki-ukrainy-do-30>.

товки практичних пропозицій, спрямованих на обмеження масштабів і періодичності виникнення економічних потрясінь та хаосу за рахунок звуження впливу найбільш руйнівних чинників і підсилення ролі стабілізуючих інструментів.

Водночас надзвичайно ускладнюються завдання щодо недопущення руйнації (припинення функціонування) організацій (корпорації, фірми, підприємства, господарства, домогосподарства) в умовах ринкової моделі економіки. Це пояснюється тим, що як економіка в цілому, так і її суб'єкти, маємо на увазі суб'єкти господарювання, проходять усі етапи розвитку, зокрема: зародження, поступового розвитку і розквіту (дорослішання), досягнення вершини економічних можливостей (буму), поступового спаду, виникнення проблем нового покоління, які обмежують діяльність, тобто старіння та смерті (загибелі або ж повного перезавантаження). Отже, на кожному із вказаних етапів виникають проблеми різного масштабу – від незначних і до великих, але їх подолання потребує відповідних зусиль. Чим довше працює компанія, фірма чи підприємство, зміцнюючи свої позиції на ринках, тим більше і частіше перед ними поставатимуть різноманітні проблеми, загрози і турбуленції. Якщо їх не брати до уваги, вони будуть не лише загальмовувати розвиток, але й породжуватимуть кризову ситуацію. Тоді перед суб'єктом господарювання поставатиме необхідність кардинального вибору. Цей вибір полягатиме в наступному: або ж змиритись із припиненням функціонування організації як самостійного актора економічної системи, або ж розробити й реалізувати невідкладні заходи, навіть дуже болісні як для керівництва і управлінського апарату, так і для колективу працівників, з тим, щоб подолати кризову ситуацію та повернутися до повноцінної діяльності.

Зазначимо, що національна економіка має статус ринкової, що було підтверджено у травні 2008 р. при вступі України до Світової організації торгівлі, як її повноправного члена. Отже, фактично півтора десятиріччя вітчизняна економіка розвивається на засадничих принципах ринкового господарювання, тому всі позитивні зрушення й переваги, турбуленції та кризи позначаються на її розвитку. В економічно розвинених країнах ринкове господарство функціонує уже впродовж століть, тому тут економічні суб'єкти набули достатнього практичного досвіду, щоб з мінімальними

втратами виходити із кризових ситуацій. Повторюваність економічних циклів об'єктивно сприяє впровадженню індикативного планування та розробленню різних сценаріїв перспективного розвитку, згідно з якими і провадиться керування змінами не лише безпосередньо компанії, фірми, а, по можливості, й зовнішніми обставинами та чинниками. У зв'язку з цим у середовищі західних учених, експертів і практиків домінує підхід до розвитку фірми (організації) як біологічного організму. «Будь-яка організація переживає той же життєвий цикл, що і людина: вона народжується в муках, потім настає дитинство, юність, зрілість. Потім «організм» починає стрімко старіти і раптом трапляється організаційна смерть. Різниця цих процесів тільки в тому, що для людини сироватку вічної молодості ще не придумали, а для компаній — вона існує⁴⁷». Отже, на кожному етапі розвитку фірми домінуючими є різні проблеми та перешкоди, вирішення яких вимагає не лише специфічних, але й науково обґрунтованих та практично виважених підходів від управлінського апарату.

Зазначимо, що наприкінці минулого й на початку нинішнього століть зосередили увагу науковці, експерти і менеджери-практики на пошуку практичних підходів, спрямованих на забезпечення мінімізації втрат від раптових і хаотичних збурень в економіці, які почастишали, а також на розробленні, а також на розробленні наукових підходів до теорії хаосу й обґрунтування інструментів управління ним. До цього переліку можна віднести таких відомих у світі дослідників і практиків, як І. Адізес, І. Ансофф, П. Едгар, Ф. Котлер, Дж. А. Касліоне, Е. Петерс, Н. Талеб та ін. Вони презентували свої прогресивні погляди та ідеї у сфері аналізу джерел, масштабів, глибини й інтенсивності хаотичних збурень на різних ринках, а також наукові підходи до опрацювання методів і практичних заходів та інструментів щодо протистояння хаосу, виявлення та використання певних позитивних реалій із таких ситуацій у низці авторських

⁴⁷ Адізес І. Управление жизненным циклом корпораций. Москва.: Манн, Иванов и Фербер, 2014. С. 5.

публікацій⁴⁸. Синтезуючи наукові й методичні підходи і практичні заходи стосовно управління життєвим циклом організацій та забезпечення ефективної й прибуткової діяльності в умовах турбулентного зовнішнього середовища, логічно, на нашу думку, запропонувати наступну схему їх практичної реалізації.

У цьому зв'язку важливо нагадати про запропоновану наступну матрицю турбулентності в зовнішньому середовищі (табл. 1).

Таблиця 1.1

Матриця турбулентності навколишнього середовища*

Складові навколишнього середовища	Рівень турбулентності				
	1	2	3	4	5
Складність ринкового середовища	Неконкурентний ринок	Слабоконкурентний ринок	Розвинуті ринки	Розвинуті регіональні (об'єднань країн) ринки	Глобальні ринки, які інтенсивно розвиваються
Рівень новизни явищ	Відомі, повторяються	Тенденції розвитку відомі	Явища екстраполюються	Явища постійно змінюються	Зміни безперервні, раптові
Швидкість змін середовища	Дуже млява	Помірна, легко передбачувана	Середня, чітко визначена	Швидка, слабо визначена	Дуже швидка
Бачення майбутнього	Повторюється	Прогнозоване	Передбачуване	Частково передбачуване	Непередбачуване

* Джерело: адаптовано Д.Ф. Крисановим на основі Ансоффа І. Стратегический менеджмент. Классическое издание. / пер. с англ. под ред. Петрова А. Н. СПб.: Питер, 2009.

⁴⁸ Адизес И. Жизненный цикл корпорации: как организации растут и умирают, и что с этим делать. Ассоциации развития менеджмента в странах Центральной и Восточной Европы (СЕЕМАН): XIII ежегод. междунар. конф. 2005. URL: <http://www.adizes.com>; Адизес И. Управляя изменениями. Как эффективно управлять изменениями в обществе, бизнесе и личной жизни. М.: Манн, Иванов и Фербер, 2014. 368 с.; Ансофф И. Стратегический менеджмент. Классическое издание. / Пер. с англ. под ред. Петрова А.Н. СПб.: Питер, 2009. 344 с.; Каслионе Дж. А. Chaotics: искусство управления в эпоху турбулентности. Performance: EY. 2011. URL: <http://performance.ey.com/wp-content/uploads/downloads/2011/10/Chaotics.pdf>; Котлер Ф., Каслионе Дж. А. Бизнес в умовах хаосу: Менеджмент і маркетинг в епоху глобальних потрясінь. URL: <https://ru.bookmate.com/books/ezTqwGT4>; Котлер Ф., Каслионе Дж. А. Хаотика: управління та маркетинг в епоху турбулентності [пер. з англ. під ред. Т.В. Співаковської, С.В. Співаковського]. Київ: Хімджест, ПЛАСКЕ, 2009. 208 с.; Петерс Э. Фрактальный анализ рынков: применение теории Хаоса в инвестициях и экономике. М.: Интернет-трейдинг, 2004. 304 с.; Талеб Н. Антихрупкость. Как извлечь выгоду из хаоса. М.: Азбука-Аттикус, 2014. 768 с.; Эдгар П. Хаос и порядок на рынках капитала. Новый аналитический взгляд на циклы, цены и изменчивость. М.: Мир, 2010. 336 с. та ін.

Слід віддати належне І. Ансоффу, який запропонував власний підхід до ієрархізації турбулентності зовнішнього середовища, хоча й без достатньої деталізації запропонованих параметрів. На його переконання, рівень турбулентності визначається комбінацією низки чинників, а саме: мінливість ринкового середовища, швидкість змін, інтенсивність конкуренції, технологічні можливості, споживчі уподобання, тиск з боку уряду й окремих впливових груп тощо. З урахуванням рівня турбулентності для кожного випадку можливо бути запропонувати модель оптимізації дохідності залежно від поведінки фірми на ринку. Якщо менеджери вчасно не проаналізували взаємозв'язки між явищами у зовнішньому середовищі, та за відсутності методичних підходів до оцінювання реальних наслідків їх впливу на компанію чи фірму у перспективі її чекає неухильне зменшення прибутків і поступове згортання діяльності. Отже, необхідно вносити кардинальні зміни в систему менеджменту, з тим, щоб забезпечити об'єктивну оцінку змін у зовнішньому середовищі та сформуванню власну стратегію розвитку й поведінки фірми на ринках задля досягнення поставлених поточних і перспективних цілей. Підкреслюється, що чим більшою буде турбулентність зовнішнього середовища, тим агресивнішою має стати поведінка фірми.

З урахуванням виявленого аналітичним методом рівня турбулентності менеджмент повинен розглядати різні сценарії перспективного розвитку та стратегічної поведінки фірми. Сценарії передбачають реалізацію низки заходів і запровадження ефективних інструментів, які повинні убезпечити від руйнівних наслідків турбулентності та забезпечити вихід фірми на траєкторію сталого розвитку.

Нові підходи до поведінки фірми в умовах турбулентності зовнішнього середовища були запропоновані Дж. А. Касліоне – визнаним у світі фахівцем щодо впровадження глобальних технологій менеджменту. Їх особливості розкриваються на порівняльному аналізі традиційного підходу із Chaotics-підходом (табл. 1.2).

Зазначені підходи ґрунтуються на системі Хаотікс-менеджменту, яка включає в себе стратегічне управління з урахуванням фактора невизначеності та ринкової поведінки фірми. Хаотікс-підхід розглядається як ефективний засіб для упередження

ризиків та невизначеності, формування ділових відносин безпосередньо у фірмі у процесі її підготовки до роботи в умовах турбулентного стану економіки, а також під час хаосу, який може виникнути в майбутньому.

Таблиця 1.2

Періодизація поведінки і заходів, які необхідно реалізувати фірмі, з урахуванням впливу турбулентності навколишнього середовища*

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ПЕРЕБУВАННЯ ФІРМИ У ТУРБУЛЕНТНОМУ СЕРЕДОВИЩІ		
1. Вхідження в турбулентність	2. Протистояння турбулентності	3. Вихід із турбулентності
I. ТРАДИЦІЙНИЙ ДВОСЦЕНАРНИЙ ПІДХІД		
<ul style="list-style-type: none"> - використання надто оптимістичного підходу; - мінімізація потенційного турбулентного потоку; зниження загроз для працівників; - розробка очікувального підходу до моменту внесення структурних змін 	<ul style="list-style-type: none"> - агресивні заходи щодо зменшення витрат по усіх напрямках, у т.ч. скорочення персоналу; - відміна нових проєктів; - відмова від проведення досліджень по нових продуктах і їх виводу на ринок; - скасування угод придбання 	<ul style="list-style-type: none"> - компенсація помилок попередніх періодів, розукрупнення з метою підвищення прибутковості; - спроби перебудувати бізнес, у т.ч. підняти моральний настрій працівників, клієнтів та інших зацікавлених сторін
II. ПІДХІД СНАОТІКС (ХАОТІКС-МЕНЕДЖМЕНТ)		
<ul style="list-style-type: none"> - використання нових стратегічних підходів у ключових службах і основних видах діяльності; - захист профільного бізнесу та ключових ринків; - останнє стійке зростання за рахунок більш слабких, менш підготовлених конкурентів 	<ul style="list-style-type: none"> - нарощування власної ресурсної бази; - залучення стратегічних партнерів для підвищення вірогідності успіху; - придбання бізнесу конкурентів, пошуки нових талановитих співробітників і ресурсів; - забезпечення та зміцнення бізнесу, який забезпечує основну частку росту 	<ul style="list-style-type: none"> - підтримка заданих темпів сталого і надійного росту; - зважений рух, спрямований на зростання на тлі слабого конкурентного середовища

* Джерело: адаптовано Д. Ф. Крисановим на основі Каслионе Дж. А. Chaotics: искусство управления в эпоху турбулентности. Performance: EY. 2011. С. 15. URL: <http://performance.ey.com/wp-content/uploads/downloads/2011/10/Chaotics.pdf>.

Однак простежується така закономірність: «чим рідше явище, тим складніше їм управляти і тим менше ми знаємо про те, як час-

то воно відбувається»⁴⁹. З цього твердження випливає, що необхідно бути готовим до будь-яких збурень, які до того ж невідомо коли можуть чи не зможуть вони відбутися. Отже, турбулентність стала постійним явищем, а змінюється лише її рівень, тобто інтенсивність і непередбачуваність виникнення. Однак досвід переконливо доводить, що практично фірма не може стати невразливою до турбулентності, форс-мажорних обставин чи хаосу, а це означає, що «нам потрібен механізм, за участю якого система буде безперервно оновлюватися, отримуючи вигоду із непередбачуваних подій, потрясінь, стресорів й мінливості, а не тільки страждаючи від них»⁵⁰.

За таких умов основне навантаження щодо емпіричного визначення рівня турбулентності, виділення типів збурень, оцінювання перспективи інтенсифікації турбуленцій і можливості настання хаосу й опрацювання засобів захисту від їх руйнівних наслідків покладається на менеджерів і вище керівництво фірми. Воно полягає в розробленні й реалізації не лише стратегій виживання, але й створення необхідних та обґрунтованих передумов для забезпечення сталого розвитку фірми в турбулентному бізнес-середовищі на тривалу перспективу та для досягнення стратегічної мети. У цьому зв'язку доречно навести основні складові системи Хаотікс-менеджменту⁵¹, а саме: 1) розроблення системи раннього оповіщення;

2) побудова ключових сценаріїв і стратегій; 3) вибір пріоритетних сценаріїв і стратегій; 4) впровадження системи стратегічної поведінки, в основу якої покладено систему управління з урахуванням чинника нестійкості; 5) впровадження стратегічних моделей поведінки, в основі яких система маркетингу з урахуванням

⁴⁹ Талеб Н. Н. Антихрупкость. Как извлечь выгоду из хаоса. Москва.: Азбука-Аттикус, 2014. С. 30. URL: <https://taleb.ru/books/antihrupkost.-kak-izvlech-vygodu-iz-haosa.-taleb-nassim.pdf>.

⁵⁰ Талеб Н. Н. Антихрупкость. Как извлечь выгоду из хаоса. Москва.: Азбука-Аттикус, 2014. С. 32. URL: <https://taleb.ru/books/antihrupkost.-kak-izvlech-vygodu-iz-haosa.-taleb-nassim.pdf>.

⁵¹ Каслионе Дж. А. Chaotics: искусство управления в эпоху турбулентности. Performance: EY. 2011. С.16. URL: <http://performance.ey.com/wp-content/uploads/downloads/2011/10/Chaotics.pdf>.

чинника нестійкості; 6) збільшення чисельності зацікавлених сторін; 7) вирівнювання структури організації; 8) скорочення періодів стратегічного планування та розроблення багатоваріантних сценаріїв розвитку економічної ситуації.

Досвід багатьох фірм доводить, що входження в зону турбулентності, а особливо підвищення у ній рівня інтенсивності збурень супроводжується принципово іншими наслідками з одного боку, окреслюються слабкі сторони організації та непідготовленість до спорадичних збурень, а з другого, – відкриваються нові для неї можливості. Звідси об'єктивно постають два ключових завдання: по-перше, менеджери і керівництво фірми повинне позбутися шляхів ухилення від ризиків, від вибору лише традиційних сценаріїв економічного розвитку (зростання чи спаду) та від орієнтації на досягнення проміжних цілей, по-друге, – докорінно змінити економічне мислення та скористатися новими можливостями, з тим, щоб досягти поставленої стратегічної мети. Якщо ж фірма своєчасно не перегляне свої стратегічні та операційні принципи діяльності й не проведе відповідну перепідготовку системи менеджменту, то подальша інтенсифікація турбулентності на певному етапі обов'язково призведе до виникнення хаосу та посилення вразливості слабких місць, а організація постане перед кардинальним вибором: згорнути свою діяльність або ж провести її організаційне, структурне і методичне оновлення. У такому разі керівництво фірми має використати основні складові Хаотікс-менеджменту, а саме: провести відповідну підготовку і сформувавши в менеджерів нове креативне мислення, забезпечити оволодіння ними найсучаснішими методами виявлення турбулентності й визначення її рівня, опрацювати основні моделі поведінки фірми у випадку виникнення хаосу, розробити сценарії розвитку ситуації та адаптувати їх до мінливих умов, а також обґрунтувати заходи запобіжного характеру в разі їх реалізації та ін.

Отже, у теоретичному плані запропонована схема виходу фірми із зони турбулентності та з урахуванням фази її життєвого циклу може бути застосована шляхом адаптації до реальних мінливих умов. Наведені підходи характеризуються широким форматом і сприймаються як своєрідна матриця, тому їх можна легко адаптувати стосовно до фірм (організацій, суб'єктів господарювання,

економічних та ринкових агентів) будь-якої спеціалізації, включаючи й аграрного спрямування. Однак специфіка функціонування агроєкосистем саме й полягає в тому, що первинною складовою виступає природно-біологічна підсистема. Ефективність її функціонування великою мірою залежить від сприятливості природно-кліматичних умов, що є визначальною та необхідною передумовою своєчасного й повноцінного здійснення біологічних і фізіологічних процесів задля реалізації генетичного потенціалу живих організмів. І вже на цьому етапі продуценти, але як споживачі ресурсів, входять у бізнес-середовище і постають із низкою економічних ризиків, а також проблем, які носять форс-мажорний (непередбачуваний, хаотичний, випадковий) характер. Вони породжені винятковими обставинами чи збуреннями природного, політичного, військового, екологічного та іншого походження. В усьому світі експерти працюють над тим, як унеможливити чи обмежити вплив на економіку таких збурень і хоча б частково компенсувати втрати від їх негативних наслідків. В Україні цю функцію щодо збурень природного, екологічного та деякого іншого характеру значною мірою виконує сільськогосподарське страхування.

Зазначимо, що дотепер рівень агрострахування в Україні становить лише 5–7%, у Польщі, наприклад, досягає 30%, в Німеччині – понад 60%⁵². Страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою ще до кінця першої половини 2021 року проводилося за № 4931–VI від 09.02.2012 р. Законом⁵³, а з другої половини, після приведення нормативно-правових актів, необхідних для реалізації нового законодавчого акта, відповідно, за новим № 1601–IX від 01.07.2021р.Законом⁵⁴. Законодавчий акт

⁵² Ринок агрострахування в Україні: проблеми і перспектива. URL: <https://agroveview.com/news/rynok-ahrostrahuvannya-v-ukrayini-problemy-i-perspektyvu>.

⁵³ Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою. Закон України від 09.02.2012 р. № 4391-УІ. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2012. № 41. Стаття. 5, п.1.

⁵⁴ Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення правового регулювання страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою. Закон України від 01.07.2021 № 1601-ІХ. *Офіційний вісник України*. 2021. № 60.

2012 року практично не працював унаслідок високої вартості агрострахування, оскільки даний страховий продукт є високоризикованим. Вітчизняні аграрії, на відміну від зарубіжних фермерів, не були готові платити високі ставки за договором про агрострахування, а також передбачати відповідні витрати при плануванні бізнесу. Саме в цьому крилася одна з основних проблем, тому необхідно було створити прозорі й однакові умови для всіх гравців ринку⁵⁵, що й передбачив Закон від 2021 року.

На приведення нормативно-правових актів у відповідність до Закону №1601-IX відводилося три місяці, а тому вже з листопада-грудня, тобто після сходу озимих, нове агрострахування буде поступово запроваджуватися на практиці. Значна частина ризиків, які супроводжують ведення сільськогосподарської діяльності, є наслідком природної турбулентності або ж непередбачуваних зовнішніх екологічних збурень. Ризики поширюються на майнові інтереси агровиробників та стосуються чітко визначеного, але обмеженого кола складових і результатів діяльності в аграрному виробництві, зокрема: посівів та урожаю сільськогосподарських культур; багаторічних насаджень та їх врожаю; сільськогосподарських тварин; доходів від реалізації власно вирощеної, відгодованої, виловленої, зібраної, виготовленої сільськогосподарської продукції та ін. Участь держави полягає в наданні з національного бюджету сільськогосподарським товаровиробникам грошових коштів у вигляді відшкодування до 60 % вартості страхового платежу (страхової премії), яку буде нараховано за договорами страхування в порядку, встановленому Законом України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» (від 09.02.2012р. № 4391-VI).

Привернемо увагу до переліку тих наслідків природних і екологічних збурень, відхилень від нормального стану біологічних ресурсів, а також інших дій, які охоплює агрострахування. До сільськогосподарських страхових ризиків⁵⁶ при страхуванні

⁵⁵ Ринок агрострахування в Україні: проблеми і перспектива. URL: <https://agrorreview.com/news/rynok-ahrostrahuvannya-v-ukrayini-problemy-i-perspektyvu>.

⁵⁶ Сільськогосподарський страховий ризик (страховий ризик) - обставини (певні події), що мають ознаки імовірності та випадковості настання і можуть стати причиною загибелі (втрати, пошкодження) застрахованих посівів (посадок), загибелі (недо-

сільськогосподарських культур і багаторічних насаджень належать⁵⁷:

- 1) сильні морози, заморозки, вимерзання, льодяна кірка;
- 2) сильний вітер (у тому числі ураганний вітер, шквал, смерч), пилова буря, град, удар блискавки та пожежі, спричинені нею;
- 3) сильні дощі і зливи, тривалі дощі, повінь (паводок);
- 4) сильна спека, засуха (посуха), суховій, комплекс посушливих умов;
- 5) випрівання, вимокання, випирання, випадіння;
- 6) сель, лавина, земельний зсув;
- 7) землетрус;
- 8) епіфітотія, осередок масового розмноження шкідливого організму, спалах масового розмноження шкідника рослин, вторинні хвороби рослин;
- 9) крадіжки та протиправні дії третіх осіб;
- 10) відхилення параметра (значень) індексу⁵⁸ (індексів), визначеного страховиком і страхувальником у договорі страхування;

бору, недоотримання) застрахованого врожаю, загибелі (втрати, вимушеного забою, вимушеного знищення, травматичного пошкодження або захворювання) застрахованих сільськогосподарських тварин, що належать сільськогосподарському товаровиробнику на праві власності або на іншій законній підставі, а також причиною недоотримання (втрати) сільськогосподарським товаровиробником майбутньої користі - очікуваного прибутку (доходу) від реалізації вирощеної, відгодованої, виловленої, зібраної, виготовленої ним первинної (без вторинної обробки та переробки) сільськогосподарської продукції за період її окупності. *Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення правового регулювання страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою*. Закон України від 01.07.2021 № 1601-IX. *Офіційний вісник України*. 2021. № 60. Стаття 1 п. 1.4.

⁵⁷ Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення правового регулювання страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою. Закон України від 01.07.2021 № 1601-IX. *Офіційний вісник України*. 2021. № 60. Стаття 7.

⁵⁸ Індекс (індекси) - спеціальний оціночний нормативний показник (показники), що характеризує (характеризують) імовірність впливу певного сільськогосподарського страхового ризику (страхових ризиків) на настання страхового випадку в разі відхилення параметра (значень) індексу від обумовленого договором страхування граничного значення. *Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення правового регулювання страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою*. Закон України від 01.07.2021р. № 1601-IX. *Офіційний вісник України*. 2021. № 60. Стаття 1, п. 1.3.

11) інші події, передбачені договором страхування.

До сільськогосподарських страхових ризиків при страхуванні сільськогосподарських тварин належать⁵⁹:

- 1) інфекційні хвороби, пожежі, стихійне лихо;
- 2) нещасний випадок;
- 3) вимушений забій (стемпінг-аут) згідно з законодавством у зв'язку із проведенням заходів з боротьби з інфекційними хворобами тварин;
- 4) неможливість використання тварин за призначенням (для племінних тварин);
- 5) крадіжки та протиправні дії третіх осіб;
- 6) інші події, передбачені договором страхування.

Поряд із цим Законом № 1601-IX передбачено, що агровиробники мають право укласти договір страхування стосовно настання сільськогосподарського страхового ризику (страхових ризиків) щодо⁶⁰:

- 1) посівів, урожаю сільськогосподарських культур, у тому числі щодо покриття збитків, понесених у зв'язку з їх вирощуванням;
- 2) багаторічних насаджень та їх урожаю, у тому числі щодо покриття збитків, понесених у зв'язку з їх вирощуванням;
- 3) сільськогосподарських тварин, у тому числі щодо покриття збитків, понесених у зв'язку з їх вирощуванням;
- 4) доходу від реалізації власно вирощеної, відгодованої, виловленої, зібраної, виготовленої сільськогосподарської продукції, у тому числі щодо покриття збитків, понесених у зв'язку з неотриманням (недоотриманням) очікуваного доходу (прибутку) від реалізації власно вирощеної, відгодованої, виловленої, зібраної, виготовленої первинної (без вторинної обробки та переробки) сільськогосподарської продукції за період її окупності, у тому числі на

⁵⁹ Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення правового регулювання страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою. Закон України від 01.07.2021р. № 1601-IX. *Офіційний вісник України*. 2021. № 60. Стаття 8.

⁶⁰ Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення правового регулювання страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою. Закон України від 01.07.2021р. № 1601-IX. *Офіційний вісник України*. 2021. № 60. **Стаття 20,-1** п. 2.

основі індексу доходу, що включає показники врожайності та цін на продукцію;

5) відхилення параметра (значень) індексу (індексів) від обумовленого договором страхування граничного значення.

Слід зазначити, що з прийняттям Закону № 1601-IX розширюється спектр і доступність страхових послуг для агровиробників, а також у перспективі зростатиме участь держави в компенсації збитків при настанні форс-мажорних обставин. Варто наголосити, що у 2021 р. на програму страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою було передбачено державне фінансування в обсязі 240 млн грн, що надто мало, оскільки розрахунок проводили беручи до уваги контингент агровиробників, які брали участь в агрострахуванні у попередні роки. За поясненнями законодавців, «звичайно, ці кошти є мізерними відносно того, скільки Європа сьогодні виділяє дотацій на свого фермера. Але з іншого боку – це своєрідна декларація того, що держава намагається правильно налаштувати механізм держпідтримки аграріям⁶¹». Інформації про використання бюджетних коштів, виділених на підтримку агровиробників у 2021 р., поки що не оприлюднено.

Отже, передбачається, що в перспективі розширення державного фінансування на потреби агрострахування дозволить забезпечити фінансову стабільність і збереження аграрного бізнесу. Цьому сприятиме також підготовка менеджерів з питань, які стосуються запобігання форс-мажорним умовам на виробництві, виявленню ознак турбулентності у зовнішньому середовищі та підготовки заходів з метою мінімізації їх негативного впливу й подолання руйнівних наслідків. За впровадження таких підходів агровиробники матимуть реальні підстави почуватися стабільніше у мінливому економічному середовищі.

Повномасштабна війна РФ в Україні, яка розпочалася 24.02.2021р. і триває дотепер, кардинально змінила ситуацію не тільки на теренах нашої держави, але і в Європі та навіть світі.

⁶¹ Закон №1601-IX про страхування сільськогосподарської продукції – вирішення проблеми фермерів чи чергова декларація намірів? URL: <https://agropolit.com/spetsproekty/894-zakon-5104-pro-strahuvannya-silskogospodarskoyi-produktsiyi--virishennya-problemi-fermeriv-chi-cherгова-deklaratsiya-namiriv>.

Відповідно основні зусилля держави спрямовані на повноцінне забезпечення потреб військового блоку суспільства і досягнення перемоги у цій війні, а також, підтримання економіки та соціальної сфери. Війна – це породження хаосу і кризових явищ, а катастрофа є наслідком організаційної та фізичної руйнації складників системи суспільства. Зусилля держави спрямовані на те, щоб із залученням усіх можливих засобів та дієвих інструментів запобігти кризі, а тим більше катастрофі, яка буде перевищувати поріг стійкості організаційної системи суспільства, але при загрозі виникнення такої ситуації вона буде локалізувати її, щоб не допустити руйнації. Загрозливий для держави рівень критичності ситуації вимагає максимальної концентрації внутрішніх ресурсів і зовнішньої підтримки з тим, щоб запобігти катастрофі. Основні зусилля, інтелектуальні, матеріальні і фінансові ресурси будуть спрямовуватися на досягнення перемоги у боротьбі з російською агресією, тобто повного визволення окупованої частини території України, та забезпечення повернення цивільного населення (біженців) у свої поселення.

РОЗДІЛ II

ТЕНДЕНЦІЇ СТРУКТУРИЗАЦІЇ КОРПОРАТИВНОГО СЕКТОРА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

2.1. Ретроспектива становлення і нинішній стан корпоративного сектору сільського господарства

2.2. Сучасні тенденції і перспективні зрушення в корпоративному секторі

2.3. Перспективи функціонування агрохолдингів в умовах впровадження ринкового обігу сільськогосподарських земель

2.1. Ретроспектива становлення і нинішній стан корпоративного сектору сільського господарства

Розвиток сільського господарства після започаткування і повільного проведення аграрної та земельної реформ характеризувався досить різнопланово, неоднозначно та суперечливо. При реформуванні виникали нові явища, процеси та події, одні з яких спричинили кардинальні зміни соціально-економічної ситуації в аграрному секторі, а інші – започаткували ланцюжок наступних зрушень та сприяли подальшим змінам. Водночас конкретне значення решти процесів і подій могло бути об'єктивно оцінено набагато пізніше, тому що їхня роль могла реалізуватися лише за умови значного відтермінування майбутніх трансформацій.

Таким чином, оскільки значна частина нинішніх неузгодженостей в аграрному секторі виникла у процесі проведення земельної реформи, яка в подальшому відіграла роль генератора загострення багатьох проблем і викликів, тому доцільно хоча б схематично розкрити їх сутність. Стосовно цього логічно підтримати позицію

Данкевича В. щодо періодизації процесів трансформації аграрного сектору й розвитку земельних відносин⁶², а саме:

I етап (1991–1993 рр.) – роздержавлення землі, що перебувала у власності держави, та безоплатна передача її у власність колективних господарств і приватну власність громадянам України для ведення особистого підсобного господарства. Законодавчо-нормативною базою для започаткування⁶³ земельної реформи й забезпечення (лише через 15 міс.) її подальшого активного проведення⁶⁴ стали дві ключові постанови Верховної Ради та, відповідно, два Земельні кодекси України;

II етап (1994–1999 рр.) – формування дуальної структури сільського господарства: корпоративний тип (сільськогосподарські підприємства) й індивідуальний (фермерські господарства і господарства населення);

III етап (2000–2007 рр.) – передбачав виділення земельних ділянок у натурі на місцевості та створення умов для вільного землекористування і розпорядження ними. Обґрунтований вибір напрямів державної політики у сфері земельних відносин мав забезпечити просування по шляху до завершення земельної реформи. Водночас, з удосконаленням земельних відносин у сфері сільського господарства, прискоренням реалізації різнопланових заходів задля поглиблення якісних змін у цих відносинах передбачалося суттєво збільшити соціальний, інвестиційний і виробничий поте-

⁶² Данкевич В. Є. Розвиток земельних відносин в умовах глобалізації: монографія. Житомир: Видавець О.О. Євенок, 2017. С. 46–50.

⁶³ Про земельну реформу. Постанова Верховної Ради Української РСР від 18.12.1990р. № 563-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/563-12>; Земельний кодекс України. Вводиться в дію Постановою Верховної Ради Української РСР від 18.12.1990р. № 563-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. №10.

⁶⁴ Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі. Постанова Верховної Ради України від 13.03.1992 р. № 2200-XII. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T220000>; Земельний кодекс України. Вводиться в дію Постановою Верховної Ради України від 13.03.1992р. № 2200-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 25.

нціал землі, перетворити її у самостійний фактор економічного зростання⁶⁵;

IV eman (2008 р. і донині) – характеризується залученням значних фінансових ресурсів в аграрний сектор, розвитком процесів індустріалізації і корпоратизації виробництва на основі концентрації землі та майна.

До вищенаведеного додамо деякі важливі оцінки. Незавершений та половинчастий характер реформ на початкових етапах, з одного боку, засвідчив про їх непідготовленість і несприйняття значною частиною сільського населення, з іншого – затяжна аграрна криза у 1990-их роках поєднувалася з інфляцією та гіперінфляцією, що разом з іншими ендогенними чинниками спричинило дворазове зменшення обсягів виробництва продукції сільського господарства. Проте, розбалансованість, асиметричність та дискримінаційний характер відносин між агровиробниками й підприємствами з перероблення сировини гальмували реформування первинного виробництва, що, створювало додаткові перешкоди на шляху утвердження ринкових принципів господарювання. У сільському господарстві виникнення та становлення сучасних організаційно-правових форм підприємницької діяльності відбувалося методом спроб і помилок. Аграрна наука, за відсутності належного досвіду організації підприємницької діяльності в аграрному секторі, не змогла запропонувати ефективні моделі й рішення з цього питання та щодо формування прозорих і паритетних економічних відносин між її суб'єктами. Під впливом різних чинників, зокрема непослідовності й самоплинності, відсутності ефективних важелів регулювання організаційно-формуючих процесів ключовими характеристиками для аграрного сектору економіки в другій половині 1990-их років. стали турбулентність, хаос і невизначеність напрямів перспективного розвитку земельних відносин.

Професор Ю. Лопатинський з використанням синергетичних підходів узагальнив характеристику двох принципово відмінних етапів (перший – до 2000 р. включно і другий - після – 2000 р.) :

⁶⁵ Основні напрями земельної реформи в Україні на 2001–2005 роки. Схвалено Указом Президента України від 30.05.2001р. № 372/2001. *Офіційний вісник України*. 2001. № 22.

«Перший етап характеризується тим, що, незважаючи на деякі зміни та реорганізації, які виконували роль окремих флуктуацій, стара система господарювання, по суті не змінювалася, не «впадаючи» у хаос, однак і не переходячи на новий рівень. Характерною ознакою цього етапу також є те, що старі механізми перестали діяти, а нові ще не були сформовані. Динамічний аграрний сектор знаходився (за фізичною термінологією) у точці біфуркації, набуваючи нової якості у своєму русі при зміні його параметрів. Другий етап аграрної трансформації визначався як постбіфуркаційний період, який характеризувався стрімким реформуванням на приватновласницькій основі, що можна вважати фазовим переходом системи на якісно новий рівень»⁶⁶.

Важливо підкреслити, що у 1990-ті роки фактично було розпочато й завершено ліквідацію колгоспно-радгоспної системи господарювання, яка базувалася на державній власності на землю⁶⁷: якщо на початок 1990 р. весь земельний фонд перебував у власності держави, то на відповідний період 1995 р. у державній власності знаходилося 60,2%, приватній – 3,2%, колективній – 36,6%; на 2000 р. відповідно: 50%, 48,2% і 1,8%; на початок 2015 р.: 48%, близько 52%, менше 0,1%. На базі колишніх колгоспів і радгоспів почали створюватися, через трансформацію, виділення, об'єднання і подрібнення, нові організаційно-правові форми господарської діяльності, а саме: товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ), акціонерні товариства (АТ) відкритого і закритого типу, сільськогосподарські виробничі кооперативи (СВК), фермерські господарства (ФГ), особисті селянські господарства (ОСГ). Принципова відмінність нових виробничих формувань від попередніх господарчих утворень полягала у тому, що основний засіб виробництва і головний предмет праці – земельні ресурси, були розпайовані або приватизовані, але залишилися ключовою складовою сільськогосподарського виробництва. Водночас другою складовою були основні фонди: матеріальна база, засоби ви-

⁶⁶ Лопатинський Ю. М. Трансформація аграрного сектору: інституціональні засади: монографія. Чернівці: Рута, 2006. С. 155–156.

⁶⁷ Данкевич В. Є. Розвиток земельних відносин в умовах глобалізації: монографія. Житомир: Видавець О.О. Євенок, 2017. С. 51.

робництва, інженерні споруди, складське господарство тощо, які також були приватизовані. Третя складова – це робоча сила, відповідно одні, власники вищезгаданих ресурсів, а інші, – наймані технологічні працівники, інженери й менеджери.

Перехід від планово-директивної системи до соціально орієнтованої моделі господарювання у своїй основі базується на вільному об'єднанні ресурсів індивідуальних й колективних власників з метою спільного ведення виробничої діяльності. Зважаючи на те, що у 1990 р. в сільському господарстві налічувалося понад 10 тис. (колгоспів і радгоспів), а разом з міжгосподарськими об'єднаннями – близько 12 тис., на початок 2000-их сукупна кількість їх становила 48 тис. (без ОСГ), тобто це збільшення майже в чотири рази. Отже, є підстави стверджувати, що в процесі реформування було сформовано густу мережу дрібних, малих і середніх підприємств. Об'єктивно вони були значно меншими за розмірами землекористування, гірше забезпечені сільськогосподарською технікою, частина тваринницьких й інших виробничих приміщень розібрана на матеріали, що, зважаючи на диспаритет у фінансово-економічних відносинах, негативно вплинуло на результати господарювання.

Зокрема, протягом 1990–2000 рр. виробництво валової продукції у корпоративному секторі⁶⁸ сільського господарства скоротилося у 3,43 рази (29,1%), у т.ч. рослинництва – у 2,57 рази (38,8%), тваринництва – у 6,65 рази (15%), по усіх категоріях господарств – в 1,87 рази (53,4%). Такий стан у сільському господарстві загрожував продовольчій безпеці держави та відчутно ускладнював забезпечення населення продуктами харчування. Одночасно надзвичайно погіршилися соціальні умови життя сільського населення, виникло масове безробіття на селі, поширювалася бідність і знедоленість. «За відсутності інституційного забезпечення реформ, чіткої, системної структурної політики держави структурні зміни в національній економіці стали наслідком функціонування ринкових агентів на засадах раціональної поведінки, а економічна

⁶⁸ Розраховано за: Валова продукція сільського господарства України (у постійних цінах 2010 р.). Статистичний збірник за 1990-2010 роки. Київ: Держстат, 2012. С. 5.

система затрималася на багато років у точці біфуркації, не вийшовши на оптимальну траєкторію розвитку»⁶⁹.

З метою усунення певних неузгодженостей, вирішення гострих проблем, усунення низки «інвестиційних пасток», що виникли у процесі інституційних і трансформаційних змін, держава мала забезпечити якісне поліпшення нормативно-правової бази, пошук і залучення ефективних інструментів і механізмів та прикладання значних зусиль на шляху становлення ринкової економіки, щоб подолати нові виклики. У таких умовах об'єктивно постала потреба створити відповідний природо-ресурсний, матеріально-технічний та організаційно-правовий базис для підвищення ефективності господарської діяльності в агросфері. Його формування мало відбуватися шляхом активізації процесів консолідації (концентрації) ресурсів, модернізації, кооперації та інтеграції сільськогосподарського й переробно-харчового (агрохарчового) виробництва, розширення та зміцнення міжгалузевих технологічних зв'язків і поглиблення міжгосподарських фінансово-економічних відносин, створення сучасних великотоварних виробничих потужностей з випуску кінцевих харчових продуктів із економічно замкнутим циклом тощо.

Позитивні зрушення на зламі століть були пов'язані із прийняттям Указу Президента України щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки⁷⁰. Його реалізація мала бути спрямована на руйнацію інерційності консервативного інституціонального середовища та формування сучасного правового поля з метою продовження реформування аграрної економіки, забезпечення позитивних змін у ментальності сільського населення та його активного залучення в нову систему майнових відносин.

Однак незавершеність формування правового поля щодо закріплення прав власності на земельні та майнові активи, потужні зусилля аграрних корпорацій з розширення земельних банків приз-

⁶⁹ Петрук І. П. Організаційно-інституційна архітектоніка антикризового управління національною економікою. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Вип. 12. Ч. 2. С. 73.

⁷⁰ Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки. Указ Президента України від 03.12.1999р. № 1529/99. *Офіційний вісник України*. 1999. № 49.

вели до надмірної (способом поглинання) концентрації природних (перш за все земельних) і технологічних ресурсів для організації великотоварного аграрного виробництва. Зважаючи на це, для захисту права приватної власності селян держава ввела мораторій на купівлю-продаж земельних часток (паїв)⁷¹. Згаданим Законом України тимчасово заборонялося укладати угоди купівлі-продажу, дарування земельної частки (паю) або в інший спосіб відчужувати зазначені частки (паї), крім передачі їх у спадщину та викупу земельних ділянок для державних і громадських потреб. Мораторій на продаж сільськогосподарських земель було скасовано в законодавчому порядку лише з липня 2021 року.

Унаслідок цього було створено тіньові механізми формування ринку землі, отримали розвиток напівлегальні схеми купівлі-продажу, зокрема: укладання попереднього договору купівлі-продажу (повністю набув чинності після скасування мораторію), запровадження довіреності з правом розпорядження землею, укладання договору оренди з перспективою першочергового викупу земельних ділянок та ін. У результаті це призвело до тіньового, але відчутного перерозподілу земель між індивідуальним і корпоративним секторами сільського господарства. Тобто винайдено тіньові механізми недотримання мораторію на трансакції із земельними ділянками, як практикувалося у 200–2006 р.р.. Якщо на початку аграрної і земельної реформ індивідуальний сектор включав у себе господарства населення та фермерські господарства, то пізніше фермерські господарства поступово перейшли до корпоративного сектору сільського господарства і з 2000 р. державна статистика не веде їх обліку в ньому.

Зважаючи на те, що незаконні трансакції набули поширення, було прийнято відповідний Закон України⁷² і видано Указ Прези-

⁷¹ Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю). Закон України від 18.01.2001р. № 2242-III. *Офіційний вісник України*. 2001. № 7.

⁷² Про внесення змін до Земельного кодексу України щодо заборони продажу земель сільськогосподарського призначення до прийняття відповідних законодавчих актів. Закон України від 19.12.2006 р. № 490-У. *Офіційний вісник України*. 2007. № 3.

дента України⁷³, що дало змогу зменшити активність агрохолдингів, однак при цьому продовжували удосконалюватися тіньові схеми трансакцій із земельними ділянками. Саме у цей період розпочалося надто активне формування великих земельних банків аграрних корпорацій. Під впливом низки негативних чинників, включаючи невикористання значних масивів земельних угідь, у 2007 р. в черговий раз зменшилися обсяги виробництва сільськогосподарської продукції⁷⁴: по усіх категоріях господарств – 60,9%, у т.ч. по корпоративному сектору –37,4% (у 2006 р. відповідно 65,1 і 39,6%).

Вищезгадані процеси були започатковані у 2000-их роках. Це наслідок, з одного боку, недосконалості, фрагментарності й незавершеності інституційних трансформацій, на етапі руйнації планово-директивної економіки та переходу до ринкової системи господарювання, а з іншого, – фактично зародилася пореформена трансформація нових суб'єктів господарювання, створених у процесі реформ, які не спромоглися ефективно господарювати в ринкових умовах. Саме на цьому тлі почалося асиметричне і дотепер не завершене формування нинішньої викривленої моделі інституціональної архітектури аграрного сектору. Адже «аграрна сфера, як суспільно-економічна система у національному господарстві, має свої закономірності й особливості трансформації, а їх реалізація в недосконалому інституційному середовищі створює нерівномірність розвитку та неадекватність вирішень у порівнянні з необхідністю забезпечення соціальних результатів»⁷⁵. Тобто в аграрному секторі процес формування досконалого інституційного середовища не відповідає масштабам і темпам утворення нових, але на початковому етапі недосконалих, недостатньо спроможних і низько ефективних організаційно-правових форм господарської діяльності.

⁷³ Про деякі питання організаційно-правового забезпечення формування та регулювання ринку землі та захисту прав власників земельних ділянок. Указ Президента України від 25.07.2006 р. № 644/2006. *Офіційний вісник України*. 2006. № 30.

⁷⁴ Валова продукція сільського господарства України (у постійних цінах 2010 р.). Статистичний збірник за 1990-2010 роки. Київ: Держстат, 2012. С. 6.

⁷⁵ Корчинський І.О. Архітектура аграрної сфери як інституціональний і соціально-економічний конструкт. *Економіка. Фінанси. Право*. 2018. № 5/1. С. 12.

Для об'єктивної оцінки зрушень, що набули поширення в 2000-их роках і тривають дотепер, необхідно звернутися до наукових положень, які всебічно характеризують цей етап з позицій як тогочасного, так і перспективного розвитку агросфери. Йдеться про формування перспективної моделі інституційно-організаційної структури (архітекτονіки) аграрного сектору. Інституційну архітектоніку трактують зазвичай як співвідношення між різними елементами системи, що забезпечують ефективне функціонування агропродовольчого виробництва. Елементами аграрної системи є сільськогосподарські підприємства різних розмірів і форм власності, господарства населення, обслуговуючі підприємницькі й регуляторні структури, органи управління тощо. Однак у розширеному розумінні вона включає в себе зв'язки між елементами системи та низку інституцій: законів, формальних і неформальних норм, правил і процедур, соціально-економічних механізмів регулювання відносин між суб'єктами господарювання, економічними та ринковими агентами із сільським середовищем тощо. З їх використанням держава повинна забезпечити розвиток аграрного сектору в напрямі, що сприятиме пришвидшенню досягнення запланованих цілей та отриманню вагомих соціальних результатів.

На початковому етапі реформування простежувалася надзвичайна слабкість нових інститутів ринкової економіки (інституту власності, інституту ринкової конкуренції, інституту соціального захисту населення, інституту кредитування, інституту заощаджень домогосподарств, інституту державної підтримки сільгоспвиробників тощо), висока парцелярність землекористувань, низький рівень забезпечення засобами виробництва, а також сформувалася численна й різна структура власників земель і основних засобів, тому вирішення ключового завдання – консолідації земельних і матеріальних ресурсів, відбувалося в різний спосіб. Найпростіший шлях – це утворення нового підприємства на ресурсній базі попередника, тобто фактично організаційно-правова трансформація господарства (колгоспу або радгоспу в ТОВ, АТ, СВК), але за умови об'єднання акцій/часток/паїв та збереження права власності на них членів нових підприємницьких структур. Складніший варіант – відпочкування у процесі реорганізації від колишнього господарства кількох самостійних підприємств та/або низки селянсь-

ких господарств (СВК, ФГ, ОСГ), а також виділення в натурі земельних ділянок. Однак при виникненні потреби і реальних можливостей для консолідації ресурсів це ускладнювало і подовжувало в часі її реалізацію на практиці. Крім цього слід брати до уваги, стан земельних ресурсів на той період:

а) вони були у приватній, державній та колективній власності;

б) по-різному виділяли земельні частки в натурі (на кожного власника – одна ділянка, у спільно-пайових земельних масивах без виокремлення індивідуальних часток – кілька ділянок у різних місцях на одного власника), що спричинило суперечливі наслідки для проведення подальших змін;

в) наявність відповідних умов і доцільності залучення власників земельних ділянок у процеси консолідації сільськогосподарських угідь з урахуванням можливості чи відсутності вибору орендаря тощо.

За таких обставин, враховуючи неоднозначність і чисельність ситуацій, що виникали реальні процеси горизонтальної консолідації природних і вертикальної концентрації технологічних ресурсів з метою забезпечення ефективного розвитку продовольчого комплексу характеризувалися не лише поліваріантністю, але й суперечливістю. Ю. Лопатинський та О. Мельник зазначали, що «у сучасних реаліях спостерігаємо у сільському господарстві розвиток процесів капіталізації за напрямом зовнішнього впливання капіталу шляхом спонтанно виниклих агропромислових формувань нового типу; втрата аграрними підприємствами права юридичної особи та їх перетворення у відокремлені або навіть структурні підрозділи агрохолдингів; спонтанний процес трансформації одних видів аграрних підприємств в інші (наприклад, сільськогосподарських виробничих кооперативів у товариства з обмеженою відповідальністю, а останніх – у приватні підприємства)»⁷⁶

На наше переконання, це було зумовлено як слабкістю нових організаційно-правових форм, так і нерівномірністю індустріалізації технологічних процесів у первинному виробництві, особливостями просторової конфігурації та комбінації розміщення міс-

⁷⁶ Лопатинський Ю. М., Мельник О. І. Особливості трансформації структури аграрного сектора економіки України. *АГРОСВІТ*. 2013. № 18. С. 5.

цевих природних і матеріально-технічних ресурсів, наявністю та щільністю економічних зв'язків між аграрними і переробно-харчовими потужностями тощо. Різною мірою на згадані процеси впливали й ендогенні (переважно локальні), та екзогенні (зовнішнього середовища) чинники.

Як вище відзначалося, від початку 2000-их років сільське господарство стало об'єктом підвищеної уваги великих аграрних холдингів, різнопрофільних концернів, фінансово-(агро)промислових груп, бізнесменів, пізніше – навіть транснаціональних корпорацій. Згадані суб'єкти підприємництва вели основну діяльність переважно поза межами вітчизняного аграрного сектору, але мали потужний інвестиційний потенціал і тому спрямували його на потреби залучення та включення у сферу власних інтересів новостворених аграрних підприємств, особистих селянських господарств і сільськогосподарських ресурсів. Основним інструментом формування земельних масивів стали договори оренди землі, що уклалися між орендодавцями (власниками земельних ділянок) та орендарями (суб'єктами господарювання, які займалися аграрним підприємництвом) на тривалий період часу (5–10 років і більше). Однак, придбавши задешево активи сільгоспвиробників і право на використання (оренду) земельних ділянок у їхніх власників, але поставши перед неможливістю швидкого отримання прибутків на вкладений капітал, ці землекористувачі почали перепродувати право землекористування на сформовані ними консолідовані земельні масиви іншим підприємницьким структурам, що пізніше також виявили інтерес до аграрного сектору. За оцінками академіка НААН В. Андрійчука, на цьому етапі «процес капіталізації сільського господарства за напрямом вливання капіталу з інших сфер економіки на початковій стадії – орієнтовно 2000–2005 роки – здійснювався нерідко хаотично, не цілеспрямовано, відбувався процес перепродажу активів одними бізнес-групами іншим. Проте наприкінці вказаного періоду концентрація агробізнесу стала здійснюватися на певних достатньо рельєфно окреслених напрямках»⁷⁷.

⁷⁷ Андрійчук В. Г. Надконцентрація агропромислового виробництва і земельних ресурсів та її наслідки. *Економіка АПК*. 2009. № 2. С. 5.

Отже, з середини 2000-их років вливання капіталу в агросферу набуло цілеспрямованого характеру і, насамперед, для вирішення гострих проблем перехідного періоду. Вони зумовлені дрібноконтурним землеволодінням і землекористуванням, руйнацією матеріально-технічної бази, багаторазовим збільшенням контингенту суб'єктів аграрного підприємництва. Для вирішення їх способами консолідації залучалися необхідні інвестиційні ресурси та використовувалися різні методи заохочення власників до укладання довгострокових договорів оренди земельних ділянок. При цьому орендарі, а особливо потужні аграрні корпорації, ставили перспективні практичні цілі та залучали додаткові матеріально-технічні й організаційно-інформаційні ресурси з метою забезпечення їх успішної реалізації, а саме:

- створення надійної сировинної бази для підприємств переробно-харчової промисловості, які перебували у власності АПФ (агропромислові формування, як узагальнююча назва різних міжгалузевих об'єднань, що пов'язані або спеціалізувалися на виробництві аграрної сировини й харчових продуктів), під їх опікою чи у складі галузевих асоціацій;

- активне впровадження новітніх технологій та ґрунтообробної техніки для вирощування продукції рослинництва за умови наявності у землекористувачів великоконтурних оброблюваних сільськогосподарських угідь, а також широкого використання високопродуктивних сортів і насіння зернових, зернобобових, олійних, кормових культур вітчизняної та іноземної селекції;

- аграрні корпорації, враховуючи наявність застарілого парку самохідних тракторів і механізмів, недоукомплектованих технологічних лінійок машин вітчизняного виробництва для виконання комплексу сільськогосподарських робіт та їх низьку продуктивність, забезпечили імпорт високопродуктивної техніки й обладнання закордонних виробників, що сприяло підвищенню загального рівня індустріалізації рослинництва і первинного виробництва загалом;

- нарощування масштабів концентрації технологічних ресурсів на початковому етапі спонукало АПФ до пошуку нових організаційно-правових форм функціонування складних агропродовольчих комплексів на наступних етапах й розроблення ефективних

механізмів та інструментів гармонізації економічних інтересів різних учасників таких формувань тощо.

Про масштаби холдингізації сільського господарства України⁷⁸ свідчать наступні статистичні й натуральні показники: у 2010 р. 40 найбільших агрохолдингових структур контролювали 4,5 млн га угідь (13% від оброблюваних сільськогосподарських земель). Серед них: «Укрлендфармінг» (земельний банк понад 436 тис. га); «Українські аграрні інвестиції» (більше 330 тис. га); «Миронівський хлібопродукт» (наростив до 280 тис. га); «Астарта-Київ» (230 тис. га); «Мрія Агрохолдинг» (218 тис. га); ДП «Нафком-Агро» (200 тис. га) та ін. У середині 2011 р. було створено агрохолдинг Група HarvEast (земельний банк 225 тис. га з прогнозом збільшення за 2-3 роки до 500 тис. га). Середній рівень технічної оснащеності сільськогосподарського виробництва в агрохолдингах у 4,5 рази вищий від середнього рівня по країні. Технологічні рішення приймаються за умови використання вискоєфективних систем обробітку ґрунту «No-Till» та «Mini-Till», застосуванні систем GPS, що дозволяє контролювати технологічний процес. Характерною особливістю господарювання агрохолдингів є неповний обробіток контрольованих земель (по окремих з них у межах 53–86% від загального обсягу земельного банку), що свідчить про накопичення земельних активів із метою подальшого перепродажу, а не для ведення аграрного виробництва.

Зазначимо, що новостворені організаційно-правові форми об'єднання різних суб'єктів аграрного підприємництва були результатом як усвідомлених дій, так і вимушених різнопланових комбінацій та варіантів на певній території, що реалізувалися з ініціативи та за активної інформаційно-роз'яснювальної та організаційно-правової роботи агрохолдингами. У той період науковці-

⁷⁸ Дуальна структура сільського господарства: надконцентрація і натуралізація. *Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація*: наук. доп./ [О.М. Бородіна, В. М.Гець, А. О.Гуторов та ін.]; за ред. В. М.Гейця, О. М.Бородіної, І. В.Прокопи; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2012. С.15–17.

аграрники обгрунтовано вважали, що різні види аграрних корпорацій логічно об'єднати в три групи⁷⁹:

1) агрохолдинги, засновані на частковому об'єднанні власності фізичних та юридичних осіб. Найчастіше такі структури створюються у формі акціонерних товариств, в яких один із партнерів є інтегратором. І саме на його баланс передаються паї (акції) інших суб'єктів цього формування;

2) агрохолдинги, створені в результаті повного злиття власності партнерів. Усі їх учасники втрачають юридичну самостійність і стають підрозділами нового організаційно-господарського формування;

3) агрохолдинги, створені на основі інституційної одиниці з використанням виключно її власності. Нарощування виробництва згаданого суб'єкта відбувається за рахунок приєднання до нього однієї або кількох ланок агропромислового виробництва (зокрема, внутрішньогосподарських підрозділів) або шляхом його диверсифікації. Такі виробничі формування можуть створюватися на базі сільськогосподарських, переробних та сервісних підприємств.

Стосовно вітчизняної специфіки академік НААН В. Г. Андрійчук дещо пізніше, коли процеси капіталізації в агросекторі набули поширення, оприлюднив точку зору про те, що більшість холдингів в агропродуктовому комплексі створені й функціонують на інших засадах:

а) коли материнською компанією є переробне підприємство, а дочірними – два або більше аграрних підприємств;

б) як складний конгломерат, в якому управлінській холдинговій компанії підпорядковані на засадах дочірних певна кількість переробних підприємств, нерідко різнопрофільних, та чимало аграрних підприємств. Такі господарські формування за цими обома варіантами є підстави називати *агропромисловими холдингами*, а не агрохолдингами. Крім того, на даному етапі функціонує чимало великих переробних підприємств, що зберегли повну господарську самостійність, не ставши «дочками» потужних холдингів

⁷⁹ Хицков И., Митина Н., Фомина Е. Интеграционные связи в агропромышленном производстве. *АПК: экономика, управление*. 2003. № 7. С. 64–67.

Узагальненою для них дефініцією може стати «агропромислові компанії»⁸⁰.

Водночас на початковому етапі консолідація природних і технологічних ресурсів проходила суперечливо (методом спроб і помилок). Логічно, що це відбувалося шляхом формування із багатьох мало-, середньо- й велико-контурних земельних ділянок із різним правовим статусом (приватних, колективної власності, власності громад тощо) великих землекористувань агрохолдингів у межах районів і областей. При цьому, як зазначають академіки НААН Ю. Лупенко та М. Кропивко, агрохолдингові формування в АПК «використовуючи механізми злиття і поглинання сільськогосподарських підприємств традиційного типу, в основному шляхом поступки прав на оренду земель сільськогосподарського призначення, частина з них збільшила розміри землекористування, залишившись у вигляді товариств з обмеженою відповідальністю (ТОВ), приватних підприємств (ПП) тощо. Інші утворили на базі поглинутих сільськогосподарських підприємств структурні підрозділи без реєстрації юридичної особи, а частина з них на основі визначених Цивільним кодексом України механізмів взяли під контроль діяльність юридично незалежних підприємств. У результаті залежно від цілей корпоративної політики головної (материнської) компанії виникли складні комбіновані організаційні структури»⁸¹.

Отже, йдеться про *дивергенцію* (з англ. – розбіжність), тобто збільшення якісного різноманіття організаційно-правових форм об'єднання різних суб'єктів господарювання, схем консолідації ресурсів і моделей управління виробничими, технологічними, постачальницько-збутовими й іншими бізнес-процесами та матеріальними і фінансовими потоками на місцевому, локальному, регіональному, міжрегіональному і навіть міжнародному рівнях, оскільки частина агрохолдингів мали закордонне походження.

⁸⁰ Андрійчук В.Г. Агропромислові формування нового типу в контексті стратегії розвитку вітчизняного сільського господарства. *Економіка АПК*. 2013. №1. С. 3-4.

⁸¹ Лупенко Ю. О., Кропивко М. Ф. Агрохолдинги в Україні та посилення соціальної спрямованості їх діяльності. *Економіка АПК*. 2013. № 7. С. 6-7.

Однак активне просування по шляху об'єднання (поглинання) та консолідації спричинило посилення розриву між потужними різномірними і первинними організаційно-правовими формами аграрного підприємництва у рівнях їх розвитку. Зокрема, це відчутно впливало на подальші зміни в сільському середовищі, а саме: поширювалося та підсилювалося неприйняття селянами катастрофічних для сільської місцевості економічних, соціальних і екологічних наслідків підприємницької діяльності аграрних корпорацій. Фактично, чим вищі були їх доходи, тим безправнішими й без засобів до виживання залишалися жителі тих сільських населених пунктів, землі яких були залучені в сільськогосподарське виробництво різних аграрно-продовольчих формувань (АПФ).

Набуття і поширення практичного досвіду започаткування та включення в аграрне підприємництво нових корпорацій, залучення ними дедалі більшого контингенту сільськогосподарських підприємств і кооперативів, значних за розмірами фермерських та особистих селянських господарств загостило питання об'єктивного і комплексного оцінювання економічної ефективності, соціальної відповідальності та екологічних наслідків діяльності АПФ для сільського сектору. Водночас агрохолдинги спричинили появу низки викликів, проблем і суперечливих з погляду суспільної значущості процесів і наслідків, а саме:

консолідація природних ресурсів та формування великих земельних масивів на локальному, субрегіональному і регіональному рівнях у поєднанні із використанням високопродуктивної сільськогосподарської техніки стали причиною масове скорочення постійної зайнятості в аграрному секторі, уможливили збільшення контингенту зайнятих в особистому селянському господарстві, масштаби прямого і прихованого безробіття серед сільських жителів та загостили питання пошуку шляхів створення нових робочих місць у сільській місцевості;

поштові адреси місць реєстрації та розміщення юридичних осіб-офісів самостійних і відокремлених підрозділів агрохолдингів є підставою для сплати ними податків до відповідних місцевих органів самоврядування. Податки виникають при отриманні доходів з використання земельних ресурсів, які знаходились під юрисдикцією багатьох самоврядних місцевих органів. Оскільки подат-

кові надходження акумулювалися лише в центрах об'єднаних територіальних громад-пунктах реєстрації офісів, то решта ОТГ, місцеві підприємці яких із власними земельними ділянками входили до складу земельних банків аграрних корпорацій, залишалися з дефіцитними бюджетами, що посилювало соціально-економічну відсталість населених пунктів, які перебували під їх юрисдикцією;

об'єднання земельних ресурсів та збільшення частки продукції, що вироблялася на потужностях аграрних корпорацій, надзвичайно звужували можливості для поширення та розвитку сімейних фермерських господарств, до того ж спрямування державної підтримки сільського господарства лише для надання різних пільг АПФ практично унеможливило підтримку середніх і невеликих агровиробників, включаючи особисті селянські господарства. У кінцевому рахунку, розвиток сільського господарства буде тяжіти до моделі латиноамериканських латифундій, що при її реалізації призведе до знищення українського села;

як високоорганізована складова інституціональної архітектоники сільського господарства аграрні корпорації створили так зване аграрне лобі у законодавчому органі та стали впливовим суб'єктом при визначенні ключових напрямів політики держави та її реалізації в аграрному секторі економіки;

розроблення і лобіювання агрохолдингами прийняття законодавчих актів, які б прискорили скасування мораторію на продаж земель, легалізували створені й не забороняли обмеження земельно-майнових розмірів потужних АПФ, а заходи з реалізації державної політики й бюджетної підтримки сільського господарства мали б на меті розвиток великотоварного виробництва і нарощування прибутків їхніх власників. Отже, можливості для розширення індивідуального виробництва звужувалися, але при цьому посилювалися розбалансування інституціональної архітектоники аграрного сектору, його викривлений та асиметричний розвиток;

зважаючи на переважні обсяги виробництва сільськогосподарської та харчової продукції промисловими методами, прямий вихід на зовнішні ринки і за вагомого впливу на чинну систему регулювання господарської діяльності *агропродовольчі корпорації забезпечили отримання високих прибутків і надприбутків* та

монополізували надходження різних видів ренти, або доходів від використання різноякісних ресурсів⁸². Зазвичай виокремлюють такі види рентних прибутків: *диференційна рента I* (виникає внаслідок відмінностей між земельними ділянками за їхньою родючістю та місцем розташування, а у глобальному вимірі опосередковується через ринкову ціну й величину орендної плати за земельні угіддя в різних країнах), *диференціальна рента II* (виникає внаслідок інтенсифікації сільськогосподарського виробництва шляхом здійснення додаткових витрат у земельні ділянки з вищою продуктивністю), *диференціальна рента III* (виникає через реалізацію на ринку надлишку сировини та готової продукції, тобто має міжпродуктовий характер), *сільськогосподарська рента* (визначається різницею між світовими і внутрішніми цінами на сільськогосподарську продукцію), *технологічна квазірента* (виникає за рахунок впровадження у виробництво більш ефективніших технологій, вищого рівня технічної оснащеності виробництва тощо), *організаційна квазірента* (виникає у результаті використання ефективніших методів організації та кооперації виробництва, управління експортом тощо), *транспортна рента* (виникає у результаті монополії транспортних коридорів і мінімізації трансакційних витрат), *політична рента* (її джерелом є урядові пільги, дотації, субвенції тощо). За великим рахунком, джерелами надприбутків аграрних корпорацій є відносно дешевші земельні ресурси і робоча сила, а отже – нижчі виробничі витрати на виробництво продукції та її реалізація за світовими цінами на глобальних ринках, пільгова система оподаткування агровиробників, можливість виведення надприбутків в офшори тощо;

зі збільшенням розмірів АПФ, які долучалися до аграрного бізнесу, також зростала кількість підприємств різного функціонального призначення, що ними контролювалися. У результаті поєднання різних форм власності з розмірами суб'єктів підприємництва та перевагами управління бізнес-процесами з єдиного центру

⁸² Рентні відносини. *Українська модель аграрного розвитку та її соціо-економічна переорієнтація*: наук. доп./ [О.М. Бородіна, В. М. Гець, А. О. Гуроров та ін.]; за ред. В. М. Гейця, О. М. Бородіної, І. В. Прокопи; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2012. С. 17-20.

здавалося досягати відчутної технологічної збалансованості й оперативної гнучкості в агропродовольчих ланцюгах та забезпечити формування виробничих структур, які поєднують переваги великих, середніх і малих організаційно-господарських форм діяльності. Але, свого часу, професор Ю. Лопатинський та О. Мельник підкреслювали, що «у сучасних реаліях (станом на середину 2013 р.) спостерігаємо у сільському господарстві розвиток процесів капіталізації за напрямом зовнішнього вливання капіталу шляхом спонтанно виниклих агропромислових формувань нового типу; втрата аграрними підприємствами права юридичної особи та їх перетворення у відокремлені або навіть структурні підрозділи агрохолдингів; спонтанний процес трансформації одних видів аграрних підприємств в інші (наприклад, сільськогосподарських виробничих кооперативів у товариства з обмеженою відповідальністю, а останніх – у приватні підприємства)»⁸³ та ін.

Зазначимо, що за оцінками А. Данкевича⁸⁴, станом на 01.01.2011 р. під контролем агрохолдингів України перебувало понад 24% ріллі (з них 47 найбільших агропродовольчих формувань залучили в господарський обіг 4,6 млн га ріллі). Аналізуючи процес формування земельних банків, академік НААН В. Андрійчук, наводить таку інформацію: «За даними УКАБ у період з липня 2010 року по липень 2011 року зазначені формування збільшили площу орендованих земель на 1 млн га. За неповними даними у 2012 році їхній «земельний банк» в очікуванні ринку землі зріс ще на 1 млн га і становить нині... 6,5 млн га»⁸⁵. До 2015 року, за прогнозами експертів, в Україні сформується близько 200 холдингів, а валове виробництво зерна може досягти 60–70 млн тонн⁸⁶.

⁸³ Рентні відносини. *Українська модель аграрного розвитку та її соціо-економічна переорієнтація*: наук. доп./ [О. М. Бородіна, В. М. Гець, А. О. Гуторов та ін.]; за ред. В. М. Гейця, О. М. Бородіної, І. В. Прокопи; НАН України, Ін-т екон. та прогноз. Київ, 2012. С. 17–20.

⁸⁴ Данкевич А. Є. *Розвиток інтегрованих структур у сільському господарстві*: монографія. Київ: ННЦ ІАЕ, 2011. 350 с.

⁸⁵ Андрійчук В. Г. Агропромислові формування нового типу в контексті стратегії розвитку вітчизняного сільського господарства. *Економіка АПК*. 2013. № 1. С. 5.

⁸⁶ Коmu принадлежит Украина. Комерсант. URL: <http://www.kommersant.ua>.

Академіки НААН України Ю. Лупенко та М. Кропивко щодо аграрних холдингових компаній висловили таке припущення. «У 2012 році сільськогосподарську діяльність здійснювало близько 129 агрохолдингових формувань із землекористуванням 4 тис. га і більше (у Західній Європі користувач 2-3 тис. га вважається латифундистом)... За нашими підрахунками, в Україні ці формування сьогодні контролюють близько 8,7 млн га, тобто 21,0% сільськогосподарських угідь країни, у тому числі 42,6% угідь, які обробляють сільськогосподарські підприємства... Агрохолдингові формування вже поглинули або взяли під контроль понад 6000 сільськогосподарських підприємств традиційного типу. За нашими підрахунками, через 2-3 роки кількість агрохолдингових формувань може збільшитися до 170–180 і вони контролюватимуть 28-30% земель сільськогосподарського призначення, або 50–52% сільськогосподарських угідь, які оброблятимуться сільськогосподарськими підприємствами (включаючи фермерські господарства)⁸⁷».

Отже, доречно простежити, наскільки реалістичними були прогнози вищезгаданих експертів і як розвивалася ситуація безпосередньо в самих агропродовольчих формуваннях.

Зазначимо, що в 2014 р. унаслідок анексії Російською Федерацією Кримського півострова і тимчасово окупованих територій окремих районів Донецької та Луганської областей посівна площа в Україні, за дослідженнями науковців⁸⁸, зменшилася на 1,5 млн га (близько 5,2%) із загальної площі посівів 29,0 млн га (2020 р.), у 2016 р. відповідно 1,6 млн га (5,6%) із 28,3 млн га. Це зумовило зменшення як кількості сільськогосподарських підприємств, так і можливостей аграрних холдингів щодо нарощування земельних банків. Але відкриття земельного ринку внесло свої корективи у ці процеси, про що йтиметься далі.

⁸⁷ Лупенко Ю. О., Кропивко М. Ф. Агрохолдинги в Україні та посилення соціальної спрямованості їх діяльності. *Економіка АПК*. 2013. № 7. С. 7-8.

⁸⁸ Визначено кількість посівних площ на тимчасово окупованих територіях України. URL: <https://superagronom.com/news/11031-viznacheno-kilkist-posivnih-plosch-na-timchasovo-okupovanih-teritoriyah-ukrayini>.

2.2. Сучасні тенденції і перспективні зрушення в корпоративному секторі

На нинішньому етапі розвитку дедалі більша роль у виробництві продовольчої продукції належить корпоративному сектору аграрної сфери. Це пояснюється тим, що індивідуальний сектор має тенденцію до скорочення практично по усіх складових: площа оброблюваних земель, кількість сільськогосподарських тварини і птиці та інших засобів виробництва. Корпоративний сектор пройшов складний шлях формування, становлення та розвитку. На початку 90-х років індивідуальний сектор включав, крім особистих селянських і підсобних господарств, ще й фермерські господарства. Наприкінці згаданого періоду з поширенням фермерства, збільшенням розмірів фермерських господарств і їхньої частки у виробництві аграрної продукції ці підприємства поступово було віднесено до корпоративного сегменту. Надалі цей поділ на корпоративний та індивідуальний сектори закріпився офіційно.

Розвиток корпоративного сектору відбувався у складних умовах: поряд із руйнацією старої системи економічних відносин, що базувалася на колективній власності на землю і засоби виробництва, формувалася нова, в основі якої була переважно приватна власність на основні засоби сільськогосподарського виробництва. Цей перехід розтягнувся на тривалий період часу, навіть й донині в окремих господарствах тривають перерозподільчі процеси, але вже з урахуванням нової основи.

У 2000-ні і 2010-ті роки в корпоративному секторі проходили суперечливі і затяжні за часом процеси, які здійснювали різнобічний вплив на нього і на господарські відносини як між акторами (суб'єктами господарювання – сільськогосподарськими виробниками), так і зовнішніми агентами (підприємствами, які займаються постачанням необхідних ресурсів для сільського господарства, переробкою аграрної сировини, обслуговуванням виробничих процесів і економічних відносин між їхніми учасниками). Найбільші зміни у структурі і складі підприємств корпоративного сектору відбулася в 2000-ні і на початку 2010-их років, : кількість суб'єктів господарювання скоротилася приблизно на шосту частину (це десять тисяч при порівнянні з максимальними і мініма-

льними значеннями за вказаний період), а найвідчутніше зменшення відбулося за рахунок фермерських господарств (майже на десять тисяч). Загалом фермерські господарства налічують практично дві третини підприємств корпоративного сектору.

Найбільшим продуктивним капітальним ресурсом у сільськогосподарському виробництві аграрних підприємств вважаються земельні ресурси. Вони в своїй основі чітко закріплені за конкретними господарствами: сільськогосподарськими підприємствами особистими селянськими і підсобними господарствами, державними підприємствами, органами місцевого самоврядування (об'єднаними територіальними громадами) тощо. Це основний засіб для отримання нового врожаю і від нього значною мірою залежить економічна ефективність виробництва, доходність підприємств, їх подальший розвиток та соціальне благополуччя колективів. Земельні ресурси перебувають у постійному русі: безпосередньо в господарствах, що створює враження про те, що самі виробники і «народжуються», і «вмирають». Однак у цьому середовищі відбуваються глибокі внутрішні зміни, які потребують поглибленого аналізу й оцінки.

Необхідно привернути увагу до того, що незважаючи на збільшення кількості підприємств (табл. 2.1), за останнє п'ятиріччя (2015–2020 рр.) постійно зростає (у 3,4 рази агровиробників, у т. ч. фермерських господарств – у 16 разів), за даними табл. 2.2, чисельність господарств, які не мають сільськогосподарських угідь. На нашу думку, це свідчить про те, що в середовищі сільськогосподарських підприємств відбуваються складні й навіть суперечливі процеси. Ці процеси сприяють до збільшенню землезабезпеченості саме тих підприємств, які провадять сільськогосподарську діяльність (загалом на 11,7% – з 474 до 558 га, у т. ч. фермерські господарства – з 135 га до 180 га, тобто на третину). Отже, можна стверджувати про наявність процесу концентрації основного засобу виробництва – земельних ресурсів – у первинних виробників. Причому цей процес відбувається надто нерівномірно, зокрема:

- група сільськогосподарських підприємств із розміром земельних угідь до 100 га (малі суб'єкти господарювання) постійно скорочується: за п'ять років майже на чверть (24,5%) – до 20934 агровиробників, у т. ч. фермерських господарств – більш як на чверть (26,4%) –

до 18 769 одиниць. Зменшення чисельності агровиробників відбулося внаслідок фізичної або організаційної (об'єднання, злиття, виділення, поділу, реорганізації) трансформації підприємств або ж їх переходу до групи виробників із вищим рівнем землезабезпечення: за п'ять років з цієї групи вийшли 6806 суб'єктів господарювання, з них тільки фермерських господарств – 6718 од. (98,7%);

- групи господарств із землезабезпеченістю 100,01–500,00 га, 500,01–1000,00 га та понад 10 тис. га, або середні й надвеликі сільськогосподарські підприємства, які спромоглися збільшити і чисельність суб'єктів господарювання, і площу оброблюваних сільськогосподарських угідь. Це пояснюється тим, що цьому сприяв перехід господарств із нижчою землезабезпеченістю (до 100 га) та з вищою (понад 1 тис. га, але менше 10 тис. га) у групи з середньою та надвеликою землезабезпеченістю. У результаті такого переходу сільськогосподарських підприємств за вказаними напрямками помітний приріст у групах з такими розмірами земельних угідь:

а) 100,01–500,00 га: кількість суб'єктів господарювання зросла на 114%

(до 7889 підприємств), у т.ч. фермерських господарств – на 118,2%

(до 5369 підприємств); площа земельних угідь збільшилася на 113,7%

(до 1928,1 тис. га), у т.ч. фермерських господарств на 119,4% (до 1258,3 тис. га);

б) 500,01–1000,00 га: кількість суб'єктів господарювання зросла на

110,5% (до 2716 підприємств), у т.ч. фермерських господарств на 114,7% (до 1262 підприємств); площа земельних угідь збільшилася на

111,4% (до 1957,9 тис. га), у т.ч. фермерських господарств на 116,7% (до 897,7 тис. га);

в) більше 10 тис. га (без фермерських господарств): кількість суб'єктів господарювання зросла на 114,3% (до 184 підприємств); площа земельних угідь збільшилася на 121,3% (до 4280,1 тис. га);

групи господарств (без фермерських) із землезабезпеченістю 1–10 тис. га (з градацією 1-2 тис. га, 2-3 тис. га, 3-4 тис. га, 4-5 тис. га, 5-7 тис. га та 7-10 тис. га): кількість суб'єктів господарювання

зменшилася відповідно до 98,5% (до 2409 од.), 93,7% (до 1030 од.), 91,7% (до 473 од.), 87,6% (до 247 од.), 93,6% (до 263 од.) та 133,4% (до 132 од.); площа земельних угідь зменшилася відповідно до 98,5% (до 3458,9 тис. га), 94,0% (до 2500,3 тис. га), 91,3% (до 1629,9 тис. га), 87,2% (до 1099,2 тис. га), 93,3% (до 1535,9 тис. га) та 94,4% (до 1107,0 тис. га). Зменшення площі земельних угідь в основному пов'язано із скороченням чисельності суб'єктів господарювання, про що йшлося вище;

групи фермерських господарств із землезабезпеченістю від 1 і до - більше 4 тис. га (з градацією 1-2 тис. га, 2-3 тис. га, 3-4 тис. га та понад 4 тис. га): кількість суб'єктів господарювання зроста відповідно на 115,6% (до 690 од.), 120,4% (до 171 од.), 125,0% (до 65 од.) та 110,2% (до 65 од.); площа земельних угідь збільшилася відповідно на 114,9% (до 951,3 тис. га), 118,0% (до 411,1 тис. га), 122,8% (до 219,2 тис. га) та 115,5% (до 402,0 тис. га). Збільшення земельного банку в цих групах фермерських господарств, передусім, пов'язано із зростанням їх чисельності унаслідок переходу із груп з меншою землезабезпеченістю у групи із вищими розмірами земельних угідь. Крім того, у перспективі групи, що склалися, можуть ще більше розширюватися за рахунок того, що частина земель об'єднаних територіальних громад надаватиметься в оренду сільськогосподарських підприємств або ж на них будуть організовані нові фермерські господарства. Загальна площа земель, які вже перебувають у комунальній власності або повинні перейти до неї після проведення інвентаризації, загалом налічувала близько десяти мільйонів гектарів.

Особливо відчутно описані тенденції виявили себе при зменшенні земельного клину фермерських господарств з розміром земельних ділянок до 20 га. Їх частка скоротилася від 31,7 до 19,8%, а використовуваний земельний клин – з 2,2 до 1,3% (див. табл. 2.2). Ці фермерські господарства нерідко існують лише завдяки виконанню інших робіт (транспортних, заготівельних, по обслуговуванню замовлень населення і виробників тощо). Більшою мірою з цим пов'язані і фермерські господарства, які ведуть різнопланову господарську діяльність переважно за межами аграрного сектору і не мають земельних угідь. Статус фермерського господарства надає певні податкові преференції таким виробникам, отже значна частина вважає за потрібне його зберігати.

Таблиця 2.1

Земельні ресурси сільськогосподарських підприємств*

Сільськогосподарські підприємства	2015 р.				2018 р.				2019 р.				2020 р.				2020 р. - 2015 р. =	
	Кількість підприємств		Площа сільськогосподарських угідь		Кількість підприємств		Площа сільськогосподарських угідь		Кількість підприємств		Площа сільськогосподарських угідь		Кількість підприємств		Площа сільськогосподарських угідь		Кількість	Площа
	од.	%	тис. га	%	од.	%	тис. га	%	од.	%	тис. га	%	од.	%	тис. га	%		
Мали сільськогосподарські угіддя	42052	92,7	19922,7	100,0	40333	82,0	20005,2	100,0	38523	79,4	20113,6	100,0	36277	76,3	20252,4	100,0	-5775	-329,7
у т.ч. площею, га:																		
до 5,00	3872	9,2	12,8	0,1	2972	6,0	9,5	0,0	2457	5,1	7,9	0,0	1975	4,2	6,4	0,0	-1897	-6,4
5,01–10,00	3001	7,1	24,2	0,1	2496	5,1	19,5	0,1	2200	4,5	17,2	0,1	1877	3,9	14,7	0,1	-1124	-9,5
10,01–20,00	4129	9,8	64,9	0,3	3811	7,7	59,1	0,3	3518	7,3	54,5	0,3	3061	6,4	47,7	0,2	-1068	-17,2
20,01–50,00	11911	28,3	453,9	2,3	11076	22,5	417,3	2,1	10440	21,4	393,6	2,0	9395	19,7	353,3	1,7	-2516	-100,6
50,01–100,00	4827	11,5	351,9	1,8	4909	10,0	354,5	1,8	4778	9,9	345,4	1,7	4626	9,7	333,0	1,6	-201	-18,9
100,01–500,00	6919	16,5	1695,4	8,5	7573	15,4	1851,1	9,3	7717	15,9	1890,2	9,4	7889	16,6	1928,1	9,5	970	232,7
500,01–1000,00	2467	5,9	1757,9	8,8	2704	5,5	1932,9	9,7	2672	5,4	1918,6	9,5	2716	5,7	1957,9	9,7	249	200,0
1000,01–2000,00	2446	5,8	3510,3	17,6	2447	5,0	3513,0	17,5	2410	5,0	3451,9	17,2	2409	5,1	3458,9	17,1	-37	-51,4
2000,01–3000,00	1099	2,6	2659,1	13,3	1063	2,2	2594,0	12,9	1056	2,2	2566,9	12,8	1030	2,2	2500,3	12,4	-69	-158,8
3000,01–4000,00	516	1,2	1785,9	9,0	467	0,9	1612,4	8,1	472	1,0	1626,6	8,1	473	1,0	1629,9	8,1	-43	-156,0
4000,01–5000,00	282	0,7	1259,8	6,3	250	0,5	1109,8	5,5	243	0,5	1077,5	5,4	247	0,5	1099,2	5,4	-35	-160,6
5000,01–7000,00	281	0,7	1646,4	8,3	258	0,5	1497,0	7,5	256	0,5	1495,6	7,4	263	0,6	1535,9	7,6	-18	-110,5
7000,01–10000,00	141	0,3	1172,3	5,9	127	0,3	1057,5	5,3	125	0,3	1048,5	5,2	132	0,3	1107,0	5,5	-9	-65,3
більше 10000,00	161	0,4	3527,9	17,7	180	0,4	3977,6	19,9	179	0,4	4219,2	20,9	184	0,4	4280,1	21,1	23	752,2
Не мали сільськогосподарських угідь	3327	7,3	х	х	8875	18,0	х	х	9981	20,6	х	х	11246	23,7	х	х	7919	Х
РАЗОМ, господарства з сільськогосподарськими угіддями і без них	45379	100,0	19922,7	100,0	49208	100,0	20005,2	100,0	48504	100,0	20113,6	100,0	47523	100,0	20252,4	100,0	2144	329,7

*Складено і розраховано за: Сільське господарство України у 2015 році. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2016. С. 50; Сільське господарство України у 2018 році. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2019. С. 168; Сільське господарство України у 2019 році. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2020. С. 164; Сільське господарство України у 2020 році. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2021. С. 164.

Доречно зазначити, що великим/ середнім сільськогосподарським підприємством вважається підприємство, розмір якого дорівнює або перевищує порогові значення хоча б за одним із таких статистичних критеріїв: площа сільськогосподарських угідь – 200 га; поголів'я великої рогатої худоби – 50 голів; свиней – 50 голів; овець або кіз – 50 голів; птиці – 500 голів; кількість працюючих у сільському господарстві – 20 осіб; обсяг доходу (виручки) від реалізації продукції, робіт, послуг сільського господарства – 150 тис. грн. Відповідно підприємство, розмір якого менше від зазначених порогових п'яти величин, є малим сільськогосподарським підприємством⁸⁹. У цьому відношенні не менше чверті фермерських господарств підпадають під категорію малих.

У загальних рисах зміни у використовуваних земельних ресурсах є наслідком тих трансформацій, які постійно відбуваються в аграрному секторі та різнобічно впливають на структуру і склад сільськогосподарських угідь. Йдеться про те, що ринкові коливання (збільшення-зменшення) попиту на продукцію сільського господарства передають відповідні сигнали постачальникам (закупівельникам сировини), які через коливання закупівельних цін на первинну продукцію впливають на рішення агровиробників щодо того: яку продукцію вирощувати та в яких обсягах (на якій площі). Оскільки ці процеси дещо хаотичні, то їх результатом може бути також нова ситуація із вирощування сільськогосподарської продукції. У кращому випадку це поєднання зростаючих потреб ринку в конкретних видах продукції з розширеними можливостями аграріїв щодо їх виробництва, у протилежному – перевиробництво або ж недовиробництво. Зазначимо, що такі суперечливі зміни відбуваються постійно, і на них значний відбиток накладають не тільки процеси місцевого значення, але й регіональні, національні (в окремих країнах) і навіть світові.

⁸⁹ Лопатинський Ю. М., Мельник О. І. Особливості трансформації структури аграрного сектора економіки України. АГРОСВІТ. 2013 № 18., С. 4.

Таблиця 2.2

Земельні ресурси фермерських господарств*

Фермерські господарства	2015 р.				2018 р.				2019 р.				2020 р.				2020 р. - 2015 р. =	
	Кількість підприємств		Площа сільсько-господарських угідь		Кількість підприємств		Площа сільсько-господарських угідь		Кількість підприємств		Площа сільсько-господарських угідь		Кількість підприємств		Площа сільсько-господарських угідь		Кількість	Площа
	од.	%	тис. га	%	од.	%	тис. га	%	од.	%	тис. га	%	од.	%	тис. га	%	од.	тис. га
Мали сільськогосподарські угіддя	31980	99,0	4343,7	100,0	30441	91,8	4707,2	100,0	28788	88,7	4749,5	100,0	26691	83,8	4817,8	100,0	-5289	474,1
у т.ч. площею, га:																		
до 1,00	294	0,9	0,3	0,0	147	0,4	0,1	0,0	95	0,3	0,1	0,0	74	0,2	0,1	0,0	-220	-0,2
1,01–3,00	1611	5,0	4,1	0,1	1195	3,6	2,7	0,1	969	3,0	2,2	0,0	742	2,3	1,7	0,0	-869	-2,4
3,01–5,00	1666	5,2	7,5	0,2	1430	4,3	6,1	0,1	1200	3,7	5,1	0,1	985	3,1	4,2	0,1	-681	-3,3
5,01–10,00	2783	8,7	22,5	0,5	2301	6,9	18,1	0,4	2030	6,4	16,0	0,3	1729	5,4	13,6	0,3	-1054	-8,9
10,01–20,00	3799	11,9	59,9	1,4	3498	10,6	54,4	1,2	3221	9,9	50,0	1,1	2797	8,8	43,7	0,9	-1002	-16,2
20,01–50,00	11241	35,2	430,3	9,9	10432	31,5	394,8	8,3	9816	30,2	371,5	7,8	8795	27,6	332,4	6,9	-2446	-97,9
50,01–100,00	4093	12,8	296,1	6,8	4160	12,6	298,4	6,3	4063	12,5	291,6	6,1	3947	12,4	282,5	5,9	-1460	-13,6
100,01–500,00	4543	14,2	1053,6	24,2	5111	15,4	1193,3	25,4	5200	16,0	1216,3	25,6	5369	16,9	1258,3	26,1	826	204,7
500,01–1000,00	1100	3,4	769,2	17,7	1216	3,7	855,6	18,2	1229	3,8	870,5	18,3	1262	4,0	897,7	18,6	162	128,5
1000,01–2000,00	597	1,9	827,9	19,1	670	2,0	925,1	19,7	665	2,0	915,5	19,3	690	2,2	951,3	19,8	93	123,4
2000,01–3000,00	142	0,4	345,7	8,0	167	0,5	406,9	8,6	176	0,5	424,6	9,0	171	0,5	411,1	8,5	29	65,4
3000,01–4000,00	52	0,2	178,5	4,1	49	0,1	165,7	3,5	62	0,2	208,7	4,5	65	0,2	219,2	4,6	13	40,7
більше 4000,00	59	0,2	348,1	8,0	65	0,2	386,0	8,2	62	0,2	377,4	7,9	65	0,2	402,0	8,3	6	53,9
Не мали сільськогосподарських угідь	323	1,0	x	x	2723	8,2	x	x	3664	11,3	x	x	5160	16,2	x	x	4837	x
РАЗОМ, господарства з сільськогосподарськими угіддями і без них	32303	100,0	4343,7	100,0	33164	100,0	4707,2	100,0	32452	100,0	4749,5	100,0	31851	100,0	4817,8	100,0	-452	474,1

*Складено і розраховано за: Сільське господарство України у 2015 році. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2016. С. 50; Сільське господарство України у 2018 році. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2019. С. 168; Сільське господарство України у 2019 році. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2020. С. 164; Сільське господарство України у 2020 році. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2021. С. 164.

Сільське господарство України, як дедалі активніший учасник міжнародних ринків аграрної продукції, відчуває на собі всі переваги і недоліки існуючої системи торгівлі.

Надто великі розбіжності між потребами населення в продовольчій продукції та можливостями їх задоволення із місцевих резервів виникають тоді, коли регіон або країна зазнає відчутних природних катастроф або ж на їх (її) території відбуваються бойові дії (Схід і Південь України, весна-літо 2022 р.). Якщо ж обмежені місцеві можливості вичерпані, надходження ресурсів із міжнародних або регіональних фондів затримується або поставки вкрай складно організувати, то виникають локальні й короткочасні або ж охоплюють більшу територію і тривалі за часом ознаки голодування населення. Це критичний стан, тому для його подолання залучаються всі доступні можливості й ресурси. Практика доводить, що подібні ситуації трапляються дедалі частіше, місця їх виникнення надто очікувані, масштаби поширення і час перебування населення в стані голодування доволі різні. Характеристики територій з ознаками голоду можуть суттєво різнитися, але в цілому це може свідчити про те, що турбулентність у зовнішньому середовищі підвищується, набуває нових характеристик, і аграрний сектор не завжди і не скрізь може адекватно реагувати на такі виклики. Воєнні дії на території певної країни, які ускладнюють поставки (або вивезення) продовольчих ресурсів (блокада Росією морських портів України з метою завадити експорту зернових).

В оглядовому періоді часу джерела підвищення турбулентності в навколишньому середовищі значно розширилися: традиційні з них поступово втрачають актуальність або ж переходять в розряд звичних, разом з тим виникають нові, які мають принципово невідомий раніше характер дії і масштаб охоплення країн, регіонів світу і навіть усієї планети. Йдеться про сучасну пандемію – коронавірус. Він безпосередньо не впливає на продовольче забезпечення населення, але все ж має побічний вплив. Це зростання захворюваності населення, та наслідки, що з цим пов'язані: підвищені масштаби безробіття, закриття закладів соціальної сфери, обмеження руху пасажирського транспорту тощо. Такі явища призводять до зниження ефективності виробниц-

тва й погіршення економічного становища переважної більшості громадян нашої країни.

Можна стверджувати, що турбулентність у сучасному світі надзвичайно урізноманітнілася, виникли не лише нові джерела, але і внаслідок їх різнопланової дії постають побічні довготривалі наслідки, подолання деяких з них відтермінується на більш пізній період. Це фактично новий етап у розвитку турбулентності як сучасного природного, соціального і техногенного явища.

Важливою складовою корпоративного сектору аграрної сфери є виробничий потенціал. У найширшому значенні він включає в себе земельні ресурси, основні засоби виробництва промислового виготовлення, сільськогосподарських тварин і птицю, робочу силу. Основні засоби характеризуються широким спектром: виробничі приміщення різнопланового призначення і їх технологічне облаштування, сільськогосподарська техніка і механізми, транспортні засоби тощо. Головна вимога – наявність необхідного набору (шлейфу) техніки і механізмів, які в сукупності повинні охоплювати увесь технологічний цикл вирощування сільськогосподарської продукції: від передпосівної підготовки насіння до збирання врожаю, його первинної доробки та зберігання.

Головний недолік сьогодення – відсутність повного шлейфу машин і механізмів для різних сільськогосподарських культур у багатьох товаровиробників, особливо це стало поширеним явищем для малих і середніх сільськогосподарських підприємств. Треба відзначити, що технічно такі технологічні шлейфи створені в повному обсязі для вирощування основних сільськогосподарських культур. Але, як переконливо доводить практика, створити в окремому господарстві такий набір техніки, який використовується сезонно з дуже обмеженим числом робочих днів, фінансово важко: це практично не під силу середнім і навіть вдалося не кожному великому підприємству. Повністю весь технологічний шлейф техніки і механізмів для більшості сільськогосподарських культур мають переважно великі господарства (площа земельних угідь 5-7 тис. га) та агрохолдинги, які досягли рівня економічності.

Наведені в табл. 2.3 дані свідчать про те, що основні засоби в сільському господарстві за 2010-ті роки збільшилися майже у п'ятеро (4,8 рази), а їх зношеність після поступового зниження (у 2018 р. – 35,1%), почала підвищуватися (до 39,9%). Це можна пояснити тим, що унаслідок зменшення інвестицій на відтворення основного капіталу у виробничому потенціалі сільського господарства (530,7 млрд грн) помітно зросла роль зношених і повністю амортизованих основних фондів (20,2 млрд грн). Така тенденція виявила себе лише в 2019 р. і є підстави стверджувати, що вона триватиме і в наступні роки, оскільки основні показники знижуються. Додатковим аргументом розглядається той факт, що своєрідний пік збільшення капітальних інвестицій було досягнуто в 2018 р. (65,06 млрд грн), а надалі, як переконують статистичні дані за 2020 р., обсяги капітальних інвестицій знизилися майже на чверть (50,2 млрд грн). Варто зазначити, що в 2020 р. і за попередні 10 років було проведено перерахунок кількісних показників капітальних інвестицій, що привело до зміни всіх їх значень, однак набуті тенденції повністю збереглися.

Наведені показники щодо основних засобів лише узагальнено свідчать про картину щодо забезпечення галузі засобами праці промислового виробництва. Ефективність їх використання – це інтегральний результат дії багатьох чинників, одні з яких потрапляють під управлінський вплив фахівців і спеціалістів, а інші перебувають поза ним У цьому зв'язку. дуже багато обставин у використанні шлейфу машин і механізмів залежать від людського фактору, а саме: своєчасно поставити техніку на майданчики для збирання врожаю, забезпечити повноцінне збирання та організацію тимчасового зберігання, розробити логістику транспортування сировини на переробні потужності, організувати підготовку звільнених після збирання врожаю земельних ділянок для використання у наступному році та ін. Отже, при накладанні низки сезонних робіт на один часовий період та загостренні проблеми наявності малокваліфікованих кадрів у пікові періоди збирання врожаю, надважливим є свідоме й відповідальне ставлення до виконання своїх обов'язків лінійними працівниками та спеціалістами, що забезпечить прибуткове господарювання.

Невід'ємною частиною виробничого потенціалу сільського господарства виступає тваринництво, з традиційним переліком галузей (табл. 2.3). Динаміка показників у тваринництві має низхідний характер, за винятком вирощування сільськогосподарської птиці. У фермерських господарствах, крім птиці, висхідний тренд простежується по великій рогатій худобі, включаючи корів. Але оскільки фермерські господарства в основних галузях становлять в середньому 10 %, вони не можуть відчутно вплинути на негативну ситуацію у тваринництві в корпоративному секторі загалом.

Необхідно акцентувати увагу на тому, що зменшення вирощування поголів'я сільськогосподарських тварин у середньому на 30–40% за 2010-ті роки свідчить про загрозливу тенденцію не тільки для сільського господарства, а й для українського суспільства. Йдеться про те, що вітчизняне сільське господарство не в змозі забезпечити населення країни продуктами тваринництва відповідно до науково обґрунтованих норм, за винятком продуктів птахівництва. Загрозливе становище сформувалося фактично від початку 90-их років. За цей час якісно змінилися кілька технологій утримання тварин, вимоги до виробництва продуктів тваринництва надзвичайно підвищилися, що потребувало повної заміни застарілої, традиційної матеріально-технічної бази. У зв'язку із подорожчанням всіх матеріалів і появою новітніх технологій обсяги заміни технічних засобів були значно нижчими, ніж реальні обсяги виведення їх з експлуатації.

Таблиця 2.3

Виробничий потенціал сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств*

Показники	Одиниця виміру	Роки:						2019 до 2010 = %, в.п.
		2010	2014	2017	2018	2019	2020	
Усього сільськогосподарських підприємств	од.	56493	46199	45558	49208	48504	47523	84,1
Основні засоби (ОЗ)	млн грн	111335	167283	335303	399526	460475	530721	у 4,8 р. б.
Зношеність ОЗ	%	40,7	38,4	35,4	35,1	38,0	39,9	-0,8
Тваринництво в СГП: ВРХ	тис. гол.	1526,4	1310,2	1166,6	1138,1	1049,5	1008,4	66,1
з неї корів	тис. гол.	589,1	529,2	466,6	467,8	438,6	423,9	72,0
- свині	тис. гол.	3625,2	3732,8	3303,6	3395,6	3300,1	3629,5	100,1
- вівці та кози	тис. гол.	298,4	205,5	187,0	182,3	168,6	151,3	50,7
- коні	тис. гол.	41,6	23,8	17,0	14,2	12,4	10,8	26,0
- птиця	тис. гол.	110561,3	122077,8	112512,3	118812,9	127773,2	109737,1	99,2
У т.ч. фермерських господарств:	од.	41276	33084	34137	33164	32452	31851	77,2
тваринництво ФГ: ВРХ	тис. гол.	95,3	103,7	106,5	106,3	103,3	104,0	109,1
з неї корів	тис. гол.	37,4	41,1	39,2	42,8	42,9	43,6	116,6
- свині	тис. гол.	294,8	249,9	238,9	255,4	284,0	292,9	99,4
- вівці та кози	тис. гол.	57,9	46,8	46,2	43,8	36,1	34,9	60,3
- коні	тис. гол.	3,3	2,1	1,4	1,1	1,0	0,8	24,2
- птиця	тис. гол.	2878,3	2813,7	3177,5	4039,1	4535,2	4749,9	165,0
Кількість зайнятих	тис. осіб	3115,6	3091,4	2860,7	2937,6	3010,4	2721,2	87,3
- кількість найнятих	тис. осіб	647,3	530,9	490,9	481,4	463,2	445,4	68,8
Капітальні інвестиції	млн дол	11311	18388	63401	65059	58555	50189	у 4,4 р. б.
Прямі іноземні інвестиції (по роках)	млн дол США	786,7	776,9	578,6	560,9	539,3	н/д	68,6

*Складено і розраховано за: Сільське господарство України у 2010 році. Стат. збірник. Київ: Держстатистики, 2011. С. 30–35, 51, 114,162, 172; Сільське господарство України у 2014 році. Стат. збірник. Київ: Держстатистики, 2015. С. 30–34, 49, 109, 152, 162; Сільське господарство України у 2020 році. Стат. збірник. Київ: Держстатистики, 2021. С. 20–24, 129, 148, 153, 163, 165; Капітальні інвестиції за видами економічної діяльності за 2010–2020 роки/Багатоалузева статистична інформація. URL: <http://www.zp.ukrstat.gov.ua/index.php/statystychna-informatsiia>.

Причому відбувалася не планомірна заміна матеріально-технічної бази, а фактично стихійна руйнація під впливом різних суперечливих процесів і негативних тенденцій: проведення земельної реформи й об'єктивного зменшення оброблюваних земель і випасів для утримання громадського тваринництва; суттєвого відставання в цінах на продукцію сільського господарства і промислові вироби для аграрного сектору; невідповідності обсягів інвестування потребам оновлення матеріальної складової тваринницької галузі та ін.

До цього додалася й низка об'єктивних факторів, з-поміж яких варто назвати важливіші: неухильне скорочення поголів'я тварин у корпоративному й індивідуальному секторах та його недостатня продуктивність, зменшення вільних сільськогосподарських угідь для випасу громадської худоби, виведення з-під юрисдикції місцевих органів влади земель, що знаходилися за межами населених пунктів, старіння і постійне зменшення чисельності сільського населення, масова незацікавленість селян у подальшому утриманні корів в особистих господарствах та ін.

Наведене свідчить про те, що під впливом негативних тенденцій в аналізованій галузі й поза нею ситуація у тваринництві погіршується. До цього додаються проблеми природно-екологічного характеру. Йдеться про зміни принципового характеру: природні зони України (Степ, Лісостеп, Полісся) змістились приблизно на 200 км на північ, тривалий час спостерігається засилля бур'янів і хвороб рослин з інших природно-кліматичних зон, яка фактично укорінилася щодо засміченості бур'янами полів, а особливо земель особистих селянських господарств. Тобто посилення турбулентності в природному середовищі, беззаперечно, впливає на виробничу діяльність не тільки сільськогосподарських підприємств, а й навіть індивідуального сектору.

Важлива роль у використанні виробничого потенціалу корпоративного сектору належить робочій силі. За досліджуваний період чисельність найнятого персоналу відчутно зменшувалась, а в останні роки – майже на 1,5% щорічно і в 2020 р. становила близько 69% порівняно з 2010 р. Скорочується переважно персонал, зайнятий некваліфікованою працею сезонно або частково чи періодично, що надзвичайно впливає на рівень його доходів від робо-

ти в господарствах. Разом з тим існує об'єктивна причина зменшення чисельності персоналу – підвищення рівня механізації та автоматизації виробничих процесів, а в останні роки – цифровізації технологічних операцій. Зазвичай, скорочення персоналу під впливом зовнішніх обставин відбувається швидше, ніж автоматизація виробничих процесів. Стали провідними ті господарства, які спромоглися в останні роки суттєво зміцнити свій економічний стан і спрямувати вільні кошти на модернізацію виробничого потенціалу. Хоча, таких підприємств недостатньо, щоб подолати низхідний тренд у розвитку тваринництва. Вирішення цієї проблеми невідкладно потребує дієвої участі держави.

Згідно з наведеними в табл. 2.3 даними, за традиційною формою обліку капітальні інвестиції в сільське господарство за досліджуваній період зросли вп'ятеро, за новою – в 2,9 рази, а з урахуванням 2020 р. – орієнтовно у 3,5 рази⁹⁰. Обсяги прямих інвестицій зменшилися майже на третину. Таким чином, власними можливостями суб'єктів аграрного бізнесу зупинити негативні тенденції у вітчизняному тваринництві не вбачається за можливе, а іноземний інвестор свою активність відчутно знижує. Отже, проблеми відродження тваринництва набули комплексного характеру і можуть бути вирішені лише за кардинальної зміни підходів і центрів відповідальності.

Важливе місце в системі оцінювання ефективності відносин між підприємствами і зовнішніми агентами відводиться результатам господарської діяльності. Вони є інтегральним показником, який відображає позитивні й негативні результати діяльності за календарний рік. Наведені в табл. 2.4 показники висвітлюють динаміку реальних фінансових результатів корпоративного сектору сільського господарства і слугують підґрунтям для певних прогнозів на майбутнє. Зокрема, практично всі фінансові результати (фінансові результати до оподаткування; підприємства, що отримали і в яких обсягах прибуток і збиток до оподаткування (фактичні показники); чистий прибуток; підприємства, що отримали і в

⁹⁰ Капітальні інвестиції за видами економічної діяльності за 2010-2020 роки/Багатогалузева статистична інформація. URL: <http://www.zp.ukrstat.gov.ua/index.php/statystychna-informatsiia>

яких обсягах чистий прибуток і чистий збиток (фактичні показники), отримані за досліджуваний період, збільшилися в 4,7–5,5 рази, частка збиткових підприємств зменшилася на 16,5%, а прибуткових – зросла на 13,5%. За цей час рівень рентабельності усієї діяльності сільськогосподарських підприємств знизився на 3,6% (до 13,9%), а операційної їх діяльності – на 5,5% (до 19,0%). Наведені показники свідчать про те, що за досліджуваний період фінансові результати зростали, а економічна ефективність сільськогосподарських підприємств відчутно знизилася.

Варто підкреслити, що, незважаючи на суттєве збільшення фінансових результатів господарської діяльності в абсолютних показниках, її рентабельність помітно знизилась. Це можна пов'язати із значним збільшенням витрат на одиницю виробленої продукції, з багатьох причин, проте слід назвати основні, а саме:

- підвищення рівня та ускладнення фондо- й енергозабезпеченості сільськогосподарських підприємств, фондо- і енергоозброєності робочої сили, зайнятої в аграрному секторі, помітне збільшення масштабів використання агрохімікатів і пестицидів у сільському господарстві, що відчутно вплинуло на підвищення витрат на виробництво продукції практично всіх галузей;

- зростання витрат на оплату праці працівників аграрного сектору. При цьому в галузі помітне зменшення затрат ручної праці, а отже контингенту малокваліфікованих працівників і збільшення частки висококваліфікованих спеціалістів і управлінського персоналу;

- підвищення рівня цін на промислові вироби для сільського господарства, поява принципово нових видів сільськогосподарської техніки і механізмів, перехід на новітні технології вирощування аграрної сировини з мінімальним використанням малокваліфікованої робочої сили, що потребувало значних стартових капітальних інвестицій;

Таблиця 2.4

Результати господарської діяльності сільськогосподарських підприємств*

Показники	Одиниця виміру	Роки:						2020 до 2010 = %, в.п.
		2010	2015	2017	2018	2019	2020	
Кількість сільськогосподарських підприємств (СГП)	од.	56493	45379	45558	49208	48504	47523	84,1
Фінансовий результат до оподаткування	млн грн	17320,5	101996,1	68606,5	70770,2	93553,6	81596,7	у 4,7 р. б.
Частка СГП, що отримали прибуток до оподаткування	%	69,8	89,0	86,8	86,8	83,5	83,2	13,4
- фінансовий результат	млн грн	22152,9	127609,0	88986,2	93549,5	115852,7	108100,9	у 4,9 р. б.
Частка СГП, що отримали збиток до оподаткування	%	30,2	11,0	13,2	13,2	16,5	16,8	-13,4
- фінансовий результат	млн грн	4832,4	25612,9	20379,7	22779,3	22299,1	26504,2	у 5,5 р. б.
Чистий прибуток (збиток)	млн грн	17253,6	101912,2	68276,8	70461,8	92892,9	81032,6	у 4,7 р. б.
Частка СГП, що отримали чистий прибуток	%	69,6	88,9	86,7	86,7	83,5	83,1	13,5
- фінансовий результат	млн грн	22094,9	127525,5	88676,3	93249,0	115197,6	107547,0	у 4,9 р. б.
Частка СГП, що отримали чистий збиток	%	30,4	11,1	13,3	13,3	16,6	13,9	-16,5
- фінансовий результат	млн грн	4841,3	25613,3	20399,5	22787,2	22304,7	26514,4	у 5,5 р. б.
Рівень рентабельності усієї діяльності СГП	%	17,5	30,4	16,5	14,2	16,6	13,9	-3,6
Рівень рентабельності операційної діяльності СГП	%	24,5	43,0	23,2	18,9	19,8	19,0	-5,5

*Складено і розраховано за: Сільське господарство України у 2020 році. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2021. С. 165.

активний вихід вітчизняних агровиробників на зовнішні ринки сільськогосподарської продукції, а отже збільшення витрат на логістику й підготовку сировини відповідно до вимог міжнародних та європейських стандартів і технічних регламентів тощо.

Зростання витрат на виробництво продукції сільського господарства постає загальним трендом в аграрному секторі. Водночас важливо привернути увагу до того, що значна частина прямих і безліч побічних змін у витратах на вирощування сільськогосподарської продукції пов'язані з різноплановими турбуленціями як у зовнішньому середовищі, так і безпосередньо в аграрній сфері. З огляду на це надто важливо знайти точку відліку реальних змін у сільському господарстві, які прямо чи опосередковано залежали від тих зрушень, коливань чи вібрацій, що почалися в теперішній період часу.

Найбільш глобальна подія останніх 2-3 років – це виникнення і поширення гострої респіраторної хвороби КОВІД-19 та різний рівень підготовленості країн світу до боротьби з нею. В Україні втрати від захворювання на КОВІД-19 є доволі високими порівняно з іншими державами, зокрема і в сільському господарстві через поширення пандемії. Йдеться про те, що через ризик захворювання значна частина працівників не могла в належному обсязі й повноцінно виконувати свої трудові обов'язки. Унаслідок цього основні технологічні операції не були проведені в оптимальні строки, що, звісно, позначилося на їх якості та повноті реалізації. Особливо гостро відчували це сільськогосподарські підприємства, які вирощують ранню, зелену, парникову й іншу продукцію з високими затратами ручної праці.

Проте й аграрні формування, що вирощували продукцію з використанням новітніх технологій, при захворюванні кваліфікованих працівників або ж неможливості їх задіяти в оптимальні строки через загрозу поширення пандемії, також зазнали суттєвих втрат. Ці втрати чітко виділити із всього спектру витрат по економіці загалом, а тим більше по аграрному сектору, доволі складно, але, за відомими оцінками, вони досягають до 6% валового внутрішнього продукту.

Зважаючи на це, важливо детальніше проаналізувати середовище, в якому функціонує сільське господарство, і як зміни у

ньому впливають на розвиток галузі. Зокрема, це природно-кліматичні умови, про які йшлося вище, з посиленням частоти змін або перепадів погоди, тобто за сезон погодні умови неодноразово докорінно змінюються : ранні або пізні приморозки, раптові й зливові дощі, посухи, які досить часто змінюють одна одну. У багатьох регіонах країни неодноразово оголошували штормові попередження на значних територіях. Особливо у поточному році дуже негативно позначилися тривалі затримки із настанням теплої і сонячної погоди, – фактично в першій декаді червня. З випаданням рясних дощів і потужних злив, за кілька годин виливалася на землю 1-3-місячна норма опадів, як наслідок, значно підвищувався рівень води у ріках і водосховищах. У результаті там, де проходили зливи, були підтоплені доволі великі території, повністю вимокали посіви або ж їх зносили залпові потоки води, що повністю спустошували поля. Надто потерпали населені пункти й сільськогосподарські угіддя, розміщені в безпосередній близькості до водойм. Це також супроводжувалося руйнуванням природних загород і штучних дамб, розмиванням на великих територіях дорожнього полотна, затоплення й загибель сільськогосподарських насаджень у корпоративному та індивідуальному секторах на великих площах.

Процеси, які відбуваються в природному середовищі в останні роки, свідчать про настання глобальних змін. Їх реальну загрозу поки що не можливо точно оцінити, але з часом наслідки стануть незворотними. Природа буде не в змозі мінімізувати негативні результати глобальних змін. Адаптивні можливості її пом'якшити негативні наслідки тих змін, які виникають у навколишньому природному середовищі, вичерпуються.

Поряд із цим посилення турбулентності у навколишньому середовищі в останні десятиріччя пов'язане із погіршенням техногенної ситуації. Збільшилися кількість зупинок діючого виробництва, техногенних аварій і навіть катастроф, через непередбачувані зміни як безпосередньо в технологічних процесах, так і в зовнішньому середовищі. За об'єктивними оцінками, кількість незапланованих порушень та аварійних зупинок виробництва зросла

за останні тридцять років втричі⁹¹. Збільшення кількості аварійних зупинок потребує дедалі більших витрат на запуск виробництва. У разі неможливості їх усунення залишаються значні території повної спустошеності. Поряд з цим основні фонди, відповідно, вже не беруть участі в економічному обігу і їх подальша перспектива вбачається лише у передчасному виведенні з експлуатації або постановці на тривалий строк на консервацію. Отже, наведене свідчить про те, що турбулентність у навколишньому середовищі надзвичайно підвищилася, що буде натепер, і в майбутньому впливати як на зростання витрат на виробництво продукції, так і на збільшення втрат від зовнішніх катаклізмів.

Загострення політичної, економічної, соціальної та екологічної ситуації в Україні, виникнення додаткової напруги й посилення турбулентності у міжнародних відносинах спричинив повномасштабний напад російських військ на нашу державу, що на багатьох її територіях супроводжувався геноцидом та звірствами серед місцевого населення руйнуванням цивільної інфраструктури, що обернулося страшними наслідками та втратами не тільки для України.

Для аграрного сектору ці втрати надто великі на територіях тих областей, які потрапили під тимчасову окупацію, і будуть збільшуватися через припинення доступу до оброблюваних земель та неможливості проведення сільськогосподарських робіт. Зокрема, внаслідок російського вторгнення у найбільшому вертикально інтегрованому агрохолдингу України Kernel площа земель, придатних для проведення весняної посівної кампанії, зменшилася на 39% – до 4,7 млн га. З 11 областей, де розташовується земельний банк компанії, 4 (станом на 31 січня 2022р.) були тимчасово окуповані російськими військами – Харківська, Миколаївська, Чернігівська та Сумська області⁹². Унаслідок цього урожай зернових та олійних культур цього року, прогнозується скоротиться на 35-40%.

⁹¹ Ризик виникнення природних катаклізмів збільшився втричі – експерт. URL: <https://www.ukrinform.ua>.

⁹² Синицька Дарина. Через російське вторгнення найбільший агрохолдинг України прогнозує скорочення врожаю на 35–40%. URL : <https://poltava.to/news/65491/>.

Через воєнні дії в Україні не будуть засіяні або стануть тимчасово недоступними 202 600 км² земель, що становить приблизно 34% усієї площі суші України. «Значна частина оброблюваних площ окуповані, деякі з них безпосередньо пошкоджені через військові дії та забруднені продуктами вибухів, що робить такі землі непридатними для вирощування продовольчих культур. Також, російські окупаційні війська цілеспрямовано знищують сільськогосподарське обладнання українців, спричиняючи очікувану продовольчу кризу. Ми також наголошуємо, що навіть після звільнення окупованих територій посівна кампанія на деяких із них може бути неможливою до проведення розмінування», – зазначають експерти Громадської Організації Української природоохоронної групи⁹³. Природну черговість проведення різних сільськогосподарських робіт неможливо змінити, а тому будь-які затримки з їх своєчасним виконанням невизначеність у строках проведення контраступальних операцій та звільнення окупованих територій від ворога загрожують значними втратами. Сукупно це створює передумови для виникнення суттєвих втрат за різними напрямками, зокрема:

на тимчасово окупованих російськими військами територіях залишилася значна частина минулорічних запасів урожаю аграрних компаній і підприємств, а також технічних, біологічних і товарно-матеріальних ресурсів (сільськогосподарська техніка, пально-мастильні матеріали, засоби захисту рослин, добрива, насіння, тварини і птиця тощо). Значна частина продукції викрадається ворогом (понад 500 тис. т зернових) і навіть експортується, інша, включаючи сільськогосподарську техніку – перевозиться на російську територію або взагалі знищується, щоб не допустити відродження аграрного потенціалу України;

переробні (олійноекстракційні, молокопереробні) та зерносушильні потужності й місткості (елеватори, склади, сховища) для зберігання сільськогосподарської продукції, які залишилися на

⁹³ Майже третина українських полів можуть бути незасіяними або недоступними через війну – екологи. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/war/majzhetretina-ukrajinskih-poliv-mozhe-buti-nezasijanimi-abo-nedostupnimi-cherez-vijnu-ekologi-1600476.html>.

тимчасово невідконтрольних територіях, практично не використовуються, оскільки всі налагоджені економічні відносини і технологічні зв'язки між раніше діючими виробничими структурами розірвані, зокрема, призупинена закупівля у фермерів зернових і олійних культур та переробка насіння. У кращому випадку, підприємства перебувають у стадії вичікування, тобто до моменту звільнення захоплених областей та відродження своєї діяльності;

блокування російським флотом морських шляхів, якими дотепер експортувалося українське зерно, вимагало інших напрямів його перевезення, кардинальної перебудови логістичних маршрутів й пошуку нових контрагентів.

За даними ООН, це близько 20 млн тонн зерна на українських складах. Зазвичай 90 % зерна вивозилися морем і лише 10 % – наземним шляхом. Експорт зерна за час війни знизився з 6 до близько 2 млн тонн на місяць (за травень відвантажено 643 тис. т, за червень – 1259 тис. т, потрібно відвантажити – 3–3,5 млн т). Пропускна спроможність вітчизняних перевантажувальних станцій 1 млн т/місяць, але Укрзалізниця має намір збільшити цей показник до 5 млн тонн⁹⁴.

Внаслідок бомбардувань в Україні суттєво зменшилася кількість складів для зберігання зерна. США та європейські партнери запропонували створити на кордоні з Польщею та Румунією допоміжні складські потужності для наступного врожаю, щоб зерно доставлялося вантажними автомобілями та залізницею до європейських портів. "Проблема виникає через блокування Росією українського зерна... Не можна собі уявити, що мільйони тонн пшениці будуть заблоковані в Україні, поки решта світу голодує. Це справжній військовий злочин. Росія повинна нести за це відповідальність. Не можна використовувати голод як зброю"⁹⁵, – сказав 20 червня 2022 р. Верховний представник ЄС із зовнішньої політики Жозеп Боррель під час зустрічі міністрів закордонних справ

⁹⁴ Залізний агроекспорт: навантаження та експорт зернових вантажів. URL: https://latifundist.com/analytics/29-zaliznij-agroeksport-navantazhennya-eksport-zernovih-vantazhiv-ta-chergha-na-kordoni?utm_source=latifundist&utm_medium=branding.

⁹⁵ Залізний агроекспорт: навантаження та експорт зернових вантажів. URL: https://latifundist.com/analytics/29-zaliznij-agroeksport-navantazhennya-eksport-zernovih-vantazhiv-ta-chergha-na-kordoni?utm_source=latifundist&utm_medium=branding.

ЄС у Люксембурзі. Таким чином, він учергове дав зрозуміти, кого вважає винним у зерновій кризі, яка незабаром ширитиметься світом.

Значні втрати для агропродовольчого комплексу і всієї країни пов'язані із ракетним обстрілом Кременчуцького нафтопереробного заводу, проектною потужністю 18,6 млн тонн пального на рік. Це призвело до дефіциту пального на автозаправних станціях в Україні, відчутно вплинуло на забезпечення ним аграрного сектору і загальмувало проведення польових робіт. Крім того, додалася недостача насіння, засобів захисту рослин, мінеральних добрив, запізнення із виконанням польових робіт, через що змінилася технологія висіву тощо.

У багатьох сільськогосподарських підприємствах була проведена мобілізація військовозобов'язаних до Збройних Сил України, значна частина яких проходить службу в зоні бойових дій. Це потребувало додаткових витрат на спеціальну матеріальну підтримку мобілізованих працівників та допомоги тим особам, хто виїхав на тимчасове проживання в західні області України та за кордон. Поряд із цим багато агровиробників у межах допомоги вимушеним переселенцям розгорнули широку гуманітарну діяльність, зокрема, постачають соняшникову олію, борошно або продовольчу пшеницю для потреб громадських пекарень, цукор, молочні й м'ясні та інші продукти з тривалим терміном зберігання.

2.3. Перспективи функціонування агрохолдингів в умовах впровадження ринкового обігу сільськогосподарських земель

В аграрному секторі за активної участі різних фінансово-промислових груп та інших, переважно позааграрних, об'єднань виникла ще одна потужна організаційно-правова форма господарювання, яка поки що має лише напівофіційне визнання – агрохолдинги. Поява цих формувань була зумовлена низкою суперечливих обставин, зокрема: розривом технологічних зв'язків між підприємствами суміжних галузей сільського господарства і харчової промисловості, наявністю значного диспаритету в цінах на аграрну сировину та продовольчу продукцію, відсутністю власних фі-

нансових ресурсів у агровиробників для розвитку матеріально-технічної бази та впровадження інновацій, неможливістю забезпечити відповідність харчової продукції європейським вимогам тощо. Спочатку здійснювалося активне формування законодавчо-нормативної бази для утворення нових суб'єктів господарювання ринкового типу та розвитку агрохолдингів, а потім даний процес почала гальмувати законодавча заборона відчуження земельних ділянок і земельних часток (паїв).

Створення агрохолдингів в Україні було наслідком виникнення принципово нової економічної ситуації та появи низки вагомих викликів. Вона стала результатом переходу на початку 1990-их років. сільського господарства й економіки України, що функціонували значною мірою завдяки державному патерналізму, до повної та всебічної самодостатності кожного суб'єкта господарювання, нової аграрної і національної економіки. Це спонукало до руйнації планово-командної системи і створення умов для забезпечення активного переходу до ринкової моделі економічних відносин. Практична реалізація вектора перспективного розвитку аграрного сектору стала можливою на основі роздержавлення та приватизації майна і землі, створення суб'єктів господарювання на базі приватної власності та при дотриманні ринкових принципів підприємницької діяльності, формування ринкових механізмів економічних відносин між акторами та з державою, пошуку внутрішніх резервів і незадіяних ресурсів тощо.

На думку аграрників⁹⁶, що підтверджується реальною практикою, реформування земельних та аграрних відносин активно розгорнулося у першій половині 2000-их років, а вже 2005-2009 рр. характеризувалися певним застоєм. Після 2004 р. мораторій на ринок землі сільськогосподарського призначення було продовжено, а його тінізація та криміналізація сягнули надвеликих масштабів. Оскільки реальна вартість земельних ресурсів була відчутно занижена, то одним із напівлегальних виходів із ситуації стала масова скупівля корпоративних прав сільськогосподарських підприємств агрохолдингами. Близько 10% площі орендованих земе-

⁹⁶ Гайдуцький П. І. Незалежна економіка України. Київ: ТОВ «Інформаційні ресурси», 2014. С. 247.

льних паїв країни було сконцентровано в оренді 30 агрохолдингами в деяких з них до 300 тис. га землі.

Процес появи і розвитку холдингових формувань в Україні⁹⁷ можна умовно розділити на три етапи з п'ятирічним виміром:

перший – 2005–2010 рр. характеризувався бурхливим розвитком вертикально інтегрованих структур;

другий – 2011 по 2015 рр. став перехідною фазою між періодами агресивної акумуляції земельних, матеріально-технічних та інших ресурсів і підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва;

третій – 2016–2020 рр., за баченням експертів в аспекті розвитку агрохолдингів в Україні:.

«У період з середини 2000-х до середини 2010-х років деякі українські агрохолдинги залучили майже \$1,5 млрд через публічне розміщення своїх акцій на міжнародних фондових біржах, при цьому вони також змогли отримати фінансування від міжнародних фінансових інституцій на кшталт ЄБРР та МФК, де вимоги до прозорості надзвичайно високі»⁹⁸.

У 2020-ті роки проведено земельну реформу, що має своїм результатом створення ринку сільськогосподарських земель. Це висуває нові умови для діяльності агрохолдингів, однак подальший розвиток даних формувань великою мірою залежатиме від набутих попередньою практикою тенденцій, а також перспективних планів, які ставлять перед собою їхні керівники.

З урахуванням неоднозначного впливу взаємозалежних чинників і суперечливості різних трендів можна вважати, що створення агрохолдингів сприяло подоланню розривів і зменшенню асиметричності в економічних відносинах між ключовими продуцентами на основі об'єднання кількох юридичних осіб, підвищенню конкурентоспроможності кінцевої продукції унаслідок впровадження інноваційних технологій перероблення сировини, вирівнюванню

⁹⁷ История агрохолдингов в Украине. Крупнейшие агрохолдинги Украины – 2015. URL: http://ucab.ua/files/Survey/Largest_Agriholdings/Holdings_2015_demo.pdf. С.4.

⁹⁸ Гагалюк Тарас, Валентинов Владислав, Єфіменко Людмила. Агрохолдинги та аграрна наука в Україні: проблеми співіснування. URL: <https://voxukraine.org/agroholdingi-ta-agrama-nauka-v-ukrayini-problemi-spivisnuvannya/>.

дохідності учасників об'єднань, забезпеченню виходу підприємств на міжнародні продовольчі ринки. Важливо вказати, що процеси створення агрохолдингів, формування банку сільськогосподарських угідь і подальша акумуляція ними земель активно відбувалися у першій половині 2000-их років, у другій половині – їх укрупнення, розширення виробництва та поглиблення продуктової спеціалізації, а вже в 2010-х – переважно активна капіталізація з наступним пониженням їх вартості у 2019 р., вихід на міжнародні фондові ринки, випуск облігацій та розширення географії продовольчих ринків. Нині налічується близько 120 (2020 р.) агрохолдингів⁹⁹ із земельним банком від понад 10 тис. га до майже 500 тис. гектарів.

«Агрохолдинги стрімко змінюють обличчя сільського господарства України. Виробляючи майже чверть валової сільськогосподарської продукції країни та контролюючи близько 18% сільськогосподарських угідь, вони асоціюються із індустріалізацією та інноваціями в аграрному секторі, а також з орієнтацією на продуктивність виробництва та задоволенням вимог ринку. За своєю структурою типовий агрохолдинг – це материнська компанія, яка володіє контрольними пакетами акцій десятків та сотень сільськогосподарських підприємств та здійснює управління ними. В Україні та в інших країнах із перехідною економікою агрохолдинги, напевно, найбільш відомі у зв'язку зі своїми величезними розмірами. Так, 85 найбільших агрохолдингів разом контролюють близько 30% земель, які перебувають у користуванні сільськогосподарських підприємств України»¹⁰⁰.

Масштаби поширення та комплексність розвитку агрохолдингів (табл. 2.5) свідчать, що за умов надзвичайно роздрібного сільськогосподарського виробництва, незавершеності земельної реформи, зруйнованої матеріальної та спрацьованої технічної бази, застарілості використовуваних технологій поява таких формувань була потужним подразником для керівників держави та агра-

⁹⁹ Бондарь К. ТОП-100 латифундистов Украины 2012. Національний агропортал Latifundist.com. URL: <http://latifundist.com/rating/top-100-latifundistov!ukrainy>;

¹⁰⁰ Гагалюк Тарас, Валентинов Владислав, Єфіменко Людмила. Агрохолдинги та аграрна наука в Україні: проблеми співіснування. URL: <https://voxukraine.org/agroholdingi-ta-agrama-nauka-v-ukrayini-problemi-spivisnuvannya/>.

рної галузі, територіальних і сільських громад. Це пояснюється тим, що у 2000-ні та у першій половині 2010-х років основні зусилля керівництва агрохолдингів спрямовувалися на отримання максимального прибутку за рахунок виснажливої експлуатації земельних ресурсів, скорочення чисельності зайнятого сільського населення, економії на вирішенні соціальних проблем населених пунктів і територіальних громад, землі яких перебували в обігу нових ринкових структур, та ін. У цей період висловлювалося чимало справедливої критики в їх бік, але поступово агрохолдинги почали впроваджувати сучасні моделі соціальних і економічних відносин із власниками земельних ділянок, земельних часток (паїв), місцевими громадами, брати на себе відповідальність за екологічний стан довкілля і задіяних природних ресурсів, поряд із високо маржинальними галузями рослинництва нарощувати виробництво тваринницької продукції, тваринного походження, підтримувати малих виробників, налагоджувати партнерські відносини із фермерськими господарствами та ін.

Водночас розташування земельних угідь у різних регіонах і природно-кліматичних зонах дозволяло агрохолдингам ефективніше використовувати потужну сільськогосподарську техніку й диверсифікувати погодні ризики, а головне – запроваджувати ресурсозберігаючі технології обробітку земель і висіву рослин на базі використання ґрунтообробно-посівних комплексів. За оцінками практиків, це на чверть зменшило кількість проходів важкої техніки по полях і на третину витрат пально-мастильних матеріалів. Важливою умовою збереження природної родючості землі стало чітке дотримання сівозмін, належне використання екологічно безпечних технологій і широкозахватних агрегатів, агрохімікатів і хімічних засобів захисту рослин, внесення органічних добрив з урахуванням результатів діагностики стану ґрунтів на конкретних ділянках та інші нововведення.

Таблиця 2.5

Характеристика виробничої діяльності окремих агрохолдингів в Україні, 2017–2020 рр.*

Назва	Напрями діяльності, продуктова спеціалізація, обслуговуюча, торговельна та природоохоронна діяльність	Територіальна локація	Земельний банк; виробнича база
1	2	3	4
UkrLandFarming	Вирощування кукурудзи, пшениці, рапсу, сояшнику, кормових культур і виробництво яєць, молока та м'яса. Перероблення сировини та випуск готових харчових продуктів, їх реалізація в Україні та у понад 40 країн світу. Виробництво власних кормів і годівля тварин. Утилізація і використання відходів для підвищення природної родючості ґрунтів	22 області; 600 населених пунктів	570 (нині 494) тис. га; 11 кластерів; 125 тваринницьких ферм
Група компаній «Агропросперіс» (NCH)	Повний комплекс товарів і послуг з вирощування зернових і олійних культур експортної якості, фінансування та експертний супровід його виробництва, зберігання та продажу врожаїв на світові ринки. Банк із 100% іноземним капіталом, який кредитує виключно виробників експортної агропродукції під заставу продукції	17 областей	430 тис. га; 12 елеваторів; 3 об'єднання
Кернел	Агровиробництво; виробництво сояшникової олії; експорт сояшникової олії і зернових культур; дистрибуція бутильованої олії на внутрішньому ринку; надання послуг з перевалки зернових вантажів в порту Іллічівська, олії і зерна в портах Миколаєва; зберігання зернових і олійних культур на внутрішніх елеваторах	12 областей	530 тис. га; мережа елеваторів потужністю 3 млн т; 18 ферм
Українські аграрні інвестиції	Виробництво зернових культур (кукурудза, пшениця) та олійних (сояшник, рапс, соя). <i>(У червні 2017 р. була повністю викуплена Групою Kernel)</i>	16 областей	260 тис. га; 5 елеваторів; 62 підприємства
Миронівський хлібопродукт (МХП)	Створено замкнений цикл м'ясного виробництва: вирощування зернових, виготовлення комбикормів, вирощування батьківського поголів'я худоби, виробництво і переробка м'яса; виробництво сояшникової олії та вирощування овочів і фруктів. Функціонує департамент енергоінновацій, енергоефективності та smart-енергетики, менеджмент–комплекс з переробки курячого посліду	14 областей	370 тис. га; 3 птахофабрики; 30 обслуговуючих підприємств
Астарта-Київ	Вирощування зернових та олійних культур, цукрового буряку та виробництво цукру: провідний виробник цукру в Україні (добова потужність переробки 40 тис. т). Тваринництво: провідний виробник промислового молока в Україні (загальне поголів'я 24 тис. голів). Переробка сої: потужний переробник сої в Україні. Надання послуг зі зберігання та обробки зернових і олійних культур. Партнерські відносини з понад 100 фермерами. Біоенергетика: потужність Глобінського біогазового комплексу – 150 тис. м3 біогазу в день	8 областей	248 тис. га; 7 елеваторів потужні стю зі зберігання та переробки 550 тис. т; 200 вагонів-зерновозів

Продовження табл. 2.5

1	2	3	4
«Контінентал Фармерз Груп» (колишній агро-холдинг «Мрія»)	Займається вирощуванням, зберіганням та сушінням зерна кукурудзи, пшениці, ріпаку, соняшнику, гречки, ячменю, гороху і сої (сумарна потужність елеваторів та сушильно-зернових комплексів 420 тис. т). Вирощування, зберігання в картоплесховищах (загальна місткість 87 тис. т) та перероблення картоплі. Оброблення насіннєвого матеріалу на заводі – 300 т/добу	5 областей	195 тис. га; 4 елеватори; 3 сушильно-зернові комплекси; крохмальний завод
ІМС (інновації+менеджмент+команда)	Вирощування та зберігання сільськогосподарських культур: кукурудза, пшениця, соняшник, соя. Потужності для зберігання зернових та олійних культур – 554 тис. т, картоплесховища – 11,5 тис. т. Виробництво молока (поголів'я корів - близько 1000)	3 області	123 тис. га; 5 територіальних кластерів (внутрішніх)
Овостар	Виробництво яєць (1,6 млрд шт. у 2019 р.) і яєчних продуктів, зокрема рідких і сухих продуктів, з них 46% експортується в 55 країн світу. Функціонує дві птахофабрики, два комбикормових і один завод з виробництва яєчних продуктів, а також біогазів завод по переробці курячого посліду на органічні добрива – усі в Київській області а відстань між найбільш віддаленими об'єктами не перевищує 130 км	1 область	8,1 млн голів птиці, з них кур-несучок – 6,7 млн голів
...
УСЬОГО (станом на 26.07.2019 р.)	<i>Консолідований Земельни банк 85 агрохолдингів становить 5620 тис. га (27,5% від площі земельних угідь у користуванні сільськогосподарських підприємств України), у т.ч. по 15 найбільших – 3206 тис. га (57%). Частка агрохолдингів у виробництві окремих сільськогосподарських культур становить: пшениці – 21,2%, кукурудзи – 36,9%, ячменю – 9,5%, соняшнику – 22,6%. Прибутковими у 2018 р. були всі 22 великих агропідприємства, які забезпечили 11,9% доходів галузі. Якщо в 2018 р. доходи агрохолдингів становили 71,2 млрд грн, то за 2019 р. – близько 31 млрд грн (станом на 29.01.2020р.). Сумарна капіталізація провідних українських агрохолдингів за 2018 рік знизилася на 22%, або на 674 млн. дол. США. Станом на 20.10 2019 р. – загальна капіталізація українських агропідприємств становила 2,3 млрд. дол. (проти 3 млрд дол. в жовтні 2018 р.). 'За поясненням Українського клубу аграрного бізнесу (УКАБ), зменшення вартості компаній може бути пов'язано з нестабільною політичною ситуацією в країні, яка зумовила погіршення інвестиційного клімату, що в свою чергу змінює позитивні настрої потенційних інвесторів..</i>		

*Сформовано за: В Україні закрились 8 агрохолдингів. URL: <https://delo.ua/business/v-ukraine-zakrylis-8-agroholdingov-355218/>; Украинские агрохолдинги стремительно теряют свою стоимость. URL: <https://delo.ua/business/ukrainskie-agroholdingi-stremitelno-terajajut-svo-359669/>; UkrLandFarming. URL: <https://www.ulf.com.ua/companly/about-company/>; Група компаній «Агропросперіс». URL: <https://www.agroprosperis.com/map-distr.html>; Компанії «Кернел». URL: <https://latifundist.com/kompanii/141-kernel-grupp/>; Кернел покупает агрохолдинг Украинские аграрные инвестиции (УАИ). URL: <https://inventure.com.ua/news/ukraine/kernel-ropukaet-agroholding-ukrainskie-agrame-ivesticii-ua-i>; ПрАТ «Миронівський хлібопродукт». URL: https://file.liga.net/companies/mironovskii_hleboprodukt; ASTARTA Holding N.V. URL: <https://astartaholding.com/files/uploads/07e490bb8294f09d3f8cfdda3ea3017a.pdf>; Арабская «Мрія»: как покупали украинский агрохолдинг. URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2018/09/13/640542/>; «Контінентал Фармерз Груп». URL: <https://cfp.com.ua>; ІМС (інновації+менеджмент+команда). URL: <http://imcagro.com.ua/ua/>; Ovostar Union Public Company Limited (WSE: OVO). URL: <https://ovostar.ua/ru/diyalnist/operatsiyina-struktura-hrupy/>; Доходи українських агрохолдингів різко скоротились. URL: <https://allretail.ru/news/63820-dokhody-ukrainskikh-agroholdingov-rezko-sokratilis>.

Тваринництво в агрохолдингах в останні роки також набуло відповідної уваги: впроваджуються сучасні технології безприв'язного утримання худоби, відгодівлі свиней і птиці, виробництва яєць, постійно контролюється безпечність та якість продукції на усіх етапах технологічного процесу. Поряд із модернізацією працюючих тваринницьких ферм зводяться нові, де запроваджено сучасні технології утримання і годівлі худоби та отримання продукції тваринного походження. З дотриманням вимог чинного законодавства кожна тварина ідентифікується і на неї заводять ветеринарну картку, а для уникнення масових інфекційних захворювань згідно з чинними вимогами усе поголів'я проходить вакцинацію.

Водночас тваринництво є однією найскладніших для поточного і перспективного управління галуззю, яка потребує особливого підходу, щоденного й оперативного вирішення питань, пов'язаних з обслуговуванням та отриманням продукції від дорослих тварин і молодняка. З огляду на те, що вже тривалий час зменшується поголів'я великої рогатої худоби у корпоративному та індивідуальному секторах, привертають до себе увагу сільськогосподарські підприємства й агропродовольчі компанії, що спромоглися не тільки зберегти, але і збільшити молочне стадо. Це пов'язано з тим, що молочне скотарство почали розглядати не як соціальний проєкт, хоча й невигідний, але спрямований на збереження робочих місць на селі, а як економічно вигідний напрям ведення аграрного бізнесу. Показовим у цьому відношенні є приклад розвитку тваринницького напрямку у вертикально інтегрованому агропромхолдингу «АСТАРТА-КИЇВ».

Агрохолдинг¹⁰¹ обробляє близько 220 тис. га сільськогосподарських земель у семи областях, партнерами його стали 53,6 тис. індивідуальних і корпоративних землевласників. На початок 2022 року структура посівних площ у нього була такою: цукровий буряк – 33 тис. га, кукурудза – 38, соя – 40, озима пшениця – 55, соняшник – 30, озимий ріпак – 6, органічна продукція – 2, кормо-

¹⁰¹ «АСТАРТА-КИЇВ»: Молочне тваринництво Астарті — рецепти ефективності. URL: <http://agro-business.com.ua/2017-09-29-05-56-43/item/23855-astartakyiv-molochne-tvarynystvo-astarty-retsepty-efektyvnosti.html>.

вий клин – 8 тис. га. Незважаючи на російську військову агресію, агрохолдинг забезпечив усі необхідні для проведення посівної кампанії матеріальні ресурси і в оптимальні строки провів комплекс весняно-польових робіт у межах наявного земельного банку. Він обробляє усі землі, які має в управлінні та доступні для проведення робіт. Після розмінування полів у Чернігівській області, холдинг провів посівну навіть на тих землях, які до початку квітня були під тимчасовою окупацією.

Щодо тваринницького напрямку, то у структурі агрохолдингу налічується 35 виробничих об'єктів, де утримується 22 тис. голів худоби, у т.ч. 11,7 тис. дійних корів (грудень 2021 р.). Цей напрям почали активно розвивати шість років тому, усвідомивши, необхідність зміни філософії молочної справи і структури виробництва, запровадження інноваційних технологій утримання, годівлі та відтворення молочного стада й отримання якісної продукції, підвищення моральної і матеріальної мотивації працівників. Зокрема, керівництво визнало економічно неефективним і соціально відсталим проект з утримання малих і середніх ферм (до 300–400 голів), де застосовують застарілі та з високою часткою використання ручної праці технології обслуговування тварин і отримання продукції.

Як зазначають практики, сутність тваринництва слід розглядати через призму довгострокової інвестиції. У рослинництві вкладені ресурси можуть окупитися за кілька місяців – від проведення сівби і до продажу зерна. У скотарстві, щоб виростити корову, потрібно два-три роки, дбаючи про її годівлю, здоров'я, комфортні умови для її утримання.

Водночас, відходи молочного скотарства слугують допоміжним чинником для рослинництва у вирощуванні сільськогосподарських культур.

Завдяки наявності тваринницьких комплексів на поля холдингу щороку вносять сотні тисяч тонн органічних добрив. Це надзвичайно потужний агрономічний захід, що позитивно впливає на родючість ґрунту та підвищення врожайності, дає змогу заощаджувати певні кошти на мінеральних добривах, вносячи їх у ґрунт в меншій кількості. На кожне поле холдингу заведено технологіч-

ну карту, в якій вказується, зокрема, чи будуть в конкретному сезоні внесені органічні добрива.

З метою і подальшого розвитку молочного скотарства як самостійного виду агробізнесу в Астарті вирішено низку проблем:

укрупнено, по можливості, та технологічно й територіально виокремлено етапи утримання і відтворення молочного поголів'я;

для переведення тваринницької галузі на промислову основу введено в експлуатацію потужний власний фідцентр, де щодоби виробляють понад 350 т кормів. Для гарантування якості кормів і підвищення продуктивності корів впроваджено принципи НАССР – а це контроль ланцюжка «з лану до столу»: від вирощування зерна для кормів до потрапляння готових молочних продуктів на стіл споживачів Це – наслідок обґрунтованого висновку про те, що тваринам щодня потрібен чітко визначений раціон, з обов'язковою наявністю свіжих кормів;

встановлено чіткі критерії управління та контролю за молочним скотарством, зокрема: менеджмент стада, виробництво та витрати кормів, екологічні стандарти, прибуток. У реальному часі контролюється кожна тварина, її переміщення, щоденний раціон, зміни у показниках здоров'я. Це дало можливість керувати продуктивністю худоби, оптимізувати годівлю, тобто чітко знати стан кожної тварини, а не загалом ферми чи стада. У результаті тваринництво правильно структуровано й виокремлено основні вектори розвитку;

для підвищення продуктивності корів та якості молока розроблено власну генетичну програму поліпшення структури стада. Нині надій молока на корову, доведено до 9000 л, істотно підвищено рентабельність молочного бізнесу (в середньому 12%);

інтегральним показником реалізації зусиль лінійних працівників і спеціалістів, причетних до розвитку тваринницького напрямку, є те, що на фермах «АСТАРТА-КИЇВ» виробляють близько 96% молока гатунку екстра. Це дозволяє поставляти молоко найкращим українським виробникам молочних продуктів: «Данон», «Люстдорф», «Молочний альянс», «Молокія», «Клуб сиру». Відповідно, підтримується стійка репутація надійного виробника молока найвищої якості й водночас високо цінується співпраця з партнерами аналізованого агропромхолдингу. На перспективу

стратегічні цілі окреслено в напрямі досягнення максимальної рентабельності в молочному скотарстві, збільшення поголів'я худоби та формування колективу однодумців, який включатиме і досвідчених професіоналів, і талановиту молодь вищих закладів аграрної освіти. Висока ефективність молочного тваринництва неможлива без сучасного менеджменту, і ретельно підібраної команди професіоналів.

Отже, «АСТАРТА-КИЇВ» поступово, з другої половини 2010-их років, формувала і нині впевнено утримує статус провідного національного виробника молока найвищого гатунку. Сучасні молочні ферми та тваринницькі комплекси холдингу розташовано в кількох регіонах України, вони забезпечують тисячі добре оплачуваних робочих місць сільському населенню й високі податкові надходження до місцевих бюджетів. Це – належний результат соціально відповідального бізнесу, який орієнтується на найвищі світові стандарти і працює на принципах сталого розвитку.

«Хоча витрати агрохолдингів на соціальні програми набагато нижчі, ніж їх прибутки від сільськогосподарського виробництва, багато агрохолдингів відомі тим, що впроваджують конкретні політики корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) для розвитку сільських громад, людського капіталу, покращення комунікації та прозорості, а також взаємодії з навчальними закладами»¹⁰². Цей висновок повністю стосується й агропромхолдингу «АСТАРТА-КИЇВ».

Практично усі агрохолдинги є вертикально інтегрованими структурами, діяльність яких спрямована на отримання кінцевої продукції для реалізації споживачам. Отже, присутність усіх акторів агропродовольчого ланцюга в одній ринковій структурі дозволяє отримати низку відчутних переваг, зокрема: мінімізувати зусилля щодо усунення міжгалузевих перепон і територіальних розривів у технологічному процесі, спростити шляхи переміщення сировини та готової продукції між його ланками, суттєво знизити трансакційні й оптимізувати транспортні витрати, забезпечити дотримання

¹⁰² Гагалюк Тарас, Валентинов Владислав, Єфіменко Людмила. Агрохолдинги та аграрна наука в Україні: проблеми співіснування. URL: <https://voxukraine.org/agroholdingi-ta-agrama-nauka-v-ukrayini-problemi-spivisnuvannya/>.

вимог щодо безпечності та якості продукції. З цією метою практично усі господарства і підприємства впровадили та сертифікували системи управління безпечністю харчових продуктів ISO 22000:2005 або FSSC 22000 (Food Safety System Certification – система безпечності харчових продуктів. Сертифікація), які базуються на міжнародних принципах й нормативних вимогах до виробників харчової продукції, включаючи HACCP та GMP (Good Manufacturing Practice – належна виробнича практика). Зазначимо, що сертифікація FSSC заснована на вимогах ISO 22000, а також відповідних положеннях технічних галузевих специфікацій «Програм попередніх умов» (Prerequisite programmes – ППУ) і включає:

ISO / TS 22002-1:2009 для виробників харчових продуктів;

ISO / TS 22002-3:2011 для виробників сільськогосподарської продукції;

ISO / TS 22002-4:2019 для виробників упаковки для харчових продуктів;

ISO / TS 22002-5:2019 для компаній, які займаються транспортуванням і зберіганням харчових продуктів;

ISO / TS 22002-6:2016 для виробників кормів і харчових продуктів для непродуктивних тварин. Поряд із зазначеним передбачені додаткові вимоги (запобігання шахрайству/ фальсифікації харчової продукції, захист продукції від навмисних актів саботажу, управління природними ресурсами та ін.).

Дотримання нормативних вимог міжнародних стандартів і технічних галузевих специфікацій на сільськогосподарську сировину та готову харчову продукцію в агрохолдингах забезпечується сучасними методами контролю показників і створеною мережею сертифікованих виробничо-технологічних лабораторій. Методи вимірювань, яких при цьому чітко дотримується персонал лабораторій, відповідають вимогам гармонізованого національного стандарту ДСТУ ISO 10012:2005 Системи керування вимірюванням. Вимоги до процесів вимірювання та вимірювального обладнання.

У цілому вищезазначене забезпечує відчутну перевагу агрохолдингів порівняно з іншими організаційно-правовими структурами. Саме вони переважно займаються експортом продукції АПК і, незважаючи на відчутну негативну реакцію суспільства й керівників різних ланок державного управління, сформували аграрне лобі і за

його підтримки просувають свої економічні інтереси у середині країні (податкові пільги, фінансова підтримка) й ефективно інтегруються в глобальні ринки. Отже, агрохолдинги виступають реальними інтеграторами сільського господарства і переробно-харчового виробництва, налаштовані і впроваджують сучасні технологічні й організаційні інновації, уможливають дотримання вимог міжнародних стандартів, позиціонуючи Україну як потужного виробника продовольства для вирішення проблеми достатності харчових продуктів не тільки для свого населення, але й для народів світу.

Про результати господарювання на нинішньому етапі певне уявлення дають статистичні дані (табл. 2.6.)

Перші три лідери і три агрохолдинги із значно меншими виробничими можливостями надали всю потрібну інформацію, а решта – чотири індустріальні підприємства – відмовилися оприлюднити результати господарювання в 2020 р. Це значно знижує цінність оприлюднених результатів. Із першої трійки лідерів за площею оброблюваних угідь найбільше чистого прибутку отримав агроіндустріальний холдинг «Миронівський хлібопродукт» (МХП) – понад 215 млн дол. США. Це дає підстави для більш глибокого аналізу його діяльності.

Таблиця 2.6

Результати господарювання найбільших агрохолдингів України за 2020 р.*

Агрохолдинги	Земельний банк, тис. га	Кількість працівників, осіб	Потужності для зберігання продукції тис. т	Дохід, млн дол США	Чистий прибуток, млн дол США
					Млн. дол. США
Кернел груп	524	12807	2500	3992,1	178,5
Ukrlandfarming	500	20000	2700	658	-158,6
МХП	380	28500	1100	2055,9	215,3
Агропросперіс	300	3328	520	322	н/д
Астарта – Київ	240	10000	550	499,7	1,9
Континентал Фармерз Групп	195	2400	387	н/д	н/д
Епіцентр Агро	160	2765	1000	1640	130
HarvEast	132	1800	74	н/д	н/д
ІМК	123	2100	554	169,6	7,3
Укрпромінвест Агро	120	4600	126	227,3	н/д

*Найбільші агрохолдинги України. URL: <https://bakertilly.ua/news/id49433>.

Цьому холдингу належить провідне місце у виробництві м'яса та продукції вітчизняного птахівництва: трохи більше половини промислової курятини в Україні і друге місце в Європі. Крім виробництва курятини він займається відгодівлею великої рогатої худоби й виробництвом власних кормів. Для цього повністю задовольняє свої потреби у виробництві зернових, вирощує й олійні культури. Враховуючи особливості відходів промислового виробництва курятини, холдинг створив біогазові комплекси для утилізації посліду. Це дозволило відчутно знизити навантаження на навколишнє природне середовище й отримати можливість використати переваги «зеленої енергетики».

Індустріальний агрохолдинг МХП є найбільшим роботодавцем в Україні, в якому – зайнято понад 28 тис. персоналу і який вважається одним із сучасних лідерів на ринку праці. Холдинг веде діяльність у 14 регіонах країни. Крім того, його філіали працюють у чотирьох країнах Європи. Агроіндустріальний характер холдингу забезпечує аграрна складова: розширюється як земельний клин, так і збільшується перелік вирощуваних сільськогосподарських культур. Зокрема, за останні роки земельний банк агрохолдингу зріс у півтора рази – від 250 до 370 тис. га (табл. 2.7). Майже такі ж результати (близько 39% приріст земельного банку – від 385 тис. до 530 тис. га.) і в Кернел груп. Вона також є лідером в отриманні чистого прибутку – понад 175 млн. дол. США. Це свідчить про те, що навіть у дуже складних соціально-економічних умовах та за непередбачуваних політичних змін багаторічні лідери можуть досягати відчутного прориву і високих фінансових результатів.

Водночас різючі зміни за останні роки відбулися з мегаагрохолдингом Ukrlandfarming. Як пояснив власник компанії Олег Бахматюк, «зупинка наших підприємств – це наслідок правового, економічного, репутаційного терору. «Укрлендфармінг» – дуже велика компанія, в неї входить 340 підприємств, це компанія, в якій працювало близько 30 тисяч людей, компанія, яка інтегрована в міжнародну економічну спільноту через експортні операції, яка є великим гравцем на внутрішньому ринку. Ми були, фактично, змушені закрити 37 своїх підприємств – це близько 6-7 тисяч людей за напрямком тваринництва та десь 6 тисяч людей за на-

прямоком птахівництва, працівників комбікормових заводів та інших підприємств дотичних видів діяльності. Чому так сталося? Дуже просто. В результаті терору закриваються усі банківські ліміти, постачальники працюють з нами на умовах, що набагато гірші, ніж в інших виробників, оскільки вони бачать ризики в компанії, у нас немає доступу до кредитного ресурсу, і я вже не кажу про те, що в усіх нормальних країнах держава підтримує і фінансово, і політично таких важливих товаровиробників, які надають роботу стільком людям, а в Україні – «Укрлендфармінг» став об'єктом політичної помсти керівництва державного органу»¹⁰³.

Необхідно зазначити, що нами наведено точку зору власника компанії. Він доволі об'єктивно розкриває катастрофічні наслідки протистояння держави і приватного агрохолдингу, зокрема, зупинка виробництва на 37 підприємствах та скорочення більш як на 40% чисельності зайнятих, але не пояснює причин, які до цього призвели. Це протистояння триває майже п'ять років, що спонукає до невтішних висновків.

Разом із тим доречно зауважити, що із десяти найбільших агрохолдингів (тільки за розміром земельного банку) початку 2010-их років (табл. 2.7) наприкінці цього десятиріччя своє лідерство підтвердили тільки два: Миронівський хлібопродукт і Кернел груп, а ще два (Українські аграрні інвестиції та Агротон) вже не є в цьому рейтингу, решта – втратили від 47 до 4% власної площі. Але при цьому земельний банк 100 найбільших агрохолдингів України за досліджуваний період змінився незначно – зменшився майже на 2% або 115 тис. га. Це свідчить про те, що відбувається не тільки перерозподіл земель між власниками (включаючи орендарів), але й сама група 100 не є стабільною структурою, тобто її склад постійно змінюється.

З відкриттям із другого півріччя 2021 року ринку сільськогосподарських угідь, за оцінками фахівців, у 2022 р. відчутних змін на ньому не станеться. Пояснити це можна тим, що спочатку бу-

¹⁰³ Власник агрохолдингу «Укрлендфармінг» Олег Бахматюк: Зараз ми переживемо цю кризу і вийдемо з неї біднішими, ніж були, як і весь світ, але ми можемо вийти з неї з новими можливостями. URL: <http://agroconf.org/content/vlasnik-agroholdingu-ukrlendfarming-oleg-bahmatyuk-zaraz-mi-perezvivemo-cyu-krizu-i-viydemo>.

дуть виведені із «сірих» схем землі, якими користуються на умовах емфітевзису. Цим терміном позначається довгострокове, відчужуване й таке, що успадковується, право використання чужої земельної ділянки для сільськогосподарських потреб.

Таблиця 2.7

Земельні банки 10 (і 100) найбільших агрохолдингів України за 2012–2020 рр.*

Назва агрохолдингу	Площа земельного банку, тис. га									2020: 2012 = %
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	
Ukrlandfarming	532	670	670	654	605	605	570	500	500	94,0
Агропросперіс	400	405	405	430	430	602,5	400	396	300	75,0
Кернел груп	369	400	400	390	385	430	550	530	530	143,6
Мрія Агрохолдинг - Континентал Фармерз Груп	295	315	320	360	370	370	165	195	195	66,1
Миронівський хлібопродукт - МХП	280	295	261	261	250	250	370	370	370	132,1
Українські аграрні інвестиції	260	260	320	245	220	185	ви- йшов	ви- йшов	ви- йшов	71,2
Астарт – Київ	245	245	245	180	185	151	250	250	235	95,9
HarvEast	220	204	197	150	151	137	102	127	127	57,7
Агротон	209	160	151	136,7	137	127	110	110	110	52,6
Sintal Agriculture	150	150	150	130	127	122	ви- йшов	ви- йшов	ви- йшов	81,3
Загальна земельна площа 100 найбільших агрохолдингів	6 381,2	6 593,1	5 956,1	6 425,2	6 326,3	6 329,1	6 294,2	6 266,7	н/д	98,2

*Сформовано авторами на основі даних: Музика П. М., Урба С. І., Гончаренко Л. В. Аналіз стану та ефективності використання земельних ресурсів в Україні. Вчені записки ТНУ імені В.І.Вернадського. Серія: економіка і управління. Т. 30 (69). 2019. № 4. С. 47; Бондарь К. ТОП-100 латифундистов України 2012. Національний агропортал Latifundist.com. URL: [http:// latifundist.com/rating/top-100-latifundistov!Ukrainy](http://latifundist.com/rating/top-100-latifundistov!Ukrainy).

Вказане право встановлюється договором між власником земельної ділянки і особою, яка виявила бажання використати цю земельну ділянку для сільськогосподарського виробництва (землекористувач). Право може надаватися на строк до 50 років. Із понад 6 млн га сільськогосподарських угідь, які обробляють агрохолдинги, значна частина використовується на умовах емфітевзису. Отже, реальні користувачі земель, які вони отримали на умовах

емфітевзису¹⁰⁴, а також орендарі, незважаючи на значні відмінності в розрахунках за їх використання (вся сума за весь строк використання ділянки і щорічна орендна плата) будуть зацікавлені у їх викупі. За оцінками фахівців, на першому етапі вартість землі становитиме 1,5–2 тис. дол. США, а викупити можна буде не більше 100 га на одну фізичну особу. В 2024 р. викупувати землі вже зможуть фізичні та юридичні (за умови, що серед кінцевих власників лише громадяни України, територіальні громади або держава) особи до 10 тис. га сільськогосподарських угідь на одного покупця. Але при цьому, як зазначають фахівці¹⁰⁵, чверть ОТГ в Україні мають площу, меншу ніж 10 тис. га, а 60% громад – менше ніж 20 тис. га включно із землями всіх видів цільового призначення. Тобто цілком ймовірно, що одна особа зможе викупити всі землі в межах однієї ОТГ, і це зробить громаду залежною від однієї компанії. Про таку приховану загрозу вже попереджають фахівці.

На думку керівництва працівники Держгеокадастру¹⁰⁶, до 2024 р. ціни на землі сільськогосподарського призначення суттєво не зміняться, до того ж продавати їх будуть не всі. За підрахунками, лише 10 % мають намір продавати землю. Основні користувачі теж не готові масово скуповувати землі, тому ринок буде не надто динамічним і без загрозованих змін.

Таким чином, ще перші два з половиною роки боротьби інтересів на ринку сільськогосподарських земель не буде спостерігатися. Разом із тим вишукуватимуться можливості для розширення земельного банку найбільш агресивних агрохолдингів, як за рахунок включення в господарський обіг агрохолдингів земель дрібних і середніх власників (особистих селянських господарств, фермерів, об'єднаних територіальних громад), так і перерозподілу

¹⁰⁴ Емфітевзис та оренда земель сільськогосподарського призначення: відмінності та переваги. URL: <https://ldn.org.ua/consultations/emfitevzys-ta-orenda-zemel-silskohospodarskoho-pryznachennya-vidminnosti-ta-perevahy/>

¹⁰⁵ Ринок землі відкрили, мораторій скасували: що треба знати про новий закон. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2020/03/31/658748/>

¹⁰⁶ Вартість 1 га сільськогосподарської землі після відкриття ринку – прогнози. URL: <https://agropolit.com/spetsproekty/867-vartist-1-ga-silskogospodarskoyi-zemli-pislya-vidkrittya-rinku--prognozi/>.

сільськогосподарських угідь між функціонуючими середніми і великими латифундистами. До них відносять сільськогосподарські підприємства з розміром земельного банку 10 тис. га угідь і більше.

Важливо відзначити, які зміни із відкриттям продажу землі відбулися в другому півріччі 2021 р. Дотепер користувалися правом продавати землю приватні власники, які мали наділи розміром не більше 2 га. Але земельні паї в середньому по Україні мають розмір від 3 до 7 га, таких налічується 33 млн га і ними володіють 7 млн приватних землевласників. З 1 липня, 2021 р. з відкриттям ринку землі їх можна продавати. Разом з тим в наявності є майже 5 млн. га земель, які продажу не підлягають, – йдеться про державні землі та землі, що належать територіальними громадам. "У нас безстрокова заборона на купівлю державних або комунальних земель. Ринок – тільки для приватних земель. Тобто ось ці 5 млн гектарів не можна продавати, а ось 33 млн гектарів приватної власності люди між собою можуть продавати, купувати. Дуже важливо, що громадам теж заборонено продавати свої комунальні землі" га¹⁰⁷, – зазначив експерт. Однак громади зможуть надавати свої землі в оренду і при цьому отримувати прибуток від вартості оренди.

Сільське господарство України після понад двадцятирічного мораторію вступає в справжній земельний ринок. Як будуть розвиватися подальші події, складно передбачити, але, вектор змін у землеволодінні та землекористуванні визначено. Поступово, із певними застереженнями ринок сільськогосподарських угідь буде впроваджуватися як невід'ємний атрибут ринкової економіки.

Пройшов один рік після офіційного відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення. За повідомленням Міністерства аграрної політики та продовольства України, станом на 26.06.2022 р. (з 01.07.2021 р.) укладено 105 173 угоди (правочини)

¹⁰⁷ Рынок земли откроется не для всех: какие участки не разрешат продавать. URL: <https://biz.today.ua/ru/rynok-zemly-otkroetsya-ne-dlya-vseh-kakye-uchastky-ne-razreshat-prodat/>

в рамках ринку землі¹⁰⁸. Серед регіонів-лідерів за площею земель, щодо яких зареєстровано правочини, залишаються Харківщина – 37116,3 га, Дніпропетровщина – 21783,3 га, Херсонщина – 21026,4 га, Кіровоградщина – 19656,5 га та Полтавщина – 19 371 га. Загальна площа земель, щодо яких зареєстровано правочини, становить 252 241 га, тобто менше 0,8% від площі земельних угідь, що перебувають у приватній власності (близько 33 млн га). Найбільше угод на звітну дату зафіксовано на Харківщині – 10 400; Полтавщині – 7 704; Сумщині – 7 615; Вінниччині – 7 690; Київщині – 7 353. «Подали заяви для отримання доступу до Державного земельного кадастру 5548 нотаріусів. Всього заяв – 6230, із них погоджено 5475, відмову отримали 752, в черзі – 3»⁴⁷ – зазначили у профільному міністерстві. За рік, що минув після відкриття ринку, вартість 1 га землі зросла на 10 тис. грн і становить майже 38 тис. грн. Якщо у грудні 2021 р. реалізовувалося більше 330 правочинів у день, то станом на червень 2022 р. у 5 разів менше – 65 договорів купівлі-продажу землі. Ажіотажу на ринку землі не відбулося.

Військові дії на Сході, Півдні і Півночі України відчутно пригальмували активність на ринку землі і фактично припинилося укладання правочинів у областях, які перебувають в зонах відкритого конфлікту. Із звільненням окупованих територій та припиненням російської агресії ринок землі буде поступово відроджуватися і набувати ознак сучасного механізму купівлі-продажу земельних ділянок для товарного сільськогосподарського виробництва.

¹⁰⁸ За тиждень аграрії здійснили понад 1000 земельних угод. URL: <https://kurkul.com/news/30809-za-tijden-agrariyi-zdiysnili-ponad-1000-zemelnih-ugod>.

РОЗДІЛ III

ІНДИВІДУАЛЬНИЙ СЕКТОР СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В УМОВАХ ПІДВИЩЕННЯ ТУРБУЛЕНТНОСТІ ТА АКТИВІЗАЦІЇ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

3.1. Ресурсне забезпечення сільських домогосподарств

*3.2. Обробіток землі, ведення господарства та
результативність і ефективність виробництва
в домогосподарствах сільського населення*

*3.3. Формування і розбудова агропродовольчих ланцюгів як
інструменту створення підвищеної доданої вартості*

3.1. Ресурсне забезпечення сільських домогосподарств

Роль індивідуального сектору сільського господарства в оглядовій ретроспективі за останні 30–35 років відчутно змінювалася, але для об'єктивної оцінки необхідно розглядати її у зв'язку із станом корпоративного (раніше суспільного) сектору. Зазначимо, що індивідуальний сектор включає в себе всіх виробників продукції сільського господарства, що представлені домогосподарствами населення, які займаються вирощуванням сільськогосподарської продукції для потреб власного споживання та реалізації на ринках і промислової переробки. За існуючим інституціональним положенням, як окрему категорію серед них виділяють особисті селянські господарства¹⁰⁹.

Участь індивідуального сектору у виробництві продукції сільського господарства можуть характеризувати статистичні дані, наведені в табл. 3.1. Вони свідчать, що в кризовий період розвитку сільського господарства індивідуальний сектор виявився більш стійким, ніж корпоративний. Водночас після проходження найнижчої відмітки трансформаційного спаду (1999 р. – індекс výro-

¹⁰⁹ Про особисте селянське господарство. Закон України від 15.05.2003 №742-ІУ. *Офіційний вісник України*. 2002. № 23.

виробництва продукції сільського господарства 48,6%) навіть за вагомої державної підтримки сільськогосподарські підприємства і дотепер ще не досягли докризового рівня виробництва продукції – у 1990 р. 69,4%. У післякризовий період найвища частка корпоративного сектору у валовому виробництві продукції сільського господарства становила лише 66,1% (2019 р.) та 67,4% (2021 р.).

Таблиця 3.1

**Динаміка і структура виробництва валової продукції
сільського господарства України за категоріями
господарств*у 1990–2020 рр., %**

Валова продукція і підрозділ		Роки**:										
		1990	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Індекс продукції		100	65,0	53,4	63,5	68,9	88,2	93,8	91,7	99,2	100,6	90,4
1. Сільськогосподарські підприємства												
Валова продукція	а.	69,4	54,1	38,4	40,5	48,3	55,1	57,0	56,4	58,8		
	б.					54,9	61,6	63,6	63,0	65,2	66,1	64,6
у т.ч. продукція:												
рослиництва	а.	81,1	63,5	49,3	48,6	53,6	59,1	61,3	60,5	62,8		
	б.					60,9	66,1	68,1	67,4	69,5	69,9	68,3
тваринництва	а.	59,2	41,1	21,0	26,2	38,8	45,5	45,6	45,8	47,5		
	б.					40,6	47,5	47,6	48,0	49,5	51,3	52,3
2. Господарства населення												
Валова продукція	а.	30,6	45,9	61,6	59,5	51,7	44,9	43,0	43,6	41,2		
	б.					45,1	38,4	36,4	37,0	34,8	33,9	35,4
у т.ч. продукція:												
рослиництва	а.	18,9	36,5	50,7	51,4	46,4	40,9	38,7	39,5	37,2		
	б.					39,1	33,9	31,9	32,6	30,5	30,1	31,7
тваринництва	а.	40,8	58,9	79,0	73,8	61,2	54,5	54,4	54,2	52,5		
	б.					59,4	52,5	52,4	52,0	50,5	48,7	47,7

*Складено по: Сільське господарство України. 2013. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2014. С. 39, 46; Сільське господарство України. 2018. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2019. С. 55; Сільське господарство України. 2020. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2021. С. 52.

**Із 2010 р. розрахунки проводились і структура продукції за категоріями господарств визначалась у постійних цінах 2016 р. (статистичні дані наведені у підрозділі б.).

За оцінками вчених-аграрників¹¹⁰, зважаючи на різноспрямовану динаміку виробництва у 1990-і роки в сільськогосподарських підприємствах (-74%) і господарствах населення (+15%), співвідношення між ними у структурі валової продукції сільського господарства змінилося від приблизно 2:1 у 1990 р. до 1:2 у 2000–му. Індекс продукції сільського господарства у 2019 р. до 1990 р. становив 100,6%. У наступному році аграрна криза спричинила спад виробництва до 90,4%. Водночас, у 2021 р.¹¹¹, індекс продукції сільського господарства становив 103,4%, а її обсяги у вартісному вимірнику – 700,1 млрд грн (продукція рослинництва 81%, продукція тваринництва 19%), у т.ч. сільськогосподарські підприємства 471,7 млрд грн – 67,4% (85% і 15%), господарства населення 228,4 млрд грн – 32,6% (72,9% і 27,1%). Тобто, за майже 30 років співвідношення між корпоративним та індивідуальним секторами щодо виробництва валової продукції сільського господарства повернулося до попереднього – 2:1. Однак за рахунок збільшення виробництва продукції рослинництва майже вдвічі в індивідуальному секторі – до 72,9% (2021 р.) порівняно з 37,3% (1990 р.).

Основним засобом виробництва в індивідуальному секторі сільського господарства є земля, яку використовують домогосподарства для вирощування різноманітної продукції, а також для розташування на ній і обслуговування житлового будинку та господарських будівель. Земля як ресурс перебуває у власності або володінні (якщо вона не приватизована) домогосподарств, які територіально розташовані в сільській та міській місцевості. При проведенні статистичних обстежень умов життя населення виділяють три великі групи (страти) неінституційних (приватних) домогосподарств, які в межах кожного регіону відповідають:

1) містам і міськрадам із чисельністю населення 100 тис. осіб і більше (далі страта "великі міста" регіону);

¹¹⁰ Прокопа І. В., Беркута Т. В. Господарства населення в сучасному аграрному виробництві і сільському розвитку; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2011. С. 3.

¹¹¹ Індекс сільськогосподарської продукції у 2021 році (попередні дані). URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/express/expr2022/01/05.pdf>.

2) містам, селищам міського типу, міськрадам і селищним радам із чисельністю населення менше 100 тис. осіб (далі страта "малі міста" регіону);

3) адміністративним районам сільської місцевості (далі страти "райони" регіону).

Для проведення обстеження умов життя домогосподарств (ОУЖД) і робочої сили (ОРС) по Україні сформовано 49 страт у міській місцевості (25 по великих і 24 по малих містах) та 464 страти у сільській місцевості для проведення ОУЖД, ОРС і обстеження сільськогосподарської діяльності населення у сільській місцевості (ОСГД). Результати обстеження населення щодо розподілу домогосподарств, які мають земельні ділянки, наведено в табл. 3.2.

Аналіз статистичних даних табл. 3.2 свідчить про те, що за 11 років досліджуваного періоду (2009–2020) чисельність домогосподарств, які мають у володінні (чи користуванні) земельні ділянки, невпинно знижується: по страті «великі міста» – на 32% (з 1762,0 тис. до 1197,9 тис. домогосподарств), по страті «малі міста» – на 12% (з 2734,5 тис. до 2405,9 тис. домогосподарств), по страті «райони» – на 9,2% (з 5188,4 тис. до 4711,5 тис. домогосподарств). Різною мірою у вказаному періоді коливалася і середня площа земельних ділянок (відповідно min-мах 6,3–25,6; 42,1–75,1 і 251,6–297,2 сотих гектара), але в результаті перелічених трансформацій загальна земельна площа, яку використовують домогосподарства, зменшилася орієнтовно (за нашими підрахунками) з 15 874 тис. до 14 420 тис. га, або на 1454 тис. га (на 9,2%). Для порівняння: площа сільськогосподарських угідь, яка перебувала у власності чи користуванні громадян, у 1990 р. становила 2669,0 тис. га (6,3% від загального обсягу), у 2000 р. - 8543,4 тис. га (20,4%), у 2009 р. – 15690,4 тис. га (37,7%)¹¹², тобто збільшилася за 20 років майже у 6 разів. Розбіжність між даними (14420 тис. га і 15690 тис. га) свідчить, що певна частина сільських домогосподарств перебуває у стратах «великі міста» і «малі міста».

¹¹² Сільське господарство України у 2009 році. Статистичний збірник. Київ: Держстат, 2010. С. 71-72.

Таблиця 3.2

**Динаміка і структура земельного фонду, який використовують домогосподарства,
2009-2020 рр.**

Рік	Великі міста			Малі міста			Сільська місцевість			Пропорція – В : М : С, %	Усього площа з/д**, тис. га
	Кількість д/г**, які мають з/д**, тис. одиниць	Середня площа з/д**, сотих гектара	Загальна площа з/д**, тис. га	Кількість д/г**, які мають з/д**, тис. од.	Середня площа з/д**, сотих гектара	Загальна площа з/д**, тис. га	Кількість д/г**, які мають з/д**, тис. од.	Середня площа з/д**, сотих гектара	Загальна площа з/д**, тис. га		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
2009	1762,0	9,8	172,7	2734,5	43,3	1184,0	5188,4	279,8	14517,1	1,1:7,5:91,4	15873,8
2010	1637,7	11,4	186,7	2626,2	73,7	1935,5	5166,4	286,6	14806,9	1,1:11,4:87,5	16929,1
2011	1609,9	8,7	140,1	2596,7	57,6	1495,7	5153,2	274,2	14130,1	0,9:9,5:89,6	15765,9
2012	1646,9	6,3	103,8	2586,3	64,9	1678,5	5113,5	291,5	14905,9	0,6:10,1:89,3	16688,2
2013	1537,6	7,2	110,7	2593,1	53,8	1395,1	5074,9	268,9	13646,4	0,7:9,2:90,1	15152,2
2014	1648,4	9,6	158,2	2496,1	62,2	1552,6	5067,7	265,3	13444,6	1,1:10,2:88,7	15155,4
2015	1045,6	10,0	104,6	2443,8	60,5	1478,5	4834,6	251,6	12163,9	0,8:10,7:88,5	13747,0
2016	1111,2	11,2	124,5	2415,6	69,0	1666,8	4835,7	297,2	14371,7	0,8:10,3:88,9	16163,0
2017	1109,9	12,2	135,4	2345,4	75,1	1761,4	4779,1	286,8	13706,5	0,9:11,3:87,8	15603,3
2018	1020,3	7,7	78,6	2355,7	63,9	1505,3	4799,8	292,1	14020,2	0,5:9,6:89,9	15604,1
2019	1236,9	25,6	316,6	2459,7	54,5	1340,5	4754,6	285,8	13588,6	2,1:8,8:89,1	15245,7
2020	1197,9	9,3	111,4	2405,9	42,1	1012,9	4711,5	282,2	13295,9	0,8:7,0:92,2	14420,2

*Складено і розраховано за: Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2020 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Статистичні збірники: за 2009–2020 роки.

**Умовні позначення: д/г – домогосподарства, з/д – земельна ділянка.

Якщо врахувати, що ті домогосподарства, які відносяться до страт «великі міста» і «малі міста», не беруть участі в обстеженні сільськогосподарської діяльності населення у сільській місцевості, то, відповідно, загальна площа земельних ділянок, на які поширюються результати проведення ОСГД, зменшиться орієнтовно до 13,3 млн га. Отже, подальші дослідження стосуватимуться лише тієї групи домогосподарств, які ввійшли до адміністративних районів сільської місцевості (страсти "райони" регіону).

Зазначимо, що у цьому розділі ми застосовуємо такі базові терміни як, «домогосподарство» і «земельна ділянка». Відповідно до статистичного обліку «домогосподарство (домашнє господарство) – це сукупність осіб, які спільно проживають в одному житловому приміщенні або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життя, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують свої кошти та витрачають їх. Ці особи можуть перебувати в родинних стосунках або стосунках свояцтва, не перебувати в будь-яких з цих стосунків або бути і в тих, і в інших стосунках. Домогосподарство може складатися з однієї особи»¹¹³.

У цьому зв'язку вчені-аграрники¹¹⁴ вважають за доцільне на макроекономічному рівні розглядати домогосподарства як один із головних суб'єктів ринкової економіки, поряд із такими суб'єктами, як держава чи виробничі й комерційні підприємства, фірми. Зокрема, валовий внутрішній продукт суспільства визначається у секторі домогосподарств так само, як і в державному чи комерційному (підприємницькому) секторі. Отже, **вся сукупність домогосподарств є суб'єктом макроекономіки, а сукупність господарств населення як виробників сільськогосподарської продукції – суб'єктом аграрного сектору економіки** (виділено нами).

¹¹³ Положення про Реєстр статистичних одиниць у сільському господарстві, мисливстві, лісовому і рибному господарстві – Реєстр АГРО. Затверджено наказом Держстату України 02.07.2012 №278. П. 1.5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/card/v0278832-12>.

¹¹⁴ Прокопа І. В., Беркута Т. В. Господарства населення в сучасному аграрному виробництві і сільському розвитку; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2011. С. 16-17.

Для того, щоб виробляти сільськогосподарську продукцію, поперше, потрібно мати у власності (або у розпорядженні чи оренді) щонайменше земельну ділянку, придатну для її вирощування. По-друге, обов'язково потрібні необхідні для проведення сільськогосподарських робіт відповідні біологічні активи та матеріально-технічні ресурси, а також, залежно від розмірів земельної ділянки, й робочу силу. Водночас при виробництві товарної продукції обов'язково постає проблема її реалізації.

Отже, у найбільш загальному значенні «земельна ділянка – частина земної поверхні, що має фіксовані межі, характеризується певним місцерозташуванням, природними властивостями, фізичними параметрами, правовим і господарським станом та іншими характеристиками¹¹⁵».

Таким чином, щоб земельна ділянка стала основним засобом виробництва для сільського господарства, вона повинна мати територіальну належність, відповідати технічним та економічним вимогам і задовольняти інші суттєві характеристики. Ними є площа, межі, належність певному суб'єкту управління, достатня для проведення ефективної господарської діяльності природна родючість, встановлені законодавством і закріплені за нею юридичні атрибути тощо.

Нині практично всі земельні ділянки приватизовані, а їх використання відбувається самими власниками або ж вони передають в оренду землі для товарного виробництва. Важливо проаналізувати й оцінити тенденції, що відбуваються в структурі земельних наділів у сільській місцевості в останні 11 років, ресурсного забезпечення господарств населення та як ці чинники сукупно позначилися на результативності господарської діяльності. Зазначимо, що у сільській місцевості розташовано понад 92% від загальної площі земельних ділянок, що знаходяться у власності усіх домогосподарств (2020 р.).

¹¹⁵ Земельна ділянка. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D1%96%D0%BB%D1%8F%D0%BD%D0%BA%D0%B0>.

Статистичні дані, що відображають зміни у кількості сільських домогосподарств та структурі земельних ділянок за площею землі, яку вони використовують, наведено в табл. 3.3. Перш за все слід виокремити спільну для усіх показників тенденцію до зменшення кількості сільських домогосподарств взагалі та сільських домогосподарств, які утримують худобу, птицю, бджіл, а також їх частки у загальній структурі домогосподарств. Зменшення кількості сільських домогосподарств – це один з інтегральних показників розвитку сільської місцевості на нинішньому етапі під впливом демографічних процесів, зокрема, внутрішня міграція сільського населення в міста й за кордон та підвищення смертності сільських жителів унаслідок їх старіння та високої частки людей літнього віку у структурі населення. За досліджуваній період частка сільського населення зменшилась на 1,1 в. п. (з 31,8% у 2009 р. до 30,7% у 2020-му), а чисельність сільського населення – більш як на 12% (з урахуванням тимчасово окупованих територій).

Таблиця 3.3

Динаміка характеристик господарств населення у сільській місцевості, 2009–2020 рр.

Показники	Одиниця виміру	2009	2014	2018	2019	2020	2020 до 2009 = %, в.п.
1	2	3	4	5	6	7	8
Кількість домогосподарств	тис. од.	17096,8	16945,4	14934,9	14881,7	14784,3	86,5
- у т.ч. у сільській місцевості	тис. од.	5266,6	5173,0	4873,6	4844,2	4782,1	90,8
- частка	%	30,8	30,5	32,6	32,5	32,3	+1,5
Сільські домогосподарства, які мають земельні ділянки	тис. од.	5188,4	5067,7	4977,8	4754,6	4711,5	90,8
- частка	%	98,5	98,0	98,5	98,2	98,5	0,0
Частка сільських домогосподарств, які утримують худобу, птицю і бджіл	%	77,2	76,7	76,0	77,1	73,6	-3,6
Розподіл сільських домогосподарств, які мають земельні ділянки, за розміром площі землі, яку вони використовують:							
-10 сотих гектара і менше	%	5,3	5,3	6,2	4,2	4,6	-0,7
-10,1–25 сотих	%	16,3	18,2	16,8	15,2	17,1	+0,8

Продовження табл. 3.3

-25,1-50 сотих	%	17,2	16,6	16,4	17,9	18,2	+1,0
-50,1-100 сотих	%	17,1	15,9	14,0	18,1	15,2	-1,9
-1–2 га	%	8,6	8,1	9,7	7,5	8,5	-0,1
-2–5 га	%	16,3	18,7	19,0	18,0	17,7	+1,4
-5–10 га	%	12,4	11,7	11,8	13,1	11,9	-0,5
-10 га і більше	%	6,8	5,5	6,1	6,0	6,8	0,0
Середня площа землі, що використовує одне сільське домогосподарство, яке має земельну ділянку							
	сотих гектара	279,8	265,3	292,1	285,8	282,2	100,8
Загальна площа земельних ділянок (розрахунково)	тис. га	14517,1	13444,6	14020,2	13588,6	13295,9	91,6

*Складено і розраховано за: Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2009 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Стат. збірник. Київ: Держстат, 2009. С. 44; Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2014 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Стат. збірник. Київ: Держстат, 2014. С. 46; Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2018 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Стат. збірник. Київ: Держстат, 2018. С. 46; Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2020 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Стат. збірник. Київ: Держстат, 2020. С. 47.

Частка населення віком 16–59 років підвищилася з 29,4 до 30,7%, а при постійному зменшенні приросту дітей, збільшується частка жителів старших вікових груп. Відповідно в таких умовах скорочується кількість домогосподарств і земельних ділянок (в обох випадках на 9,2%). Зазначимо, що **земельні ділянки**, які належать домогосподарствам на правах приватної власності, є **основою для функціонування господарств населення**.

Щодо структури земельних ділянок, то за аналізований період простежується збільшення на 1,1 в. п. (до 39,9%) по групі 50 сотих гектара і менше (сумарно земельні ділянки площею: 10 сотих га і менше + 10,1–25 сотих + 25,1-50 сотих), які територіально мають переважно присадибне розміщення і використовуються для виробництва продукції для власних потреб членів домогосподарств. Це підтверджує і середній розмір земельної ділянки «для вирощування продукції лише для власних потреб» (табл. 3.4) – 29,7 сотих гектара, яка до того ж зменшилася за досліджуваний період на 30,6% (з 42,8 соток). Головну роль у цих змінах відіграла група

домогосподарств, які використовують земельні ділянки переважно «подвійного» призначення, оскільки, за підрахунками вчених, для утримання повноцінного підсобного господарства (велика худоба, свині, птиця) буде потрібна присадибна ділянка площею не менше 70 сотих гектара. Отже, зниження кількості таких домогосподарств відбувається - за рахунок зменшення на 1,9 в. п. земельних ділянок розміром 50,1–100 соток (частка їх 15,2%), що характеризуються як напівтоварні, тобто частково використовуються для виробництва товарної продукції, а друга частина вирощеної продукції – для власного споживання. Середній розмір земельної ділянки «подвійного» використання майже не змінився і становить близько 140 сотих гектара (табл. 3.4).

Змін у групі земельних ділянок площею 1-2 га практично не відбулося (частка їх 8,5%), більшою мірою вони використовуються для вирощування товарної продукції, а також нерідко для власного споживання.

Особливий інтерес для аналізу становить група сільських домогосподарств, які використовують земельні ділянки площею 2 га і більше (сумарно земельні ділянки площею: 2–5 га + 5–10 га + 10 га і більше), частка яких збільшилася на 0,9 в. п. і становить 36,4%.

Таблиця 3.4

Структура земельної площі за напрямом використання сільськими домогосподарствами, 2009–2020 рр.

Показники	Одиниця виміру	2009	2014	2018	2019	2020	2020 до 2009 = %, в. п.
1	2	3	4	5	6	7	8
Кількість домогосподарств, які мають земельні ділянки	тис.	5188,4	5067,7	4977,8	4754,6	4711,5	90,8
частка в загальній кількості	%	98,5	98,0	98,5	98,2	98,5	0,0
1. Розподіл земельної площі за видом її використання домогосподарством (серед домогосподарств, які мають земельні ділянки і використовують їх за напрямом):							
для вирощування продукції лише для власних потреб	%	13,7	14,4	15,7	14,9	15,8	+2,1
для вирощування продукції лише для власних потреб і на продаж	%	13,8	11,7	10,0	13,7	10,0	-3,8

Продовження табл. 3.4

здається в оренду	%	71,8	73,0	73,2	69,7	73,5	+1,7
лише для відпочинку	%	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	-
тільки почали освоювати та інше	%	0,7	0,9	1,1	1,7	0,7	0,0
	%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-
2. Середня площа земельної ділянки, яка використовується (серед домогосподарств, які мають земельні ділянки і використовують їх за напрямом):							
для вирощування продукції лише для власних потреб	соток	42,8	27,8	31,3	29,4	29,7	69,4
для вирощування продукції лише для власних потреб і на продаж	соток	142,2	97,5	125,5	155,8	139,7	98,2
здається в оренду	соток	572,6	415,5	421,5	394,4	403,0	70,4
лише для відпочинку	соток	1,0	1,3	15,2	2,5	16,0	у 16 р.б.
тільки почали освоювати та інше	соток	65,2	60,9	61,1	83,9	48,0	73,6

*Складено і розраховано за: Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2009 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Стат. збірник. Київ: Держстат, 2009. С. 44; Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2014 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Стат. збірник. Київ: України, 2014. С. 46; Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2018 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Стат. збірник. Київ: України, 2018. С. 46; Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2020 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Стат. збірник. Київ: Держстат, 2020. С. 47.

Такі земельні ділянки використовуються для товарного виробництва сільськогосподарської продукції, але, зважаючи на недостатній рівень матеріально-технічного забезпечення, більшість власників віддають в оренду. Орендарями виступають суб'єкти різних форм господарювання: фермерські господарства, сільськогосподарські кооперативи, державні підприємства, агрохолдинги та ін. З усієї сукупності сільських домогосподарств, які мають земельні ділянки і використовують їх за напрямом «здається в оренду», практично таких понад двох третин, але найбільше у 2020 р. – 73,5%. Водночас, за досліджуваний період, середня площа земельної ділянки, що здається в оренду, зменшилась майже на 30% – від 572,6 до 403,0 сотих гектара. Це свідчить про те, що триває

процес концентрації земельних угідь у власників, які не мають стосунку до сільських домогосподарств, і, навпаки, – відбувається подрібнення площ земельних ділянок, які перебувають у власності сільських жителів.

Важлива роль відводиться структурі напрямів використання земельних ділянок сільськими домогосподарствами, зокрема з площею землі більше 1,00 га (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Структура сільськогосподарських угідь за напрямом фактичного використання сільськими домогосподарствами, 2009–2015 рр.*, відсотків

Показники	2009	2010	2011	2013	2014	2015	2015 до 2009 = в. п.
Усі домогосподарства							
Сільськогосподарські угіддя - усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-
у тому числі							
Рілля	88,7	88,1	88,7	87,8	87,6	88,5	-0,2
багаторічні насадження	1,1	1,2	1,2	1,4	1,3	1,2	0,1
з них							
сади	0,9	0,9	0,9	1,1	1,0	1,0	0,1
виноградники	0,1	0,1	0,2	0,2	0,1	0,1	0,0
ягідники	0,1	0,2	0,1	0,1	0,2	0,1	0,0
сіножаті, пасовища	8,9	9,7	9,9	9,5	9,8	8,8	-0,1
перелоги	1,3	1,0	1,2	1,3	1,3	1,5	0,2
У т. ч. домогосподарства з площею землі більше 1,00 га							
Сільськогосподарські угіддя - усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-
у тому числі							
Рілля	88,2	87,6	86,9	87,5	87,1	88,4	0,2
багаторічні насадження	0,6	0,7	0,7	0,8	0,8	0,8	0,2
з них							
сади	0,5	0,5	0,5	0,6	0,6	0,6	0,1
виноградники	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0
ягідники	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
сіножаті, пасовища	9,7	10,7	11,1	10,4	10,7	9,2	-0,5
перелоги	1,5	1,0	1,3	1,3	1,4	1,6	0,1

*Складено і розраховано за: Сільське господарство України у 2009 році.

Стат. збірник. Київ: Держстат, 2010. С. 180; Сільське господарство України у 2015 році. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2016. С. 172.

По роках згадана структура змінюється не надто помітно: переважає рілля – від 87,6 до 88,7 % (86,9–88,4 % у домогосподарств

з площею землі більше 1,00 га), - площа її зменшилася у межах 0,9 (1,5) % за досліджуваний період, який становить 6 років. Натомість під багаторічними насадженнями (сади, виноградники, ягідники) зайнято невелику площу – від 1,1 до 1,4% (відповідно 0,6–0,8). Помітно зменшується площа земельних ділянок, зайнятих під сіножатями та пасовищами, площа яких у межах 8,8–9,9% (9,2–11,1), а скорочення становить 1/9(1/6) від максимального значення. Решта – 1,0-1,5% (1,0-1,6) перелоги (тобто, землі, що були в сільськогосподарському вжитку, під ріллею, проте вже не використовуються), які мають тенденцію до розширення.

Можна стверджувати, що малопомітні, а часом і значні зрушення у використанні земельних ділянок свідчать про перманентні різноспрямовані процеси, які відбуваються під впливом зміни власників сільськогосподарських угідь і напрямів їх використання у виробництві.

Слід наголосити, що великого значення набуває статистична інформація про використання ріллі, яка стосується структури посівних площ за основними видами вирощуваної сільськогосподарської продукції (табл. 3.6). За нашими розрахунками, земельні ділянки, якими володіють сільські домогосподарства з площею землі до 1,00 га, складають лише 1/12 частину (приблизно 8,4%) від усього земельного фонду, що знаходиться у власності сільських жителів. Зрозуміло, що більша частина таких земель (до 1,00 га) використовується для вирощування сільськогосподарської продукції з метою задоволення власних потреб селян, хоча певна частина сільських домогосподарств у невеликих обсягах також продукцію вирощує для ринку і навіть реалізує переробним підприємствам.

Варто зазначити, що переважна частина земель площею більше 1,00 га використовується в основному для вирощування товарної продукції. Тому структура посівних площ, а головне – зміни в ній, будуть значною мірою наслідком тих трансформацій, які відбувалися у зовнішньому щодо господарств населення середовищі під впливом коливання попиту і пропозиції та загострення конкуренції за різними сільськогосподарськими продуктами на внутрішньому і зовнішніх ринках.

Таблиця 3.6

**Структура посівних площ у сільських домогосподарствах
у 2009–2015 рр., %**

Показники	2009	2010	2011	2013	2014	2015	2015 до 2009 = в. п.
Усі домогосподарства							
Посівна площа - всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-
у тому числі							
зернові та зернобобові культури	50,4 100,0	50,0 100,0	48,7 100,0	50,3 100,0	49,0 100,0	50,4 100,0	0,0
з них							
пшениця	35,5	36,5	35,3	35,8	38,4	39,2	3,7
ячмінь	42,2	41,6	39,1	34,6	33,7	34,5	-7,7
жито	1,4	1,1	0,9	1,1	1,1	0,7	-0,7
кукурудза	15,4	15,7	19,2	22,9	21,9	20,7	5,3
технічні культури	13,2 100,0	14,2 100,0	14,8 100,0	14,7 100,0	17,1 100,0	16,2 100,0	3,0
з них							
цукровий буряк	1,7	3,0	2,9	1,1	0,5	0,6	-1,1
соняшник	90,3	85,3	84,2	89,1	87,8	81,3	-9,0
картопля	15,5	15,3	15,4	14,1	14,0	13,6	-1,9
овочі відкритого ґрунту та баштанні культури	4,1	4,3	4,5	4,3	4,0	4,0	-0,1
кормові культури	16,8	16,2	16,6	16,6	15,9	15,8	-1,0
Довідково: частка ріллі, що не була засіяна під урожай поточного року	9,5	10,3	10,2	10,1	7,5	7,5	-2,0
У т. ч. домогосподарства з площею землі більше 1,00 га							
Посівна площа - всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-
у тому числі							
зернові та зернобобові культури	59,3 100,0	58,3 100,0	56,3 100,0	50,3 100,0	49,0 100,0	57,7 100,0	50,4 100,6
з них							
пшениця	37,5	38,6	37,2	37,3	40,2	40,7	3,2
ячмінь	46,4	45,2	42,9	37,9	36,9	37,8	-8,6
жито	1,2	0,9	0,7	1,1	1,0	0,6	-0,6
кукурудза	10,0	10,7	14,3	18,7	17,6	16,6	6,6
технічні культури	18,0 100,0	19,1 100,0	20,1 100,0	19,8 100,0	22,7 100,0	21,4 100,0	3,4
з них							
цукровий буряк	1,6	2,7	2,8	1,0	0,4	0,5	-1,1
соняшник	90,4	85,5	84,3	89,2	87,9	81,4	-9,0

Продовження табл. 3.6

картопля	6,9	7,2	7,3	6,8	6,8	6,7	-0,2
овочі відкритого ґрунту та баштанні культури	1,8	2,1	2,1	2,0	1,9	1,9	0,1
кормові культури	14,0	13,3	13,7	13,1	12,3	12,3	-1,7
Довідково: частка ріллі, що не була засіяна під урожай поточного року	11,0	11,8	11,6	11,5	8,2	8,0	-3,0

*Складено і розраховано за: Сільське господарство України у 2009 році. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2010. С. 181; Сільське господарство України у 2015 році. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2016. С. 173.

Крім того, у другій половині 2000-их років обсяги виробництва сільгосппродукції в аграрних підприємствах зрівнялися з обсягами виробництва продукції (у постійних цінах 2016 р.) індивідуальному секторі, а в подальшому господарства населення стали займали лідируючі позиції. Це певним чином також вплинуло на структуру посівних площ у господарствах населення.

Практично половину ріллі сільські домогосподарства використовують для вирощування зернових та зернобобових культур. У господарствах із ділянками землі більше 1,00 га частка ріллі під цими культурами дещо вища – 56-59 %, але з тенденцією до зменшення. На цьому тлі суттєво зменшилися площі під ячменем і вдвічі під житом (разом майже на 1/5 за досліджуваний період), але збільшилися під пшеницею і кукурудзою (разом більш як на 1/5). На наше переконання, це пов'язано із зростанням цін на ці культури на світових ринках і реальним бажанням орендарів наростити свої прибутки за рахунок збільшення реалізації високомаржинальної сільськогосподарської продукції.

Дещо інша ситуація склалася з технічними культурами: загальна площа ріллі під ними, збільшилася практично на 1/5, лише з деякими варіаціями по групах (домогосподарства усі та з площею земельних ділянок більше 1,00 га), але по основних культурах частка використовуваних земель зменшилася. Зокрема, під цукровим буряком частка зайнятої площі ріллі скоротилася утричі, а під соняшником – на 1/10. Це можна пояснити тим, що із зменшенням кількості діючих цукрових заводів значно збільшилася відстань транспортування сировини і зросли витрати на логістику, отже, вирощування цукрового буряку для переважної частини господарств населення стало економічно не вигідним.

Щодо зменшення площ земельних угідь під соняшником, то, основною причиною можна вважати розширення площ використовуваних земель під олійними культурами взагалі та суттєве збільшення частки зайнятих земель під такими культурами, як соя, ріпак, рижій та ін. Зокрема, земельні площі під ріпаком збільшилася майже у 7 разів (від 157 тис. га у 2000 р. до 1,1 млн га – у 2020–му р.)¹¹⁶. Зрозуміло, що збільшилася вони і в сільських домогосподарствах, але за рахунок зменшення зайнятих площ земель під соняшником (див. табл. 3.6).

Помітні зміни і у використанні ріллі для вирощування картоплі. У цілому її частка зменшилась на 1/8 частину – до 13,6 (на 1,9) %, хоча серед сільських домогосподарств із земельними ділянками більше 1,00 га скорочення було незначним (на 1/30). Причина криється у зменшенні чисельності працездатного населення, яке раніше мало змогу самостійно або із залученням родичів обробляти свої присадибні ділянки, але з настанням похилого віку працювати на них стало неспроможним. Вплинула й та обставина, що певна частина населення виїхала з сільської місцевості і втратила зв'язок із рідним селом чи померла.

Овочі відкритого ґрунту та баштанні культури займають у структурі посівних площ незначне місце (до 2 відсотків у обох групах) і фактично є тим мінімальним розміром, який потрібен сільському населенню для вирощування цієї продукції для задоволення власних потреб.

Певне (відповідно на 1/16 і 1/8 частину) скорочення посівних площ під кормовими культурами пояснюється, на нашу думку, зменшенням поголів'я тварин (великої рогатої худоби, свиней, овець, кіз, коней) у корпоративному та індивідуальному секторах сільського господарства. Як сприятливу тенденцію варто вважати зменшення частки ріллі (відповідно на 2 і 3 %), що не була засіяна під урожай поточного року. Це дозволило зменшити частку незасіяної площі ріллі до 7,5 і 8 % відповідно.

¹¹⁶ Вирощування ріпаку в Україні: запорака високого врожаю – комплексний підхід. URL: https://economy.24tv.ua/viroshhuvannya-ripaku-ukrayini-zaporuka-visokogo-vrozhayu-kompleksniy_n1342222.

Другою важливою складовою, яка забезпечує реальне функціонування господарств населення, виступають *трудові ресурси*, або робоча сила. В умовах планово-розподільної економіки виробництво в особистих підсобних господарствах велося за участі пенсіонерів, підлітків, осіб працездатного віку в позаробочий у суспільному виробництві час та у вихідні дні. Ситуація кардинально змінилася при переході до ринкових відносин. Розпаювання та приватизація майна і землі у сільськогосподарських підприємствах, поширення нових форм господарювання призвели до масового безробіття на селі. На початку 90-х років минулого століття органами державної статистики безробітні у працездатному віці (16–54/59 років) були віднесені до зайнятих в особистих господарствах населення, а з 2000 р. введено нову категорію «економічно активне населення» (робоча сила), до якої віднесено осіб віком 15–70 років. Зазначимо, що до **зайнятого населення** належать особи, які працюють за наймом на умовах трудового договору (контракту) або на інших умовах, передбачених законодавством, особи, які забезпечують себе роботою самостійно (у тому числі члени особистих селянських господарств), проходять військову чи альтернативну (невійськову) службу та ін. Згідно з установленою практикою зайняті особи працюють впродовж 30 год на тиждень безкоштовно в особистому селянському господарстві з метою реалізації продукції, яку вони виробляють внаслідок цієї діяльності.

Нині згідно діючих правил категорії «найнятих» і «зайнятих» працівників більшою мірою враховуються не стосовно до адміністративно-територіального поділу «місто-село», а щодо конкретних галузей. Вже тривалий час в офіційній статистиці послуговуються категорією «первинне виробництво», яке включає сільське, лісове та рибне господарство. Територіальні межі вказаних галузей виходять за кордони сільської місцевості, оскільки певна частина таких виробництв розташована у містах і селищах міського типу. Разом із тим частина сільських населених пунктів у зоні своєї юрисдикції не мають потужностей первинного виробництва, але сільські домогосподарства, які у них розташовані, володіють земельними ділянками і ведуть на них виробничу діяльність. Отже, з одного боку, до категорії зайнятих у первинному виробницт-

ві не будуть віднесені члени домогосподарств, розташованих у селах, де відсутні потужності (офіси підприємств, бригади, цехи, ферми, об'єкти виробничої інфраструктури) первинного виробництва, а з іншого, – будуть включені як зайняті в первинному виробництві, потужності якого розташовані в міських поселеннях. Таким чином, через незбіжність територіальних меж первинного виробництва і сільської місцевості при використанні офіційної статистичної інформації щодо зайнятих у господарствах населення це породжуватиме певні неточності й погрішності.

Водночас, коли йдеться про зайнятих у господарствах населення, необхідно мати на увазі, що така категорія працівників працює не тільки безпосередньо в особистих господарствах, але й частина з них тимчасово, переважно сезонно, також працює у суб'єктах господарювання первинного виробництва. Оскільки статистичні дані щодо кількості зайнятих працівників у суб'єктів господарювання в сільському, лісовому та рибному господарстві у 2009 р. відсутні, то визначимо їх розрахунково. Виходимо з того, що за 2010–2015 рр. у середньому за рік їх чисельність скорочувалась на 33,8 тис. осіб, а кількість зайнятого населення у сільському, лісовому та рибному господарстві за 2005–2010 рр. зменшилась на 22%, тобто кількість зайнятих працівників у суб'єктів господарювання в сільському, лісовому та рибному господарстві у 2009 р. буде більшою, ніж у 2010 р., а саме – 845,5 (811,7+33,8) тис. осіб. Із урахуванням цих застережень проведемо відповідні розрахунки і подамо їх у табличній формі (табл. 3.7). Для орієнтації наведемо також розрахунки по усіх показниках за 2010 рік.

Отже, за розрахунками, в господарствах населення зайнято понад 2 млн осіб у віці 15–70 років, а їх чисельність за досліджуваний період зменшилась лише на 1/14 частину (на 7% за 11 років, або по 0,64% у середньому за рік). Це дає приблизне уявлення про реальну чисельність зайнятих у господарствах населення, але відображає, з певними коливаннями, тенденцію до їх зменшення на перспективу.

Таблиця 3.7

**Динаміка зайнятих осіб у господарствах населення,
2009–2020 рр.***

Показники	Одиниця виміру	2009	2015	2018	2019	2020	2020 до 2009 = %
1	2	3	4	5	6	7	8
1. Кількість зайнятого населення у сільському, лісовому та рибному господарстві	тис. осіб	3152,2 (3115,6 – 2010 р.)	2870,6	2937,6	3010,4	2721,2	86,3 (87,3 – 2010 р.)
2. Кількість зайнятих працівників у суб'єктів господарювання у сільському, лісовому та рибному господарстві	тис. осіб	845,5 – <i>розрахунково</i> (811,7 – 2010 р.)	642,6	626,1	610,1	576,0	68,1 (70,1 – 2010 р.)
3. Кількість зайнятих осіб у господарствах населення (ряд.1 – ряд.2), (<i>розрахунково</i>)	тис. осіб	2306,7 (2303,9 – 2010 р.)	2228,0	2311,5	2400,3	2145,2	93,0 (93,1 – 2010 р.)

*Складено і розраховано за: Сільське господарство України. Статистичні збірники за 2009 та 2020 рр.

Наступна ресурсна складова функціонування господарств населення – це **біологічні активи тваринництва, садівництва, ягідництва та матеріально-технічні засоби**. Попередньо зауважимо, що по 2015 р. включно в статистичному збірнику «Сільське господарство України» наводилася досить вичерпна інформація з цих питань, систематизована в розділі «**Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості**». У подальшому така інформація була дуже обмеженою і стосувалась лише самохідної техніки. Але зміни у матеріальних і технічних ресурсах та біологічних активах відбуваються надто повільно і залежать дуже багатьох чинників, тому, на нашу думку, статистична інформація і тенденції, що склалися у 2009–2015 рр., з певними застереженнями можуть бути пролонговані на другу половину 2010-х років.

Особливий інтерес становлять статистичні дані, які характеризують розвиток тваринництва в домогосподарствах у сільській

місцевості (табл. 3.8). Об'єктом дослідження і точкою відліку в обстеженні є сільське домогосподарство, яке утримує будь-який вид худоби та птиці. За досліджуваний період, частка їх зменшилась на 3,2 в. п. (у середньому 0,5 в. п. за рік) і становила в 2015 р. 67,6 в. п. Можна із деякими застереженнями стверджувати, що у 2020 р. частка таких домогосподарств не досягне 2/3.

Слід наголосити, що тенденція до зменшення частки домогосподарств, які утримують худобу чи птицю, не завжди корелює з реальними даними по окремих видах. Зокрема, практично на тому ж рівні, при коливанні показників у межах від +0,2 до -0,2, залишилися частки сільських домогосподарств, які утримують овець (0,9 в. п.), кролів (7,6 в. п.), птицю (95,0 в. п.) та бджіл (1,6 в. п.).

Таблиця 3.8

**Основні показники щодо утримання худоби та птиці
у сільських домогосподарствах, 2009–2015 рр.***

Показники	2009	2010	2011	2013	2014	2015	2015 до 2009 = в. п.
1	2	3	4	5	6	7	8
Частка домогосподарств, що утримують будь-який вид худоби та птиці, %	70,8	70,3	72,1	70,0	69,1	67,6	-3,2
у тому числі							
велику рогату худобу	45,2	42,2	42,4	40,2	38,9	39,3	-5,9
корів	42,9	40,1	40,1	38,4	37,3	37,7	-5,2
свиней	41,2	46,1	47,1	43,8	46,7	46,0	4,8
овець	1,0	1,3	1,0	1,1	1,2	0,9	-0,1
кіз	6,6	7,6	6,2	7,1	7,0	6,0	-0,6
коней	8,7	8,0	7,6	7,1	7,1	7,5	-1,2
кролів	7,5	7,6	6,5	7,8	6,9	7,6	0,1
птицю	94,8	94,7	95,7	94,6	94,1	95,0	0,2
бджіл	1,8	2,1	1,2	1,6	2,0	1,6	-0,2
Наявність худоби в розрахунку на 10 домогосподарств, голів							
велика рогата худоба	5,9	5,5	5,4	5,6	5,4	5,0	-0,9
корови	4,0	3,7	3,7	3,6	3,5	3,5	-0,5
свині	5,8	6,7	6,6	6,3	6,6	6,3	0,5
Наявність птиці в розрахунку на 1 домогосподарство, голів	12,9	13,1	13,4	13,7	14,8	13,9	1,0

Продовження табл. 3.8

Довідково: частка поголів'я, що утримується в домогосподарствах з площею землі більше 1,00 га, %							
велика рогата худоба	46,0	46,7	45,4	45,2	44,8	47,2	1,2
корови	43,9	45,6	44,7	45,0	43,9	46,4	-2,5
свині	44,2	43,2	43,0	42,4	42,9	43,8	-0,4
птиця	31,4	32,0	32,5	30,2	30,0	31,5	0,1

*Складено і розраховано за: Сільське господарство України у 2009 році. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2010. С. 182; Сільське господарство України у 2015 році. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2016. С. 174.

Якщо кролів утримують для задоволення власних потреб сільських сімей, то овець – переважно з метою продажу отриманої продукції (овечого сиру та виробів із вовни) на місцевих ринках, птицю – частково для виробництва товарної продукції (яйця і м'ясо) та на продаж, а бджолосім'ї – для отримання та реалізації продуктів бджільництва не тільки на постійних і стихійних місцевих ринках, а й на експорт. Незважаючи на зменшення майже на 1/6 кількості домогосподарств, які утримують бджолосім'ї (до 2,55 млн), частка індивідуального сектору в цій галузі збільшилася до 98,5% (табл. 3.9). Поголів'я птиці за досліджуваний період збереглося на початковому рівні (91 млн голів), але частка у поголів'ї галузі знизилася до 45,3%, що свідчить про певне посилення ролі корпоративного сектору. Майже аналогічна ситуація склалася і в кролівництві: поголів'я зменшилось на 1/5 (до 4,4 млн голів), а частка індивідуального сектору – лише на 1,3 в. п. – до 96,9 відсотків.

Скорочення частки тих сільських домогосподарств, що утримують кіз і коней, було значно меншим, ніж тих, що вирощує будь-який вид худоби та птиці: відповідно зменшення за рік на 0,1 і 0,2 та 0,5 в. п. Співвідношення між домогосподарствами, які утримують овець і кіз, становило 1:6 і збереглося дотепер. Але за першу частину досліджуваного періоду (2009–2015 рр.) поголів'я овець і кіз зменшилося на чверть, а за другу (2016–2020 рр.) – ще на 13% (разом на 35%, - табл. 3.9). Зменшення поголів'я овець за весь досліджуваний період на третину поєднувалося із зниженням їх продуктивності – середній настриг вовни на 1 вівцю скоротився на 21% - до 3 кг. Водночас у корпоративному секторі зменшення кількості овець було ще більшим, оскільки частка індивідуального сектору в поголів'ї галузі зросла до 86,7%. Подібна ситуація простежується і в конярстві: за досліджуваний період поголів'я коней

зменшилось удвічі, але частка індивідуального сектору в поголів'ї галузі зросла до 94,7 відсотків.

Таблиця 3.9

Динаміка і структура утримуваних сільськогосподарських тварин у господарствах населення та їх продуктивність, 2009–2020 рр.*

Види продукції	Одиниця виміру	2009	2015	2019	2020	2020 до 2009 = %,	Частка у поголів'ї галузі, %	
							2009	2020
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Поголів'я сільськогосподарських тварин								
Велика рогата худоба	тис. гол.	3199,6	2479,8	2194,8	2042,5	65,5	66,3	64,9
-у т.ч. корови	тис. гол.	2131,9	1661,5	1451,6	1249,1	58,6	77,9	74,7
Свині	тис. гол.	4268,7	3375,0	2427,3	2246,7	52,6	56,3	38,2
Вівці та кози	тис. гол.	1516,6	1138,4	1035,9	989,1	65,2	82,8	86,7
Коні	тис. гол.	394,4	284,6	212,0	191,2	48,4	88,9	94,7
Кролі	тис. гол.	5522,2	4911,5	4410,0	4365,5	79,1	98,2	96,9
Птиця	тис. гол.	91092,2	91977,5	92712,6	90914,9	99,8	47,6	45,3
Бджолосім'ї	тис. сімей	3037,5	2540,1	2592,5	2555,1	84,1	96,4	98,5
Продуктивність сільськогосподарських тварин								
Середній річний удій молока від однієї корови	кг	2960	4437	4630	4666	157,6	X	X
Середній річний настриг вовни від однієї вівці	кг	3,8	3,3	2,9	3,0	78,9	X	X

*Складено і розраховано за: Сільське господарство України у 2009 році. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2010. С. 110, 111, 120; Сільське господарство України у 2020 році. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2021. С. 129, 133, 156.

Розглянемо показники утримання великої рогатої худоби в сільських домогосподарствах. По країні частка домогосподарств, що утримують її, зменшилась на 5,9 в. п. (корів – на 5,2 в. п.), тобто скоротилася до 39,3 в. п. (корів – до 37,7 в. п.). За першу частину досліджуваного періоду поголів'я худоби зменшилося на 22,5%, а за другу частину – ще на 17,6% (разом на 34,5%, табл. 3.9) – від 3,2 до 2,04 млн голів. Це призвело до певного зниження (на 1,4 в. п.) частки індивідуального сектору в поголів'ї – до 64,9%. Відповідно зменшилися показники утримання корів: 22,1%, 24,8% (разом на 41,4%) – від 2,13 млн до 1,25 млн голів; (3,2 в. п.) – до 74,7 відсотків.

Наголосимо, що більш інформаційними є такі показники: за першу частину досліджуваного періоду в розрахунку на 10 домогосподарств кількість утримуваної великої рогатої худоби скоротилася від 5,9 до 5,0 голів (корів – від 4,0 до 3,5), а за другу частину (розрахунково) – вона зменшилася до 4,4 голів (корів до 3,0 голів). Тобто щільність утримання великої рогатої худоби і корів за весь досліджуваний період (11 років) у сільській місцевості зменшилася практично на чверть. Це занадто високі показники, які свідчать, що індивідуальний сектор втрачає свої позиції швидше, ніж корпоративний. Важливо відзначити, що за досліджуваний період відчутно змінилася структура поголів'я корів у домогосподарствах щодо забезпечення більш високопродуктивними породами: за 11 років середній річний удій молока від 1 корови зріс в 1,6 рази – до 4666 літрів.

Серед домогосподарств, що утримують будь-який вид худоби та птиці, частка тих, які вирощують свиней, збільшилася на 4,8 в. п. (до 46,0 в. п.). Але поголів'я свиней зменшилось у першій частині досліджуваного періоду на 21%, у другій – на третину (разом – майже удвічі). Це свідчить про те, що щільність утримання свиней у сільській місцевості (тобто кількість домогосподарств) дещо зросла, але їх поголів'я зменшилося. Водночас поголів'я птиці в розрахунку на 1 домогосподарство за 6 років збільшилося на 1 голову – до 13,9 голів, але зменшилася у другій частині досліджуваного періоду – до 13,7 голів.

Доречно зазначити, що домогосподарства з площею землі більше 1,00 га, утримують трохи менше половини (44–47 в. п.) великої рогатої худоби, у т. ч. корів, свиней та менше третини (31,5 в. п.) птиці. Водночас частка домогосподарств із площею землі до 1 га у 2015 р. становила 57,5% (більше 1,00 га – 42,5%).

До біологічних активів сільського господарства належать також плодово-ягідні насадження. Наведені в табл. 3.10 статистичні дані свідчать, що найбільші втрати у першій частині досліджуваного періоду припали на виноград (зменшення кількості лози на 18,4%), дерев абрикоса (на 14,4%) і сливи (на 8,4%). Основні причини втрат – вимерзання насаджень, вирубка малопродуктивних й безплідних кущів і плодових дерев та хворих культур. Решта плодово-ягідних насаджень збереглася чи розширено площу їх посадки.

Таблиця 3.10

Динаміка плодово-ягідних насаджень у сільських домогосподарствах, 2009–2015 рр.*

(у розрахунку на 10 домогосподарств; дерев)

Плодово-ягідні насадження	2009	2010	2011	2013	2014	2015	2015 до 2009 = %
Черешня	5	5	5	5	5	5	100,0
Вишня	19	19	19	19	19	19	100,0
Слива	12	12	12	11	11	11	91,6
Абрикос	7	7	7	7	7	6	85,7
Яблуна	29	28	28	29	30	30	103,4
Груша	7	7	7	6	7	7	100,0
Горіх	8	8	8	8	8	8	100,0
Суниця, полуниця, м2	73	72	73	77	81	86	117,8
Малина, ожина, м2	37	37	34	38	35	41	110,8
Смородина усіх видів, кущів	16	16	16	16	16	17	106,2
Агрус, кущів	3	3	3	3	3	3	100,0
Виноград, кущів	49	48	53	50	43	40	81,6

*Складено і розраховано за: Сільське господарство України у 2009 році. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2010. С. 180; Сільське господарство України у 2015 році. Стат. збірник. Київ: Держстат 2016. С. 172

Ще одна із важливих складових ресурсного забезпечення сільських домогосподарств – матеріально-технічні засоби. Статистичні дані свідчать (табл. 3.11), що найвищий показник забезпечення господарств населення сільськогосподарською технікою (трактори) припав на 2018 р. (249 тис.), а зернозбиральними комбайнами – на 2012–2014 рр. (23 тис.). Порівняно з ними у 2020 р. забезпеченість самохідною технікою сільських домогосподарств зменшилася по тракторах до 74%, а по зернозбиральних комбайнах – до 65 відсотків.

Таблиця 3.11

Динаміка надходження сільськогосподарської техніки в господарства населення у 2009–2020 рр., тис. шт.*

	2009	2015	2018	2019	2020	2020 до 2009 = %
Трактори	172	182	249	180	184	107,0
Зернозбиральні комбайни	21	19	17	15	15	71,4

*Складено і розраховано за: Сільське господарство України у 2009 році. Стат. збірник. Київ: Держслужба України, 2010. С. 195; Сільське господарство України у 2020 році. Стат. збірник. Київ: Держслужба, 2021. С. 72.

Причини такого стану розглядаються в таких аспектах: по-перше, кількість господарств населення, що самостійно займаються виробництвом продукції, постійно зменшується, а власники надають перевагу здаванню земельних ділянок в оренду; по-друге, застаріла вітчизняна техніка, яка перебувала у власності сільських домогосподарств, повністю вичерпала свій експлуатаційний потенціал і поступово списується з балансу; по-третє, для придбання нової техніки, особливо закордонної, фінансові можливості переважної більшості господарств населення надзвичайно обмежені. Такі обставини сформували стійкий тренд до зменшення у власності сільських домогосподарств самохідної сільськогосподарської техніки.

Важливо також мати інформацію щодо забезпечення домогосподарств різними технічними засобами для організації польових, збиральних, транспортних й інших робіт та аналізу тенденцій щодо потреби господарств населення в них на перспективу. Це дасть змогу об'єктивно оцінити ситуацію в індивідуальному секторі сільського господарства та визначити найбільш проблемні напрями.

Наведені у табл. 3.12 статистичні дані свідчать про що збільшення частки домогосподарств, які мають у власному користуванні різноманітну техніку, зокрема, серед усіх домашніх господарств вона збільшилася до 1/6 (з 13,6 до 17,5%), а серед таких, але з площею землі більше 1,00 га – до 1/3 (з 28,0 до 34,8%).

Таблиця 3.12

Динаміка наявності техніки у сільських домогосподарствах, 2009-2015 рр.*, відсотків

Показники	2009	2010	2011	2013	2014	2015	2015 до 2009 = в. п.
Усі домогосподарства							
Домогосподарства, що мають техніку	13,6	13,0	14,6	15,8	17,4	17,5	3,9
у тому числі							
плуг	42,6	41,3	39,4	37,7	36,3	37,3	-5,3
сівалку	10,0	11,0	11,9	11,2	10,8	13,9	3,9
борону	40,4	37,3	35,6	34,7	32,5	34,1	-6,3
культиватор	11,4	12,9	13,5	15,2	15,6	15,8	4,4
трактор	17,0	16,0	16,5	20,3	25,9	31,2	14,2
комбайн	1,9	1,8	1,7	2,4	3,0	2,3	0,4

Продовження табл. 3.12

сепаратор	22,5	20,5	22,9	19,6	16,7	16,5	-6,0
крупорушку	19,6	19,1	23,4	21,6	22,7	23,3	3,7
автомобіль вантажний	3,9	3,3	2,9	3,0	3,1	4,6	0,7
декілька з перелічених видів техніки одночасно	59,4	61,5	59,1	59,5	64,7	63,8	4,4
У т. ч. домогосподарства з площею землі більше 1,00 га							
Домогосподарства, що мають техніку	28,0	27,7	27,7	32,2	33,4	34,8	6,8
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
у тому числі							
плуг	61,5	57,4	57,9	54,7	56,6	56,4	-5,1
сівалку	16,8	16,1	19,3	17,9	18,0	23,6	6,8
борону	57,9	53,0	53,0	50,3	49,1	50,6	-7,3
культиватор	18,7	20,3	22,1	25,0	27,4	26,2	7,5
трактор	29,1	24,9	29,9	31,9	35,8	45,5	16,4
комбайн	3,5	3,0	3,9	4,9	5,6	4,5	1,0
сепаратор	23,4	20,7	26,0	22,0	19,7	16,5	-6,9
крупорушку	16,7	18,3	20,0	18,6	20,2	19,0	2,3
автомобіль вантажний	5,7	4,3	5,5	4,3	3,6	6,1	0,4
декілька з перелічених видів техніки одночасно	75,1	73,5	73,5	71,2	76,9	78,6	3,5

*Складено і розраховано за: Сільське господарство України у 2009 році. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2010. С. 183; Сільське господарство України у 2015 році. Стат. збірник. Київ: Держстат України, 2016. С. 175.

Водночас певною мірою зросла і чисельність домогосподарств, які мають декілька видів техніки із запропонованого переліку з 9 одиниць: відповідно серед усіх господарств від 59,4 до 63,8%, а з площею землі більше 1,00 га – від 75,1 до 78,6%. Ці зміни відбулися за 6 років (до 2015 р. включно). З деякою умовністю можна вважати, що у другій частині досліджуваного періоду (по 2020 р. включно) цю тенденцію не втрачено.

Хоча зміни в переліку видів техніки, був запропонованому при обстеженні, були не однозначними, зокрема, значно зменшилася частка домогосподарств, які мали у своїй власності плуг, борону та сепаратор (1-2=3): серед усіх господарств – на 5,3–6,3–6,0%, а маючи землю більше 1,00 га на 5,1–7,3–6,9%. Інші складові цього набору техніки, зокрема, сівалка, культиватор, крупорушка, автомобіль вантажний (4–5–6–7), – показали різний приріст: серед усіх господарств на 3,9–4,4–3,7–0,7%, а із землею більше 1,00 га на 6,8–7,5–2,3–0,4%. Стосовно тих видів техніки, частка домогосподарств з якими зменшилася, причини, на нашу думку, такі: зменшення загальної кількості домогосподарств, експлуатація зноше-

ної і застарілої техніки, скорочення поголів'я корів у власності сільського населення. Збільшенню частки домогосподарств, які використовують інший набір техніки, сприяли: дефіцит сучасних видів техніки (культиватор, сівалка), гостра потреба в транспортних засобах (автомобіль вантажний) та ін.

Важливе місце в сільськогосподарському виробництві займають господарські споруди і приміщення, функціональне призначення яких утримання сільськогосподарських тварин і птиці, зберігання врожаю та кормів, розміщення та зберігання сільськогосподарської техніки й реманенту, іншої техніки тощо. До 2015 р. така статистична інформація щорічно відстежувалася і оприлюднювалася, а з 2016 р. обстеження не проводяться.

Наведені в табл. 3.13 статистичні дані підтверджують, що в цьому господарському середовищі постійно відбуваються незначні зміни, які не мають принципового характеру для ведення сільськогосподарської діяльності в індивідуальному секторі.

Середні площі господарських споруд і приміщень різного функціонального призначення майже не змінюються, але в домогосподарствах з площею землі більше 1,00 га вони за розмірами на 3–9 м² просторіші, а також капітальніші й сучасніші за внутрішнім обладнанням.

За поширеністю в сільських домогосподарствах ці об'єкти можна розмістити в такому порядку: для зберігання врожаю, комплексного використання, для утримання сільськогосподарських тварин, зберігання кормів, для зберігання техніки та реманенту.

Таблиця 3.13

Динаміка наявності господарських споруд і приміщень у сільських домогосподарствах в 2009-2015 рр.,%*

	2009	2010	2011	2013	2014	2015	2015 до 2009 = в. п.
Частка домогосподарств, %							
Домогосподарства, що мають господарські споруди і приміщення для:							
зберігання врожаю	63,5	62,4	62,8	61,0	59,6	60,4	-2,1
зберігання кормів	31,6	31,7	32,1	31,0	30,2	29,9	-1,7
утримання сільськогосподарських тварин	48,9	49,2	50,2	49,1	47,2	46,2	-2,7
зберігання техніки та реманенту	9,8	9,9	9,0	8,7	10,4	10,5	0,7

Продовження табл. 3.13

комплексного використання	52,6	53,5	53,1	54,7	55,4	56,8	4,6
Домогосподарства, що не мають господарських споруд і приміщень	1,3	2,2	0,8	0,7	0,6	0,4	-0,9
У т. ч. домогосподарства з площею землі більше 1,00 га							
Домогосподарства, що мають господарські споруди і приміщення для:							
зберігання врожаю	62,7	64,4	63,1	62,3	62,8	62,5	-0,2
зберігання кормів	40,5	43,9	42,3	39,3	40,0	38,8	-1,7
утримання сільськогосподарських тварин	56,9	58,5	58,3	55,0	56,5	54,7	-2,2
зберігання техніки та реманенту	13,9	14,6	14,3	14,1	16,8	17,4	3,5
комплексного використання	53,8	53,1	53,7	55,9	55,6	58,2	4,4
Домогосподарства, що не мають господарських споруд і приміщень	0,4	0,4	0,2	0,4	0,1	0,1	-0,3
Середня площа споруд, м²							
Домогосподарства, що мають господарські споруди і приміщення для:							
зберігання врожаю	14	14	14	14	14	14	х
зберігання кормів	16	16	16	15	15	15	х
утримання сільськогосподарських тварин	22	22	23	22	21	21	х
зберігання техніки та реманенту	17	18	17	18	18	19	х
комплексного використання	32	31	31	32	31	32	х
У т. ч. домогосподарства з площею землі більше 1,00 га							
Домогосподарства, що мають господарські споруди і приміщення для:							
зберігання врожаю	17	17	18	18	17	17	х
зберігання кормів	18	19	18	18	19	18	х
утримання сільськогосподарських тварин	27	28	27	27	26	25	х
зберігання техніки та реманенту	22	26	23	24	24	24	х
комплексного використання	41	38	38	41	39	41	х

*Складено і розраховано за: Сільське господарство України у 2009 році. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2010. С. 186; Сільське господарство України у 2015 році. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2016. С. 178-179.

Ці виробничі об'єкти є важливою складовою сільськогосподарської інфраструктури, тому підтримання їх в придатному для виконання специфічних функцій стані слід розглядати необхідною умовою для безперерйного забезпечення виробничого процесу.

3.2. Обробіток землі, ведення господарства, результативність і ефективність виробництва в домогосподарствах сільського населення

Сільськогосподарська діяльність. Завжди відчуває глибинну й багатогранну залежність від природно-кліматичних особливостей конкретної території, специфіки ведення виробничого процесу в будь-якій галузі, його ресурсної забезпеченості для ведення поточних і перспективних робіт, своєчасного виконання технологічних операцій тощо. На сьогодні, людина ще, не здатна управляти природно-кліматичними процесами, але від неї як суб'єкта господарювання визначальною мірою залежать можливості керування виробничими процесами, організації та ведення господарської діяльності на конкретному продуктовому напрямі. У цьому зв'язку надзвичайно важлива роль в розкритті різних аспектів виробничого процесу і його ресурсного забезпечення, виконанні основних видів господарських робіт покладається на вибіркові обстеження сільськогосподарської діяльності домогосподарств.

Для сільських домогосподарств, площі землі яких коливаються в дуже широкому діапазоні – від кількох сотих до кількох сотень і навіть тисяч гектарів – притаманним буде дуже різноплановий набір засобів праці, матеріально-технічних ресурсів, а також контингент зайнятих. Водночас, у першій половині досліджуваного періоду (2009–2015 рр.) відбулося зростання частки домогосподарств, що мають будь-який вид сільськогосподарської техніки, до 17,5 в. п. (з площею землі більше 1,00 га – до 34,8 в. п., див. табл. 3.12), у т.ч. тракторів збільшилося на 5,8% (до 182 тис. од., табл. 3.11), комбайнів зменшилося на 9,5% (до 19 тис. од.), а поголів'я робочої худоби (коней) скоротилося на 27,2% (до 284,6 тис. голів, табл. 3.9). З одного боку, збільшення кількості технічних засобів у власності господарств населення буде сприяти зростанню можливостей механізованого виконання робіт в особистому секторі сільського господарства, а з іншого – їх зменшенню, та скороченню використання живої тяглової сили, свідчитиме, що частка ручних робіт потенційно може збільшуватися або зберігатися на досягнутому рівні. Це відповідно позначиться на виконанні комплексу сільськогосподарських робіт, а найперше – з

обробітку землі, як однієї з найважливіших і ключових робочих операцій в технологічному ланцюзі, від своєчасності та якості виконання якої буде значною мірою залежати організація наступних згідно з прийнятою послідовністю робіт для одержання майбутнього врожаю по інших напрямках.

Проведені у 2010 р. відповідні дослідження та всебічно проаналізовані результати¹¹⁷, дозволять накласти на них статистичні матеріали майбутніх періодів та з відповідними поправками рекомендувати практики. Зокрема, майже 80% сільських домогосподарств (у домогосподарствах з площею землі більше 1,00 га – понад 83%) упродовж 2015 р. використовували для обробітку землі трактори (табл. 3.14). Зіставлення цього показника з даними про частку домогосподарств, які мають трактори (відповідно 31,2 і 45,5% , див. табл. 3.12), дає підстави зробити однозначний висновок: механізований обробіток землі в господарствах населення, за деякими винятками, здійснюється на засадах платного обслуговування. Ці послуги постійно дорожчають, оскільки вони сезонні та надаються, переважно, приватними особами або сільськогосподарськими підприємствами в той період робіт, коли й самі надавачі мають у них потребу. Водночас кооперування господарств населення з метою придбання сільськогосподарської техніки та організації сільськогосподарського кооперативу – явище не поширене. Менше 30% сільських домогосподарств використовують для обробітку землі живу тяглову силу(коней). Проте, разом із застосуванням тракторів і робочої худоби, переважна більшість населення (відповідно 93,0 і 92,4%) не обходиться без ручної праці.

¹¹⁷ Прокопа І. В., Беркута Т. В. Господарства населення в сучасному аграрному виробництві і сільському розвитку; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2011. С. 46-47.

Таблиця 3.14

Динаміка обробітку землі, використання добрив і засобів захисту рослин, здійснення окремих заходів з ефективного ведення господарства у сільських домогосподарствах в 2009–2015 рр., %*

Показники	2009	2010	2011	2013	2014	2015	2015 до 2009 = в. п.
1	2	3	4	5	6	7	8
I. Усі домогосподарства							
Домогосподарства, які використовують для обробітку землі:							
ручну працю	94,2	93,8	89,3	93,3	93,0	93,0	-1,2
коней, волів	33,6	32,4	31,8	30,0	30,4	29,2	-4,4
трактор	72,1	73,9	72,7	75,7	77,9	79,5	7,4
Довідково: частка домогосподарств, що не обробляли землю	0,7	2,0	0,6	0,7	0,4	0,7	0,0
у т. ч. домогосподарства з площею землі більше 1,00 га							
Домогосподарства, які використовують для обробітку землі:							
ручну працю	92,7	92,3	87,7	92,4	92,2	92,4	-0,3
коней, волів	47,8	48,8	48,2	45,0	45,3	43,2	-4,6
трактор	78,6	79,6	78,7	80,4	81,6	83,2	4,6
Довідково: частка домогосподарств, що не обробляли землю	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	-0,1
II. Усі домогосподарства							
Домогосподарства, що використовують:							
мінеральні добрива	56,4	54,5	56,1	56,0	57,9	57,5	1,1
органічні добрива	84,8	84,0	83,4	83,3	83,4	83,8	-1,0
засоби захисту рослин	86,0	86,0	86,3	85,2	85,3	85,4	-0,6
у т. ч. домогосподарства з площею землі більше 1,00 га							
Домогосподарства, що використовують:							
мінеральні добрива	66,0	69,6	68,4	70,0	74,5	72,7	6,7
органічні добрива	90,8	90,9	90,4	91,0	91,6	90,7	-0,1
засоби захисту рослин	88,1	90,2	88,0	88,8	90,5	89,5	1,4
III. Усі домогосподарства							
Домогосподарства, що використовують:							
безплужний обробіток ґрунту	5,7	5,5	5,2	5,4	6,5	6,5	0,8
районовані сорти сільськогосподарських рослин	27,1	28,1	27,3	26,1	24,5	27,5	0,4
вапнування ґрунтів	2,4	2,5	2,8	2,1	2,7	3,3	0,9
сівозміну	58,4	58,4	58,5	56,4	58,3	61,2	2,8
іригацію земель	6,6	4,5	4,9	4,0	3,6	3,6	-3,0
племінних плідників	15,3	15,7	16,3	11,7	11,1	11,2	-4,1

Продовження табл. 3.14

штучне запліднення тварин	16,9	15,3	17,0	16,4	16,4	16,8	-0,1
ветеринарні перевірки	49,9	50,0	51,3	50,9	49,4	48,1	-1,8
санітарну обробку тваринницьких приміщень	57,6	58,7	59,6	59,3	57,6	55,2	-2,4
санітарний контроль якості молока	23,4	22,1	23,9	21,9	20,8	20,4	-3,0
у т. ч. домогосподарства з площею землі більше 1,00 га							
Домогосподарства, що використовують:							
безпflugний обробіток ґрунту	8,9	9,0	8,5	8,6	8,6	9,1	0,2
районовані сорти сільськогосподарських рослин	27,9	29,7	29,8	26,1	23,2	26,8	-1,1
вапнування ґрунтів	3,4	3,9	3,7	2,7	3,8	4,4	1,0
сівозміну	63,8	66,2	65,1	65,7	67,9	70,8	7,0
іригацію земель	4,2	4,6	3,9	4,8	3,5	3,5	-0,7
племінних плідників	27,9	27,1	27,5	20,3	20,6	19,3	-8,6
штучне запліднення тварин	30,7	29,5	29,9	29,1	29,5	29,4	-1,3
ветеринарні перевірки	72,8	73,2	73,7	72,0	70,2	70,1	-2,7
санітарну обробку тваринницьких приміщень	72,3	75,3	76,8	75,4	73,8	72,7	0,4
санітарний контроль якості молока	42,6	38,8	42,2	37,9	35,1	38,0	-4,6

*Складено і розраховано за: Сільське господарство України у 2009 році. Стат. збірник. Київ: Державна служба статистики України, 2010. С. 184, 185; Сільське господарство України у 2015 році. Стат. збірник. Київ: Державна служба статистики України, 2016. С. 176, 177.

На доведення цього факту скористаємося такими даними. Частка господарств населення, що мали який-небудь вид сільськогосподарської техніки, у 2015 р. становила 17,5% від загальної кількості сільських домогосподарств. Із них (якщо цю групу взяти за 100%) трактор мали 31,2% домогосподарств, комбайн – 2,3%, вантажний автомобіль – 4,6% (відповідно домогосподарства з площею землі більше 1,00 га – 45,5% і 4,5%, 6,1%). За підрахунками, трактор мали лише 5,5% домогосподарств, комбайн – 0,4%, вантажний автомобіль – 0,8%. У групі домогосподарств з площею землі більше 1,00 га такі дані: 15,8%; 1,6% і 2,1%. Більше у населення знарядь для обробки землі та засобів первинної переробки продукції. Але стосовно одних знарядь (плуг, борона, сепаратор) простежується

тенденція до їх зменшення, а інших (сівалка, культиватор, крупорушка) – чіткий тренд їх збільшення. Щодо перших, то тут основна причина полягає у зменшенні знарядь праці для робочої худоби (коней) унаслідок суттєвого скорочення поголів'я (на 109,8 тис. голів) та корів у сільського населення (на 470,4 тис. голів¹¹⁸), а других – це результат недостатнього забезпечення такими знаряддями сільських домогосподарств і гостра потреба в них.

Якщо ж взяти до уваги, що у другій половині досліджуваного періоду (2016-2020 рр.) кількість тракторів збільшилася не відчутно (на 1,1% - до 184 тис. од.), комбайнів помітно зменшилася (на 21,1% – до 15 тис. од., див. табл. 3.11), а робочої худоби – на третину (на 93,4 тис. голів – до 191,2 тис. голів, див. табл. 3.9), корів у населення – на чверть (на 412,4 тис. голів – до 1249,1 тис. голів¹¹⁹), то можна констатувати, помітний регрес у забезпеченні засобами праці промислового виготовлення для сільського господарства, який доповнюється відчутним скороченням використання живої тяглової сили по окремих напрямках.

Отже, рівень оснащення господарств населення основними засобами виробництва промислового виробництва залишається недостатнім, а забезпечення живою тягловою силою – дуже критичним. Це зумовлює необхідність виконання більшості сільськогосподарських робіт вручну. Навіть у групі домогосподарств з площею землі більше 1,00 га, де використання коней і тракторів помітно вище (відповідно 43,2 і 83,2%), ніж у групі усіх домогосподарств (відповідно 29,2 і 79,5%), частка господарств, які при обробітку ґрунту використовують ручну працю, надто висока – 92,4% (відповідно 93,0%). Це показники, що характеризують першу частину досліджуваного періоду, у другій вони ще показовіші. Лише на найважливіших роботах – оранці та культивації земель, обмолоті зернових – використовуються технічні засоби, причому майже суцільно – на засадах платного обслуговування.

¹¹⁸ Сільське господарство України. 2015. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2016. С. 106.

¹¹⁹ Сільське господарство України. 2020. Стат. збірник. Київ: Держстат України, 2021. С. 129.

Так зберігається техніко-технологічна відсталість переважної більшості господарств населення¹²⁰.

Водночас, на відміну від недостатнього технічного забезпечення господарств населення, рівень використання ними добрив і засобів захисту рослин досить високий. Зокрема, мінеральні добрива вносили понад 57% сільських домогосподарств, органічні добрива – майже 84%, а засоби захисту рослин – понад 85%. У домогосподарствах з площею землі більше 1,00 га ці показники відповідно на 15,2-6,9-4,1 в. п. вище. Але характерним є певне зниження рівня внесення органічних добрив у першій частині досліджуваного періоду, що дозволяє припустити наявність негативного тренду і в другій його частині. Це пояснюється суттєвим зменшенням поголів'я великої рогатої худоби (по 100 тис. голів щорічно), яке утримує населення.

Показовими також є дані, наведені в табл. 3.14, які характеризують перелік здійснюваних заходів щодо ефективного ведення господарства, адже більшість показників у 2015 р. знизилась порівняно з 2009 роком. Підвищилася лише частка господарств, які використовують безплужний обробіток ґрунту, висівають районовані сорти сільськогосподарських рослин, застосовують вапнування ґрунтів та сівозміни. Практично без змін залишилася частка господарств, які використовують штучне запліднення тварин. Відчутно зменшилася частка господарств, які займаються іригацією земель та використовують племінних плідників, санітарний контроль за якістю молока й санітарну обробку тваринницьких приміщень, ветеринарні перевірки. Це свідчить про низький рівень зоотехнічного і ветеринарного обслуговування, що повинно стати предметом уваги відповідних державних органів.

Різноманітні тренди по окремих заходах, що склалися у першій частині досліджуваного періоду, можна із деякими застереженнями прогнозувати щодо другої його частини, оскільки відчутно зменшувалася кількість всіх видів тварин у сільських домого-

¹²⁰ Прокопа І.В., Беркута Т.В. Господарства населення в сучасному аграрному виробництві і сільському розвитку; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2011. С. 47-48.

сподарствах. Винятком є лише птиця в господарствах населення, поголів'я якої збереглося на рівні майже 91 млн голів.

Враховуючи, що розміри землеволодінь у сільських домогосподарствах різні, а їхні власники не завжди спроможні власними силами обробити земельні ділянки, постають питання про залучення додаткової робочої сили для проведення сільськогосподарських робіт. Обстеженнями домогосподарств, які проводилися до 2015 р. включно, ці питання були внесені до програми основного (базового) інтерв'ю і методом вибіркового опитування було отримано відповідні результати (табл. 3.15).

Таблиця 3.15

Динаміка залучення найманої праці в сільських домогосподарствах у 2009-2015 рр. %*

Домогосподарства	2009	2010	2011	2013	2014	2015	2015 до 2009 = в. п.
Усі домогосподарства							
Залучають найманих працівників	15,3 100,0	16,4 100,0	15,6 100,0	14,0 100,0	15,2 100,0	15,8 100,0	0,5
у тому числі							
постійно	5,3	7,0	5,2	5,2	5,6	4,9	-0,4
для сезонних робіт	56,1	52,4	56,3	51,4	49,0	51,8	-4,3
разово	38,6	40,6	38,5	43,4	45,4	43,3	4,7
у т. ч. домогосподарства з площею землі більше 1,00 га							
Залучають найманих працівників	22,4 100,0	26,5 100,0	23,6 100,0	22,4 100,0	24,0 100,0	22,6 100,0	0,2
у тому числі							
постійно	4,1	7,6	3,2	5,8	5,2	5,5	1,4
для сезонних робіт	62,4	58,9	63,8	55,6	59,4	58,4	-4,0
разово	33,5	33,5	33,0	38,6	35,4	36,1	2,6

*Складено і розраховано за: Сільське господарство України у 2009 році. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2010. С. 185; Сільське господарство України у 2015 році. Стат. збірник. Київ: Держстат України, 2016. С. 178.

Згідно з ними частка сільських домогосподарств, що залучають найманих працівників, при незначних щорічних коливаннях, за результатами 2015 р. оцінюється в 15,8 в. п., у т.ч. частка домогосподарств із площею землі більше 1,00 га - в 1,4 рази вище, тобто 22,6 в. п. Співвідношення між сільськими домогосподарствами з площею землі до 1,00 га і більше цього показника становить орієнтовно 1:0,85, що вказує на перевищення у структурі домогоспо-

дарств ролі невеликих власників порівняно із середніми та великими. Свою чергою, це впливає на відхилення кількісних значень показників у бік домогосподарств із низьким земельним забезпеченням. Йдеться про першу частину досліджуваного періоду, а у другій – помітних не буде спостерігатись відхилень, зважаючи на невеликі коливання значень показників у попередні роки.

У структурі форм роботи найманих працівників більше половини сільських домогосподарств (51,8 в. п. у 2015 р.) надавали перевагу залученню робітників для виконання сезонних робіт. Перелік таких робіт досить широкий і охоплює переважно весняний та осінній періоди, коли трудові навантаження найбільші. Серед них найважливіші садіння картоплі та городини, випасання худоби на місцевих пасовищах, ручне прополювання ягідників, збирання ранньої ягідної продукції, догляд за вівцями при випасанні на віддалених пасовищах, копання картоплі, збирання садовини та городини в осінній період тощо. Зазвичай для виконання невеликих обсягів робіт наймають місцеве населення, а на значні – запрошують із міст безробітних, родичів і знайомих. Частка домогосподарств, що залучають найманих працівників для виконання сезонних робіт, має тенденцію до зниження. Це можна пояснити, з одного боку, зменшенням контингенту потенційних бажаючих займатися такими роботами за невисокої оплати праці, а з іншого – дедалі більший перелік ручних робіт поступово підлягає механізації.

Тенденцію зменшення частки сільських домогосподарств, що залучають найманих працівників для виконання сезонних робіт, відповідно компенсується зростанням частки господарств, які наймають працівників разово, а також постійно. Разове наймання – найбільш вигідна для домогосподарств форма залучення працівників, з такими ознаками: за усною домовленістю, на короткий період часу (на один або кілька днів чи навіть годин), з ненормованим робочим днем, без будь-яких гарантій компенсації у разі виникнення нещасного випадку та ін. Наявність цієї форми залучення працівників пояснюється простотою оформлення трудових відносин – усна домовленість, підтриманням традиційних для села форм відносин між родичами та односельцями, а також розрахунків за виконану роботу та ін.

Частка сільських домогосподарств, що залучають працівників на постійній основі, за результатами першої частини досліджуваного періоду має суперечливі тенденції, зокрема: а) частка усіх господарств зменшилася на 0,4 в. п. і становила 4,9%; б) частка господарств із площею землі більше 1,00 га зросла на 1,4 в. п. і дорівнювала 5,5%. Пояснюється це тим, що на нашу думку, частка домогосподарств, які залучають найманих працівників разово, набагато вища, ніж у групі домогосподарств із площею землі більше 1,00 га (відповідно 43,3 і 36,1 в. п.), до того ж частка господарств з площею землі до 1,00 га також перевищує, частку господарств із площею землі понад 1,00 га (відповідно 55:45). Саме ці два чинники спричинили такі результати. Розрахунки свідчать, що кількість сільських господарств, що залучають працівників на постійній основі, за результатами першої частини досліджуваного періоду становить 39 тис. домогосподарств (близько 0,8% від їх загальної чисельності), а кількість господарств із площею землі більше 1,00 га – 28 тис. (1,2%). Отже, серед господарств із площею землі до 1,00 га кількість тих, що залучають найманих працівників на постійній основі, становить 11 тис. домогосподарств (39 тис. – 28 тис.).

Щодо наступного етапу (2016–2020 рр.), то, беручи до уваги тенденції, які склалися, і прогнозуючи їх на другу частину досліджуваного періоду, можемо з деякими застереженнями стверджувати, що кількість сільських домогосподарств, які залучають працівників на постійній основі, буде незначно збільшуватися. Водночас кількість господарств із площею землі більше 1,00 га зростатиме вищими темпами, а отже, чисельність господарств з площею землі до 1,00 га, які залучають найманих працівників на постійній основі, дотепер і на перспективу зменшуватиметься (не досягатиме 11 тис. сільських домогосподарств).

Наведені дані слугують достатньою підставою для висновку, незважаючи на помітні зміни й глибинні трансформації в середовищі сільських домогосподарств, індивідуальний сектор залишиться важливою частиною аграрного сектору України в осяжній перспективі. Водночас помітні певні зрушення у структурі земельних угідь і посівних площ під різні культури та підвищенні їх урожайності, в поголів'ї сільськогосподарських тварин і птиці та зростанні їх продуктивності, що впливає на роль індивідуального

сектору в забезпеченні продовольчої безпеки держави. Для цього проаналізуємо внесок сектору господарств населення по основних галузях сільського господарства й оцінимо його результативність та ефективність у порівнянні з корпоративним.

Наведені в табл. 3.16 статистичні та розрахункові дані свідчать про різнопланові зміни у виробництві основних видів сільськогосподарської продукції

Таблиця 3.16

Динаміка виробництва та основних видів сільськогосподарської продукції в господарствах населення, 2009–2020 рр.*

Вид продукції	Одиниця виміру	2009	2015	2019	2020	Частка у продукції галузі, %		
						2020 до 2009 = %,	2009	2020
Продукція рослинництва								
Культури зернові та зернобобові	тис. т	10186,4	9225,1	15161,1	13215,4	129,7	22,1	20,4
Буряк цукровий (фабричний)	тис. т	915,9	3322,4	546,2	523,1	57,1	9,1	5,7
Соняшник	тис. т	1186,6	996,2	2165,5	1617,5	136,3	18,6	12,3
Картопля	тис. т	19098,1	19222,7	19895,8	20439,9	107,0	97,4	98,1
Культури овочеві	тис. т	7220,9	6514,3	8266,7	8161,7	113,0	86,6	84,6
Культури плодові та ягідні	тис. т	1403,3	1489,8	1767,8	1683,4	120,0	86,7	83,2
Продукція тваринництва								
М'ясо (у забійній вазі)	тис. т	883,2	859,2	794,5	773,5	87,6	46,1	31,2
Молоко	тис. т	9373,6	7946,2	6934,6	6502,4	69,4	80,7	70,2
Яйця	млн шт	6649,3	7020,7	7319,9	7253,7	109,1	41,8	44,9
Вовна	т	3293	1956	1534	1427	43,3	79,5	90,7
Мед	т	72253	62697	69150	67373	93,2	97,6	99,0
Продукція сільського господарства (у постійних цінах 2016 р.)								
Продукція сільського господарства	млн грн	210668,7	229094,0	231176,1	216403,8	102,7	45,1	35,4
-продукція рослинництва	млн грн	128731,7	153647,6	161915,9	150178,8	116,7	39,0	31,7
-продукція тваринництва	млн грн	81937,0	75446,4	69260,2	66225,0	80,8	59,4	47,7

*Складено і розраховано за: Сільське господарство України у 2009 році. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2010. С. 81, 110, 111, 120; Сільське господарство України у 2020 році. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2021. С. 80, 84, 88, 89, 129, 133, 152, 156.

Зокрема, практично у півтора рази зменшився внесок господарств населення у виробництво соняшнику (становить лише 1/8 від зібраного в 2020 р.) та буряку цукрового (фабричного – менше 6 в. п.) за 11 років. І якщо зниження обсягів виробництва буряку цукрового пояснюється зменшенням його збору в індивідуальному секторі за цей період на 43%, то виробництво насіння соняшнику за цей самий період часу збільшилося понад третину (на 36,3%). Аналіз показує, що зменшення частки індивідуального сектору в загальному обсязі збору насіння соняшнику пояснюється ще більшим приростом його виробництва в корпоративному секторі – більш як удвічі за 2009–2020 роки.

Водночас на 2-3 в. п. скоротилося виробництво культур зернових та зернобобових (становить 1/5 від зібраного врожаю по країні), а також культур овочевих (менше 85%), плодових та ягідних (83%). Лише виробництво картоплі майже не зросло (до 98%), хоча обсяг всіх перелічених культур за досліджуваний період збільшився на 7–30%. Можна стверджувати, що в корпоративному секторі зросли обсяги виробництва продукції перелічених культур, перевищивши приріст продукції за 2009–2020 рр. в індивідуальному секторі.

Щодо тваринництва, то збільшення виробництва продукції за досліджуваний період спостерігалось лише по одному її виду – яйцям (109,1%), що дало змогу наростити частку індивідуального сектору в загальному їх обсязі на 3,1 в. п. (до 44,9%). Виробництво решти видів тваринницької продукції мало негативний тренд, але по одних видах частка цього сектору зростала, а по інших – навпаки. Зокрема, зросла частка індивідуального сектору у виробництві меду (на 1,4 в. п. – до 99%) та вовни (на 11,2 в. п. – до 90,7%), хоча спостерігалось певне зменшення отримання меду (до 93,2% за 11 років) та більш як удвічі (до 43,3%) по основній продукції вівчарства. Це свідчить про те, що у недалекій перспективі, за умови збереження встановленої тенденції, корпоративний сектор може втратити ці тваринницькі галузі.

Ще масштабніші зміни відбуваються у виробництві базових видів тваринницької продукції – м'яса і молока. Зокрема, якщо виробництво м'яса зменшилось на 1/8 (12,4 в. п.) порівняно з 2009 р., то молока на – 30,6 в. п. Як наслідок, частка індивідуаль-

ного сектору в загальному обсязі виробленої продукції по м'ясу (у забійній вазі) знизилась на 14,9 в. п. і в 2020 р. була на відмітці 31,2%, а по молоку – відповідно 10,5 в. п. і 70,2%. Основна причина пояснюється відчутним скороченням у досліджуваному періоді поголів'я сільськогосподарських тварин, яких переважно або частково утримують з метою виробництва м'яса, див. (табл.3.9) зокрема великої рогатої худоби – на 1157,1 тис. голів (на 34,5 в. п.), свиней на 2022,0 тис. голів (на 47,4 в. п.), овець та кіз – на 527,5 тис. голів (на 34,8 в. п.), коней – на 203,2 тис. голів (на 51,6 в. п.), кролів – на 1156,7 тис. голів (на 20,9 в. п.) та птиці – лише на 177,3 тис. голів (на 0,2 в. п.).

Молочне поголів'я в індивідуальному секторі сільського господарства за 11 років зменшилося на 882,8 тис. голів (на 41,4 в. п.), хоча продуктивність корів зросла майже в 1,6 рази – до 4666 л за рік. Ці зміни супроводжувалися зменшенням фізичних обсягів виробництва продукції тваринництва, а отже, і частки в продукції сільського господарства.

У результаті зрушень у виробничій структурі сільськогосподарського виробництва індивідуального сектору помітно змінилася продуктова складова господарств населення. Зокрема, в досліджуваному періоді вартість продукції сільського господарства зросла незначно – до 216,4 млрд грн (102,7% порівняно з 2009 р.) а продукції тваринництва зменшилася практично на 1/5 (на 19,2 в. п.), до того ж її частка теж зменшилась на 11,7 в. п. у структурі тваринницької продукції – це навіть нижче «психологічного рівня» 50%, тобто 47,7%. Із продукцією рослинництва ситуація дуже суперечлива, адже, її вартість зросла на 1/6 (16,7 в. п.), частка в продукції землеробства зменшилася на 7,3 в. п. – до 31,7%. Унаслідок цього частка індивідуального сектору в загальному обсязі валової продукції сільського господарства знизилася на 9,7 в. п. і становила за результатами 2020 р. 35,4% (у 2019 р. – 33,9%). Тобто за майже 20-річний період співвідношення між корпоративним та індивідуальним сектором 1:2 (34,0:66,0 в 2000 р.)¹²¹ практично стало протиле-

¹²¹ Прокопа І.В., Беркута Т.В. Господарства населення в сучасному аграрному виробництві і сільському розвитку; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2011. С. 32.

жним – 2:1. Зазначимо, що певне покращення ситуації з виробництвом продукції сільського господарства в індивідуальному секторі в 2021 р. зміниться на його суттєвий спад у наступному році через військові дії на значній території нашої країни.

На підставі статистичних даних про вартість валової продукції сільськогосподарських підприємств і господарств населення та працюючого населення в кооперативному й індивідуальному секторах визначимо результативність і ефективність господарювання. Зазначимо, що таким підрахункам притаманна певна умовність, оскільки кількісні значення показників по індивідуальному сектору обчислюються з урахуванням різних допущень, адже статистика їх не ведеться. Крім того, в досліджуваному періоді один раз валову продукцію сільського господарства визначали у порівнянних цінах 2005 року, а двічі – в 2010 і 2016 рр. – у постійних цінах, які між собою не були узгоджені. Отже, розрахунки необхідно буде проводити по ustalених схемах та аналізувати в логічній послідовності.

Згідно з прийнятими визначеннями, результативність – це відношення фактичного результату до запланованого. І якщо в сільськогосподарських підприємствах результати господарювання плануються з розрахунку на календарний, маркетинговий чи фінансовий рік, а також відстежуються кварталні та місячні проміжні результати, то в господарствах населення, якщо і плануються певні кількісні досягнення, то лише по окремих господарствах, що вирощують товарну продукцію. Як правило, за своєрідний плановий показник приймаються результати минулого року або ж кращого за останні три–п’ять роки. На нашу думку, стосовно індивідуального сектору доцільно орієнтуватися на динаміку виробництва продукції сільського господарства за період, коли проводився перерахунок її вартості в постійних цінах 2016 року., тобто за 2010–2021 роки.

Наведені в табл. 3.17 статистичні дані й розрахункові показники свідчать, що відносно до базового 2010 року. індивідуальний сектор спрацював дуже результативно: як загалом, так і в рослинництві. Зокрема, практично в усіх роках відносно до базового одержано позитивні результати, та все ж чітко простежувався вплив аграрних криз: у 2015 та 2020 рр. – мають місце вироблено менше продукції порівняно з попередніми чи наступними роками.

Таблиця 3.17

Динаміка виробництва валової продукції сільського господарства України в господарствах населення*, 2010-2021 рр. (у постійних цінах 2016 р.), млн грн

	Роки											
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
А.	210668,7	232531,2	230170,8	239991,6	239181,0	229094,0	231188,4	229459,8	233295,4	231176,1	216403,8	228465,3
в %	100,0	110,4	109,3	113,9	113,5	108,7	109,7	108,9	110,8	109,7	102,7	108,5
Б.	128731,7	153384,4	149059,6	158666,6	160852,3	153647,6	157873,8	156432,5	161659,4	161915,9	150178,8	167261,3
в %	100,0	119,2	115,9	123,3	125,0	119,3	122,7	121,5	125,6	125,8	116,7	130,0
В.	81937,0	79146,8	81111,2	81325,0	78328,7	75446,4	73314,6	73027,3	71636,0	69260,2	66225,0	61202,2
в %	100,0	96,6	99,0	99,3	95,6	92,1	89,5	89,1	87,4	84,5	80,8	74,4

*Складено і розраховано за: Продукція сільського господарства у постійних цінах 2016 року за 2021 рік. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/sg/pro_sg/arch_pro_sg_p.htm.

Умовні позначення: А. - Продукція сільського господарства; Б. - продукція рослинництва; В. - продукція тваринництва.

Наприклад, по продукції сільського господарства відбувся спад – відповідно 108,7% і 102,7%, по продукції рослинництва – 119,3% і 116,7%. Причому, якщо середньорічний за 11 років, відносно до базового, результативний показник виробництва продукції сільського господарства становив 109,6%, то по продукції рослинництва – 122,3%. Водночас, по продукції тваринництва результативний показник за досліджуваний період – 89,8%. Аналіз свідчить, що «злам» наступав після аграрної кризи 2015 року – спад обсягів виробництва нижче середньорічного значення, а кожний наступний рік характеризувався ще більшим спадом. Це свідчить про те, що рослинництво було прибутковою сільськогосподарською галуззю: якщо відношення продукції рослинництва до продукції тваринництва у 2010 р. становило майже 1,6 рази, то у 2021 р. – 2,7 рази. Отже, говорити про результативність тваринництва немає підстав, адже затяжний спадний тренд в підстав індивідуальному секторі загострює питання щодо його активного гальмування. Проблему можливо, вирішити за умови активної участі держави у відтворенні поголів'я сільськогосподарських тварин і, перш за все, відродженні скотарства в корпоративному секторі.

Проведені раніше наукові дослідження (2011 р.) показали, що продуктивність праці в господарствах населення є хоч нижчою, але цілком зіставною з продуктивністю праці в сільськогосподар-

ських підприємствах¹²². При цьому дослідники вказують, що цей висновок може сприйматися як сумнівний з огляду на те, що в господарствах населення більшість сільськогосподарських робіт виконується вручну, проте слід мати на увазі, що:

по-перше, вагомий показник вартості сільськогосподарської продукції в розрахунку на одного зайнятого тут забезпечує насиченість високо-продуктивними сільськогосподарськими культурами та тваринництвом;

по-друге, низка найважчих робіт, таких як оранка, вивезення органічних добрив, збирання врожаю тощо, виконуються механізовано – власною або найманою (разом із відповідним працівником) технікою. Крім того, в період напружених сільськогосподарських робіт господарства населення отримують трудову допомогу від родичів і друзів, які не ведуть власного господарства.

Отже, спираючись на цей висновок і враховуючи, що кінцевий рік згаданих досліджень є відправною позицією в наших наукових пошуках, спробуємо в табличній формі та з використанням прийнятих ними методичних положень для проведення відповідних підрахунків оцінити зміни, що відбулися протягом 2009–2021 рр. (табл. 3.18).

Таблиця 3.18

Динаміка продуктивності праці в різних категоріях господарств, 2009–2020 рр.*

Показники	Сільськогосподарські підприємства				Господарства населення			
	2009	2010	2015	2020	2009	2010	2015	2020
Валова продукція сільського господарства, млрд грн:								
- у порівнянних цінах 2005 р.	45,8	45,1			56,3	55,4		
- у постійних цінах 2010 р.		94,1	131,9			100,8	107,5	
- у постійних цінах 2016 р.		256,8	367,7	395,7		210,7	229,1	216,4
Чисельність працюючих, тис. осіб	906	862	503	445	2246	2220	2228	2145

¹²² Прокопа І.В., Беркута Т.В. Господарства населення в сучасному аграрно-виробництві і сільському розвитку; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2011. С. 44-45.

Продовження табл. 3.18

Вартість валової продукції в розрахунку на 1 зайнятого, тис. грн:								
- у порівнянних цінах 2005 р.	50,5	52,3			25,1	25,0		
- у постійних цінах 2010 р.		109,1	262,2			45,4	48,2	
- у постійних цінах 2016 р.		297,9	731,0	889,2		94,9	102,8	100,8
Зміни в показниках порівняно з попереднім періодом, +/-:								
- у порівнянних цінах 2005 р.	x	-0,7			x	-0,1		
- у постійних цінах 2010 р.		x	+153,1			x	+2,8	
- у постійних цінах 2016 р.		x	+433,1	+158,2		x	+7,9	-2,0

*Складено і розраховано за: Сільське господарство України у 2010 році. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2011. С. 31, 32, 46; Сільське господарство України у 2015 році. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2016. С. 30, 31, 45; Сільське господарство України у 2020 році. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2021. С. 20, 21, 44; Прокопа І. В., Беркута Т. В. Господарства населення в сучасному аграрному виробництві і сільському розвитку; НАН України; Ін-т екон. та прогнозів. Київ, 2011. С. 44-45; Таблиця 5.7. Динаміка зайнятих осіб у господарствах населення, 2009–2020 рр.

За 2010 р. суттєвих змін у вартості валової продукції сільського господарства в розрахунку на одного зайнятого не сталося: у сільськогосподарських підприємствах продуктивність праці зросла на 3,6%, а в господарствах населення зменшилася – на 0,4%. Пізніше були зроблені підрахунки вартості валової продукції у постійних цінах 2010 року, а згодом і 2016 року.

Після підрахунків вартість валової продукції сільського господарства у розрахунку на одного зайнятого, але лише в результаті зростання її вартості, тобто за рахунок підвищення цін, зросла у сільськогосподарських підприємствах у 5,68 рази (297,7:52,3) (у постійних цінах 2016 р.), у господарствах населення – у 3,80 рази (94,9:25,0) (для уникнення плутанини результати розрахунків у постійних цінах 2010 року. подано лише в таблиці). За 2010–2020 рр. у сільськогосподарських підприємствах вартість валової продукції сільського господарства в розрахунку на одного зайнятого зросла у 2,98 рази (889,2:297,9), а у господарствах населення дуже незначно – у 1,06 рази (100,8:94,9). Тобто у період 2009–2020 рр. вартість валової продукції сільського господарства в розрахунку

на одного зайнятого у сільськогосподарських підприємствах зроста, з поправкою на зменшення у 2009 р., в 16,66 рази $(5,68 \times 2,98) \times (45,1:45,8)$, у господарствах населення – у 3,96 рази $(3,80 \times 1,06) \times (55,4:56,3)$. Тобто, якщо у 2009 р. різниця була 2,01 рази $(50,5:25,1)$, то у 2020 р. – у 8,82 рази $(889,2:100,8)$ більша або вартість валової продукції сільського господарства в розрахунку на одного зайнятого у сільськогосподарських підприємствах була у 4,39 рази $(8,82:2,01)$ вища, ніж у господарствах населення. Варто з'ясувати причини суттєвого збільшення такого розриву.

Аналіз засвідчив зростання різниці за період 2009–2020 рр. у вартості валової продукції сільського господарства у розрахунку на одного зайнятого у сільськогосподарських підприємствах та у господарствах населення по таких складових:

скорочення зайнятої робочої сили у сільськогосподарських підприємствах у 2,04 рази $(906:445)$, порівняно із незначним зменшенням у 1,05 рази $(2246:2145)$ рази за цей же період зайнятих у господарствах населення;

відчутне збільшення обсягу валової продукції у сільськогосподарських підприємствах – у 1,52 рази $(395,7:256,8) \times (45,1:45,8)$ порівняно із незначним приростом валової продукції сільського господарства у господарствах населення – 1,01 $(216,4:210,7) \times (55,4:56,3)$. Сукупно дві перші складові збільшили вартість валової продукції сільського господарства у розрахунку на одного зайнятого в сільськогосподарських підприємствах у 3,10 рази $(2,04 \times 1,52)$, а у господарствах населення лише на 1,06 $(1,05 \times 1,01)$; рази.

у 2010 р. внаслідок різниці цін 2005 і 2016 рр. вартість валової продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах зроста у 5,69 рази $(256,8:45,1)$, а в господарствах населення – у 3,80 рази $(210,7:55,4)$ рази. Тобто за рахунок цінового чинника розбіжність між показниками вказаних груп господарств збільшилися у 1,50 рази $(5,69:3,80)$. Сукупно три складові дають такий результат: різниця у 4,39 рази $(3,10 \times 1,50:1,06)$, що було визначено вище, але в інший спосіб. Основні причини цього:

зменшення чисельності зайнятих в обох типах господарств;

*суттєве збільшення виробництва валової продукції сільсько-господарства в сільськогосподарських підприємствах;
вища вартість валової аграрної продукції в сільськогосподарських підприємствах порівняно з господарствами населення.*

Отже, якщо в 2009 р. різниця у вартості валової продукції сільського господарства у розрахунку на одного зайнятого в сільськогосподарських підприємствах та у господарствах населення становила 2,01 рази (50,5:25,1), рази, то у 2020 р. – вже 4,39, або збільшилась у 2,18 рази (4,39:2,01).

Зайняті постійно у сільськогосподарських підприємствах працюють всі робочі дні, кількість яких за 2020 р. налічує 251 день та при 40-годинному робочому тижні, а зайняті в особистих господарствах, до яких належать особи віком 15–70 років, працюють безкоштовно 30 годин на тиждень в особистому сільському господарстві. Тобто, через різницю в робочому тижні фактично чверть зайнятих у господарствах населення, порівнюючи із зайнятими в сільськогосподарських підприємствах, є зайвими, але це теоретично. Наявність таких осіб відповідно на чверть зменшує вартість валової продукції сільського господарства у розрахунку на одного зайнятого в господарствах населення.

3.3. Формування і розбудова агропродовольчих ланцюгів як інструменту створення підвищеної доданої вартості

Вибіркові обстеження умов життя домогосподарств, проведені у 2020 р., засвідчили, що сільське населення, яке володіє земельними ділянками¹²³, надає перевагу їх здаванню в оренду – 73,5% (середній розмір ділянки становить 403,0 сотих гектара), використовує лише для вирощування продукції для власних потреб – 15,8% (середній розмір – 29,7 сотих гектара) та для вирощування продукції для власних потреб і на продаж – 10,0% (середній розмір – 139,7 сотих гектара) й ін. У сільській місцевості володіють

¹²³ Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2020 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Стат. збірник. Київ: Держстат, 2020. С. 47.

земельними ділянками 4640,4 тис. домогосподарств, а у міській – ще 1297,3 тис. господарств. Але структура використання ними земельних ділянок дещо інша: здавання в оренду – 66,7% (її середній розмір становить 421,9 сотих гектара), використовує лише для вирощування продукції для власних потреб – 27,8% (середній розмір – 8,9 сотих гектара) та для вирощування продукції, щоб задовольнити власні потреби і на продаж – 3,9% (середній розмір – 54,2 сотих гектара) й ін. Отже, теоретично, близько 515 тис. домогосподарств у сільській та міській місцевості використовують земельні ділянки для вирощування продукції для власних потреб і на продаж. У цьому відношенні вони є потенційними суб'єктами для агропродовольчих ланцюгів (агроланцюгів), що створюються з метою прискореного й безперервного проходження продукцією сільського господарства шляху від земельних угідь для вирощування до реалізації населенню, до заготівельних потужностей для зберігання і подальшої реалізації та до переробно-харчових підприємств з метою виробництва готової продукції, її реалізації оптовим посередникам та/або подальшої роздрібного продажу із споживачам.

Водночас домогосподарства функціонують у підприємницькому середовищі, яке формується всіма суб'єктами економічних відносин аграрного, переробно-харчового, обслуговуючого (агрономічного, ветеринарного, зоотехнічного, інженерного – щодо підприємств АПК і господарств населення) й іншого спрямування та ресурсно-технічного забезпечення. Сільське господарство і харчова індустрія утворюють міцний ланцюг, до якого тяжіють різні види господарської діяльності¹²⁴ за технологічними, економічними, торговельними й іншими зв'язками, а саме:

а) сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних із ними послуг (код згідно з КВЕД-2010 - 01) – 67 121 діючих суб'єктів господарювання, у т. ч. з них 19 369 фізичні особи-підприємці (ФОП);

¹²⁴ Кількість суб'єктів господарювання за видами економічної діяльності (2010-2020). URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/sze_20.htm.

б) виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів (10+11+12) – 16 222 діючих суб'єктів господарювання, з них 10 199 ФОП;

в) виробництво добрив і азотних сполук (20.15) – 276 діючих суб'єктів господарювання, з них 49 ФОП;

г) виробництво пестицидів та іншої агрохімічної продукції (20.20) – 87 діючих суб'єктів господарювання, з них 13 ФОП;

д) виробництво ефірних олій (20.53) – 13 діючих суб'єктів господарювання, з них 5 ФОП;

е) виробництво машин і устаткування для сільського і лісового господарства (28.30) – 616 діючих суб'єктів господарювання, з них 194 ФОП;

є) виробництво машин і устаткування для виготовлення харчових продуктів і напоїв, перероблення тютюну (28.93) – 238 діючих суб'єктів господарювання, з них 57 ФОП;

ж) виробництво автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів та інших транспортних засобів (29+30) – 970 діючих суб'єктів господарювання, з них 313 ФОП;

з) діяльність посередників у торгівлі сільськогосподарською сировиною, живими тваринами, текстильною сировиною та напівфабрикатами (46.11) – 2482 діючих суб'єктів господарювання, з них 2052 ФОП;

и) оптова торгівля сільськогосподарською сировиною та живими тваринами (46.2) - 7406 діючих суб'єктів господарювання, з них 3520 ФОП;

і) оптова торгівля продуктами харчування, напоями та тютюновими виробами (46.3) – 20 759 діючих суб'єктів господарювання, з них 13 619 ФОП;

ї) оптова торгівля сільськогосподарськими машинами й устаткуванням (46.61) – 1874 діючих суб'єктів господарювання, з них 803 ФОП;

й) роздрібна торгівля в неспеціалізованих магазинах переважно продуктами харчування, напоями та тютюновими виробами (47.11) – 112 324 діючих суб'єктів господарювання, з них 108 151 ФОП;

к) роздрібна торгівля продуктами харчування, напоями та тютюновими виробами в спеціалізованих магазинах (47.2) – 36 203 діючих суб'єктів господарювання, з них 35 359 ФОП;

л) роздрібна торгівля пальним (47.3) – 1903 діючих суб'єктів господарювання, з них 493 ФОП;

м) роздрібна торгівля з лотків і на ринках харчовими продуктами, напоями та тютюновими виробами (47.81) – 29 953 діючих суб'єктів господарювання, з них 29 904 ФОП;

н) ветеринарна діяльність (75) – 1747 діючих суб'єктів господарювання, з них 1623 ФОП;

о) надання в оренду сільськогосподарських машин і устаткування (77.31) – 387 діючих суб'єктів господарювання, з них 267 фізичних осіб – підприємців..

Важливо знати, що ланцюговий підхід в аграрній сфері України у своїй основі ще в умовах планової економіки формувався на технологічній єдності та взаємозалежності природно-біологічного (виращування харчової сировини) та переробного (виробництво харчової продукції) процесів¹²⁵. Зокрема, підприємства харчової індустрії промисловості розміщувалися поблизу сировинної бази, а прямі зв'язки з аграрними підприємствами були закріплені державою.

З плином часу та посиленням індустріалізації сільського господарства, поглибленням поділу праці в суспільному секторі виробництва, розщепленням великих галузей і виділенням у самостійні дрібніших видів господарської діяльності, зі збільшенням їх самостійності й автономності загострилася потреба формування тісніших виробничо-технологічних міжгалузевих і міжгосподарських (між суб'єктами господарювання) зв'язків. Аграрна і земельна реформи в сільському господарстві, приватизація підприємств харчової індустрії для подальшого перепродажу спонукали нових власників самостійно створювати і розбудовувати постачальницько-виробничо-збутові ланцюжки, подібні до мережевого маркетингу. Вони одержали назву "**інтуїтивна неформальна кластеризація**" і не мали завершеної форми. Пізніше в аграрному секторі економіки їх почали називати агропродовольчі ланцюжки, або АПЛ (англ. – *agri-food chains, AFC*).

Нині ситуація суттєво відмінна від тієї, що була в 2000-ні й навіть першій половині 2010-их рр. По-перше, 85 найбільших агрохолдин-

¹²⁵ Крисанов Д. Ф., Варченко О. М. Агропродовольчі ланцюги: ключові проблеми створення і розбудови. *Економіка і прогнозування*. 2017. № 1. С. 72-73.

гів разом контролюють близько 30% земель, які перебувають у користуванні сільськогосподарських підприємств України¹²⁶, та встановили партнерські відносини з багатьма землевласниками у зонах свого впливу. Наприклад, агропромхолдинг «АСТАРТА-КИЇВ» нині обробляє¹²⁷ 220 тис. га земель і залучив до своїх економічних відносин 53,6 тис. індивідуальних і корпоративних землевласників. Відносини підприємства-інтегратора з малими та середніми агровиробниками, в результаті утворюють чисельні агропродовольчі ланцюжки, і спрямовані на забезпечення його продовольчою сировиною. Підприємство-інтегратор виробляє готову харчову продукцію і реалізує її оптовим компаніям або ж створює власну торговельну мережу з метою прискорити збут власних продовольчих ресурсів.

По-друге, підприємства харчової індустрії, які переробляють продукцію агровиробників (м'ясопереробні, молокопереробні, фруктоовочеконсервні, картоплепереробні, олійно-жирові, борошномельно-круп'яні, комбікормові), встановили прямі зв'язки з основними постачальниками продовольчої сировини та постійно їх зміцнюють. Найперше це щодо сировини, яка надходить ціло річно, або технологій її зберігання, що дозволяє подовжити сезон перероблення на 3–9 місяців. Це стосується надходження сирого молока, тварин і птиці м'ясних порід, насіння олійних культур, фруктів, ягід, овочів, картоплі, зернових, зернобобових і круп'яних культур тощо. Переробно-харчові підприємства, які дбають не тільки про сьогодні, але й про свої перспективи, підтримують зусилля агровиробників, які ще не були включені з різних причин до діючих агроланцюгів, стосовно формування ними кооперативів певної спеціалізації з метою акумуляції продукції невеликих продуцентів та її реалізації переробним потужностям.

По-третє, поза зонами впливу агропромхолдингів та підприємств харчової індустрії знаходиться значна частина агровиробників, які не зв'язані з переробними підприємствами, а проблему реа-

¹²⁶ Гагалюк Тарас, Валентинов Владислав, Єфіменко Людмила. Агрохолдинги та аграрна наука в Україні: проблеми співіснування. URL: <https://voxukraine.org/agroholdingi-ta-agrarna-nauka-v-ukrayini-problemi-spivisnuvannya/>.

¹²⁷ «АСТАРТА-КИЇВ»: Молочне тваринництво Астарты — рецепти ефективності. URL: <http://agro-business.com.ua/2017-09-29-05-56-43/item/23855-astartakyiv-molochne-tvarynnytstvo-astarty-retsepty-efektyvnosti.html>.

лізації вирощеної продукції вирішують спорадично й безсистемно. Ця група включає домогосподарства з різними розмірами земельних ділянок та сільськогосподарські підприємства: фермерські господарства, виробничі кооперативи, державні господарства та ін. Вони, як правило, розташовані у віддалених від центрів районів, а часто і від місцевих громад територіях, мають незадовільне транспортне сполучення або взагалі без нього і фактично опинилися без підтримки й поза увагою держави. Часто, за певної густоти, такі суб'єкти господарювання стихійно формують різні просторові ареали однотипних агровиробників. Тому для подібних субрайонів (однієї чи кількох сільських/селищних громад або мікрорегіонів) найприйнятніше долучитися до наявних продовольчих ланцюгів за умови забезпечення їх доступності або створювати сільськогосподарські кооперативи задля об'єднання дрібних, малих і середніх виробників для провадження спільної виробничої або іншої господарської діяльності з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб. Сільськогосподарський кооператив – юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які є виробниками сільськогосподарської продукції і добровільно об'єдналися на основі членства та на засадах самоврядування для провадження спільної господарської та іншої діяльності з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб¹²⁸. За видом діяльності розрізняють кооперативи виробничого, переробного, заготівельно-збутового, постачальницького, сервісного, багатофункціонального та іншого спрямування. Фізичною особою, яка може брати участь у створенні кооперативу, також є домогосподарство.

Зазначимо, що згідно із статистичною звітністю¹²⁹, кількість зареєстрованих сільськогосподарських кооперативів виробничого спрямування на 01.01.2022 р. становила 1001 од., на 01.01.2021 р. – 1000 од., на 01.01.2020 р. – 1001 од.; чисельність зареєстрованих сільськогосподарських кооперативів обслуговуючого спрямування на 01.01.2022 р. становила 1274 од., на 01.01.2021 р. – 1279 од.,

¹²⁸ Про сільськогосподарську кооперацію. Закон України від 21.07.2020р. № 819-ІХ. *Офіційний вісник України*. 2020. № 67. Ст.1.

¹²⁹ Кількість зареєстрованих юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання з розподілом за ознакою статі керівника. URL: https://ukrstat.gov.ua/edrpooy/ukr/EDRPU_2021/ks_opfg/arh_ks_opfg_21.htm.

на 01.01.2020 р. – 1269 од. сільськогосподарські кооперативи, що здійснюють діяльність без мети одержання прибутку, тобто вони є неприбутковою організацією, надають послуги лише членам свого кооперативу. Із зареєстрованих на 01.01.2019 р. 1286 сільськогосподарських кооперативів з обслуговуючими функціями (на той час СОК) здійснювали господарську діяльність лише 735 од., решта – 43% втратили своїх членів, але реєстрація не скасована. Поряд із цим, як було показано вище, відбувається зменшення кількості сільськогосподарських кооперативів, основним видом діяльності є виробництво. Практика свідчить, що не проводять або проводять в обмежених обсягах таку діяльність близько половини із зареєстрованих сільськогосподарських кооперативів.

Щодо перспектив розвитку сільськогосподарської кооперації, то доречно звернутися до української та європейської практики з цих питань. Зокрема, у Європейському Союзі сільськогосподарські кооперативи є однією з найпоширеніших і найефективніших форм об'єднання сільськогосподарських товаровиробників, частка яких на аграрному ринку становить 40–50, а в окремих державах і секторах досягає 70%. В Україні ж як кількість сільськогосподарських кооперативів і сільськогосподарських товаровиробників, які є їхніми членами, так і їх частка у загальному обсязі реалізації сільськогосподарської продукції, не значна. Так, частка сільськогосподарських виробничого напрямку кооперативів у загальному обсязі виробленої сільськогосподарської продукції в Україні становить менше 1%, а кількість фізичних осіб – членів сільськогосподарських кооперативів з обслуговуючими функціями не досягає 30 тис. осіб, що становить менше від 0,2% сільського населення України¹³⁰, або близько 1,1% від зайнятих у первинному виробництві (сільське, лісове, рибне господарство). І це при тому, що вже минуло чверть століття після прийняття першого Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» (від 17.07.1997 р. № 469/97-ВР), а також Закону України «Про кооперацію» (від 10.07.2003 р. № 1087-ІУ).

¹³⁰ Коваленко Т. О. Законодавство про сільськогосподарські кооперативи. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/u-pravovomu-poli/item/20618-zakonodavstvo-pro-silskohospodarski-kooperatyvy.html>.

Таким чином, зважаючи на специфічний менталітет сільського населення України та його історичну пам'ять про трагічні наслідки примусової колективізації селянства в 30-х роках ХХст., орієнтація на створення сільськогосподарських кооперативів, видом діяльності яких є виробництво продукції, у периферійних і депресивних районах та без відчутної державної підтримки, виглядає як несвоєчасна. За таких умов основні зусилля мають бути спрямовані на територіальне розширення зон функціонування і розбудову діючих агроланцюгів, вишукування прихованих резервів і незадіяних ресурсів, формування ефективних економічних механізмів й інструментів підвищення доданої вартості по усьому ланцюжку: від вирощування продовольчої сировини до реалізації готових харчових продуктів.

Вище зазначалося (див. табл. 3.16), що виробництво основних видів продукції рослинництва в господарствах населення протягом 2009–2020 рр. відчутно (за винятком буряка цукрового) відчутно збільшилось – у межах 107–136%. Складніша ситуація у тваринництві, а особливо у працемістких галузях: за цей період виробництво м'яса (у забійній вазі) зменшилося на 1/8, молока – на 1/5. У цьому зв'язку частка індивідуального сектору в загальному обсязі виробництва м'яса знизилася до 31,2%, молока – до 70,2%. Частина худоби проходить через забійно-санітарні пункти і м'ясо реалізується свіжим, а 1/5 частина промислового молока надходить від індивідуального сектору.

Реалізація вирощеної продукції, якщо господарства населення не включені в різні виробничі системи, є складною і обтяжливою справою, а особливо коли нею агровиробники займаються самостійно. Значно надійніше, як свідчить практика, коли господарства населення (суб'єкти господарювання – в іноземній літературі їх називають акторами) є учасниками агропродовольчих ланцюгів. Роль агроланцюгів значною мірою розкривається через щільність міжгосподарських зв'язків, що, у свою чергу, залежить від тісноти відносин між виробниками сировини і підприємствами по випуску харчової продукції, тобто «об'єктивного процесу технологічної інтеграції первинного виробництва з переробно-харчовими потужностями. А вже від того, як складуться відносини між акторами елементарного ланцюжка, і формуватимуться економічні, соціальні та екологічні результати

діяльності будь-якого інтегрованого територіально-виробничого об'єднання. Йдеться про ті складні структури, що виникли на основі консолідації та зміцнення значного масиву простих, стихійно сформованих агропродовольчих ланцюжків, зокрема:

а) **найпростіший** (або ж первинний сегмент) **ланцюжок** включає двох учасників: *виробництво харчової сировини та переробку, випуск і безпосередню реалізацію харчової продукції*;

б) **повний ланцюг** – не менше п'яти-шести учасників: *виробництво – транспортування – переробка – зберігання – транспортування – збут*. Стосовно нього можна проводити різні варіанти оптимізації, а саме: об'єднання, укрупнення, виокремлення, поділ. Тут ідеться про операції стосовно агропродовольчих ланцюгів у рамках агрохолдингів, але вони повністю відносяться і до первинного сегмента – його акторів»¹³¹.

Отже, важливо показати сутність суб'єктних відносин у первинному сегменті – між продуцентами продовольчої сировини і підприємствами, які здійснюють заготівлю, переробку, випуск, а за можливості – і реалізацію кінцевої продукції. В умовах, коли між виробниками готових продуктів (або підприємствами-інтеграторами) фактично нерідко ведеться безкомпромісна боротьба за сировинні зони, об'єктом їхніх інтересів стає окреме господарство, а суб'єктом – його власник. У цьому відношенні розширення зон впливу функціонуючих агроланцюгів відбуватиметься за рахунок приєднання до них у різних формах (напрямку чи через кооперативи) нових акторів, а підвищення їх ефективності – шляхом удосконалення суб'єктних відносин на основі пошуку взаємоприйнятних рішень з будь-яких питань, пов'язаних із підготовкою до весняно-польового сезону, проведенням посівних робіт, доглядом за посівами, збиранням нового врожаю, транспортуванням і передачею на зберігання чи перероблення. Можливі варіанти вирішення цих питань доцільно розглянути на прикладах функціонування діючих агроланцюгів (табл. 3.19) з тим, щоб набутий досвід слугував підставою і позитивним прикладом для залучення нових суб'єктів господарювання (вони ж – актори).

¹³¹ Крисанов Д. Ф., Варченко О. М. Агропродовольчі ланцюги: ключові проблеми створення і розбудови. *Економіка і прогнозування*. 2017. №1. С. 75-76.

Таблиця 3.19

**Напрями, сутність, масштаби і результати співпраці
(інтеграції) акторів з підприємствами-інтеграторами
в агропродовольчих ланцюгах***

Основні стадії агрохарчового виробництва	Основні види робіт, які виконує підприємство-інтегратор (п.-і.)	Сутність співпраці підприємства-інтегратора (п.-і.) з акторами	Види і масштаб ефекту співпраці	Результати співпраці для підприємницької діяльності акторів
1	2	3	4	5
1. Зернові, зернобобові та круп'яні культури				
Підготовчий етап до весняно-польових робіт	Закупівля насіннєвого матеріалу, агродобрив, засобів захисту рослин (ЗЗР), мікродобрив, пально-мастильних та ремонтних матеріалів	Оптова закупівля потрібних акторам матеріальних ресурсів підприємством-інтегратором (п.-і.)	Знижки цін на ресурси пропорційно об'єму закупок та залежно від строків і сезону	Економія прямих затрат від 5-6% - залежно від контингенту партнерів та площі оброблюваних угідь
Посівні роботи	Дискування, оранка, культивация полів	Спільне використання передових технологій посіву	Скорочення витрат на механізовані роботи	Зниження фінансових і трудових затрат, дотримання строків сівби
	Сівба насіння			
Догляд за посівами	Підживлення мінеральними добривами	Сучасні технології внесення добрив	Обґрунтований вибір типу добрив, норм і строків та механізмів їх внесення	Економія добрив 10-30%, приріст урожаю, визначення економічних порогів шкідливості шкідників та хвороб
	Обстеження на зараження шкідниками і хворобами	Послуги агрохімічної лабораторії п.-і.		
	Боротьба з шкідниками, бур'янами і хворобами	Обприскування посівів ЗЗР	Поширюється на площу підживлених, оброблених і обстежених посівів	Приріст урожаю унаслідок загинів шкідників і бур'янів та лікування хвороб
	Визначення стану зрілості посівів	Спільне використання агрохімічної лабораторії п.-і.		Встановлення оптимальних строків збирання врожаю
Збирання врожаю	Скошування стиглих посівів у валки	Послуги зі збирання врожаю тимчасово вільною технікою, які надає п.-і.	Поширюється на площу посівів, на яких працювала збиральна техніка	Збереження врожаю унаслідок дотримання оптимальних строків його збирання
	Підбирання та обмолот валків			
	Пряме комбайнування			

Продовження табл. 3.19

Транспортування і зберігання	Транспортування від комбайна	Спільне використання транспорту, зерносушильної і складської техніки	Поширюється на використання транспорту, зерносушильної і складської техніки	Зниження собівартості очищеного зерна і круп'яних культур
	Вентиляція, сушіння та очищення зерна і круп'яних культур			
	Транспортування зерна та круп'яних культур на склад	Спільне використання транспорту, елеваторів, складів	Поширюється на транспортні і елеваторні послуги	Економія на транспортних і елеваторних послугах
Виробництво готових продуктів	Помол зерна на борошно	Використання помольної техніки і силосів для зберігання борошна	Поширюється на помольні послуги і послуги зберігання борошна	Створення додаткової вартості при помолі зерна та випіканні хліба і хлібобулочних виробів
	Складування і зберігання борошна			
	Випікання хліба і хлібобулочних виробів	Спорудження хлібопекарських печей	Поширюється на хлібобечення	Створення додаткової вартості при виробництві та фасуванні круп
	Виробництво та фасування круп'яних культур	Створення діляниць для виробництва та фасування круп	Поширюється на процеси і обсяги виробництва та фасування круп	
Реалізація харчових продуктів	Реалізація хліба і хлібобулочних виробів	Організація торгової мережі при п.-і. та у населених пунктах, які знаходяться в зоні впливу агрохолдингу	Поширюється на реалізацію хліба і хлібобулочних виробів та фасованих круп'яних культур	Створення додаткової вартості при реалізації хліба і хлібобулочних виробів та фасованих круп'яних культур
	Реалізація фасованих круп'яних культур			
1. Молочне і м'ясне скотарство				
а). Виробництво сирого молока і молочних виробів				
Виробництво сирого молока	Випасання корів на громадських пасовищах	Формування стада, організація випасання та доїння корів	Поширюється на поголів'я корів і чисельність залучених акторів	Економія фінансових ресурсів і трудових затрат
	Видоювання молока			
	Збирання і зберігання молока в танках-охолоджувачах	Формування транспортних партій сирого молока та їх відправка на молокозавод	Поширюється на поголів'я корів і обсяги відправленого на завод сирого молока	Зниження собівартості сирого молока та отримання коштів за передане сире молоко на завод
Транспортування молока на завод				

Продовження табл. 3.19

Виробництво і реалізація молочних виробів	Виробництво молочних виробів	Створення цехів по виробництву молочних виробів	Поширюється на обсяги реалізації молочних виробів	Створення додаткової вартості при реалізації молочних виробів і отримання додаткових коштів
	Реалізація молочних виробів	Організація торгової мережі		
б). Виробництво м'ясної сировини і м'ясних виробів				
Вирощування м'ясного поголів'я	Випасання худоби на громадських пасовищах	Формування стада та його випасання	Поширюється на поголів'я худоби, число акторів	Економія фінансових ресурсів і трудових затрат
	Відгодівля худоби за інтенсивною технологією	Концентровані та грубі корми, силос, сінаж, жом, мінеральні добавки	Поширюється на поголів'я худоби, яке поставлено на відгодівлю	Економія фінансових та кормових ресурсів і трудових затрат
	Передача худоби на забійно-санітарні пункти та її забій	Ветеринарно-санітарний огляд стану здоров'я худоби	Поширюється на поголів'я худоби, число акторів	Зниження собівартості виробництва м'яса та отримання коштів за передачу на забій худобу
Виробництво і реалізація м'ясних виробів	Виробництво м'ясних виробів	Створення цехів по виробництву м'ясних виробів	Поширюється на обсяги реалізації м'ясних виробів	Створення додаткової вартості при реалізації м'ясних виробів і отримання додаткових коштів
	Реалізація м'ясних виробів	Організація торгової мережі		

*Узагальнено та систематизовано по: Силивончик Алла. Товстий і тонкий. Чому Кернел, Астарта, A.G.R. Group вирішили кооперуватись з фермерами? URL: <https://latifundist.com/blog/read/2849-tovstij-i-tonkij-pro-kooperatsiyu-agroholdingiv-ta-fermeriv>; Ткаченко Костянтин. KADORR Agro готова інвестувати \$200 млн.0 в агробізнес в найближчі 5 років – Александр Алахин. URL: <https://latifundist.com/spetsproekt/687-kadorr-agro-gotova-investirovat-200-mln-v-agrobiznes-v-blizhajshie-5-let--aleksandr-alehin>; Герасименко Сергей. Трансформація Open Agribusiness, или Как Kernel стал опорой аграриев. URL: <https://latifundist.com/interview/553-transformatsiya-open-agribusiness-ili-kak-kernel-stal-oporoj-agrarijev>; Есин Илья. Интегрированная система управления растениеводством. URL: <https://latifundist.com/spetsproekt/310-innoagro-integriruvannaya-sistema-upravleniya-rastenievodstvom>; Ткаченко Костянтин, Родак Наталія. Гендиректор Данон Україна: Модель «вирощування зерна та виробництва молока» в умовах війни стала збитковою. URL: https://latifundist.com/interview/625-gendirektor-danon-ukrayina-nam-vidomo-pro-sprobu-okupatsijnoyi-vladi-zapustiti-zavod-v-hersoni?utm_source=latifundist&utm_medium=branding; Система техніко-технологічного забезпечення виробництва продукції рослинництва/за ред. В.В. Адамчука, М.І. Грицишина. Київ.: Аграр. наука, 2012. 416 с.

У табл. 3.19 узагальнено практичні результати функціонування діючих агроланцюгів, які були сформовані агропромхолдингами на основі участі в них власних виробничих підрозділів аграрного і переробно-харчового спрямування, а в подальшому – активного залучення до них економічно самостійних сільськогосподарських підприємств, фермерських та особистих селянських господарств, а також господарств населення, які не ввійшли в дві останні групи. Сутність співпраці або інтеграції полягає в тому, що підприємство-інтегратор (у таблиці воно позначено, як п.-і.) бере на себе частину виробничих, господарських та інших функцій, які йому вдається оперативніше, якісніше (і з меншими витратами) виконувати, ніж кожному учаснику (актору) самостійно. Чим більший контингент залучених господарств до виробничих відносин з підприємством – інтегратором, тим дешевше послуги останнього будуть коштувати для нових акторів. Економічні відносини між ними побудовані на взаємовигідних інтересах, реалізація яких дає позитивні результати для обох сторін, зокрема:

а) підприємство-інтегратор постійно нарощує чисельність учасників (власників господарств – фермерських, особистих селянських, населення, яких ми називаємо акторами) і, залежно від розмірів земельних ділянок, або веде всі справи з кожним суб'єктом господарювання одноосібно або формує об'єднання, якщо вони проживають у межах одного населеного пункту чи його частини, і з виборним керівництвом формує перелік господарських робіт, що належить йому виконати протягом календарного року чи виробничого сезону. «Одних підштовхує до цього бажання завантажити власну інфраструктуру (вагони, термінали, елеватори), наростити вал зерна. Інших – отримання більшої знижки завдяки об'ємним закупівлям технічних ресурсів. Деякі буквально «виросшують» для себе фермерів, щоб забезпечити постачання якісної сировини для переробки»¹³²;

б) суб'єкти господарської діяльності (актори) вбачають свій виробничий і економічний інтерес в передачі, насамперед, склад-

¹³² Силивончик Алла. Товстий і тонкий. Чому Кернел, Астарта, А.G.R. Group вирішили кооперуватись з фермерами? URL: <https://latifundist.com/blog/read/2849-tovstij-i-tonkij-pro-kooperatsiyu-agroholdingiv-ta-fermeriv>.

них і працезатратних видів робіт або робіт, які не забезпечені власними матеріальними ресурсами і необхідною технікою, підприємству-інтегратору. Однак це лише початок взаємної співпраці, але більш суттєві результати пов'язані з реалізацією йому зібраного врожаю та його подальшим проходженням згідно із технологією отримання кінцевого харчового продукту. Тут найбільші прибутки утворюються в результаті поглибленої переробки продовольчої сировини і випуску готової продукції, а також організації власної торговельної мережі для її реалізації. Ця ідея (зазначимо – не нова) але поки не отримала суттєвого поширення на практиці. Коли ж готова харчова продукція надходить на зарубіжні ринки, то обов'язковою умовою має бути її відповідність європейським нормативам безпечності та якості, адже тоді додаткова вартість помітно збільшується.

З метою сприяння розвитку співпраці з підприємством-інтегратором, створюють різні структури, які першими оприлюднюють конкретні пропозиції акторам щодо їх участі у різних спільних проектах і програмах. Зазначимо, що вже набули значний практичний досвід такі структури як партнерський проект Open Agribusiness Kernel (беруть участь 39 партнерів і обробляють 114 тис. га землі), кооператив Ukrainian Agro Connection Компанії A.G.R. Group, Центр партнерської взаємодії (ЦПВ) агропромхолдингу «Астарта-Київ» (надає послуги та ресурси сільгоспвиробникам на всіх етапах виробничого циклу, створений для співпраці з агровиробниками та трейдерами) та ін. _

Зокрема, ЦПВ¹³³ агропромхолдингу «Астарта-Київ» на постійній основі працює із сільгоспвиробниками вже більше двадцяти років. Починали із співпраці з господарствами, які вирощували цукровий буряк. А з розширенням сфер діяльності агропромхолдингу розвивали і співпрацю з фермерами в інших сферах, як комерційних так і соціальних. Сьогодні холдинг взаємодіє з іншими аграріями в межах так званої агропромислової екосистеми «Астарта». Центр від імені компанії пропонує форвардні програми за-

¹³³ Експерти озвучили переваги, які отримують аграрії від співпраці з агрохолдингами. URL: <https://latifundist.com/novosti/58006-eksperti-ozvuchili-perevagiyaki-otrimuyut-agrariyi-vid-spivpratsi-z-agroholdingami>.

купівель, засоби захисту рослин, елеваторні послуги (партнерська програма лояльності), лабораторні дослідження, страховий захист, інноваційні IT-рішення для цифровізації бізнес-процесів, автоматизації процесів планування й управління агробізнесом, тощо. При цьому актори не несуть додаткових витрат на утримання офісу, менеджерів, юристів, бухгалтерію і т.д.

Особливо відчутно переваги тісної і вигідної співпраці із такими партнерськими структурами відчули не тільки власні підрозділи, але й невеликі сусідські господарства. На їхню думку, «Центр партнерської взаємодії – рука допомоги і підтримки для дрібних сільгоспвиробників. Потужні фермерські господарства мають склади, зерносушарки і прилади для очистки зерна. А невеликі підприємства змушені продавати врожай одразу після збору. «Астарта-Київ» допомагає їм отримати посівний матеріал, добрива та паливо на вигідних умовах... «Астарта-Київ» розбудувала зручну й прозору платформу, де всі учасники мають прибуток і рівні права. Злагоджена робота партнерів – шлях до успішного й соціально відповідального бізнесу... Аграрії переконані у перспективності проекту – розширення спектру послуг ЦПВ закріпить формулу успішної кооперації структурних підприємств та сільгоспвиробників»¹³⁴. Для нього (ЦПВ) *невеликі сусідські господарства є партнерами, а не клієнтами.*

Ще один переконливий приклад того, яку вигоду можна отримати від співпраці кооперативу фермерів (як юридичної особи) з іншими господарствами, але за умови, що актор має у своєму розпорядженні значний земельний клин. Зокрема, «від принципу спільних закупівель відштовхувались у кооперативі United Farmers (більш відомий під назвою «Озеро», зареєстрований у 2018 р.), співзасновником якого є одна з компаній, що входить до холдингу АТК (Аграрна технологічна компанія) у Житомирській області. Як вказано на сайті кооперативу, господарства з земельним банком від 1000 га завдяки спільним замовленням можуть отримати ціну на насіння та ЗЗР на 6% меншу, ніж якби вони за-

¹³⁴ Центр партнерської взаємодії «Астарті-Київ» в дії: як Скороходівський елеватор допомагає фермерським господарствам та агрофірмам. URL: <https://poltava.to/project/6562/>.

купували ці засоби самостійно. Крім транспорту, елеваторів, складів, члени кооперативу також мають можливість користуватися послугами агрохімічної лабораторії «Агротест» Наразі в кооперативі більше 30 зареєстрованих членів, що сумарно обробляють більше 600 тис. га землі»¹³⁵.

Акцентуємо увагу на тому, що проведення спільних закупівель і надання можливості користуватися розгалуженою виробничою інфраструктурою - це лише частина послуг агрохолдингів, які вони надають через власні підрозділи. Це надзвичайно важливо для невеликих господарств, але залежно від виду аграрної продукції, що тут вирощується, також поступово посилюється їхній інтерес до наступних етапів, зокрема: зберігання і перероблення сільськогосподарської сировини, виробництва готової харчової продукції та її реалізації. Необхідно чітко розуміти, що *клієнти продають* свій вирощений товар агрохолдингу, а *партнери «супроводжують»* свою сільськогосподарську продукцію до моменту перетворення в кінцеву продукцію, але в кращому випадку – до її реалізації споживачам, і лише потім відбувається остаточний розрахунок між підприємством-інтегратором та суб'єктами господарювання. Саме на останніх етапах, унаслідок проведення поглибленої переробки продовольчої сировини, і досягається найбільший приріст додаткової вартості. У цьому разі частка реального вкладу невеликих господарств у досягнення спільного кінцевого результату, який знаходить своє визнання у реалізації споживачам готової харчової продукції, відчутно зростає.

Зазначимо, що в галузях рослинництва відносини між підприємством-інтегратором та акторами носять спорадичний характер. За Академічним тлумачним словником, *спорадичний* – який здійснюється, відбувається, виконується час від часу, не постійно, який не має рівномірності; нерегулярний. Це пов'язано з тим, що процес виробництва продукції займає тривалий період, а отримання продовольчої сировини відбувається на дуже короткому проміжку часу, тобто під час збирання достиглого врожаю. Тому економічні відносини

¹³⁵ Силивончик Алла. Товстий і тонкий. Чому Кернел, Астарта, A.G.R. Group вирішили кооперуватись з фермерами? URL: <https://latifundist.com/blog/read/2849-tovstij-i-tonkij-pro-kooperatsiyu-agroholdingiv-ta-fermeriv>.

між вказаними контрагентами закріплюються угодами на папері, а на практиці – здійснюються по мірі виробничої необхідності та реальних можливостей щодо їх реалізації за згодою обох сторін.

Виробництво сировини тваринного походження має відчутні особливості. Тварини вимагають постійного щоденного і навіть цілодобового догляду, але отримання від них продукції відбувається по-різному:

- *молока* – щоденне 2-3-разове доїння корів та накопичення і зберігання сирого молока в танках-охолоджувачах у пунктах прийому молока чи в господарствах, а вже звідси періодично, залежно від обсягів, воно забирається спеціалізованим автотранспортом на молокопереробні потужності;

- *тварини на м'ясо* – залежно від віку, типу тварин та вгодованості періодично, через 6 – 12 місяців після постановки на відгодівлю або залежно від сезону чи підвищення попиту на м'ясну продукцію, їх передають із господарств чи спеціалізованих відгодівельних підрозділів на м'ясопереробні потужності. Отже, організація і здійснення процесу акумуляції сировини тваринного походження на низовому рівні *теоретично й потенційно* може значно відрізнятись і набувати таких форм:

а) створення сімейних молочних ферм (СМФ), формування господарствами, які утримують корів у власних кооперативів з виробництва молока – сировини та реалізації молокопереробним підприємствам;

б) організації (за усною домовленістю власників) спільного випасання худоби на громадських пасовищах та/або організація дорощування, вирощування та відгодівлі тварин із 4–6-місячного віку (телят, м'ясних корів, бугайців, вибракуваних тварин) із залученням промислових можливостей суміжників (чи на власній базі агрохолдингів) щодо виробництва й постачання грубих, соковитих та концентрованих кормів. Худоба, відгодована за інтенсивною технологією, за участю сільськогосподарського кооперативу м'ясного напрямку передається/реалізується на м'ясопереробні потужності.

Проект «Сімейні молочні ферми»¹³⁶ реалізується за підтримки Швейцарії в рамках швейцарсько-української програми «Розвиток

¹³⁶ Сімейні молочні ферми. URL: <https://smf.org.ua/>.

торгівлі з вищою доданою вартістю в органічному та молочному секторах України». Він впроваджується Дослідним інститутом органічного сільського господарства (FiBL, Швейцарія) у партнерстві із SAFOSO AG (Швейцарія), (Quality FOOD Trade Program, www.qftp.org). Проєкт розпочато у листопаді 2017 р. на Рівненщині, коли в с. Стора Мощаниця було створено першу сімейну ферму, де утримувалося 10 голів худоби. Проєкт з розвитку молочного тваринництва, що надає допомогу в організації діяльності сімейних молочних ферм і молочних кооперативів на їх основі реалізується кластером «Натуральне молоко», а також за підтримки ТОВ «УкрМілкІнвест». Він має всі перспективи стати одним із рушіїв розвитку сільської місцевості Західної України, маючи такі переваги:

розмір невеликих ферм на 10–50 корів дозволяє формувати принципово новий молочний бізнес і швидко нарощувати його;

проєкт розвиває малий бізнес, суміжні напрямки, які обслуговують молочні господарства, і надає можливість селянам здавати молоко за вигідною ціною;

проєкт підтримується ООН і урядами України та Швейцарії.

За останньою інформацією (лютий 2022 р.), в межах проєкту уже діють 160 сімейних молочних ферм, а близько десяти господарств знаходились у процесі будівництва. За 2021 р. кількість учасників зросла на 92 ферми, а регіонів присутності – до 11.

Отже, простежується ще один напрям вирішення проблеми призупинення зменшення поголів'я корів у індивідуальному секторі – шляхом допомоги господарствам у створенні таких ферм і на їх основі молочарських кооперативів. Чи може бути ця ідея плідною і сприяти розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на селі та розширенню і зміцненню агропродовольчих ланцюгів?

Проведені у 2019 р. статистичні обстеження засвідчили, що за 2018 рік кількість діючих сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (СОК) зросла на 125 од. Із 735 діючих СОК¹³⁷: молочарських – 186 (+44), з обробітку землі та збирання врожаю –

¹³⁷ В Україні зростає кількість обслуговуючих кооперативів, – Віктор Шеремета. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/v-ukrayini-zrostaye-kilkist-obslugovuyuchih-kooperativiv-viktor-sheremeta>.

162 (+16), м'ясних – 35 (-16), плодоовочевих – 113 (+34), зернових – 41 (+1) та з надання інших послуг – 198(+46). З метою розвитку малого та середнього бізнесу на селі, у т. ч. фермерства та сільськогосподарської кооперації, постановою Уряду України від 24.10.2018 р. № 911 було внесено зміни до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств, а саме - фінансова підтримка надається¹³⁸:

2) сільськогосподарському з обслуговуючими функціями кооперативу:

молочарського, м'ясного напрямів, до складу якого входять не менше 20 членів, серед яких повинно бути одне і більше фермерських господарств, а інші – фізичні особи, у власності та/або користуванні кожної з яких перебувають землі сільськогосподарського призначення та за наявності тварин, ідентифікованих і зареєстрованих відповідно до законодавства;

плодово-ягідного, овочевого напрямів, а також із заготівлі та переробки дикорослих ягід, грибів і рослин, до складу якого входять не менш як 7 членів, серед яких повинно бути одне і більше фермерських господарств, а інші – фізичні особи, у власності та/або користуванні кожної з яких перебувають не більше 100 га земель сільськогосподарського призначення.

Таким чином, крім чіткого визначення, яким виробничим напрямом сільськогосподарського кооперативу з обслуговуючими функціями надається фінансова підтримка, передбачено також базові умови, при дотриманні яких кооператив може претендувати на неї. Ключова умова – у такого кооперативу має бути членом один або більше фермерських господарств, тобто юридична особа, і навколо нього/них будуть групуватися фізичні особи, в такій загальній кількості : для тваринницьких напрямів – не менше 20 членів, для рослинницьких напрямів - не менше 7 членів. Отже, сільськогосподарський кооператив вважатиметься юридичною

¹³⁸ Про внесення змін до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств. Постанова Кабінету Міністрів України від 24.10.2018р. № 911. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/911-2018-%D0%BF#Text>.

особою, і в такому разі сімейна молочна ферма, як член, може входити до складу молочарського кооперативу. Власне така ферма може перебувати у різному статусі: як фізична особа-підприємець без реєстрації, як фермерське господарство (юридична особа), як фізична особа-підприємець з реєстрацією.

Сімейні молочні ферми можуть брати участь у створенні молочарського кооперативу (не менш як троє засновників на добровільних засадах) або ж вступати до нього як самостійний член. Тоді згідно з прийнятою класифікацією¹³⁹, це буде до **кооператив першого рівня (або первинний)**. Проведений авторами цієї публікації глибокий та критичний аналіз ситуації з розвитком сільськогосподарської кооперації в нашій та інших країнах дав змогу узагальнити її проблеми та розкрити причини кризи молочарських кооперативів в Україні.

Серед ключових причин, зокрема, слід назвати низькі доходи власників невеликих молочних ферм незважаючи на значні обсяги молочної сировини, що виробляються в індивідуальному секторі¹⁴⁰ (протягом 2018–2021 рр. вони зменшилися на 18,4% – до 5961,4 тис. т, а його частка у 2021 р. становила 68,3%), небезпечні умови роботи, постійне пристосування до добового режиму життя тварин, робота на сімейній фермі без вихідних, відчуття низької соціальної захищеності, нестабільні ціни на корми для худоби і непередбачувані роздрібні ціни на сире молоко та молочні продукти вироблені вручну. В останні роки важливого значення набула боротьба з економічними наслідками, пов'язаними з COVID-19, постійне зменшення продуктивної худоби, дефіцит природних ресурсів і кредитних, знань і досвіду спільної роботи та ін. У таких умовах досить складно знизити собівартість молока й забезпечити його оперативну доставку в пункти охолодження та на молочні заводи. Однак після вирішення питання щодо витрат виробництва та групових продажів, українські кооператори можуть зіткнутися з про-

¹³⁹ Bezus R. M., Burtak S. H., Kriuchko L. S., Dubrova N. P. Premises and prospects for organising and developing secondary and tertiary producers' cooperatives in Ukraine: the case of dairy service cooperatives. *Економіка АПК*. 2020. № 11. С. 90-98.

¹⁴⁰ Виробництво продукції тваринництва за видами у 2018-2021 рр. (попередні дані). URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/sg/vpt/arh_vpt2021_u.html.

блемами податкового і соціального законодавства, питаннями розвитку інфраструктури села, що впливають на швидкість постачання молока тощо. Крім того, малий виробник або ж спілка таких виробників завжди будуть конкурувати з сільськогосподарськими підприємствами і навіть холдинговими компаніями. Захист прав і ділові інтереси є істотними причинами для спонукання українських виробників молока до співпраці. В Україні близько 10% кооперативів є членами вторинних кооперативів (спілок). Найбільша спілка налічує 40 кооперативів, з них 4 – молочні, а до 8 обстежених спілок були включені 75 сільськогосподарських кооперативів, причому загальна кількість дійсних молочарських кооперативів у цих союзах становить 27 членів¹⁴¹ – третину.

Отже, регіональні (поширюються на одну або кілька областей) та місцеві *спілки*, які об'єднують первинні сільськогосподарські кооперативи, є *кооперативами другого (вторинного) рівня*. Передусім вони повинні вирішувати економічні питання, з – поміж яких варто виділити найважливіші: захист прав та інтересів молочарських кооперативів, надання консультаційних, дорадчих, освітніх та адвокатських послуг, покращання умов ведення бізнесу для зростання та отримання більшого прибутку, поліпшення взаємодії учасників молочного бізнесу й організації сільськогосподарського виробництва та ін. Вторинні кооперативи є бізнес-організаціями. Світовий досвід переконує, що вони спрямовані у своїй діяльності на маркетинг, переробку або торгівлю продукцією, отримання переваг на переговорах і частки ринку та ін.

Кооперативом третього (третинного) рівня є кооператив, члени якого є вторинними кооперативами. Його головне завдання вбачається в допомозі фермерам і кооперативам у вирішенні таких актуальних проблем, як обмежувальне законодавство, підтримці проведення надважливої для агротоваровиробників земельної реформи. Кооперативи третього рівня можуть впливати на ринкові умови, збільшити фінансування або надати субсидії для малих молочних фермерів. Якісно нова хвиля співпраці заснована на

¹⁴¹ R. M. Bezus, S. H. Burtak, L. S. Kriuchko, N. P. Dubrova. Premises and prospects for organising and developing secondary and tertiary producers' cooperatives in Ukraine: the case of dairy service cooperatives. *Економіка АПК*. 2020. № 11. С. 93-94.

ефективній взаємодії між усіма зацікавленими акторами, якими є фермери, кооперативи, споживачі, заводи, дистриб'ютори і уряд з метою розроблення, реєстрації та чіткого дотримання і виконання сучасного законодавства.

Як правило, перелічені та інші питання формують необхідні передумови для їх розв'язання, мобілізації зусиль зацікавлених суб'єктів господарювання, над їх вирішенням постійно працює спілка національного рівня - Національна спілка сільськогосподарських кооперативів України. У процесі пошуку цієї організації одержано відповідь, що такий станом на 29. 07.2022 р. суб'єкт не перебуває в процесі ліквідації. За оцінками науковців, **молочна кооперація в Україні нині перебуває на другому рівні.**

Значно гірша ситуація в сільськогосподарських кооперативів м'ясного напрямку: в обстежуваному році практично третину із діючих кооперативних структур знято з реєстрації, а їх кількість (налічувалося 35 суб'єктів) була у п'ять разів менше, ніж молочарських. Зменшуються обсяги реалізації на забій сільськогосподарських тварин (у живій вазі) в індивідуальному секторі¹⁴² – за 2018-2021 рр. на 13,2% (до 1075,4 тис. т), а його частка в загальному виробництві знизилася до 31,7%. Фактично **стагнація у м'ясній кооперації змінилася тенденцією глибокого занепаду і її стан оцінюється як** первинний рівень.

Отже, не надто активний розвиток сільськогосподарської кооперації в аграрному секторі України по одних напрямках поєднується із стагнацією і навіть занепадом (ліквідацією кооперативів) по інших. Сільськогосподарська продукція, значна частина якої б мала надходити на переробку, включно із господарств населення, залишається у сільського населення і використовується не за призначенням. Головна причина – низька щільність діючої мережі (кооперативи і спілки) сільськогосподарської кооперації, як сполучної ланки між господарствами населення і потужностями переробно-харчової індустрії, та ключової – серед акторів агропродовольчих ланцюгів. Вирішення цієї проблеми можливе за умови активної допомоги держави не тільки у фінансовому й організа-

¹⁴² Виробництво продукції тваринництва за видами у 2018–2021 рр. (попередні дані). URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/sg/vpt/arh_vpt2021_u.html.

ційному відношенні, але й у формуванні та розбудові сучасної нормативно-правової бази із залученням кращого досвіду у цій сфері європейських країн та його впровадженням у вітчизняну практику. Це, у свою чергу, сприятиме активній розбудові агропродовольчих ланцюгів.

Військові дії на Сході, Півночі й Півдні України внесли дезорганізацію в сільськогосподарське виробництво більш ніж на третині оброблюваних земель та призвели до значних втрат аграрної продукції. З деокупацією тимчасово захоплених територій розгортається відродження економіки країни та потенціалу аграрного сектору і питання активізації розвитку сільськогосподарської кооперації стане однією із важливих складових цього процесу. Але важливо визначити пріоритетні напрями і сектори та розкрити приховані резерви, включення яких і забезпечить її вихід на новий рівень.

РОЗДІЛ IV

ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВ ХАРЧОВОЇ ІНДУСТРІЇ В УМОВАХ АКТИВІЗАЦІЇ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

*4.1. Форми господарювання і види діяльності
в харчовій індустрії*

4.2. Сучасні аспекти розвитку підприємств харчової індустрії

*4.3. Нормативно-правове забезпечення і ефективність
господарської діяльності підприємств харчової індустрії*

*4.4. Посилення ролі підприємств харчової індустрії
в зовнішньоекономічній діяльності аграрного бізнесу*

4.1. Форми господарювання і види діяльності в харчовій індустрії

Ключовою ланкою в агропродовольчому ланцюзі виступають підприємства харчової промисловості, які забезпечують перероблення продовольчої сировини, що надходить від сільськогосподарських виробників, та виробництво готових харчових продуктів, які реалізують у торговельну мережу або ж відправляють на експорт. Харчова і переробна промисловість України пройшла дуже складний шлях в умовах переходу від планово-директивної системи розвитку народного господарства до соціально орієнтованої моделі ринкової економіки. У процесі реформування на перехідному етапі виникали нові її різновиди, що сприяло появі нових організаційно-правових форм підприємницької діяльності та організаційно-виробничих форм господарювання. Згідно із результатами досліджень академіка НААН М. П. Сичевського, було виділено кілька етапів реформування відносин власності в переробно-харчовій промисловості України (табл. 4.1).

Зазначимо, що ключовою умовою інституційної трансформації переробно-харчової промисловості було роздержавлення та приватизація власності підприємств трудовими колективами, а також

передача у власність сільськогосподарським виробникам 51% акцій приватизованих харчових і переробних підприємств. Як зазначає М. П. Сичевський, з одного боку, це зумовило високий ступінь монополізації харчової промисловості (особливо в тютюновій, пивоварній галузі, у виробництві соків і безалкогольних напоїв), а з іншого – спричинило відсутність дієвої зацікавленості сільгоспвиробників у забезпеченні належної якості продовольчої сировини¹⁴³.

Таблиця 4.1

Основні етапи реформування відносин власності в харчовій промисловості незалежної України* та входження підприємств АПК у глобальні ринки

№	Етап	Характеристика етапу
1	2	3
1	Перехідний період (1992–1995 рр.)	<i>Структура власності, %:</i> державна – 88,6; колективна – 8,7; кооперативів із виробництва товарів та надання послуг – 1,5; власність громадян – 1,2
2	1995–1999 рр.	Відповідно до Декрету Кабінету Міністрів України та Закону України «Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі» від 17.05.1995 р. 90% державних підприємств харчової промисловості було перетворено в акціонерні товариства і, в першу чергу, підприємства зі швидким оборотом капіталу (пивоварна, безалкогольна)
3	1999–2002 рр.	Повна приватизація олієжирової, тютюнової, кондитерської, пиво- безалкогольної, молочноконсервної, макаронної галузей, зернопереробних підприємств та підприємств корпорації «Дитяче харчування». До кінця 2002 р. в державному секторі залишалося не більше 3% підприємств
4	2002–2005 рр.	Завершення перебудови інституційної структури харчових підприємств та організацій і глобалізація приватної власності . Домінування приватної форми власності (понад 90%)
5	2005–2014 рр.	Посилення конкуренції на ринку. Залучення іноземного капіталу. Впровадження механізмів корпоративної соціальної відповідальності

¹⁴³ Сичевський М. П. Харчова промисловість у системі продовольчої безпеки держави. Київ: Аграрна наука, 2017. С. 9.

Продовження табл. 4.1

6	З 2014 р. і донині	Реформування процесу стандартизації і сертифікації продукції, адаптація до вимог світових стандартів, зокрема Європейського Союзу
7	Заключний період: впровадження техно-регуляторних і вете-ринарно-санітарних вимог в АПК України (з 2012 р. і дотепер)	Впровадження НАССР та постійно діючих процедур, що базуються на принципах і вимогах НАССР, на підприємствах і в господарствах продо-вольчого комплексу, збільшення контингенту учасників (понад 200 суб'єктів підприємницької діяльності на початок 2021 р.) й обсягів експорту продукції АПК (27,7 млрд. дол. США в 2021 р.) та інтеграція суб'єктів агробізнесу (162 СПД на кінець 2021 р.) до внутрішнього ринку країни Європейського Союзу

* Доповнено та адаптовано з використанням джерела: Сичевський М.П. Харчова промисловість як основа продовольчої безпеки та розвитку держави. Київ: Аграрна наука, 2019. С. 64.

Отже, трансформаційний, або перехідний, період розпочався орієнтовно із середини 1990-их і продовжувався до початку 2000-их років, про що може свідчити систематизація організаційно-правових форм господарської діяльності підприємств, оприлюднена наприкінці 1994 р. в ДК 002-94¹⁴⁴. Зазначимо, що у 2-й варіант класифікатора вносилися необхідні зміни, тобто фіксувалися зрушення, з урахуванням яких сформовано табл. 4.2.

Таблиця 4.2

Генезис класифікацій організаційно-правових форм господарювання*

Найменування показників	Класифікація організаційно-правових форм господарювання (коротка назва: ДК 002-94; ДК 002:2004; КОПФГ)
1	2
1. Історія виникнення	Державний класифікатор ДК 002-94 «Класифікація організаційно-правових форм господарювання»
- набуття чинності	Затверджено і введено в дію наказом Державного комітету України по стандартизації, метрології та сертифікації від 22.11.1994р. № 288. Чинний з 01.01.1995 р.
- скасування чинності	Наказ Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28.05.2004 р. № 97. Скасовано класифікацію організаційно-правових форм господарювання з 01.06.2004 р.
2. На заміну ДК 002-94	Державний класифікатор ДК 002:2004 «Класифікація організаційно-правових форм господарювання»

¹⁴⁴ Державний класифікатор ДК 002-94 "Класифікація організаційно-правових форм господарювання". Затверджено наказом Держстандарту України від 22.11.1994 р. № 288. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/klasf/nac_kls/op_dk002_2016.htm.

Продовження табл. 4.2

- набуття чинності	Наказ Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28.05.2004 № 97. Затверджено із наданням чинності з 1 червня 2004 р. із наступними змінами:
- зміни	№ 1 – наказ Держспоживстандарту України від 30.05.2005 р. № 133; № 2 – наказ Держспоживстандарту України від 05.11.2007 р. № 297; № 3 – наказ Держспоживстандарту України від 27.04.2009 р. № 167; поправка - наказ Держспоживстандарту України від 25.09.2009 р. № 342; № 4 - наказ Мінекономрозвитку України від 19.06.2015 р. № 615; № 5 - наказ Мінекономрозвитку від 23.02.2017 р. № 260; № 6 - наказ Мінекономрозвитку від 23.11.2018 р. № 1749.
3. Організація з ведення	Державна служба статистики України (департамент статистичної інфраструктури)
4. Об'єкт класифікації	Визначені чинним законодавством організаційно-правові форми юридичних осіб, їх відокремлених підрозділів: філій, представництв, а також фізичних осіб-підприємців, які не мають статусу юридичної особи.
5. Короткий опис; сфера застосування	КОПФГ призначений для використання органами державного управління та іншими користувачами для обліку, збирання й оброблення статистичної та адміністративної інформації, аналізу та узагальнення результатів економічної діяльності суб'єктів господарської (зокрема підприємницької) діяльності, ведення державних реєстрів: Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України (ЄДРПОУ) та Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців (ЄДР) тощо.

Адаптовано з використанням джерел: Державний класифікатор ДК 002-94 "Класифікація організаційно-правових форм господарювання". Затверджено наказом Державного комітету України по стандартизації, метрології та сертифікації від 22.11.1994 р. № 288. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/klasf/pas_kls/op_dk002_2016.htm; Державний класифікатор ДК 002:2004 «Класифікація організаційно-правових форм господарювання». Затверджено наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28.05.2004 р. №97. URL: zakononline.com.ua > show.

Зазначимо, що згідно із ДК 002:2004¹⁴⁵, організаційно-правова форма господарювання – це форма здійснювання господарської (зокрема підприємницької) діяльності з відповідною правовою основою, яка визначає характер відносин між засновниками (учасниками), режим майнової відповідальності по зобов'язаннях підприємства (організації), порядок створення, реорганізації, ліквідації, управління, розподілу одержаних прибутків, можливі джерела фінансування діяльності тощо. Виділяються такі основні організацій-

¹⁴⁵ Державний класифікатор ДК 002:2004 «Класифікація організаційно-правових форм господарювання». Затверджено наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28.05.2004 №97. URL: zakononline.com.ua > show.

но-правові форми господарювання: 1) Підприємства (15 підвидів, з них – 5 відмираючі, тобто нові не створюються і не реєструються); 2) Господарські товариства (АТ – відповідно 10 і 2); 3) Кооперативи (8 і 2); 4) Організації (установи, заклади), (9 і 2); 5) Об'єднання підприємств (юридичних осіб), (7 і 0); 6) Відокремлені Підрозділи без статусу юридичної особи (2 і 0); 7) Об'єднання громадян, профспілки, благодійні організації, та інші подібні організації (12 і 0); 8) Інші організаційно-правові форми (відповідно 9 і 1).

На заміну ДК 002:2004 було затверджено Статистичний класифікатор організаційних форм суб'єктів економіки (СКОФ), який набув чинності від 01.01.2015р. згідно з наказом Держстату України № 271 від 29.09.2014). СКОФ також втратив чинність з 01.07.2016 р., відповідно до наказу Держстату № 88 від 09.06.2016 р.). Це свідчить про те, що автоматично було відновлено чинність ДК 002:2004 Класифікація організаційно-правових форм господарювання (КОПФГ) з попередніми (№№ 1; 2; 3; 4) і наступними (№№ 5¹⁴⁶; 6¹⁴⁷) змінами.

Із внесенням вищезгаданих змін кількість організаційно-правових форм господарювання змінювалася, тобто скасовувалися застарілі, легалізувалися і набували чинності нові форми діяльності, а також уточнювалася їх сутність відповідно до нових законодавчих вимог. За визначенням Держспоживстандарту України¹⁴⁸ (2005 р.), основними статистичними одиницями в Україні є **підприємство** (юридична одиниця, яка завжди складається з однієї або більше місцевих одиниць) та **місцева одиниця** (підприємство або його частина, розташована у географічно визначеному місці і залежна тільки від одного підприємства), які ідентифікуються

¹⁴⁶ Про затвердження Зміни № 5 до національного класифікатора ДК 002:2004. Затверджено наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 23.02.2017р. № 260. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0260731-17#Text>.

¹⁴⁷ Про затвердження Зміни № 6 до національного класифікатора ДК 002:2004. Затверджено наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 23.11.2018 р. № 1749. URL: http://www.leonorm.lviv.ua/P/NL_DOC/2018/Nak1749.htm.

¹⁴⁸ Класифікація видів економічної діяльності ДК 009:2005. Прийнято наказом Держспоживстандарту України від 26.12.2005р № 375. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va375202-05#Text>. 3.1. Терміни та визначення: Статистичні одиниці.

в Єдиному державному реєстрі підприємств та організацій України (ЄДРПОУ). Розглядаючи виробництво у тому вигляді, у якому воно організовано, виділяють **одиницю за видом економічної діяльності (ОВЕД)**, яка об'єднує однорідну діяльність підприємства на рівні підкласу КВЕД і не ідентифікується в ЄДРПОУ окремо.

Зазначимо, що згідно з ДК 002:2004¹⁴⁹, основна статистична одиниця трактується наступним чином:

- **підприємство** – самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому Господарським кодексом та іншими законами. Залежно від форм власності виділяють приватне, колективне, комунальне, державне підприємство, підприємство із змішаною формою власності та спільне комунальне підприємство.

Стосовно харчової індустрії буде логічно вказати, що згідно з ДК 009:2010 вона об'єднує три розділи, а саме: 10 Виробництво харчових продуктів, 11 Виробництво напоїв, 12 Виробництво тютюнових виробів. Крім **підприємств** у ній, набули значного поширення такі об'єкти організаційно-правових форм господарювання¹⁵⁰:

філія – відокремлений підрозділ юридичної особи (структурний підрозділ, відділення та ін.), що розташований поза її місцезнаходженням та здійснює всі або частину її функцій. Філія не є юридичною особою;

підприємець-фізична особа – яка є громадянином України, іноземним громадянином, особою без громадянства, що здійснює підприємницьку діяльність. Громадянин визнається суб'єктом господарювання у разі здійснення ним підприємницької діяльності

¹⁴⁹ Державний класифікатор ДК 002:2004 «Класифікація організаційно-правових форм господарювання». Затверджено наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28.05.2004 р. № 97. URL: zakononline.com.ua > show.

¹⁵⁰ Державний класифікатор ДК 002:2004 «Класифікація організаційно-правових форм господарювання». Затверджено наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28.05.2004 №97. URL: zakononline.com.ua > show.

за умови державної реєстрації його як підприємця без статусу юридичної особи. Громадянин-підприємець відповідає за своїми зобов'язаннями усім своїм майном, на яке відповідно до закону може бути звернено стягнення;

господарські товариства – підприємства або інші суб'єкти господарювання, створені юридичними особами та (або) громадянами шляхом об'єднання їх майна і участі в підприємницькій діяльності товариства з метою одержання прибутку. Виокремлено кілька видів ГТ: акціонерне (відкрите, закрите, державне), товариство з обмеженою відповідальністю, товариство з додатковою відповідальністю, повне товариство, командитне товариство;

об'єднання підприємств (юридичних осіб) – господарська організація, утворена у складі двох або більше підприємств (юридичних осіб) з метою координації їх виробничої, наукової та іншої діяльності для вирішення спільних економічних та соціальних завдань. Об'єднання підприємств утворюються підприємствами на добровільних засадах або за рішенням органів, мають право утворювати об'єднання підприємств. В об'єднання підприємств можуть входити підприємства, утворені за законодавством інших держав, а підприємства України можуть входити в об'єднання підприємств, утворені на території інших держав. Крім однойменного ОП господарські об'єднання утворюються як асоціації, корпорації, консорціуми, концерни, холдингові компанії та інші ОП. Утворювалися й мало поширені об'єкти організаційно-правових форм господарювання (кооперативи тощо).

Важливо відзначити, що підприємства харчової і переробної промисловості у процесі роздержавлення та завершення приватизації майна трудовими колективами кардинально змінювалися, тобто створювалися юридично нові організації, що за назвою були ідентичні або близькі до своїх попередників. Водночас усі установчі документи оформлялися на нових власників, співвласників або акціонерів.

Але внутрішні організаційно-виробничі підрозділи (основні цехи й дільниці, інфраструктурні складові) з наявною матеріально-технічною базою і робочою силою підприємств, що технологічно забезпечували їх функціонування, не зазнавали змін і тільки з часом трансформувалися згідно із новими завданнями чи внаслідок

зниження завантаженості діючих потужностей. Реальним наслідком цього тренду стало відчутне зменшення кількості територіально відокремлених підрозділів, які були важливими складовими потужностей з перероблення продовольчої (первинної) сировини. Це сезонні заготівельні пункти буряку цукрового, пристанційні склади й ангари для напільного та силоси для вертикального зберігання зернових і олійних культур, відгодівельні пункти при цукрових, крохмальних, м'ясопереробних й інших заводах. Із згортанням виробництва первинної сировини та впровадженням сучасної аграрної логістики мережа заготівельно-виробничих підрозділів значно звузилася, однак виникли нові тренди, зокрема: пониження статусу молокопереробних підприємств до рівня заготівельних пунктів сирого молока, організація молочних кооперативів, створення мережі заготівельних цехів і забійних пунктів тощо. Вони могли створюватися як у результаті ініціативи окремих малих виробників чи об'єднань осіб, або ж з ініціативи переробно-харчових підприємств.

У процесі роздержавлення підприємств відчуження державного майна і передача трудовим колективам відбувалися методом ваучерної приватизації чи акціонування. Поряд із цим було передбачено продаж об'єктів приватизації на аукціоні, за конкурсом і на фондових біржах. У результаті приватизації власниками переважної більшості підприємств стали трудові колективи та вітчизняні акціонери, що придбали акції за власні кошти. З метою придбання у власність найбільш прибуткових переробно-харчових потужностей значну частину акцій на конкурсах і аукціонах викупили іноземні інвестори. Пізніше в різний спосіб було придбано залишок тих акцій, які знаходились у власності міноритарних акціонерів, а потужності набували статусу підприємств з іноземними інвестиціями. Це стосувалося підприємств тютюнової промисловості, потужностей з виробництва напоїв, рослинних олій, молочних продуктів та ін. Підприємства з іноземними інвестиціями перебувають у значно кращому економічному становищі, оскільки, як правило, вони є дочірніми компаніями транснаціональних продовольчих корпорацій. З одного боку, це спрощує шлях впровадження інновацій, що були розроблені й опрацьовані за кордоном, безпосередньо на вітчизняних підприємствах, а з іншого, – дозволяє використати това-

роповідну мережу і логістику материнської компанії для реалізації виробленої в Україні продукції за кордоном.

Показовим прикладом може бути Прилуцька тютюнова фабрика, на базі якої було засновано перше підприємство з іноземними інвестиціями в тютюновій промисловості України. У 1993 р. «Коллективне підприємство «Прилуцька тютюнова фабрика» і «В.А.Т. Індастріз пі.ел.сі.» підписали Установчий договір про створення акціонерного товариства закритого типу «А/Т Тютюнова компанія «В.А.Т. – Прилуки». Сукупно інвестиції компанії Бритіш Американ Тобакко в Прилуцьку тютюнову фабрику досягли понад 550 млн дол. США і дали змогу модернізувати обладнання, збудувати на місці старих виробничих потужностей нове сучасне високотехнологічне підприємство, що має тютюновий та сигаретний цехи, адміністративну будівлю, енергоцентр та склад готової продукції. На фабриці були впроваджені інтегровані системи управління виробництвом: ISO 9001 (управління якістю), ISO 14001 (екологічний менеджмент), OHSAS 18001 (менеджмент у сфері безпеки та охорони праці). Ця тютюнова компанія була визнана Найкращим Працедавцем Європи 2020 та Найкращим Працедавцем України 2020. Інвестиції компанії уможливили започаткувати випуск нової продукції та поліпшити умови праці понад 400 працівників фабрики. Компанія у своїй діяльності дотримується високих стандартів соціальної відповідальності та принципів об'єктивного й відповідального контролю за якістю і безпечністю продукції та сумлінної корпоративної поведінки. Усе це дозволило забезпечити динамічний розвиток тютюнового бізнесу. Портфель компанії налічує міжнародні марки KENT, Rothmans, Pall Mall, Vogue, Dunhill, Lucky Strike, Capri, а також національну марку «Прилуки Особливі». Продукція Бритіш Американ Тобакко Україна експортується до Білорусі, Вірменії, Грузії, Молдови, Азербайджану, Узбекистану, Польщі, Угорщини, Румунії, Хорватії та Нідерландів (для мережі Duty Free найбільших аеропортів світу)¹⁵¹. Доходи компанії¹⁵² зро-

¹⁵¹ Довідка про ВАТ Україна. Ключові факти про Бритіш Американ Тобакко Україна. URL: http://www.bat.ua/group/sites/BAT_ALAJQW.nsf/vwPagesWebLive/DOAGFM8Y.

стали протягом 2018–2021 рр.: відповідно 17985,7 млн грн, 18293,0, 19659,6, 21258,2 млн грн; прибуток до оподаткування становив 0,9 млн грн, 103,1, 55,2, 1269,2 млн грн; відрахування податкових платежів до бюджету склали: 390,8 млн грн, 294,9, 643,8, 1166,1 млн грн.

Варто зазначити, що більшість підприємств у процесі приватизації не отримали додаткових преференцій і тому розвивалися на існуючій матеріально-технічній базі та за власних незначних інвестиційних можливостей. Зауважимо, що статистика підприємств за організаційно-правовими формами ведеться лише на рівні окремих секцій або ж групи секцій, зокрема промисловості (В+С+Д+Е), тому виокремити з неї три розділи (10+11+12) «Виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів», тобто кожне восьме підприємство, неможливо і, напевно, не доцільно. На нашу думку, це пояснюється тією фактичною обставиною, що у процесі інтеграції технологічно пов'язаних суб'єктів підприємницької діяльності, що засновані на різних формах власності, уможлиблюється створення надзвичайно складних (або конгломеративних) організаційно-правових форм господарювання і форм власності, які поки що складно систематизувати.

У цьому контексті доречно вказати на первинні, або родові, форми власності, на основі яких створені і створюються організаційно-правові форми господарювання. Вперше в Україні право власності та форми власності¹⁵³ були законодавчо закріплені на початку 1991 року.: приватна, колективна, державна. Підкреслено, що всі форми власності є рівноправними.

Пізніше було розроблено та прийнято ДК 001-94 класифікатор форм власності, згідно з яким надано коди і виділено такі форми власності: 10 Приватна власність; 20 Колективна власність; 30 Державна власність (з виокремленням: 31 Загальнодержавна власність і 32 Комунальна власність); 40 Власність інших держав; 50 Власність міжнародних організацій та юридичних осіб інших

¹⁵² Річна звітність ТОВ «БРИТІШ АМЕРИКАН ТОБАККО СЕЙЛЗ ЕНД МАРКЕТИНГ УКРАЇНА» за 2019-2021 рр. URL: https://www.bat.ua/group/sites/BAT_ALAJQW.nsf/vwPagesWebLive/DOBQ7LSG?opendocument.

¹⁵³ Про власність. Закон України від 07.02.1991р. № 697-ХІІ. С.2, п. 4. Втра- тив чинність. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 20.

держав. Чинність вказаного класифікатора¹⁵⁴ скасовано 01.06.2004 р. і одночасно на його заміну введено ДК 001:2004. Цей класифікатор був чинним майже три роки (скасовано з 01.04.2007 р.). Це, на наше переконання, свідчить про те, що форми власності, прийняті за основу їх класифікації у 2004 р., набули сталого характеру й реально закріпилися у законодавчому і нормативному середовищі та у практичному відношенні.

У зв'язку із переходом на міжнародну системи обліку і статистики водночас було розроблено **класифікацію видів економічної діяльності (КВЕД)** на базі міжнародної статистичної класифікації видів діяльності Європейського Союзу. Перша редакція класифікатора ДК 009:96 була затверджена наказом від 22.10.1996 р. № 441 Державного комітету України по стандартизації, метрології і сертифікації. Разом із тим, перехід на міжнародну системи обліку і статистики спонукав до розроблення у 2005 р. другої редакції класифікатора, що позначався як ДК 009:2005, а у 2010 р. третьої редакції, що позначався як ДК 009:2010 класифікація видів економічної діяльності. Чинність класифікатора ДК 009:2010, після офіційного подовження чинності попереднього класифікатора ДК 009:2005 до 31.12.2013 р., була встановлена з 01.01.2014 р. і він діє дотепер.

Згідно із ДК 009:2010¹⁵⁵, об'єктами класифікації у КВЕД є види економічної діяльності юридичних осіб, відокремлених підрозділів юридичних осіб і фізичних осіб - підприємців (далі – суб'єкти), що їх на вищих рівнях класифікації групують у галузі.

Економічна діяльність – процес виробництва продукції (товарів і послуг), який здійснюють з використанням певних ресурсів: сировини, матеріалів, устаткування, робочої сили, технологічних

¹⁵⁴ Про затвердження національних стандартів України, державних класифікаторів України, національних змін до міждержавних стандартів, внесення зміни до наказу Держспоживстандарту України від 31 березня 2004 р. № 59 та скасування нормативних. Затверджено наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28.05.2004 р. № 97. URL: <https://dtki.com.ua/show/2cid0822.html>.

¹⁵⁵ Національний класифікатор України ДК 009:2010 Класифікація видів економічної діяльності. Затверджено наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 11.10.2010 р. № 457. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/56560__538719.

процесів тощо. Економічну діяльність характеризують витрати на виробництво, процес виробництва та випуск продукції.

Перероблення – технологічний процес, виконання якого змінює форму, властивості чи склад сировини, напівфабрикатів або, в окремих випадках, готової продукції, задля отримання нової продукції.

Основний вид економічної діяльності – визначальна ознака у формуванні та стратифікації сукупностей статистичних одиниць для проведення державних статистичних спостережень. Органи державної статистики розраховують основний вид економічної діяльності на підставі даних державних статистичних спостережень відповідно до статистичної методології за підсумками діяльності підприємств за рік. Основний серед декількох видів діяльності – це вид економічної діяльності суб'єкта, на який припадає найбільший внесок у валову додану вартість (або інший визначений критерій).

У вищезгаданому контексті доцільно ґрунтовніше проаналізувати переробно-харчову промисловість. Вона, з одного боку, є складовою частиною промисловості загалом, а з іншого, – основною частиною продовольчого комплексу, оскільки продукція первинного виробництва є сировиною для переробно-харчових галузей. Власне, у самій назві промисловості – виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів – у концентрованій формі узагальнено основні види економічної діяльності. Згідно із ДК 009:2010¹⁵⁶, харчова промисловість переробляє продукти рослинництва, тваринництва або рибальства в харчові продукти та напої для споживання людьми чи тваринами, включаючи також виробництво різних проміжних продуктів, що не є безпосередньо харчовими. Часто результат цієї діяльності – супутні продукти вищої або меншої цінності (наприклад, шкури як продукт боєнь або макуха, як продукт олійного виробництва).

¹⁵⁶ Національний класифікатор України ДК 009:2010 Класифікація видів економічної діяльності. Затверджено наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 11.10.2010р. № 457. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/56560__538719.

Виробництво харчових продуктів групується за такими напрямками: виробництво м'ясної, рибної продукції, перероблення фруктів та овочів, виробництво жирів, молочної продукції, перероблення зерна, виробництво кормів для тварин, напоїв та інших харчових продуктів, виробів з тютюну. Виробництво може здійснюватися самостійно, а також на потребу третіх осіб, зокрема, приватний заїб худоби. Структурні зрушення унаслідок змін у демографії підприємств (народжені/померлі суб'єкти господарювання) в 2010-х роках. і в основних видах економічної діяльності наведено в табл. 4.3.

Таблиця 4.3

Динаміка суб'єктів господарювання по видах економічної діяльності*, одиниць

Коди і види діяльності	2010	2013	2014	2018	2019	2020	2020 до 2010=%
1	2	3	4	5	6	7	8
УСЬОГО	2183928	1722070	1932161	1839593	1941625	1973577	90,4
з них у ФОП	1805118	1328743	1591160	1483716	1561028	1599755	88,6
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство (А)	80321	71058	75660	76328	75450	73368	91,3
з них у ФОП	29655	21210	29648	25824	25211	23916	80,6
Промисловість (В+С+Д+Е)	151969	121244	131491	125859	130324	126337	83,1
з них у ФОП	104142	72114	89304	81434	82645	78531	75,5
Переробна промисловість (С)	143012	111901	123108	115949	118935	115133	80,4
з них у ФОП	101794	70502	87230	79087	80160	76076	74,6
Виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів (10+11+12)	17323	14773	15517	15544	16275	16222	93,7
з них у ФОП	10772	8366	9989	9829	10295	10199	94,4
Виробництво харчових продуктів (10)	15128	13769	14621	14681	15309	15189	100,4
з них у ФОП	9422	8156	9735	9533	9960	9857	104,6
Виробництво м'яса та м'ясопродуктів (10.1)	1907	1701	1768	1707	1726	1737	91,1
з них у ФОП	946	819	1018	932	944	951	100,5

Продовження табл. 4.3

Перероблення та консервування риби, ракоподібних і моллюсків (10.2)	521	481	443	416	421	417	80,0
з них у ФОП	259	224	250	243	246	230	88,8
Перероблення та консервування фруктів і овочів (10.3)	604	536	566	588	662	668	110,6
з них у ФОП	206	179	231	251	298	292	141,7
Виробництво олій та тваринних жирів (10.4)	1437	1391	1552	1521	1533	1418	98,7
з них у ФОП	1021	884	1081	894	845	748	73,3
Виробництво молочних продуктів (10.5)	650	641	655	709	730	734	112,9
з них у ФОП	201	174	254	308	318	340	169,2
Виробництво продуктів борошно-меліо-круп'яної промисловості, крохмалю та крохмальних продуктів (10.6)	1868	1707	1839	1604	1523	1468	78,6
з них у ФОП	1108	939	1182	922	857	810	73,2
Виробництво хліба, хлібобулочних і борошняних виробів (10.7)	5733	5027	5364	5302	5552	5442	94,9
з них у ФОП	4234	3665	4206	4227	4450	4373	103,3
Виробництво інших харчових продуктів (10.8)	1887	1765	1891	2281	2605	2766	146,6
з них у ФОП	1158	1002	1222	1480	1735	1850	159,8
Виробництво готових кормів для тварин (10.9)	521	520	543	553	557	540	103,6
з них у ФОП	289	250	291	276	267	263	91,0
Виробництво напоїв (11)	2183	993	887	844	941	996	45,6
з них у ФОП	1350	210	254	296	335	342	25,3
Виробництво тютюнових виробів (12)	12	11	9	19	25	31	258,3
з них у ФОП	0	0	0	0	0	0	-

*Складено і розраховано за: Кількість суб'єктів господарювання за видами економічної діяльності у 2010–2020 pp. URL: https://ukrstat.org/uk/operativ/menu/menu_u/sze_20.htm.

Навіть поверховий аналіз динаміки змін показників контингенту продуцентів по різних видах економічної діяльності свідчить про те, що зменшення кількості суб'єктів господарювання в харчовій індустрії було відносно нижчим, ніж по переробній промисловості, промисловості у цілому первинному виробництву (сільське, рибне та лісове господарство) і по 18 секціях (тобто, за винятком трьох секцій: **O**; **T**; **U**), або майже по усьому КВЕД 009:2010: відповідно за період 2010–2020 рр. (у %) 93,7; 80,4; 83,1; 91,3 та 90,4 (тобто, скоротилися відповідно на: 6,3; 19,6; 16,9; 8,7 та 9,6 в. п.). Ще більше різняться показники по групі малих підприємств (у %): відповідно 94,4; 74,6; 75,5; 80,6 та 88,6 (тобто, зменшилися на: 5,6; 25,4; 24,5; 19,4 та 11,4 в. п.). Наведене не лише про вищу стійкість переробно-харчових підприємств та господарств первинного виробництва (за винятком малих) щодо посилення мінливої турбулентності в зовнішніх і внутрішніх умовах, але й про їх значно вищу щільність і близькість до споживачів цієї продукції. Крім того, розкриваються існуючі передумови та реальні можливості щодо швидкої організації нових середніх і малих підприємницьких структур.

Водночас не все так однозначно безпосередньо у переробно-харчовій промисловості, а саме: по розділу 12 зафіксовано збільшення чисельності суб'єктів господарювання утричі (з 12 до 36 виробників тютюнових виробів), по розділу 11 – скорочення у 2,2 рази (до 996 суб'єктів по виробництву напоїв), з них малих – учетверо (до 342 од.), по розділу 10 – незначні зміни: збільшення на 0,4 в. п. (на 61 од. – до майже 15,2 тис.), але при цьому кількість малих підприємницьких структур збільшилася на 4,6% (на 435 од. – до майже 9,9 тис.). Приріст спостерігається по таких групах підприємств: 10.3 Перероблення та консервування фруктів і овочів (на 64 – до 668 од.); 10.5 Виробництво молочних продуктів (на 84 – до 734 од.), з них ФОП у 1,7 рази (на 139 – до 340 од.); 10.8 Виробництво інших харчових продуктів майже у півтора рази (на 879 – до 2766 од.), у т.ч. малих – на 692 (до 1850) од. В останній групі приріст чисельності суб'єктів господарювання спостерігався за такими класами: 10.82 Виробництво какао, шоколаду та цукрових кондитерських виробів (на 135 – до 357 од.); 10.83 Виробництво кави та чаю (на 149 – до 261 од.); 10.84 Виробництво

прянощів і приправ (на 41 – до 149 од.); 10.85 Виробництво готової їжі та страв (на 489 – до 1094 од.); 10.86 Виробництво дитячого харчування та дієтичних харчових продуктів (на 31 – до 87 од.); 10.89 Виробництво інших харчових продуктів, н.в.і.у. (на 89 – до 766 од.). Також спостерігався певний приріст у групі 10.9 Виробництво готових кормів для тварин (на 19 – до 540 од.).

Приріст чисельності суб'єктів господарювання був зумовлений як загальноекономічними трендами, так і галузевою специфікою, зокрема: збільшенням вирощування олійних культур, кооперацією виробників молока, – сировини розширенням традиційно діючого виробництва, започаткуванням нових секторів виробничої діяльності, відновленням на сучасному етапі та з використанням інноваційних технологій традиційних виробництв або/та переходу на випуск нових, але дуже популярних у споживачів і висококонкурентоспроможних різноманітних специфічних харчових продуктів і готової їжі та страв для тривалого зберігання. Причому останній клас (10.85 Виробництво готової їжі та страв) на 70% (на 489 од.) забезпечив приріст малих підприємств по групі 10.8 Виробництво інших харчових продуктів, тобто переважно ФОПів у 1,6 рази (збільшення на 692 од. – з 1158 до 1850 од.). Це можна пояснити тим, що виробництво готової їжі та страв можна організувати без високих стартових капітальних вкладень – навіть за місцем проживання.

Водночас, як суттєве, так і незначне скорочення виробництв за період 2010–2020 рр. спостерігалось в таких групах: 10.1 Виробництво м'яса та м'ясопродуктів (на 170 – до 1737 од.); 10.2 Перероблення та консервування риби, ракоподібних і молюсків (на 96 – до 417 од.); 10.4 Виробництво олії та тваринних жирів (на 19 – до 1418 од.); 10.6 Виробництво продуктів борошномельно-круп'яної промисловості, крохмалю та крохмальних продуктів (на 400 – до 1468 од.); 10.7 Виробництво хліба, хлібобулочних і борошняних виробів (на 291 – до 5442 од.). Причини певного згортання мережі перелічених переробно-харчових підприємств дуже різні, зокрема: самоліквідація низькоприбуткових і збиткових суб'єктів господарювання унаслідок загострення конкуренції та їх економічного занепаду, перехід на європейські стандарти якості й безпечності та неможливість частини підприємств вивести власне виробництво на

сучасний рівень вимог, загострення боротьби між переробно-харчовими підприємствами за сировинні ресурси тощо.

Поряд із розробленням класифікатора видів економічної діяльності постала потреба у диференціації підприємств за ключовими показниками економічної діяльності: чисельність працівників, балансова вартість основних засобів, обсяг валового доходу тощо. Водночас, з метою прискорення виходу з економічної кризи й активного впровадження ринкових реформ, держава почала приділяти підвищену увагу розвитку малого підприємництва. З цією метою почалося формування відповідної законодавчо-нормативної бази та запровадження механізмів підтримки суб'єктів малого підприємництва¹⁵⁷. До суб'єктів малого підприємництва віднесено (2000 р.) фізичні особи-підприємці (ФОП), зареєстровані як суб'єкти підприємницької діяльності (СПД), та юридичні особи-СПД, в яких середньооблікова чисельність працюючих за рік не перевищує 50 осіб а обсяг річного валового доходу не більше 70 млн гривень.

Пізніше (2008 р.) було внесено зміни в Господарський кодекс України і встановлено, що підприємства, залежно від кількості працюючих та обсягу валового доходу від реалізації продукції за рік, можуть бути віднесені до малих, середніх або великих підприємств¹⁵⁸. У контексті застосування спрощеної системи оподаткування суб'єктами малого підприємництва (2011 р.) було внесено відповідні зміни до Податкового кодексу України¹⁵⁹. З метою підтримки малого і середнього підприємництва (2012 р.) розроблено і прийнято у дію відповідний законодавчий акт¹⁶⁰, одним із

¹⁵⁷ Про державну підтримку малого підприємництва. Закон України від 19.10.2000 р. № 2063-III. Втрата чинності: підстава 4618-VI. *Офіційний вісник України*. 2000. № 46.

¹⁵⁸ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань регулювання підприємницької діяльності. Закон України від 18.09.2008 р. № 523-VI. *Офіційний вісник України*. 2008. № 76.

¹⁵⁹ Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо спрощеної системи оподаткування, обліку та звітності. Закон України від 04.11.2011 р. № 4014-VI. *Офіційний вісник України*. 2011. № 91.

¹⁶⁰ Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні. Закон України від 22.03.2012 р. №4618-VI. *Офіційний вісник України*. 2012. № 30.

пунктів якого стало доповнення статті 55 Господарського кодексу України. У ній, зокрема, зазначається: «Суб'єкти господарювання залежно від кількості працюючих та доходів від будь-якої діяльності за рік можуть належати до суб'єктів малого підприємництва, у тому числі до суб'єктів мікропідприємництва, середнього або великого підприємництва». З метою удосконалення деяких положень бухгалтерського обліку було внесено зміни до статті 2 Закону про бухгалтерський облік¹⁶¹, а саме: додано **класифікацію підприємств** (крім бюджетних установ). Тепер усі підприємства можуть належати до мікропідприємств, малих, середніх або великих підприємств. Отже, фактично наявні дві редакції класифікації підприємств, (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

**Ключові критерії і диференціація їх параметрів
для класифікації підприємств згідно з чинними
законодавчими актами***

За Законом України № 2164-УІІ	За ст. 55 Господарського кодексу України
1	2
Мікропідприємства	
<p>Мікропідприємствами є підприємства, показники яких на дату складання річної фінансової звітності за рік, що передує звітному, відповідають щонайменше двом з таких критеріїв**:</p> <ul style="list-style-type: none"> - балансова вартість активів — до 350 тис. євро; <li align="center">- чистий дохід від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) — до 700 тис. євро; - середня кількість працівників — до 10 осіб. 	<p>Суб'єктами мікропідприємництва є юридичні особи - суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 10 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 2 млн євро, визначену за середньорічним курсом НБУ</p>
Малі підприємства	
<p>Малими є підприємства, які не відповідають критеріям для мікропідприємств та показники яких на дату складання річної фінансової звітності за рік, що передує звітному, відповідають щонайменше двом з таких критеріїв:</p> <ul style="list-style-type: none"> - балансова вартість активів — до 4 млн. євро; <li align="center">- чистий дохід від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) — до 8 млн. євро; - середня кількість працівників — до 50 осіб. 	<p>Суб'єктами малого підприємництва є: юридичні особи - суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 млн. євро, визначену за середньорічним курсом НБУ</p>

¹⁶¹ Про внесення змін до Закону України "Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні" щодо удосконалення деяких положень. Закон України від 05.10.2017р. №2164-VІІІ. *Офіційний вісник України*. 2017. № 88.

Продовження табл. 4.4

Великі підприємства	
<p>Великими є підприємства, які не відповідають критеріям для середніх підприємств та показники на дату складання річної фінансової звітності за рік, що передує звітному, відповідають щонайменше двом з таких критеріїв:</p> <ul style="list-style-type: none"> - балансова вартість активів — понад 20 млн євро; - чистий дохід від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) — понад 40 млн євро; - середня кількість працівників — понад 250 осіб. 	<p>Суб'єктами великого підприємництва є юридичні особи - суб'єкти господарювання будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) перевищує 250 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності перевищує суму, еквівалентну 50 млн євро, визначену за середньорічним курсом НБУ</p>
Середні підприємства	
<p>Середніми є підприємства, які не відповідають критеріям для малих підприємств та показники яких на дату складання річної фінансової звітності за рік, що передує звітному, відповідають щонайменше двом з таких критеріїв:</p> <ul style="list-style-type: none"> - балансова вартість активів — до 20 млн євро; - чистий дохід від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) — до 40 млн євро; - середня кількість працівників — до 250 осіб. 	<p>Інші суб'єкти господарювання належать до суб'єктів середнього підприємництва</p>

* Джерело: Класифікація підприємств за Законом № 2164-VII (з 1 січня 2018 р.). URL: <https://news.dtkn.ua/accounting/individual-transactions/45835>.

** Для визначення відповідності критеріям, зазначеним в євро, застосовується офіційний курс гривні щодо іноземних валют (середній за період), розрахований на підставі курсів Національного банку України, що встановлювались для євро протягом відповідного року.

При цьому встановлено **два зауваження:**

- 1) новоутворені підприємства під час визначення відповідності критеріям застосовують показники на дату складання річної фінансової звітності. Тобто у першому звітному періоді (яким вважається рік з дати початку створення підприємства до 31 грудня) нові підприємства вперше визначатимуть, до якої категорії вони належать, за результатами власної діяльності в такому році;
- 2) якщо підприємство однієї з наведених категорій за показниками річної фінансової звітності протягом двох років поспіль не відповідає наведеним критеріям, воно відноситься до відповідної категорії підприємств. Отже, передбачено можливість автоматичного переходу з однієї категорії підприємств до іншої. Але такий перехід можливий протягом двох років – тобто, наприклад, якщо в одному році велике підприємство відповідає критеріям середнього, статус середнього підприємства воно отримає лише в наступному звітному році, якщо воно відповідатиме критеріям середнього підприємства за показниками фінансової звітності такого року.

Зазначимо, що згідно із Законом України № 2164-VIII передбачено набір із трьох індикаторів і детальніше визначені їх параметри, а також передбачено умови переходу від однієї категорії до

іншої і це спрощує використання його основних положень на практиці. Щодо неузгодженості параметрів по окремих показниках, то базовими вважаються ті із них, які законодавчо були встановлені пізніше, тобто згідно із Законом про бухгалтерський облік. Отже, сформувався ще один підхід до класифікації суб'єктів господарювання за економічними показниками залежно від їх кількісних значень (табл. 4.5).

Таблиця 4.5

Динаміка і структура діючих суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємства за видами економічної діяльності*: «виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів», од.

Види економічної діяльності та їх коди	Роки, % (2018 до 2010)	Кількість діючих суб'єктів господарювання (усього та за групами підприємства)								
		Суб'єктів підприємства (СП) за групами:					З них фізичні особи-підприємці (ФОП) за групами:			
		усього СП	у тому числі:				усього ФОП	у тому числі:		
			великого	середнього	малого	з них мікро-		середнього	малого	з них мікро-
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
УСЬОГО (по 18 секцій КВЕД 009:2010, за винятком трьох секцій: О; Т; У)	2010	2183928	586	21343	2161999	2093688	1805118	360	1804758	1793243
	2020	1973577	512	17946	1955119	1898902	1599755	344	1599411	1591031
	%	90,4	87,4	84,1	90,4	90,7	88,6	95,6	88,6	88,7
Сільське господарство, рибне господарство та лісове господарство (А)	2010	80321	13	3445	76863	72421	29655	5	29650	29449
	2020	73368	36	2137	71195	65753	23916	3	23913	23711
	%	91,3	276,9	62,0	92,6	90,8	80,6	60,0	80,7	80,5
Промисловість (В+С+Д+Е) 5229+121128	2010	151969	347	6168	145454	133443	104142	61	104081	102668
	2020	126357	243	4986	121128	110470	78531	68	78463	77391
	%	83,1	70,0	80,8	83,3	82,8	75,4	111,5	75,4	75,4
Переробна промисловість (С)	2010	143012	224	4968	137820	127465	101794	60	101734	100344
	2020	115133	164	3972	110997	102121	76076	67	76009	74960
	%	80,5	73,2	79,9	80,5	80,1	74,7	111,7	74,7	74,7
Виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів (10+11+12)	2010	17323	58	1338	15927	13915	10772	38	10734	10193
	2020	16222	71	1039	15112	13513	10199	38	10161	9788
	%	93,6	122,4	77,6	94,9	97,1	94,7	100,0	94,7	96,0
Виробництво харчових продуктів (10)	2010	15128	44	1141	13943	12180	9422	32	9390	8919
	2020	15190	54	938	14198	13513	10199	38	10161	9788
	%	100,4	122,7	82,2	101,8	110,9	108,2	118,7	108,2	109,7
Виробництво м'яса та м'ясопродуктів (10.1)	2010	1907	9	178	1720	1413	946	7	939	871
	2020	1737	13	130	1594	1337	951	7	944	889
	%	91,1	144,4	73,0	92,7	94,6	100,5	100,0	100,5	102,0
Перероблення та консервування риби, ракоподібних і молюсків (10.2)	2010	521	0	42	479	393	259	2	257	242
	2020	417	1	31	385	336	230	0	230	217
	%	80,0	-	73,8	80,4	85,5	88,8	-	89,5	89,7
Перероблення та консервування фруктів і овочів (10.3)	2010	604	3	65	536	432	206	1	205	196
	2020	668	2	56	610	522	292	1	291	285
	%	110,6	66,7	86,1	113,8	120,8	141,7	100,0	141,9	145,4

Продовження табл. 4.5

Виробництво олій та тваринних жирів (10.4)	2010	1437	7	67	1363	1265	1021	1	1020	996
	2020	1418	11	110	1297	1185	748	2	746	732
	%	98,7	157,1	164,1	95,1	93,7	73,2	200,0	73,1	73,5
Виробництво молочних продуктів (10.5)	2010	650	10	187	453	378	201	1	200	192
	2020	734	11	119	604	521	340	1	339	329
	%	112,9	110,0	63,6	133,3	137,8	169,1	100,0	169,5	171,3
Виробництво продуктів борошно-мельно-круп'яної промисловості, крохмалю та крохмальних продуктів (10.6)	2010	1888	0	96	1772	1613	1108	1	1107	1087
	2020	1468	2	76	1390	1249	810	0	810	796
	%	77,8	-	79,2	78,4	77,4	73,1	-	73,1	73,2
Виробництво хліба, хлібобулочних і борошняних виробів (10.7)	2010	5733	5	309	5419	4715	4234	17	4217	3934
	2020	5442	1	241	5200	4757	4373	23	4350	4150
	%	94,9	20,0	78,0	96,0	100,9	103,3	135,3	103,1	105,5
Виробництво інших харчових продуктів (10.8)	2010	1887	8	158	1721	1538	1158	2	1156	1119
	2020	2766	12	138	2616	2396	1850	2	1848	1799
	%	146,6	150,0	87,3	152,0	155,8	159,7	100,0	159,9	160,7
Виробництво готових кормів для тварин (10.9)	2010	521	2	39	480	433	289	0	289	285
	2020	540	1	37	502	431	263	1	262	257
	%	103,6	50,0	94,8	104,5	99,5	91,0	-	90,6	90,1
Виробництво напоїв (11)	2010	2183	10	196	1977	1729	1350	6	1344	1274
	2020	996	12	98	886	756	342	1	341	334
	%	45,6	120,0	50,0	44,8	43,7	25,3	16,7	25,4	26,2
Виробництво паливних виробів (12)	2010	12	4	1	7	6	0	0	0	0
	2020	36	5	3	28	23	0	0	0	0
	%	300,0	125,0	300,0	400,0	383,3	-	-	-	-

*Складено і розраховано за: Кількість діючих суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємства за видами економічної діяльності у 2010-2020 роках. URL: https://ukrstat.org/uk/operativ/menu/menu_u/sze_20.htm; Діяльність суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємства. 2020. Стат. збірник. Київ: Держстат. 2021. С. 55–58.

Варто акцентувати увагу на тому, що структура діючих суб'єктів господарювання диференціюється за параметрами, які позначають, з одного боку, вихідні передумови будь-якого виробництва, а з іншого, – результати діяльності суб'єктів підприємства за певний календарний рік. Щодо балансових активів підприємств, то вони мають наступні дві складові:

а) вартість основних засобів – це початкова вартість придбаного капіталу за відрахуванням нагромадженої суми зносу, тобто залишкова вартість. До них відносяться основні фонди, придбане, але невстановлене обладнання і техніка, довгострокові біологічні активи, незавершені капітальні інвестиції, довгострокові фінансові інвестиції, інші необоротні активи;

б) вартість оборотних активів (ресурсів) – це сума вартостей матеріалів (запасів), дебіторської заборгованості, наданих позик

(короткострокових фінансових вкладень), грошових коштів (готівкових і безготівкових).

Чистий дохід підприємств визначається як різниця між виручкою грошових коштів від реалізації продукції та затратами на її виробництво¹⁶².

Середня чисельність працівників визначається згідно з Інструкцією № 286¹⁶³.

Наведені за 2010–2020 рр. статистичні дані (див. табл. 4.5) свідчать про зрушення в демографії підприємств не лише по вертикалі (за означений період), але й по горизонталі (як у структурі за групами підприємництва, так і підприємствами-юридичними особами і фізичними особами-підприємцями). Аналіз показав, що найбільш стабільною в умовах постійної економічної турбулентності виявилися група великого підприємництва (приріст на 4 суб'єктів господарювання – до 62 од.), а серед ФОП – група середнього підприємництва (приріст на 16 підприємців – до 54 од.). Така ж тенденція спостерігається, за незначним винятком (класи 10.3 та 10.7), майже по усій переробно-харчовій промисловості.

Систематизація чинних підходів щодо класифікації підприємств за різними ключовими характеристиками свідчить про те, що впроваджуються європейські принципи систематизації та угруповання підприємств. І в результаті вдалося досягти зіставності показників стану й діяльності вітчизняних підприємств з європейськими, що сприяло формуванню відповідних висновків і пропозицій, спрямованих на забезпечення їх стабілізації та покращання.

¹⁶² Финотчетность - 2019 для малых и микропредприятий. URL: https://buhgalter.online24.net.ua/buhgalterskaya_novost/finotchetnost-2019-dlya-malyh-i-mikropredpriyatiy.

¹⁶³ Інструкція зі статистики кількості працівників. Затверджено наказом Державного комітету статистики України від 28.09.2005 № 286. *Офіційний вісник України*. 2005. № 48.

4.2. Сучасні аспекти розвитку підприємств харчової індустрії

Нинішній етап розвитку центральної ланки (агро-) продовольчого комплексу – переробно-харчової промисловості – можна вважати доволі складним і суперечливим, але з чіткою проєвропейською орієнтацією. Складність розвитку, на нашу думку, зумовлена низкою важливих обставин, а саме: одні з них пов'язані із затяжним характером переходу від застарілої пострадянської моделі функціонування підприємств харчової індустрії на основі домінуючої ролі в економічних відносинах та технологічних зв'язках із господарствами первинного виробництва; інші – з необхідністю активізації зусиль, спрямованих на подолання відсталості й системних вад і проблем нинішньої аграрної економіки та забезпечення її інтеграції до внутрішнього ринку Європейського Союзу. Тому доцільно хоча б схематично розкрити основні етапи розвитку переробно-харчової промисловості, оскільки значна частина застарілих проблем і викликів перейшли у спадок, набули нових видозмін, але й дотепер є актуальними.

На нашу думку, точкою відліку при виділенні цих етапів мають стати аграрні кризи або ж, за доцільності, міжкризові періоди. До кризових необхідно віднести практично усі 1990-ті, 2008-2009, 2014-2015 та 2020-2022 роки. Зазначимо, що аграрні кризи слідують за фінансово-економічними кризами, однак за часовими межами не збігаються з ними і, з огляду на, галузеву специфіку виробництва, можуть бути як коротшими, так і зміщеними відповідно початку і закінчення глобальних кризових трансформацій. Якщо розглядати аграрну кризу 1990-их років, то вона була зумовлена докорінною руйнацією планово-адміністративної моделі економіки, проведенням аграрної і земельної реформ у сільському господарстві й роздержавленням власності в переробній і харчовій промисловості. У цьому зв'язку для об'єктивної характеристики зазначеного періоду часто вживають термін «трансформаційний спад».

Отже, для оцінювання тенденцій розвитку переробно-харчової промисловості (або ж промисловості з виробництва харчової продукції, напоїв і тютюнових виробів) приймаємо такі укрупнені (за

кінцем попереднього слідує початок наступного міжкризового періоду) етапи: I етап (або ж період трансформаційного спаду) – 1990–1999 рр., а також співмірні за рівнем спаду з останнім роком попередні 1997–1998 рр.; II етап – 2000–2009 рр.; III етап – 2010–2015 рр.; IV етап – 2016–2021 рр. (табл. 4.6).

Зазначимо, що спад обсягів виробництва харчової продукції у 2013 р. до 95,0%, порівняно з попереднім роком, на нашу думку, значною мірою був спричинений зменшенням валового збору продукції сільського господарства у 2012 р. до 95,5% порівняно з попереднім роком. Наведені показники між собою досить тісно корелюють. Індекс випуску продукції харчової продукції, який у 1990 р. в статистиці прийнято за 100%, у кризові роки становив:

у 1997 р. лише 38,4%, але в 1998 р. тривав ще більший спад – 37,4%, і лише в наступному 1999 році. індекс продукції було зафіксовано на дещо вищому рівні – 39,2%¹⁶⁴, тобто, всі ці три роки – це фактично справжнє «дно трансформаційного спаду»;

у 2009 р. – 108,1% (але порівняно з попереднім 2008 роком. – 94,0%);

у 2015 р. – 95,2% (але порівняно з попереднім 2014 роком – 89,1%);

у 2020 р. – 105,0% (порівняно з попереднім – 99,2%)¹⁶⁵ (табл. 4.7).

¹⁶⁴ Розраховано за: Статистичний щорічник України за 1998 рік/Держкомстат України. К.: Техніка, 1999. С. 138; Статистичний щорічник України за 2000 рік/Держкомстат України. К.: Техніка, 2001. С. 126

¹⁶⁵ Огляд економічної активності (підсумки 2020 року). URL: <https://www.me.gov.ua › Documents › Download.PDF>

Таблиця 4.6

Динаміка зрушень у міжкризові періоди та періоди підйому по переробно-харчовій промисловості України*

	Одиниця виміру	1995**	1998	2000***	2009	2015	2018	2019	2020	Міжкризові періоди:		Підйом:
		«трасформційний спад»	«дно спаду або кризи»	«ЗКГНГ /КВЕД»	«дно кризи»	«дно кризи»	«дно ійм»	«дно ійм»	«стагнація і спад»	2009 до 1998, в %, в. п., разів	2015 до 2009, в %, в. п., разів	2020 до 2015, в %, в. п., разів
Підприємства (за виключенням ФОП), з них:	<i>од.</i>	3846	7929	9190/8866	7159	5502	5715	5980	6023	90,3	76,8	109,4
- великих і середніх	<i>од.</i>	2636	3013	2509/2488	1673	1016	1047	1084	1072	55,5	60,7	105,5
- малих	<i>од.</i>	1210	4916	6681/6378	5486	4486	4668	4896	4951	111,5	81,8	110,3
Основні засоби (залишкова вартість мат. актив)	<i>млн грн</i>	20052	20040	21038	72946	82476	107130	151039	161061	у 4,1 р. б.	184,7	195,2
- зношеність ОЗ	%	43,4	43,3	42,2	44,0	51,3	48,3	42,1	49,1	+0,7	+7,3	-2,2
Працівники , з них на:	<i>тис. осіб</i>	635,0	680,8	608,1	467,5	319,5	321,5	319,5	313,7	68,7	68,3	98,1
- великих і середніх	<i>тис. осіб</i>	613,8	615,5	532,6	419,7	284,3	285,3	288,6	281,1	68,2	67,7	98,8
- малих підприємствах	<i>тис. осіб</i>	21,2	65,3	75,5	47,8	35,2	36,2	30,9	32,6	73,2	73,6	92,6
Капітальні інвестиції	<i>млн грн.</i>	808	904	1815	10458	14405	30747	30823	29023	у 11,5 р. б.	137,7	201,4
Прямі інвестиції (сумарно з 1992 р.)	<i>млн дол. США</i>	108,4	605,3	807,8	1837,2	2426,0	2858,8	X*****	X*****	у 3 р. б.	132,0	н/д
Випуск продукції , в % від 1990 р. (за 100%)	%	48,0	37,4	46,0	108,1	95,2	107,0	107,2	105,0	+70,7	-12,9	+9,8
- до попереднього року	%	78,7	97,4	117,3	94,0	89,3	98,7	103,3	99,2	-	-	-
Інноваційна продукція	%	н/д	0****	8,5	4,0	1,3	1,0	к/с	к/с	+ 4,0	- 2,7	к/с

* Складено і розраховано за даними Держстату України; к/с – дані не оприлюднюються через конфіденційності статистичної інформації.

** У 1990 р. харчова промисловість України налічувала 1532 підприємства; у 1991 р. – 2146 потужностей, а також 130 малих підприємств. У борошномельно-крупу'яній та комбікормовій промисловості нараховувалося 215 виробництв; у 1996 р. вони об'єднували 242 підприємства (без малих виробників), у 1999 р. – 306, у 2000 р. – 270 суб'єктів господарювання-юридичних осіб. Оскром вряховувалися потужності легкої промисловості по первинній обробці різних культур. У 1999 р. налічувалося 70 підприємств (з них проходили: первинну обробку льону – 34, луб'яних культур – 6, вовни – 2, шовкоткальне – 1, виробництво натуральних шкір – 27)*****.

*** Згідно з галузевою кваліфікацією ЗКГНГ у 2000 р. харчова і переробна промисловість об'єднувала 9190 підприємств, а за КВЕД – 8866, з них великих і середніх – відповідно 2509 і 2488, а малих – 6681 і 6378. Решта показників у таблиці у цьому стовбці відносяться до КВЕД і незначно відрізняються від показників за ЗКГНГ.

**** Міністерство харчової промисловості України: частка інноваційної продукції в 1997 р. становила 17,6%, в 1998 р. – 0%, але за три (1996–1998) роки – 13,8%.

***** З 2020 р. звітність по прямим інвестиціям (ПІ) передали від Держстату України до Національного банку (НБУ), але інформація щодо ПІ по видах економічної діяльності відсутня. Певне уявлення про надходження ПІ в Україну дають такі дані: 2018 р. – 2355 млн дол., 2019 р. – 3058 млн дол., 2020 р. – «» 872 млн дол. У зв'язку з переглядом НБУ даних щодо ПІ за період 2015–2019 рр. вони неактуальні. З 1 кв. 2020 р. єдиним відповідальним за поширення даних про ПІ є НБУ.

***** Крисанов Д. Ф. Економіко-екологічні проблеми харчової промисловості України. Київ: Ін-т економіки НАН України, 2002. С. 48.

Таблиця 4.7

**Динаміка виробництва продукції та ефективності
аграрного сектору економіки України* за 2010–2020 рр.,
валова продукція та індекс продукції за 1990 р. - 100%**

Ко-ди	Показ-ники	Роки											
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	
01	ВП, %	68,9	82,6	79,0	89,4	92,6	88,2	93,8	91,7	99,2	100,6	90,4	
	До попе-реднього року, %	98,6	120,2	96,1	113,6	102,2	95,2	106,3	97,8	108,2	101,4	89,9	
	Р., %	ОД	24,4	24,7	22,8	11,7	21,4	43,0	33,6	23,2	18,9	19,8	19,1
	ВД	17,4	19,3	16,3	8,3	9,2	30,4	25,6	16,5	14,2	16,6	14,0	
	Пр. під-ства, %	69,6	83,5	76,8	80,3	84,9	88,9	88,4	86,7	86,7	83,4	82,7	
10+11+12	Інд. П, %	111,6	110,9	112,7	106,9	109,5	95,2	101,3	108,6	107,0	107,2	105,0	
	До попе-реднього року, %	103,7	102,9	101,0	95,0	102,5	89,1	107,4	106,3	98,7	103,3	99,2	
	Р., %	ОД	4,5	4,2	6,4	6,1	5,1	3,0	2,8	5,1	4,9	5,1	5,3
	ВД	0,9	0,8	2,5	2,3	-4,5	-3,3	-1,3	1,4	2,3	3,6	0,7	
	Пр. під-ства, %	60,3	59,5	61,7	62,9	62,4	72,3	71,1	69,6	70,5	71,3	69,1	

*Складено за матеріалами статистичних збірників за відповідні роки.

Умовні позначення: ВП – валова продукція сільського господарства (код розділу 01 згідно з КВЕД-2010); Р. - рентабельність: ОД – операційної діяльності; ВД – всієї діяльності; Інд. П – індекс продукції промисловості по виробництву харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів (коди розділів 10+11+12 згідно КВЕД-2010); Пр. під-ства – прибуткові підприємства.

Операційна діяльність – це основна діяльність підприємства, яка пов'язана з виробництвом і реалізацією продукції (робіт, послуг), забезпечує основну частку доходу і є головною метою створення підприємства.

Уся діяльність – будь-яка діяльність, в тому числі підприємницька, пов'язана з виробництвом, обміном та переробкою матеріальних і нематеріальних благ, що виступають у формі товару. Господарська діяльність включає як виробничу діяльність, у процесі якої виробляється продукція, вибори народного споживання та інші матеріальні цінності, та невиробничу діяльність, пов'язану з виконанням різних видів робіт, у тому числі науково-дослідних, надання послуг, результати яких відчужуються як товар.

Ще більш ускладнена ситуація сформувалася із розвитком та виробництвом різних видів продукції переробно-харчової промисловості. Оскільки одні галузі (види економічної діяльності) функціонують у тісному технологічному зв'язку з первинним виробництвом (молоко- і м'ясопереробна), інші – зорієнтовані на сезон-

ний збір врожаю (цукрова, плодоовочеконсервна, виноробна), а ще інші, шляхом заготівлі та зберігання значних запасів сільськогосподарської сировини (олієпереробна, борошномельно-круп'яна) можуть на тривалий період часу забезпечити роботу власних потужностей, то відбувається накладання, зміщення і навіть перенесення за межі календарного року результатів господарювання у поточному періоді. Таким чином, виробництво харчової продукції, напоїв і тютюнових виробів – це інтегральний показник, що у пропорційному відношенні акумулює (об'єднує, синтезує) та відображає результати господарювання суб'єктів підприємництва в усіх видах економічної діяльності за певний календарний період року. Відповідно аграрна криза має дві складові – кризу сільського господарства і кризу переробно-харчової (агро)промисловості – які не завжди і не скрізь між собою корелюють.

Щодо *I etany*, то це надзвичайно складний період, коли фактично без попередньої підготовки національна економіка, яка ще перебувала на підйомі, була переорієнтована на перехід до ринкової моделі господарювання. У продовольчому комплексі для збереження і зміцнення технологічних зв'язків між продуцентами сільськогосподарської продукції та її переробниками планувалося частину акцій приватизованих підприємств харчової промисловості передати виробникам продовольчої сировини. Однак через непослідовне проведення реформ така пропозиція фактично була знівельована. Це сталося через виникнення великої низки причин, найважливіша – стрімкий спад виробництва продовольчої сировини¹⁶⁶: у 1995 р. валова продукція сільського господарства становила 65% від 1990 р., у 1998 р. – 52,2%, з них сільськогосподарські підприємства, які поставляли сировину на переробні потужності – відповідно по роках 49,9% і 32,6% (у т. ч. рослинництва – 57,3% і 40,2%, тваринництва – 39,3% і 21,5%). Це виявилось наслідком надто стрімкого переходу продовольчого комплексу на ринкову модель господарювання.

¹⁶⁶ Валова продукція сільського господарство України (у постійних цінах 2010 р.). Стат. збірник 1990–2010. К.: Держстат, 2012. С. 6.

Реформи і приватизація в продовольчому комплексі супроводжувалися гіперінфляцією, знеціненням коштів на рахунках підприємств і господарств, затримками із проведенням платежів між суб'єктами господарювання, розривом та згортанням усталених господарських зв'язків між виробниками як у межах України, так і на пострадянському просторі тощо. Переважна більшість виробників продовольчої продукції стали збитковими й неплатоспроможними, а частина з них припинила своє функціонування. Наведене свідчить про надзвичайно спонтанний і суперечливий розвиток виробничих структур у первинному виробництві (сільське, лісове та рибне господарство), про виникнення турбулентних явищ і процесів, посилення їх інтенсивності, про непередбачуваність реальних масштабів негативних наслідків тощо.

Кардинальна трансформація форм власності та створення нових організаційно-правових форм господарювання призвели до втрати усталених економіко-технологічних зв'язків між суб'єктами аграрного підприємництва. Це спричинило зменшення випуску різних видів готової харчової продукції. У 1998 р. було досягнуто найнижчої точки спаду «дна» і стагнації виробництва: випуск продукції м'ясної промисловості становив лише 17% (порівняно з 1990 р.), маслосироробної і молочної – 20%, цукрової – 21%, рибної – 25%, борошномельно-круп'яної і комбікормової – 35%, олієжирової – 41%, хлібопекарної – 44%, плодоовочевої – 56%, кондитерської – 65%¹⁶⁷.

У 2000 р. відбувся перехід статистичної звітності суб'єктів господарської діяльності й бюджетних організацій України на міжнародні стандарти звітності, і тому економічні показники, які у вказаному році паралельно визначалися для галузей харчової промисловості, часто не відповідали розрахунковим для аналогічних видів економічної діяльності. До того ж дві галузі й підгалузь (соляна, парфумерно-косметична, виробництво мила і миючих засобів, які в 2000 р. становили менше 2% основних фондів переробно-харчової промисловості) було віднесено до інших видів економічної діяльності. Однак прийняття для порівняння статис-

¹⁶⁷ Статистичний щорічник України за 1998 рік/Держкомстат України. Київ.: Техніка, 1999. С. 138.

тичних даних за 2000 р. дозволяє аналізувати їх структуру як у динаміці, так і в ретроспективі. Доречно зазначити, що у сільському господарстві лише у 2002 р. було упорядковано й уніфіковано організаційно-правові форми господарювання і це дозволило відстежувати та аналізувати структурні зміни в первинному виробництві агропродовольчого комплексу.

Для подальшого аналізу важливо зосередити увагу на нижніх показниках рецесії (мінімальних значеннях виробництва продукції для конкретного періоду) харчової промисловості, тобто своєрідних «точках спаду чи дна», через які проходили як національна економіка, так і окремі її складові (галузі народного господарства/види економічної діяльності національної економіки). Це надзвичайно важливо, щоб зрозуміти, які зміни відбувалися у сусідніх (послідовних), тобто у міжкризові періоди та між рецесіями 2000 й 2015 років. (табл. 5.6) та наскільки «дно» чергової кризи відрізняється за відповідними показниками нижнього рівня від попереднього кризового стану.

Практика багаторазово доводила, що за рецесії не тільки працюють, але й активно розвиваються лише достатньо пристосовані до мінливої економічної реальності та спроможні до креативного менеджменту в умовах різнобічної турбулентності суб'єкти підприємництва та види економічної діяльності, продукція яких конкурентоспроможна та затребувана на внутрішньому й зовнішніх ринках. Йдеться про тих суб'єктів господарювання, які змогли своєчасно виявити, оцінити та спрогнозувати ключові тенденції різних складових продуктового сегменту споживчого ринку, оперативно забезпечити інноваційно-технологічну модернізацію виробничого потенціалу і спрямувати свою господарську діяльність на випуск тих видів харчової продукції, що мали високий попит у споживачів. Водночас таку ж роль, тобто каталізатора позитивних змін, може відігравати і дефіцит традиційних видів харчової продукції.

Отже, *на II етапі – міжкризовому періоді 2000–2009 рр.* – найголовніші трансформації та зміни полягали у наступному:

випуск продукції зріс на 70,7 в. п., але й не перетнув «психологічного бар'єру» 1990 року. (прийнято за 100%), був вищим на 8,1%, хоча вперше, після зтяжнього спаду та поступового виходу

із рецесії, досягти нарощування виробництва харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів у докризових обсягах вдалося лише у 2005 році. (102,4%);

загальна кількість підприємств зменшилася майже на 10 в. п., у т.ч. внаслідок скорочення великих і середніх підприємницьких структур на 44,5 в. п., тобто їх переходу в угруповання з нижчими кількісними характеристиками та, відповідно, збільшення по групі малих суб'єктів господарювання на 11,6 в. п. Зростання на третину кількості суб'єктів підприємницької діяльності по групі малих виробників у 2000 р. було зумовлено удосконаленням правових засад і зміною економічних та статистичних параметрів виокремлення малих підприємств¹⁶⁸;

чисельність персоналу зменшилася майже на третину, а випуск продукції у поточних цінах збільшився майже утричі - отже виробіток продукції на одного зайнятого зріс орієнтовно у 4,2 рази. Цьому сприяв комплекс чинників і нових трендів, зокрема: трансформація продуктової структури харчової продукції у бік зростання частки дорожчих, але менш працезатратних продуктів (напої, рослинні олії, продукція птахівництва); зменшення обсягів випуску життєво необхідної, але низької вартості продукції (продукти спеціального дитячого і дієтичного харчування, цукор, плодоовочеконсервна продукція); ліквідація частини нерентабельних, мало- чи незавантажених сировиною потужностей (цукрових, плодоовочеконсервних, виноробних, молоко- і м'ясопереробних, з первинної обробки льону і луб'яних культур); спорудження нових підприємств на основі інноваційних технологій (з виробництва лікєро-горілчанних напоїв, перероблення олієжирової сировини, промислового виробництва продукції птахівництва) тощо;

відчутне нарощування капітальних і прямих інвестицій в поєднанні з індексацією основних засобів спричиняло зростанню їх вартості учетверо, однак коефіцієнт зношення засобів виробництва практично не змінився. Це свідчить не лише про наявність, але й про нарощування частки повністю спрацьованого основних засобів та ін.

¹⁶⁸ Про державну підтримку малого підприємництва. Закон України від 19.10.2000 р. № 2063-III. Ст.1. *Офіційний вісник України*. 2000. № 46.

Водночас *на III етапі – міжкризовому періоді 2010–2015 рр.*, певні трансформації та зміни полягали в наступному:

випуск продукції знизився практично на одну восьму, але чисельність персоналу скоротилася майже на третину, що забезпечило виробітку продукції на одного зайнятого орієнтовно майже на 30%. Однак спад виробництва був найбільшим за період з часу подолання в 2005 р. рівня «психологічного бар'єру» (102,4%) і становив 89,3%;

суттєве скорочення по групі великих і середніх підприємств відбулося в 2014 р. за рахунок тих із них, що були розташовані в АР Крим, та на території в зоні ООС (Операції об'єднаних сил), непідконтрольній Україні. Водночас це свідчить про тенденцію до концентрації виробництва в усе меншій групі підприємств, що не характерно для переробно-харчової промисловості;

коефіцієнт зношення основних засобів істотно зріс, перевищивши «психологічну межу 50%» і становив понад 51%, що свідчить про суттєве збільшення частки застарілого й амортизованого основного капіталу та його подальше моральне старіння, спорадичне чи не використання (простій) у виробничому процесі взагалі. Це пояснюється як непридатністю або моральною зношеністю частини основних засобів, але їх утриманням на балансі підприємств з різних причин, так і унаслідок недозавантаженості продовольчою сировиною діючих потужностей;

тенденція до зменшення частки інноваційної продукції в загальному обсязі поставленої споживачам харчової продукції доповнюється погіршенням її структури – вже лише третину становить інноваційна продукція для ринку, а решту – інноваційна для підприємства та ін.

Отже, незважаючи на певні позитивні зрушення, *III міжкризовий період* характеризується негативними трендами, зокрема: підвищенням коефіцієнта зношення основних засобів, незважаючи на майже дворазове нарощування їх вартості, та зниженням учетверо частки інноваційної продукції в складі продовольчих товарів, відвантажених споживачам, обсяги яких збільшилися майже у п'ятеро (у поточних цінах).

На IV етапі – міжкризовому періоді 2016–2021 рр., відбулося значне покращення ситуації (з 101,3% на першому році цього пе-

ріоду до 108,6% у 2017 р., але з подальшим поступовим скороченням випуску продукції, порівняно з базовим роком). У цілому, за шість років міжкризового періоду (незакінченого) середньорічний випуск харчової продукції становив понад 105,8%, але це дещо менше, ніж у III періоді – 107,8%. Разом з тим:

кількість підприємств за п'ять років – 2016 – 2020 статистичні дані за 2021 р. поки що відсутні) збільшилась на 18%, тобто на 919 од. до 6023, а ФОП – незначно і становить 10,2 тис. од.;

чисельність найнятих працівників зросла на 5,3% (до 365,8 тис. осіб), з них у ФОП – на 20% (до 40,2 тис. осіб), а їхня частка підвищилася до 11%;

чисельність зайнятих працівників зросла на 5,5% (до 354,4 тис. осіб), з них у ФОП – на 12,9% (до 30,0 тис. осіб), а їх частка підвищилася до 8,5%;

реалізація продукції збільшилася майже у півтора рази – до 787,33 млрд грн (індекс продукції склав 107,2% відносно до 1990 р. та 103,3% до попереднього року).

Отже, після спаду у 2015 р. (індекс продукції становив 95,2%) практично по усіх показниках розпочався період виходу на докризовий рівень виробництва продукції, який було досягнуто через два роки (108,6% у 2017 р.).

Логічно проаналізувати рушійні сили, трансформації та зрушення, що були розпочаті й поширювалися у переробно-харчовій промисловості у перед- (до 2015 р.) та посткризових роках і забезпечили її **підйом**, тобто, **вихід економіки із процесу рецесії та подолання стагнації** під дією низки позитивних зовнішніх імпульсів, впливом внутрішніх чинників і змін, а саме:

активна переорієнтація вітчизняних агровиробників на зовнішні ринки унаслідок згортання зовнішньоекономічних відносин із Російською Федерацією, включаючи торгівлю продукцією АПК. Зокрема, експорт продукції АПК за 2015–2021 рр. збільшився у 1,764 рази (від 15,7 млрд дол. США до 27,7 млрд, але її частка дещо зменшилася – від 41,2% до 40,7%);

активна роль спеціалізованих органів ЄС (Європейська комісія, Європейське агентство з безпечності харчових продуктів, Офіс з питань продовольства та ветеринарії (FVO) Генерального директорату охорони здоров'я та захисту прав споживачів (DG SANTE),

Постійний комітет щодо рослин, тварин, харчових продуктів та харчів Європейського Союзу (PAFF) й ін.) в об'єктивному оцінюванні санітарного стану підприємств і конструктивному впливові на його покращання. Це стосувалось оцінки системи санітарного контролю при виробництві молочної продукції, яловичини, продукції птахівництва, виробництві кормів та кормових добавок, виробництві яєць та продуктів із них, а також здійснення державного ветеринарно-санітарного контролю й нагляду за залишковими кількостями ветеринарних препаратів і забруднювальних речовин у живих тваринах і продуктах тваринного походження тощо. Оцінка системи санітарного контролю та перевірка виконання рекомендацій, наданих інспекторами FVO DG SANTE виробникам продукції тваринного походження, сприяли практичній реалізації принципу інтеграції економіки, включаючи аграрний сектор, до внутрішнього ринку країн-членів Європейського Союзу та розширенню зовнішньоекономічних відносин з Україною;

законодавчо-нормативне забезпечення та практична реалізація засадничих основ гармонізації вітчизняного правового поля з відповідною нормативною базою Європейського Союзу на основі дотримання принципу їх еквівалентності (технічних регламентів України, стандартів і нормативів із відповідними європейськими Директивами, технічними регламентами, стандартами, настановами належної виробничої практики) у таких ключових секторах: базова модель технічного регулювання, санітарні та фітосанітарні заходи, система управління безпечністю харчових продуктів та кормів для тварин, акредитація органів з оцінки відповідності, державний ринковий нагляд за дотриманням вимог безпечності у сфері обігу харчової продукції;

створення у 2014 р. та виконання з 2016 року. закріплених функцій і наданих повноважень Державною службою України з питань безпечності харчових продуктів і захисту споживачів (Держпродспоживслужба – ДПСС);

у січні 2020 р. сплив термін обов'язкового впровадження систем управління безпечністю харчових продуктів (СУБХП) на основі дотримання принципів НАССР згідно з вимогами гармонізованого національного стандарту ДСТУ ISO 22000:2019 (ISO 22000:2018, IDT). Отже, оператори ринку (ОР), що займаються

виробництвом, зберіганням та обігом харчових продуктів, впровадили й сертифікували СУБХП, чим уможливили дотримання вимог безпечності щодо харчових продуктів;

посилення гарантій безпечності та підвищення якісних характеристик харчової продукції сприяло підвищенню її конкурентоспроможності на внутрішньому й зовнішніх ринках та збільшенню обсягів реалізації;

підвищення вимог ОР, що відповідають за дотримання вимог законодавства про безпечність та окремі показники якості харчових продуктів у межах діяльності, яку вони здійснюють¹⁶⁹, спричинило посилення вимог власників переробно-харчових потужностей до безпечності та якості сировинних ресурсів і спонукало до поступового поширення в підприємницькому середовищі практики самостійного або за участю фахівців спеціалізованих організацій *розроблення, запровадження та використання постійно діючих процедур (ПДП)* у господарствах первинного виробництва, що вирощують продовольчу сировину не лише тваринного, але й рослинного походження, займаються збиранням дикорослих плодів, ягід і грибів та зареєструвалися в Державному реєстрі потужностей операторів ринку тощо.

Отже, *державній реєстрації потужностей операторів ринку* підлягають суб'єкти господарювання (юридичні особи, фізичні особи-підприємці, фізичні особи), які провадять діяльність на будь-якій стадії виробництва та/або обігу харчових продуктів, що *не вимагає отримання експлуатаційного дозволу*, та зобов'язані зареєструвати потужності¹⁷⁰. Згідно з усталеною практикою, якої дотримуються місцеві (районні, міжрайонні, міські) органи ДПСС, такий обов'язок поширюється на такі заклади та підприємства:

¹⁶⁹ Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів. Закон України від 23.12.1997 № 771/97-ВР (згідно із Законом України від 18.05.2017 р. № 2042-УІІІ). URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/Z970771.html. Ст. 20, п.1.

¹⁷⁰ Крисанов Д. Ф. Інтеграція продовольчого комплексу України до внутрішнього ринку Європейського Союзу: процеси і проблеми. *Теорія, методологія і практика господарсько-фінансової діяльності підприємств*: колективна монографія.. Полтава: ПП «Астрая», 2019. С. 68.

заклади роздрібної торгівлі харчовою продукцією тваринного та рослинного походження (супермаркети, магазини, лотки з реалізації) всіх форм власності (підлягають також реєстрації торгової точки з реалізації води питної та напоїв);

заклади громадського харчування (ресторани, бари, кафе, піцерії тощо);

підприємства/господарства, що провадять діяльність на будь-якій стадії виробництва та/або обігу харчових продуктів, які не мають експлуатаційного дозволу, у т. ч. власники водних об'єктів, транспортних засобів, потужностей первинного виробництва (сільськогосподарські угіддя, ферми з утримання сільськогосподарських тварин, пасіки, мисливські господарства, рибогосподарські ставки, пункти збору врожаю диких рослин чи збирання недревних продуктів).

Таким чином великі, середні і навіть малі суб'єкти господарювання можуть мати не одну, а кілька чи десятки територіально розосереджених потужностей, однак кожна реєструється окремо (за поштовою адресою). Для різних (не)zareєстрованих потужностей існує широкий спектр імовірності (від мінімальної до безумовної) виникнення різного ступеня гостроти харчових ризиків і, залежно від цього, необхідного набору конкретних практичних заходів з їх мінімізації. Для ідентифікації та оцінювання ризиків на кожній стадії виробничого циклу, розроблення і реалізації заходів щодо їх мінімізації, перевірки на допустимість ризику і відповідність продукції нормативним вимогам провадиться сертифікація з атестацією виробництва.

Слід вказати, що в Україні була сформована ієрархічна послідовність постійно діючих процедур (безпечності), які необхідно (згідно з вимогами Закону України із харчової безпеки) чи бажано (виробника первинної продукції) впровадити на потужностях ОР¹⁷¹:

¹⁷¹ Крисанов Д. Ф. Інтеграція продовольчого комплексу України до внутрішнього ринку Європейського Союзу: процеси і проблеми. Теорія, методологія і практика господарсько-фінансової діяльності підприємств: колективна монографія.. Полтава: ПП «Астрая», 2019. С. 68.

1) **система НАССР** – покладена в основу національного стандарту ДСТУ ISO 22000:2019 і продубльована у дотепер чинних Вимогах¹⁷². Вони впроваджені в усіх підприємствах переробно-харчової промисловості (йдеться про великі, середні та малі переробні потужності);

2) **програми-передумови системи НАССР** (мінімальні вимоги базових програм – МВ БПр) – деталізовані для виробництва харчової¹⁷³ і вирощування сільськогосподарської продукції¹⁷⁴ та продубльовано у Вимогах¹⁷⁵;

3) **спрощений підхід системи НАССР** – впроваджується ОР на потужностях з незначним ступенем виникнення ризику, а небезпечні фактори контролюються за допомогою МВ БПр¹⁷⁶;

4) **настанови з належних практик** – розробляються ОР для подолання перешкод при реалізації спрощеного підходу системи НАССР¹⁷⁷.

Отже, для потреб практики формалізовано основна і три допоміжні (підготовчі для впровадження основної чи спрощені для потужностей з незначною імовірністю виникнення харчових ризиків) підвиди постійно діючих процедур. Зазначимо, що ПДП структуровані з урахуванням ступеня складності (гостроти) харчового ризику, а масштаби впровадження і ступінь складності

¹⁷² Вимоги щодо розробки, впровадження та застосування постійно діючих процедур, заснованих на принципах Системи управління безпечністю харчових продуктів (НАССР). Затверджено Наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 01.10.2012 р. № 590. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1704-12>. Пп. 3.1 – 3.26, 5.1 – 5.25.

¹⁷³ Міжнародний стандарт. Технічні специфікації ISO/TS 22002-1:2009 Програма обов'язкових попередніх заходів із забезпечення безпечності харчових продуктів. *Частина 1. Виробництво харчових продуктів.*

¹⁷⁴ Міжнародний стандарт. Технічні специфікації ISO/TS 22002-3:2011 Програма обов'язкових попередніх заходів із забезпечення безпечності харчових продуктів. *Частина 3. Виробництво сільськогосподарської продукції.*

¹⁷⁵ Вимоги щодо розробки, впровадження та застосування постійно діючих процедур, заснованих на принципах Системи управління безпечністю харчових продуктів (НАССР). Затверджено Наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 01.10.2012 р. № 590. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1704-12>. Пп. 2.1–2.17.

¹⁷⁶ Там само. Підпункти 4.1–4.5.

¹⁷⁷ Там само. Підпункти. 4.8–4.16.

процедур безпечності залежать від специфіки виробництва конкретної продукції на кожному із технологічних етапів. Їх послідовність може бути такою (з різною глибиною деталізації окремих етапів залежно від специфіки натурального, обробленого, переробленого та готового стану кінцевої продукції):

виращування/виробництво сільськогосподарської сировини – заготівля (забій, видоювання, збирання, викачування, викопування) харчової сировини – первинна доробка і зберігання сировини у натуральному вигляді згідно з вимогами технології до моменту початку її перероблення – перероблення і випуск готової продукції – реалізація (оптова, роздрібна, у приготовленому для споживання вигляді, у розфасованому, у сирому вигляді, напівфабрикати, без оброблення) – споживання кінцевої продукції – утилізація відходів перероблення сировини і продуктів харчування.

Для кожного із наведених етапів існує широкий спектр імовірності виникнення харчових ризиків і ступеня їх гостроти, що слід враховувати при запровадженні конкретної схеми ПДП. Їх чітке дотримання повинно забезпечити кінцеву харчову продукцію від імовірних наслідків харчових ризиків, що можуть виникати при процесах переробки сировини тваринного і рослинного походження, зберіганні готової продукції та її транспортуванні й реалізації споживачам.

Зазначимо, що *експлуатаційний дозвіл* отримують оператори ринку, які провадять діяльність, пов'язану з виробництвом та/або зберіганням харчових продуктів тваринного походження¹⁷⁸. Йдеться про переробні потужності, але це не обов'язкова вимога для власників потужностей первинного виробництва. Однак оператори ринку, як правило, вимагають від виробників продукції тваринного походження підтвердження відповідності потужностей МВ БПр.

Таким чином, одна із найскладніших та багатогранна, однак дуже застаріла проблема, що дісталась у спадок від колишнього

¹⁷⁸ Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів. Закон України від 23.12.1997р. № 771/97-ВР (згідно із Законом України від 18.05.2017 р. № 2042-УІІІ). URL: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/Z970771.html. Ст. 23, п.1.

Радянського Союзу, – перехід від пострадянської регуляторної системи до базової моделі технічного регулювання, що запроваджена в країнах-членах ЄС, в одному із життєво необхідних секторів національної економіки, тобто продовольчому комплексі – набуває закінченого характеру і свідченням тому є низка реальних прикладів. До країн Європейського Союзу в 2021 р. мають право експортувати 162 підприємств-виробників продукції для споживання людиною¹⁷⁹, а на ринки багатьох країн світу понад 200 українських сільгоспвиробників активно просувають свою продукцію.

Зазначимо, що впровадження системи НАССР на основі вимог гармонізованого національного стандарту ДСТУ ISO 22000:2019 було не лише вимогою Закону України з харчової безпеки¹⁸⁰, але й унормовано у правовому відношенні: результат закріплюється проведенням її сертифікації, видачею сертифіката відповідності, а також періодичного (зазвичай щорічного) проведення аудиту. Система управління безпечністю харчових продуктів має впроваджуватися як на окремих підприємствах, так і в усьому харчовому ланцюзі підприємств, господарств і організацій, які узгоджено працюють на кінцевий результат. Отже, можна обґрунтовано стверджувати, що ключова вимога – забезпечити перехід до системи безпеки харчового виробництва України на модель, яку запроваджено в країнах-членах ЄС, поступово отримує практичне вирішення, тобто, вже є підстави для визнання в недалекому майбутньому **національної і європейської систем харчової безпеки еквівалентними**. Водночас логічно привернути увагу до того, що існує низка проблем щодо чіткого впровадження вищезгаданої системи в частині тих підприємств, які працюють на внутрішній ринок, а також у господарствах первинного виробництва, що виروشують сировину тваринного і рослинного походження.

¹⁷⁹ У 2021 році 380 українських підприємств мали право експорту власної продукції до ЄС. Держспоживслужба. URL: <https://agropolit.com>.

¹⁸⁰ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо харчових продуктів. Закон України від 23.12.1997 № 771/97-ВР (в редакції Закону України від 22.07.2014 р. № 1602-УІІ). URL: http://www.fortetsya.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=8970:---22072014--1602-vii-q-----q&catid=67:vru&Itemid=133. Ст. 20 п. 2 частини другої, ст. 21, ст. 64 п. 4 частини першої, Прикінцеві та перехідні положення.

На нашу думку, на нинішньому етапі **основні проблеми у сфері безпеки харчових продуктів** вийшли на новий рівень і **містять в собі дві ключові складові**, а саме:

1) **первинне виробництво**, яке зорієнтоване на задоволення потреб потужностей харчової індустрії, **повинне уможливити безпеку продовольчої сировини**. Традиційний спосіб, що активно використовується за кордоном, це сертифікація виробників і розроблення та впровадження спрощених систем безпеки. Зазначимо, що наприкінці 2020 року. первинне виробництво (сільське, лісове та рибне господарство) налічувало 73,4 тис. суб'єктів підприємництва (з них 49,5 тис. підприємств і 23,9 тис. ФОП), у т.ч. сільське господарство, мисливство та надання зв'язаних з цим послуг – 67,1 тис. од., з них ФОП – 19,4 тис. од.; лісове (у т.ч. збирання дикорослих недеревних продуктів) і рибне господарство – відповідно 3,3 тис. (у т.ч. – 0,523 тис.) і 2,9 тис. діючих суб'єктів, з них ФОП – відповідно 2,4 тис. (у т.ч. – 0,505 тис.) і 2,1 тис. одиниць. **У первинному виробництві кількість зайнятих працівників становила 576,0 тис. осіб** (з них на підприємствах 534,8 тис. осіб і у ФОП – 41,2 тис. осіб), у т.ч. сільське господарство, мисливство та надання зв'язаних з цим послуг – 510,0 тис. осіб, з них у ФОП – 30,9 тис. осіб. Кількість **зайнятих** у лісовому (у т.ч. збирання дикорослих недеревних продуктів) і рибному господарстві становила відповідно 58,7 тис. (у т.ч. – 0,65 тис.) і 7,3 тис. працівників, з них у ФОП – відповідно 7,2 тис. (у т.ч. – 0,60 тис.) і 3,1 тис. **Кількість найнятих у первинному виробництві становила відповідно 523,8 тис. працівників** (506,5 тис. і 17,3 тис.), у т.ч. сільському господарстві – 463,0 тис., з них у ФОП – 11,6 тис. осіб. Кількість **найнятих** у лісовому (у т.ч. збирання дикорослих недеревних продуктів) і рибному господарстві становила відповідно 56,0 тис. (у т.ч. – 0,14 тис.) і 4,8 тис. працівників, з них у ФОП – відповідно 4,8 тис. (у т.ч. – 0,09 тис.) і 1,0 тис. осіб. **Чисельність зайнятого населення у первинному виробництві**, за даними статистичного збірника (2020 р.), **становила 2721,2 тис. осіб**¹⁸¹, тобто у 4,7 рази більше;

¹⁸¹ Сільське господарство України. Стат. збірник. 2020. Київ: Держстат, 2021. С. 20.

2) підвищений рівень зношеності основних засобів загострює проблему *і проведення інноваційно-технологічної модернізації підприємств харчової індустрії*. У промисловості по виробництву харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів налічується 6,0 тис. суб'єктів підприємництва, а з урахуванням зареєстрованих ФОП – 16,2 тис. од. **Чисельність зайнятих у харчовій індустрії становить 365,8 тис. осіб**, з них у ФОП – 40,2 тис. осіб; **найнятих** – відповідно 354,4 тис. і 30,0 тис. працівників.

Стосовно ситуації у первинному виробництві, то необхідно зазначити наступне. У сегменті вирощування сільськогосподарської продукції та її реалізації простежується відчутна невизначеність і нечіткість, що призводить до загострення низки проблем¹⁸². Частина господарств вже включена у різні виробничо-технологічні процеси, які виходять за їх межі, територіальні кластери та продовольчі ланцюги, а саме: вирощування органічної продукції для місцевих ринків і на експорт; виробництво й поставки до супермаркетів ранньої та зеленої продукції; вирощування сировини для виробництва продукції дієтичного і дитячого харчування; вирощування й поставки за прямими угодами продукції безпосередньо на переробні потужності та ін.

Залучені у зазначені процеси й виробничі схеми господарства, що вирощують первинну продукцію, впровадили мінімальні вимоги базових програм (МВ БПр). Це пояснюється тим, що програмипередумови НАССР фактично стали обов'язковими для впровадження постачальниками продовольчої сировини завдяки чіткій, обґрунтованій та компетентній позиції підприємств харчової індустрії і торговельних організацій. Тому виробництво у таких господарствах підготовлено згідно з технологічними вимогами до специфіки вирощування певного виду продукції, періодично перевіряється фахівцями, а зайнятий тут персонал є компетентним стосовно всебічного дотримання ключових положень відповідних нормативних документів. Впровадження мінімальних вимог безпечності за-

¹⁸² Крисанов Д. Ф. Інтеграція продовольчого комплексу України до внутрішнього ринку Європейського Союзу: процеси і проблеми. Теорія, методологія і практика господарсько-фінансової діяльності підприємств: колективна монографія. Полтава: ПП «Астрая», 2019. С. 69.

кріплюється відповідними документами, якими є: Сертифікат відповідності виробництва вимогам добровільного стандарту, Акт про відповідність виробництва МВ БПр, Акт впровадження у виробництво спрощеної системи НАССР або ж Акт відповідності постійно діючих процедур (ПДП), впровадженої у виробництво, основним положенням Вимог¹⁸³ згідно з обраним підвидом процедури безпечності. Зазначимо, що при самостійному впровадженні господарством у виробництво вимог безпечності їх дотримання повинні засвідчити (узаконити) Актом відповідності та підписами членів комісії за обов'язкової участі відповідального спеціаліста місцевого відділення Держпродспоживслужби. До цього слід додати, що до добровільних стандартів, які запроваджуються за кордоном і поступово поширюються в Україні, віднесено такі¹⁸⁴:

GLOBALG.A.P. включає кілька видів сертифікації агровиробників. GLOBALG.A.P. Certification, також відомий як Integrated Standard Farm Assurance (IFA), – основний вид сертифікації, що

¹⁸³ Настанови з сертифікації сільгоспвиробників відповідно до добровільного стандарту GLOBAL G.A.P./ USAID. *Проект Агроінвест*. Київ, 2015. 44 с.; Міжнародний стандарт. Технічні специфікації ISO/TS 22002-3:2011 Програма обов'язкових попередніх заходів із забезпечення безпечності харчових продуктів. *Частина 3. Виробництво сільськогосподарської продукції*; Вимоги щодо розробки, впровадження та застосування постійно діючих процедур, заснованих на принципах Системи управління безпечністю харчових продуктів (НАССР). Затверджено Наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 01.10.2012 р. № 590. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1704-12>; Слива Ю.В. Вимоги європейських торгових мереж до національної сільськогосподарської та харчової продукції, що імпортується в ЄС. Видано за сприяння Посольства Великої Британії в Україні. Київ, 2015. 50 с.; Слива Ю.В. Сертифікація сільськогосподарських виробництв України відповідно до вимог Global G.A.P. *Стандартизація, сертифікація, якість*. 2015. №1. С. 26–29; Практичний довідник аграрного експортера до ЄС. Вип.1. *«Консультації України в питаннях аграрної торгівлі – в рамках Повної та Всеохоплюючої Угоди про вільну торгівлю (ПВУВТ) між ЄС та Україною»*. Київ-Берлін 2016. URL: http://agritrade-ukraine.com/images/ATU/Бібліо/Практичний_довідник.pdf. 141 с.

¹⁸⁴ Практичний довідник аграрного експортера до ЄС. Вип.1. *«Консультації України в питаннях аграрної торгівлі – в рамках Повної та Всеохоплюючої Угоди про вільну торгівлю (ПВУВТ) між ЄС та Україною»*. Київ-Берлін, 2016. URL: http://agritrade-ukraine.com/images/ATU/Бібліо/Практичний_довідник.pdf. С.123–139.

включає 16 стандартів і призначений для рослинництва, тваринництва, садівництва та аквакультур. IFA охоплює кілька сфер:

- 1) безпека та простежуваність харчових продуктів;
- 2) охорона навколишнього середовища, враховуючи біорозмаїття;
- 3) охорона здоров'я, безпека й благополуччя працівників ферми;
- 4) благополуччя тварин;
- 5) комплексне управління врожайми (Integrated Crop Management, ICM), інтегрований захист рослин (Integrated Pest Control, IPC), система управління якістю (Quality Management System, QMS) і система аналізу ризиків та контролю критичних точок (Hazard Analysis and Critical Control Points, HACCP).

Стандарт IFA переглядається кожні чотири роки. Остання його версія побудована на модульній системі й складається із загальних положень, яким мають відповідати всі фермерські господарства, та з «контрольних точок і критеріїв відповідності» (Control Points and Compliance Criteria (CPCCs)), які чітко встановлюють вимоги для ферм у певних сферах. Наприклад, для того, щоб виробнику полуниці отримати сертифікат, він має відповідати загальним фермерським критеріям (All Farm Base CPCCs), вимогам до сільськогосподарських культур (Crops Standard CPCCs), умовам вирощування фруктів та овочів (Fruit & Vegetables CPCCs). Для кожного модуля прописані контрольні списки з вимогами, яких сільськогосподарські виробники мають досягти для успішного проходження сертифікації;

Q&S - Система забезпечення якості продуктів харчування
QS передбачає повний контроль усього ланцюжка виробництва та реалізації продукції. Для всіх етапів прописані певні вимоги щодо якості. Відповідність вимогам QS регулярно перевіряється. Кожний продукт у магазині супроводжують документи, які дають змогу зробити висновок про походження та виробництво продукції. Таким чином, увесь виробничий процес є прозорим, що забезпечує високий ступінь надійності. Система інспекції QS визначає суворі виробничі й маркетингові вимоги. Контроль якості виробництва м'яса і м'ясних продуктів починається з аналізу кормів; для згодовування тваринам можуть використовуватись тільки перевірені й затверджені QS корми. Особлива увага приділяється

тому, щоб тваринництво було гуманним. Вимоги до захисту тварин чітко визначено. Важливими є санітарно-гігієнічні критерії QS на етапах забою тварин, обвалювання та переробки м'яса, транспортування тощо. На етапі роздрібно́ї торгівлі велика увага приділяється дотриманню необхідної температури продуктів, навчанню персоналу, дотриманню ним гігієнічних норм, відстеженню та перевірці походження продукції;

FAMI-QS – перший спеціалізований стандарт для спеціальних кормових інгредієнтів та їх сумішей, а також перший стандарт у цій сфері, що офіційно визнаний Європейською комісією. Стандарт FAMI-QS розвиває міжнародну торгівлю кормами, адже на сьогодні сертифікацію проходять компанії з понад 47 країн світу. FAMI-QS має всесвітню мережу органів сертифікації, що дозволяє підприємствам із будь-якої частини світу долучитися до сертифікації FAMI-QS. FAMI-QS пропонує виробникам і продавцям кормів інструкцію-керівництво із запровадження системи управління безпечністю кормів (Feed Safety Management System, FSMS), попередньо необхідних програм, системи аналізу ризиків, небезпечних чинників і контролю критичних точок (Hazard Analysis and Critical Control Point, HACCP) у поєднанні з чіткою системою сертифікації. Стандарт FAMI-QS, як і регламент ЄС №183/2005 встановлює вимоги щодо гігієни й безпечності для повного циклу виробництва та реалізації кормів, враховуючи закупівлю сировини, виробництво продукції, її транспортування та зберігання, продаж готової продукції. FAMI-QS дозволяє виробникам і продавцям проводити комбінований аудит, що допомагає уникнути дублювання перевірок та зменшити витрати підприємств;

BRC розроблений Британським роздрібним консорціумом (British Retail Consortium, BRC), що є однією з провідних торговельних асоціацій Великої Британії. Стандарт використовують понад 20 тис. сертифікованих постачальників із 123 країн світу. BRC пропонує такі стандарти:

1. BRC Food Safety Standard – стандарт з безпеки та якості харчових продуктів;

2. BRC Packaging Standard – стандарт для виробників пакувальних матеріалів для різноманітної продукції як для харчових, так і для споживчих товарів;

3. Стандарт, що містить вимоги до зберігання та дистрибуції продукції;

4. Agents and Brokers Standard – стандарт, що має контролювати безпеку та якість продукції харчової і пакувальної індустрії на етапах перепродажу, імпорту, розповсюдження товарів;

5. Consumer Products Standard – стандарт для непродовольчих споживчих товарів.

Основним стандартом BRC є Food Safety Standard, що контролює якість харчових продуктів. Стандарт розроблений фахівцями харчової промисловості та містить чіткі й зрозумілі норми. Він всебітно визнаний, що мінімізує необхідність підприємств у сфері харчової промисловості проходити декілька перевірок, які дублюють одна одну. Якщо підприємство відповідає всім необхідним вимогам стандарту щодо безпечності харчових продуктів, то воно витрачає кошти лише за аудит;

IFS (International Food Standard) розроблений у 2003 р. З того часу компанія розробила ще шість стандартів для країн світу. З нею співпрацюють 110 органів стандартизації із 90 країн. Щороку близько 16,8 тис. підприємств проходять сертифікацію на відповідність вимогам стандартів IFS. У них визначено вимоги до кожного з етапів виробничого циклу та ланцюжку поставок. Пройти сертифікацію, яка гарантуватиме безпечність та якість продукції, мають змогу виробники продуктів харчування, побутових і гігієнічних виробів, брокери, постачальники, оптові та роздрібні торговці. IFS дотримується таких стандартів, що передбачають аудит:

1) IFS Food – для аудиту виробників харчових продуктів;

2) IFS Logistics – компаній, що займаються логістикою продуктів харчування або непродовольчих товарів;

3) FS Broker – брокерів та агентств, на виконання розробленого плану поставок або запровадження системи антиризикового управління;

4) IFS HPC (Household and Personal Care) – виробників побутової продукції і засобів особистої гігієни;

5) IFS Cash&Carry - для аудиту оптових торговців, компаній, що здійснюють пакування товарів, та крамниць формату “Cash&Carry” («Магазин самообслуговування»);

6) IFS PACsecure – виробників пакувальних матеріалів;

7) IFS Food Store – роздрібних продовольчих магазинів та супермаркетів;

Demeter – екологічна асоціація, яка створила мережу окремих організацій із сертифікації по всьому світу. У 1997 р. була заснована Demeter International, що на сьогодні налічує з 18 членів і 5 гостьових членів з Європи, Америки, Африки та Нової Зеландії. Вона охоплює близько 5 тис. ферм, сукупно майже 150 тис. га у більш як у 50 країнах. Demeter International займається:

1) розробкою та затвердженням міжнародних стандартів Demeter для виробництва й переробки сільськогосподарської продукції, які є мінімально необхідними вимогами для міжнародної торгівлі продуктами Demeter;

2) міжнародною реєстрацією та захистом торгової марки Demeter;

3) сертифікацією окремих ферм у країнах, що не мають власної організації Demeter;

4) гармонізацією програми сертифікації Demeter по всьому світу;

5) просуванням суспільного розуміння й використання біодинамічного методу у відповідних міжнародних установах;

6) підтримкою створення автономних організацій Demeter у країнах, де їх немає;

Carrefour використовує систему стандартів GS1 (Global Standard 1) – це інтегрована система всесвітніх стандартів, що забезпечує точну ідентифікацію товарів, послуг і торгових партнерів, а також інформаційні комунікації щодо них. Система GS1 становить основу численних технічних рішень для підвищення ефективності ланцюжків постачання і застосовується в багатьох виробничих галузях, у постачанні, торгівлі, медицині та на транспорті. Понад мільйон користувачів у 140 країнах користуються системою GS1. Вона охоплює такі стандарти:

1) стандарти штрихового кодування, що передбачають використання всесвітньо визнаних ідентифікаційних номерів GS1 для автоматичної ідентифікації товарних позицій, майна, логістичних одиниць та об'єктів;

2) стандарти GS1 для електронного ділового спілкування (EANCOM або GS1 XML), що встановлюють конкретний формат електронних повідомлень;

3) всесвітня мережа синхронізації даних GS1 (Global Data Synchronisation Network) – це автоматизоване та побудоване на основі стандартів інформаційне середовище, що дозволяє всім торговим партнерам одночасно мати вичерпні дані про товар;

4) нова всесвітня система стандартів, що поєднує технології радіочастотної ідентифікації, інфраструктуру існуючих комунікаційних мереж та Електронний Код Продукту (номер, що унікально ідентифікує товар). Система дає змогу автоматично та в реальному часі ідентифікувати товар і простежувати його рух під час постачання, що підвищує ефективність та прозорість ланцюжка постачання;

PrimusGFS – це приватний стандарт, який на всесвітньому рівні встановлює добровільні вимоги до сертифікації сільськогосподарських товарів, включаючи зернові та бобові, культури продукцію садівництва. З метою забезпечення якості й безпечності продуктів харчування PrimusGFS встановлює ряд вимог до виробництва, обробки, зберігання продукції тощо. Власником торгової марки PrimusGFS є організація Azzule Systems. Визнання стандарту PrimusGFS організацією Global Food Safety Initiative (GFSI) сприяє реалізації сертифікованої продукції на міжнародному рівні. Стандарт PrimusGFS охоплює весь ланцюжок виробництва та реалізації продукції. Залежно від того, які операції перевіряються, аудит PrimusGFS проходить відповідно до системи управління безпечністю кормів (Feed Safety Management System (FSMS)), належної сільськогосподарської практики (Good Agricultural Practices (GAP's)), належної виробничої практики (Good Manufacturing Practices (GMP's)), системи аналізу ризиків, небезпечних чинників і контролю критичних точок (Hazard Analysis and Critical Control Point (НАССР)). Перевірка на відповідність вимо-

гам стандарту виконується затвердженими PrimusGFS органами сертифікації (аудиторськими фірмами), що акредитовані згідно зі стандартами ISO. Стандарт PrimusGFS повинен використовуватися відповідно до інструкції, що міститься в документі «PrimusGFS – Загальні Положення». У документі «Стандарт PrimusGFS» детально викладено вимоги, які необхідно виконати сільськогосподарському підприємству для того, щоб пройти сертифікацію.

Отже, міжнародна практика свідчить про значний прогрес у підготовці вимог, їх впровадженні та сертифікації виробників продовольчої сировини, кормів, харчових продуктів і супутніх матеріалів, з тим, щоб забезпечити споживачів (населення, тварин і рослин, від яких залежить життя людей) від небезпечної чи неякісної продукції. В Україні також поступово поширюється зазначена практика, зокрема, на відповідність добровільному стандарту GLOBALG.A.P. уже сертифіковано близько 50 господарств.

Водночас, за даними моніторингу Мінекономіки, у 2020 р. загальна площа сільськогосподарських земель з органічним статусом та перехідного періоду становила 462 тис. га (1,1 % від загальної площі земель сільськогосподарського призначення України). При цьому налічувалося 549 операторів органічного ринку, з них 419 – сільськогосподарські виробники. Внутрішній споживчий ринок органічних продуктів в Україні розширюється через основні мережі супермаркетів і становив 25,1 млн дол. США (світовий ринок – 106 млрд дол. США у 2019 р.). Основними видами органічної продукції є молоко та молочна продукція (65% органічного ринку), круп'яні і зернові вироби, борошно, насіння (18%), овочі та фрукти (4%), яйця, соки, напої, пасти, м'ясна продукція, прянощі та спеції, цукор, олія, морозиво й інша продукція, до якої віднесено хлібобулочні та макаронні вироби, олію, мед, шоколад, чай та каву¹⁸⁵. Можна навести й інші приклади сертифікації господарств за національними і міжнародними вимогами, але статистика таких господарств поки що не ведеться. Це господарства, що

¹⁸⁵ Органічне виробництво в Україні. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=ed6463ce-f338-4ef0-a8a8-e778d3d0ffd1&title=OrganichneVirobnitstvoVUkraini>.

співпрацюють за прямими угодами із супермаркетами та продовольчими компаніями.

Водночас решта господарств первинного виробництва, які ще не почали впроваджувати мінімальні вимоги безпечності, найближчим часом будуть змушені в різний спосіб вирішувати цю проблему. Досвід їх вирішення за кордоном та його адаптація до специфічних умов аграрного сектору України були раніше опрацьовані в публікації¹⁸⁶. Вони не втратили практичного значення і дотепер, але з урахуванням потреби адаптації до нових умов та посилення (чи удосконалення) вимог до продукції можуть включати такі етапи (стосовно до господарств первинного виробництва):

за сприяння місцевих відділень Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів і захисту споживачів необхідно забезпечити проведення аудиту на відповідність первинних виробників мінімальним вимогам базових програм ;

підготовленість виробників до впровадження постійно діючої процедури безпечності визначається за результатами аудиту, а саме: а) підготовлені; б) потрібно вирішити поточні проблеми й усунути наявні дисбаланси; в) необхідно суттєво покращити санітарно-гігієнічні та ветеринарні умови; г) доцільно спрямовувати продукцію лише на задоволення власних потреб її виробників чи зупинити виробництво до усунення наявних невідповідностей;

невідповідність МВ БПр усувається шляхом розробки й реалізації низки відповідних заходів та впровадження спрощених процедур безпечності з урахуванням продуктової і галузевої специфіки конкретного виробництва;

після усунення невідповідностей оформляється Акт виконання робіт та впровадження процедур безпечності, що буде підставою для визнання відповідності господарства мінімальним вимогам БПр;

доцільно провести перепідготовку технологічного персоналу на знання та виконання МВ БПр і систем менеджменту безпечно-

¹⁸⁶ Крисанов Д. Ф. Інтеграція агрохарчового сектора України в єдиний нормативний простір Європейського Союзу: монографія / Дмитро Федосович Крисанов; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Електронні дані. Київ, 2016. 368 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/275.pdf>. С. 348 – 350.

сті. Для невеликих колективів варто делегувати одного–трьох представників на навчальні семінари з метою освоєння нормативних вимог з урахуванням специфіки конкретних виробництв з позицій забезпечення продовольчої сировини та подальшого поширення отриманих знань у колективах, де вони працюють;

навчальні семінари й тренінги мають проводити кваліфіковані фахівці й експерти із сільськогосподарських дорадчих служб, обласних науково-виробничих центрів стандартизації, метрології та сертифікації, а також спеціалісти місцевих відділень Держпродспоживслужби.

Вирішенню виявлених при проведенні аудиту проблем повинна активно сприяти держава на основі реалізації низки різнопланових заходів, а саме:

відкрити кредитні лінії для суб'єктів господарської діяльності, де вони зможуть оформити кредит із мінімальною ставкою за користування;

провести організаційну підготовку до проведення навчальних семінарів і тренінгів: сформувати групи слухачів із представників аграрного бізнесу, залучити фахівців з аудиту виробництва до проведення таких семінарів, забезпечити слухачів навчальною і методичною літературою, а також виїзд їх у господарства для практичного закріплення набутих знань тощо. Провести роз'яснювальну роботу щодо доцільності й можливості кооперування територіально наближених господарств з метою здійснення спільного одноразового аудиту їхнього виробництва на відповідність МВ БПр та отримання сертифіката, який буде це засвідчувати;

у разі потреби розробити місцеві програми у сфері первинного виробництва з метою їх виведення на рівень МВ БПр та за необхідності вирішити проблеми із фінансуванням таких заходів. Із урахуванням фінансової децентралізації та адміністративно-територіальної реформи вирішення таких проблем буде покладатися на місцеві органи влади, тобто сільські, селищні й міські громади й органи управління ними.

В Україні виконується ряд проєктів, які фінансуються міжнародними, європейськими та національними фондами країн світу, що взяли на себе місію полегшити перехід українських виробників на ринкові засади господарювання та європейську модель хар-

чової безпеки. Один із дієвих методів – це проведення семінарів, тренінгів, вебінарів з різних аспектів згаданих проблем. Суб'єкти аграрного бізнесу, які працюють або ж повідомили про експорт продукції, отримують від клієнтів (дилерів) вимогу про сертифікацію відповідно до GLOBALG.A.P. Сприяє цьому процесу *Проект USAID Підтримка аграрного і сільського розвитку* (USAID – Агентство США з міжнародного розвитку), який організував проведення низки вебінарів:

Розрахунок і оптимізація витрат на вирощування свиней у домогосподарствах - 08.08.2019 р.;

Нові підходи GLOBALG.A.P.: фокус на соціальну відповідальність – 28.08.2019 р.;

Як уберегти господарство від африканської чуми свиней – 24.09.2019 р.;

Новий Закон "Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів» – 17.10.2019 р.;

Підготовка корів до зимового періоду – 23.10.2019 р.;

Гнучкий підхід до впровадження НАССР на малих потужностях – 06.11.2019 р.;

Утримання молодняка в зимовий період – 10.12.2019 р.;

Непереможений ЄС: досягнення та провали українських виробників плодоовочевої продукції на ринку розвинених країн – 13.12.2019 р.;

Утримання свиней на глибокій підстилці з використанням бактерій – 17.12.2019 р.;

Надання послуг запилення садів та ягідників – 05.02.2020 р.;

Як вирощувати домашню птицю з мінімальними втратами та максимальною продуктивністю – 20.02.2020 р.

Отже, даний проект є практичним напрямом підвищення обізнаності продуцентів первинної продукції щодо підготовки виробництв до сертифікації та її проведення. Відповідно розроблено й опубліковано низку методичних вказівок і практичних рекомендацій, що сприятиме ґрунтовнішому їх осмисленню та цілеспрямованому впровадженню у практику. Результатом таких дій буде уможливлення (гарантування) виробниками безпечності продовольчої сировини та підвищення її якості задля випуску сучасної харчової продукції, яка буде конкурентоспроможною на світових

ринках і, перш за все, на внутрішньому ринку країн-членів Європейського Союзу.

Щодо другого напрямку, тобто *проведення інноваційно-технологічної модернізації підприємств харчової індустрії*, то ця проблема була детально розкрита в однойменній публікації¹⁸⁷. Її підготовка припала на час, коли харчова індустрія *характеризувалася спадним трендом розвитку*. Відтоді ситуація змінилася і *набула висхідного тренду* (табл. 4.6).

Статистичні дані свідчать про помітні позитивні зрушення в посткризовий період (із 2016 р., «дно» кризи – 2015 р.) у різних складових потенціалу харчової індустрії:

збільшення загальної кількості підприємств (на понад 500 од.), включаючи великі і середні (більше 50 од.);

вартість основних засобів зросла вдвічі (до 161 млрд грн), однак – і це можна вважати позитивним трендом, адже їх зношеність зменшилася на 2,2% (до 49,1%);

чисельність зайнятих працівників збільшилася на 12,9 тис. осіб (на 3,5%), а найманих – на 13,6 тис. осіб (на 3,8%);

капітальні інвестиції зросли удвічі (до 29,0 млн грн);

випуск продукції збільшився на 86,3% (у вартісному відношенні), однак частка інноваційної продукції значно зменшилася і становила менше 1% (*спадний тренд*).

Отже, з одного боку, принципово змінився напрям (тренд) розвитку харчової індустрії (із спадного на висхідний), а з іншого – відчутно змінилася ситуація у сфері зовнішньоекономічної діяльності, зокрема вимоги до продукції АПК вийшли на рівень європейських, однак при цьому її експорт збільшився до ЄС з 2016 року. На нашу думку, це результат впливу комплексу взаємопов'язаних чинників (табл. 4.8 і 4.9).

¹⁸⁷ Крисанов Д. Ф. Інноваційно-технологічне забезпечення розвитку переробно-харчових галузей. *Ресурсні можливості розвитку аграрного сектора економіки України*: кол. моногр./[Шубравська О. В., Молдаван Л. В., Пасхавер Б. Й. та ін.]; за ред. д-ра екон. наук О. В. Шубравської; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2017. С. 271 – 352.

Таблиця 4.9

Структура і динаміка капітальних інвестицій (КІ) у переробно-харчову промисловість України, тис. грн*

Коди видів економічної діяльності (КВЕД-2010)	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
УСЬОГО (10+11+12);	8296957	12144402	13718831	15275295	13664694	14404693	18900531	19324617	30746967	30822790	29022631
З нього:											
10 Виробництво харчових продуктів; у тому числі:	5993909	8886569	10720397	11640178	10806098	11563962	14954159	14895613	25947624	25471127	23604093
10.1 Виробництво м'яса і м'ясних продуктів	762457	814393	1339328	1146771	1172012	1268812	1837001	1648948	9157217	6732566	5158463
10.2 Перероблення та консервування риби, ракоподібних і молосків	46506	62965	67608	36646	35858	51693	89500	120731	108013	134630	313625
10.3 Перероблення та консервування фруктів і овочів	455695	651677	513574	490915	638423	555230	583942	1531803	940133	3017428	618278
10.4 Виробництво олії та тваринних жирів	1274213	1382047	2192784	2517810	2786858	2944578	4239822	3455015	5019873	4987665	5678951
10.5 Виробництво молочних продуктів	893855	1218743	1102310	1249228	1966496	1315331	1671128	2362453	1838394	2449819	2736527
10.6 Виробництво продуктів борошномельно-круп'яної промисловості, крохмалю та крохмальних продуктів	234440	381684	407726	529147	397690	504052	1140815	1053164	1562806	1636869	1322544
10.7 Виробництво хліба, хлібобулочних і борошняних виробів	662473	947026	827226	769541	442599	519481	901593	1476385	2714674	2393362	4000771
10.8 Виробництво інших харчових продуктів	1363810	2867629	3854988	4603716	3260612	4230144	4188576	2938057	4209444	3790519	3352458
10.9 Виробництво готових кормів для тварин	300460	560405	414853	296404	105550	174641	301782	309057	397070	328269	422476
11 Виробництво напоїв	1912875	2264502	2505333	2634676	2108078	1808537	2617865	3080217	2745174	4043686	4379787
12 Виробництво тютюнових виробів	390173	993331	493101	1000441	750518	1032194	1328507	1348787	2054169	1307977	1038751
Довідка: 2010-2013 рр. за винятком підприємств, що розташовані на тимчасово окупованій території АРКрим і в районі проведення ООС											
КАПІТАЛЬНІ ІНВЕСТИЦІЇ ПО РОЗДІЛАХ 10+11+12, в млн. грн.											
10 Виробництво харчових продуктів	6269	9275	10471	11480	10806	11564	14954	14896	25948	25471	23604
11 Виробництво напоїв	1901	2059	2317	2461	2108	1809	2618	3080	2745	4044	4380
12 Виробництво тютюнових виробів	340	727	492	1000	751	1032	1329	1349	2054	1308	1039
УСЬОГО	8510	12061	13280	14941	13665	14405	18901	19325	30747	30823	29023

*Складено за даними Державної служби статистики України за відповідні роки: Капітальні інвестиції підприємств за видами економічної діяльності в 2010–2020 рр.

Помічено позитивні зрушення в якісній структурі основних засобів, зокрема: нарощування капітальних інвестицій, особливо відчутне після спаду в 2014-2015 рр.; перевищення вартості надходження нових ОЗ проти обсягів вибулих та відчутне зменшення з 2015 р. частки повністю амортизованих ОЗ (за винятком 2020 р.); активне поширення в процесі впровадження на переробно-харчових підприємствах європейської моделі харчової безпеки тощо. Зазначені зрушення фактично стали каталізатором, тобто, активували різнопланові трансформації в супутніх складових і стимулювали нарощування кількісних параметрів та їх переходу в якісні зміни – отже, спадні тренди почали змінюватися на висхідні.

Показовим стосовно цього були 2015 і 2016 рр. – тоді вибуло відповідно близько 10% і 6% повністю зношених основних засобів, а надійшло 15% і 6% нових капітальних засобів праці, що *забезпечило злам спадного* (зростання коефіцієнта зношення ОЗ по 2016 р. включно) *тренду та його зміну на висхідний* (зниження коефіцієнта зношення ОЗ з 2017 р.). Наведений приклад саме і свідчить про те, що постійний приріст кількісних значень на певному етапі (або у певній точці) спонукає до їх переходу в якісні зміни. Помічені тренди фактично простежувалися по 2019 р. включно.

Потребує аналізу зміни висхідного (знос $MA=OZ$ зменшується) тренду на низхідний при переході до 2020 року., тобто, вони мають забезпечити збільшення зносу ОЗ з 42,1% (кінець 2019 р.) до 49,1%, у попередньому 2018 році. – 48,3%. Для цього розрахуємо дані до і після виправлення тренду, зокрема (табл.4.8):

зростання первісної (переоціненої) вартості матеріальних активів (МА) або основних засобів (ОЗ) на початок року: **2019 р.** (до 2018 р.) – 131,5% (235,5 млрд:179,0 млрд грн); **2020 р.** 109,8% (до 2019 р.) – (258,6 млрд:235,5 млрд грн);

надійшло ОЗ за рік: 18,7% (33,5:179,0);13,2% (31,1:235,5);

вибуло ОЗ за рік: 3,9% (7,0:179,0); 21,8% (51,3:235,5);

зростання первісної (переоціненої) вартості матеріальних активів на кінець року: 125,8,% (260,7:207,2); 121,4% (316,6:260,7);

зростання вартості матеріальних активів, на які повністю нараховано амортизацію: **2019 р.** – 15180296 тис. грн (6,1% від первісної (переоціненої) усередненої (на початок + на кінець року):

2 вартості – 247,6 млрд грн); **2020 р.** – 25759917 тис. грн. (9,0% від первісної (переоціненої) усередненої (на початок + на кінець року): 2 вартості – 287,6 млрд грн);

зростання залишкової (переоціненої) вартості матеріальних активів: 141,0% (151,0:107,1); 106,7% (161,1:151,0);

ступінь і вектор зносу МА за рік: (42,1-48,3) «-»6,2% (зниження коефіцієнта зносу ОЗ); 7,0% (49,1-42,1) (збільшення коефіцієнта зносу ОЗ).

Отже, приймаємо, що точка зламу тренду типу «голова-плечі» (перевернутий), тобто, тенденції зниження коефіцієнта зносу ОЗ (висхідний) і переходу до його зростання (низхідний) – кінець 2019 року. Майже рівномірне зростання первісної (переоціненої) вартості МА (53,5 млрд. і 55,9 млрд. грн.) у перед- (2019 р.) і післязламний (2020 р.) роки, з одного боку, при помірному й майже дворазовому збільшенні повністю амортизованих ОЗ (абсолютно: 15,2 млрд і 25,8 млрд грн; відносно: 6,1% і 9,0%), з другого, а з третього, навіть при нормативному та багаторазовому збільшенні обсягу вибулих ОЗ (абсолютно: 7,0 млрд і 51,3 млрд грн; відносно: 3,9% і 21,8%), не стабілізували ступінь зносу ОЗ наприкінці періоду (2020 р.) на передзламному рівні (кінець 2019 р.). Головна причина, на нашу думку, полягала в суттєвому збільшенні частки повністю амортизованих і дуже зношених основних засобів у віковій структурі матеріальних активів на кінець 2020 року. Це стосується будинків і споруд, які експлуатуються в межах 20–25 років і більше, машин та обладнання – 10–15 років, транспортних засобів – 7–10 років, виробничої інфраструктури (лінії електропередач, трубопроводи різного призначення) – 20 років та ін. У первісній вартості підприємств такі матеріальні активи враховуються по ціні придбання, а їх зношеність – пропорційно строку корисного використання, тобто, чим більший строк, тим більший знос. Тому що більша частка повністю амортизованих та дуже зношених основних засобів, то вища загальна зношеність матеріальних активів підприємств.

4.3. Нормативно-правове забезпечення і ефективність господарської діяльності підприємств харчової індустрії

За нинішніх ринкових умов до найбільш узагальнювальних результатів господарювання для мікрорівня, тобто, суб'єктів господарської діяльності, прийнято відносити виконання сформульованої ними місії і цілей діяльності. Як правило, вони визначаються в Стратегії, програмі та планах розвитку підприємств, а їх деталізація їх супроводжується (поєднується із) виконанням конкретних виробничих завдань. У цьому контексті на основі стратегічного, тактичного і поточного планування та управління відбувається їх реалізація через досягнення поставлених тактичних і стратегічних цілей.

Коли ж до цього підійти з інших позицій, то ключовими прийнято вважати *результативність діяльності*, тобто ступінь виконання поставлених завдань, досягнення тактичних і стратегічних цілей, та *економічність діяльності* за певний період: календарний (проміжок часу від і до), маркетинговий (наприклад, для зернових – липень–червень) або фінансовий (січень–грудень) рік. Не існує єдиного показника економічної ефективності. Розрізняють натуральні (випуск певного виду харчової продукції) та економічні показники – зокрема часткові й загальні. До часткових відносять вартість випущеної продукції та обсяги її реалізації, собівартість продукції, реальні доходи і витрати, прибуток підприємств, продуктивність праці, фондівіддачу і матеріаломісткість та ін.

До загальних показників економічної ефективності віднесено такі: виробництво продукції в розрахунку на одного (середньорічного) працівника (одну людино-годину, 100 грн виробничих витрат, 100 грн основних фондів і оборотних засобів); рівень рентабельності виробництва (до сплати і після сплати податків), норму прибутку підприємства та ін. Їх використовують при проведенні економічного аналізу роботи підприємств за певний період часу, порівнянь за окремі періоди, визначення критичних зон і складників, зокрема: дефіциту різних ресурсів, необхідних для забезпечення стабільного функціонування виробничого процесу, чи затримок з їх надходженням, відсутністю окремих елементів виробничого потенціалу через нестачу власних фінансових ресурсів,

затримок із реалізацією готової продукції споживачам та ін. Перелічені й інші недоліки та упущення здійснюють гальмівний вплив на масштаби та інтенсивність виробництва, результативність й ефективність діяльності продуцентів різних галузей. Зазначене стосується аналізу, оцінювання та порівняння результатів діяльності окремих суб'єктів підприємства.

Водночас нинішня система статистичної звітності суб'єктів підприємства відкриває доступ до результатів діяльності, які систематизовані на мезорівні, тобто рівні окремих видів економічної діяльності та областей України. Порівняння результатів діяльності у ретроспективі спотворює відсутність адекватної статистичної інформації до 2014 р., тобто за винятком тієї частини підприємств, які функціонували на тимчасово окупованих територіях АР Крим та окремих районів Донецької і Луганської областей, де проводяться Операції Об'єднаних сил. Однак за окремими показниками Державна служба статистики України вже виокремлює відповідну інформацію і в перспективі ця проблема може бути вирішена.

Інше питання, що при зведенні (додаванні відповідних кількісних значень) звітної статистичної інформації по окремих групах підприємств (за розмірами, за видами економічної діяльності, по областях, за напрямками витрат й отриманими доходами) відбувається «взаємопогашення» позитивних здобутків і негативних наслідків (тобто, досягнень і втрат) та, як правило, усереднення відповідних результатів за звітні періоди. Отже, з урахуванням викладених зауважень проаналізуємо здобутки господарської діяльності підприємств харчової індустрії за період з 2014 року, тобто, коли звітна інформація була отримана лише від тих суб'єктів підприємства, які функціонують на підконтрольній Україні території. У такому разі буде забезпечена повна зіставність бази порівняння за вищезгаданих та наступні роки, а отже, глибокий аналіз зрушень у досліджуваних показниках дозволить виявити як рушійні сили, так і гальмівні чинники, що вплинули на загальні результати господарювання.

Водночас доцільно, насамперед, систематизувати та проаналізувати рушійні сили і чинники, які цьому сприяли, гальмували або стали безпосереднім каталізатором трансформацій і глибинних змін, із 2014 року. Відповідно слід завершити перехід підприємств

харчової індустрії на модель харчової безпеки, яка запроваджена в країнах-членах Європейського Союзу.

Отже, фактично *ідеється про розроблення харчового законодавства України на новому рівні*, тобто в контексті тих змін, що відбулися з 2014 р. (і раніше, якщо вони не були враховані) у нормативно-правовому полі з харчової безпеки країн-членів ЄС та адаптації до них вітчизняної законодавчо-нормативної бази. Одними із найризиковіших (при їх недотриманні) є ветеринарно-санітарні вимоги (ВСВ) щодо утримання тварин і птиці та санітарні й фітосанітарні заходи (СФЗ), з розробленням та адаптацією до відповідних європейських і дотриманням яких і дотепер не було забезпечено належного порядку в Україні. Базовим у цьому відношенні стало наступне положення: *Україна має наблизити своє законодавство про СФЗ щодо охорони тварин до законодавства ЄС*, як це визначено в Додатку V до Угоди про асоціацію¹⁸⁸. З метою реалізації цього положення було розроблено та затверджено Всеохоплюючу стратегію імплементації законодавства у сфері санітарних та фітосанітарних заходів¹⁸⁹. За період 2016–2021 рр. Україна мала адаптувати в національне законодавство понад 250 актів ЄС за такими напрямками: державний контроль у сфері СФЗ, безпечність харчових продуктів та кормів, здоров'я і благополуччя тварин, здоров'я рослин тощо. План адаптації налічує 1943 заходи, з яких на СФЗ припадає 12%. На кінець лютого 2020 р. було забезпечено наближення 52% нормативних актів України до законодавства ЄС (у сфері СФЗ). Доцільно узагальнити і систематизувати проведену роботу (табл. 4.10).

¹⁸⁸ Угода про асоціацію. Глава 4 Санітарні та фітосанітарні заходи, ст. 64 Нормативно-правове наближення, п.1. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/evropejska-integracija/ugoda-pro-asociaciju>.

¹⁸⁹ ВСЕОХОПЛЮЮЧА СТРАТЕГІЯ імплементації Глави IV (Санітарні та фітосанітарні заходи) Розділу IV “Торгівля і питання, пов’язані з торгівлею” Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.02.2016 р. № 228-р. *Урядовий кур’єр*. 2016. № 65.

Таблиця 4.10

**Розроблення і адаптація законодавства України з
нормативно-правовою базою ЄС***

№ пп	Найменування законодавчого або нормативного (підзаконного чи відомчого) акта	Стан/рівень впровадження
1	2	3
I. Прийнято Закони України та підготовлено проекти законів		
1	Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів (№ 771, в редакції ЗУ № 1602-VII від 22.07.2014 р.)	Введено в дію з вересня 2015 р.
2	Про внесення змін до деяких законів України з питань ідентифікації та реєстрації тварин (№ 1648-VII від 14.08.2014 р.)	Введено в дію з вересня 2014 р.
3	Про побічні продукти тваринного походження, не призначені для споживання людиною (№ 287-VIII від 07.04.2015)	Введено в дію з травня 2016 р.
4	Зміни до Закону України "Про насіння і садивний матеріал" (№ 864-VIII від 08.12.2015 р.)	Введено в дію з липня 2016 р.
5	Про державний контроль, що здійснюється з метою перевірки відповідності законодавству про харчові продукти та корми, здоров'я та благополуччя тварин (№2042-VII від 18.05.2017 р.)	Введено в дію з квітня 2018 р.
6	Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів (№2639-VII від 06.12.2018 р.)	Введено в дію з серпня 2019 р.
7	Про безпечність та гігієну кормів (№2264-VII від 21.12.2017 р.)	Введено в дію з січня 2020 р.
8	Про внесення змін до деяких законів України щодо харчових продуктів та інших об'єктів санітарних заходів. Розроблено проект ЗУ	Проект
9	Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення заходів стосовно забезпечення простежуваності. Розроблено проект ЗУ; та ін.	Проект
II. Ухвалено та запроваджено підзаконні (відомчі) нормативні акти		
1.	Положення про Єдиний державний реєстр тварин. Затверджено наказом Мінагрополітики України № 578 від 25.09.2012р. (стосується ідентифікації і реєстрації коней, овець, свиней, кіз, великої рогатої худоби)	Чинний з 26.10.2012
2	Порядок затвердження експортних потужностей, внесення та виключення їх з відповідного реєстру. Затверджено наказом Мінагрополітики України № 38 від 10.02.2016 р.	Чинний з 08.04.2016
3	Порядок проведення державної реєстрації потужностей, ведення державного реєстру потужностей операторів ринку та надання інформації з нього заінтересованим суб'єктам. Затверджено наказом Мінагрополітики України № 39 від 10.02.2016 р.	Чинний з 08.04.2016
4	Порядок ведення реєстру операторів ринку та потужностей, на які видано експлуатаційний дозвіл. Затверджено наказом Мінагрополітики України № 40 від 10.02.2016 р.	Чинний з 08.04.2016
5	Методичні рекомендації щодо процедур здійснення відбору зразків на виконання Плану державного моніторингу залишків ветеринарних препаратів та забруднювачів у живих тваринах і необроблених харчових продуктах тваринного походження. Затверджено наказом Головного державного інспектора ветеринарної медицини України від 09.02.2017р. № 7	Чинний з 09.02.2017

Продовження табл. 4.10

6	Каталог кормових матеріалів. Затверджено наказом Держпродспоживслужби України № 624 від 28.07.2017 р.	Чинний з 28.07.2017
7	Забезпечено участь України в Європейській системі нотифікації про хвороби тварин (ADNS)	Участь України в ADNS з 2017 р.
8	Інструкція з профілактики та боротьби з африканською чумою свиней. Затверджено наказом Мінагрополітики України № 111 від 07.03.2017 р.	Чинний з 25.04.2017
9	Інструкція з профілактики та ліквідації сальмонельозу птиці. Затверджено наказом Мінагрополітики України № 310 від 19.09.2016 р.	Чинний з 11.11.2016
10	Порядок проведення сертифікації, видачі та скасування сертифікатів на насіння та/або садивний матеріал. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 21.02.2017р. № 97	Чинний з 02.03.2017
11	Порядок маркування та пакування партій насіння. Затверджено наказом Мінагрополітики України № 317 від 10.07.2017 р.	Чинний з 29.09.2017
12	Методи відбору зразків для визначення максимально допустимих рівнів певних забруднюючих речовин у харчових продуктах для цілей державного контролю. Затверджено наказом Мінагрополітики України № 288 від 25.06.2018 р.	Чинний з 09.10.2018
13	Методи відбору зразків для визначення максимально допустимих рівнів нітратів у деяких харчових продуктах для цілей державного контролю. Затверджено наказом Мінагрополітики України № 34 від 05.02.2019 р.	Чинний з 22.03.2019
14	Порядок формування та ведення Державного реєстру потужностей з виробництва та обігу кормів. Затверджено наказом Мінагрополітики України № 241 від 06.05.2019 р.	Чинний з 19.01.2020
15	Про затвердження деяких нормативно-правових актів щодо безпеки та гігієни кормів. Затверджено наказом Мінагрополітики України № 241 від 06.05.2019 р. (стосується інформації про склад кормового матеріалу та/або кормової суміші, маркування кормів, кормових добавок і преміксів, допустимі відхилення між наведеними у маркуванні та встановленими під час здійснення державного контролю значеннями у показниках складу кормів/сумішей, формування і ведення Державного реєстру потужностей з виробництва та обігу кормів тощо)	Чинний з 19.01.2020
16	Перелік матеріалів, реалізація та використання яких для потреб годівлі тварин є обмеженими чи забороненими. Затверджено наказом Мінагрополітики України № 241 від 06.05.2019 р.	Чинний з 19.01.2020
17	Правила застосування спрощеного підходу до розроблення, запровадження та використання постійно діючих процедур, заснованих на принципах системи аналізу небезпечних факторів та контролю у критичних точках (НАССР). Розроблено проект наказу Мінагрополітики України від 03.05.2019р. (стосується визначення правових та організаційних засад гарантування безпеки кормів у процесі їх виробництва, обігу та використання, зокрема шляхом затвердження зазначених Правил)	Чинний з 19.01.2020

Продовження табл. 4.10

18	Положення про державну реєстрацію кормових добавок. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України № 210 від 03.03.2020 р.	Чинний з 03.03.2020
19	Спеціальні гігієнічні вимоги при виробництві та обігу харчових продуктів тваринного походження. Розроблено проєкт наказу Мінагрополітики України	Проєкт
20	Встановлення спеціальних правил гігієни для харчових продуктів тваринного походження з метою забезпечення безпечності харчових продуктів. Підготовлено проєкт наказу та опрацьовано його з експертами ЄС	Проєкт
21	Перелік харчових продуктів та кормів, до яких застосовуються максимальні рівні залишків пестицидів, та приведення таких максимальних рівнів у відповідність із законодавством ЄС. Розробляється проєкт Переліку; та ін.	Проєкт

* Узагальнено та систематизовано Д.Ф.Крисановим із використанням зазначеного джерела: Санітарні та фітосанітарні заходи. URL: <http://eu-ua.org/yevrointehratsiia/sanitarni-ta-fitosanitarni-zakhody>.

У табл. 4.10 розкрито стан адаптації законодавства України до нормативно-правового поля Європейського Союзу (тобто, реалізації положень статті 64 УА та Стратегії СФЗ), а також співробітництва з компетентними органами ЄС у частині, що стосується узгодження (або адаптації, гармонізації, забезпечення еквівалентності, приведення у відповідність) вітчизняних нормативних актів з європейськими. Впровадження НАССР на переробно-харчових потужностях зумовило необхідністю комплексного вирішення усіх проблем у кормо-виробничо-харчовому ланцюжку «від поля до столу». Цей ланцюжок передбачає низку послідовних етапів і поєднується із нормативними вимогами до кожного із складників, чітке дотримання яких повинно гарантувати безпечність продукції тваринного походження, а саме:

якісний насіннєвий матеріал для вирощування кормових матеріалів;

безпечна та якісна кормова сировина (сіно, кукурудза на силос, зерно на фуражні цілі, грубі корми, відходи переробно-харчового виробництва);

виробництво кормів, кормових сумішей, кормових добавок і преміксів (включають вітаміни, мінерали та амінокислоти), які використовуються для підвищення поживності й біологічної цінності кормів;

належна годівля сільськогосподарських тварин, птиці, риби та бджіл;

отримання сировини тваринного походження (молоко, м'ясо, вовна, шкури, яйця, риба, мед);

перероблення сировини та виробництво готової харчової продукції;

зберігання і логістика готової продукції дистриб'юторам;

реалізація харчової продукції кінцевим споживачам та її споживання;

утилізація відходів виробництва та споживання харчової продукції.

Зазначимо, що за оцінками Мінагрополітики¹⁹⁰, орієнтовно у 2018 р. в Україні зареєстровано 7340 суб'єктів господарювання, діяльність яких пов'язана з виробництвом та обігом кормів. Виробництвом зерна займалися близько 23 757 сільськогосподарських підприємств. Отже, понад 30 тис. суб'єктів господарювання можуть бути/або ж постійно, періодично чи спорадично безпосередньо причетні до виробництва кормів чи кормових матеріалів.

Введення у дію в січні 2020 р. Закону України «Про безпечність та гігієну кормів» (№ 2264-VII від 21.12.2017 р.), низки підзаконних актів (табл. 4.10) і чинність Закону України «Про ветеринарну медицину» (2498-XII від 25.06.1992 р.) фактично унормували та **дають змогу забезпечити дотримання вимог безпеки, гігієни та якості по усьому кормо-виробничо-харчовому ланцюжку**: від якості і схожості насіннєвого матеріалу для вирощування кормових матеріалів до утилізації відходів переробно-харчового виробництва й споживання харчової продукції. Ключовою умовою у цьому ланцюжку стали безпечність і гігієна кормів, від яких великою мірою залежить виробництво безпечної та якісної продукції тваринного походження, значна частина якої є сировиною для випуску готової харчової продукції.

¹⁹⁰ Аналіз регуляторного впливу проекту наказу Міністерства аграрної політики та продовольства України «Про затвердження Правил застосування спрощеного підходу до розроблення, запровадження та використання постійно діючих процедур, заснованих на принципах системи аналізу небезпечних факторів та контролю у критичних точках (НАССР)». URL: agro.me.gov.ua › пра › pro-zatverdzhennya. С.2.

Таким чином, з одного боку, забезпечення операторами ринку (ОР) відповідності технологій виробництва, обігу та використання кормів вимогам національної нормативної бази, які гармонізовані з Директивами ЄС, технічними регламентами, стандартами, настановами належної практики, а з іншого, – імплементація базових принципів, методичних підходів і нормативних актів ЄС у сферу вітчизняних СФЗ, *формують єдине нормативно-правове поле ветеринарно-санітарних та фітосанітарних вимог для операторів ринку кормів (ОРК)*. Отже, відбувається не лише перехід на якісно вищий рівень вимог у агропродовольчому ланцюзі за принципом «з поля до столу», але й забезпечується їх неперервність. Поєднання вказаних підходів уможливить практичне досягнення в Україні науково обґрунтованого рівня вимогливості до усіх учасників і складників (виробничих об'єктів, процесів, матеріалів) кормо-виробничо-харчового ланцюга і, тим самим, *забезпечить однаковий рівень захисту базових характеристик представників живої природи: здоров'я рослин, здоров'я і благополуччя тварин, здоров'я людей з метою збереження, підтримання та зміцнення здоров'я нації*.

Зазначимо, що у 2016 р. було започатковане, а з 2018 р. ведеться активна робота щодо просування по шляху досягнення еквівалентності між національною і європейською нормативними базами у сфері виробництва, обігу та використання кормів. Наступним кроком стало поетапне впровадження усіма учасниками кормо-виробничо-харчового ланцюга в практику вимог безпечності та гігієни кормів в усіх його ланках. Насамперед йдеться про безумовне дотримання базових вимог, які закріплені в наступних термінах і нормативних положеннях, зокрема¹⁹¹:

2) безпечні корми – корми, що не справляють шкідливого впливу на здоров'я тварин та не роблять харчові продукти, одержані від тварин, яким згодовується корм та які використовуються для виробництва харчових продуктів тваринного походження, небезпечними для споживання людиною;

¹⁹¹ Про безпечність та гігієну кормів. Закон України №2264-УІ від 21.12.2017. *Офіційний вісник України*. 2018. № 9. Ст. 2, п.1, пп. 2; 3; 9; 30 і 48.

3) благополуччя тварин – умови, в яких перебуває тварина, включаючи систематичний догляд, належне годування, належні приміщення для утримання тварин, попередження хвороб, гуманне поводження з тваринами, у тому числі під час забою;

9) гігієна кормів (гігієнічні вимоги) – заходи та умови, необхідні для здійснення контролю небезпечних факторів і забезпечення придатності кормів з урахуванням їх використання згідно із призначенням;

30) кормові матеріали – продукти рослинного або тваринного походження у їхньому природному стані, свіжі або консервовані, та продукти їх промислової переробки, а також органічні та неорганічні речовини, що містять або не містять кормові добавки, які призначені для годування тварин безпосередньо або після переробки, для використання у приготуванні кормових сумішей чи як носії для преміксів;

48) первинне виробництво кормів – виробництво сільськогосподарської продукції, включаючи вирощування, збір урожаю, доїння, розведення тварин до моменту забою, або рибальство, що призводить виключно до появи продуктів, які не підлягають іншим операціям після їх заготівлі, збирання або ловлі, крім простої фізичної обробки, такої як очищення, пакування, зберігання, природне висушування або силосування (сінажування).

Необхідно підкреслити, що Закон України «Про корми» унормовує вищезгадані вимоги через діяльність відповідних адміністративно-управлінських органів та низку методичних положень, серед яких доцільно виокремити такі:

державне управління у сфері виробництва, обігу та використання кормів здійснюють вищий орган виконавчої влади (КМУ), ЦОВВ у сфері ветеринарної медицини (ДПСС) та компетентний орган;

чітко виписані та закріплені права і обов'язки операторів ринку у сфері виробництва, обігу та використання кормів (ОРК);

обов'язкова вимога – розроблення, впровадження та використання ОРК постійно діючих процедур на принципах НАССР чи спрощеного підходу, але за умови, що буде забезпечено однаковий рівень захисту здоров'я тварин;

обов'язкове забезпечення ОРК простежуваності кормів на усіх стадіях виробництва та обігу кормів (з цією метою асоціаціями/співками виробників кормів розробляються: Методичні настанови стосовно належної практики первинного виробництва кормів, інформація про небезпечні фактори та дії щодо їх контролю тощо; Методичні настанови щодо маркування кормів, строків зберігання тощо);

отримання ОРК експлуатаційного дозволу на кожен окрему потужність від територіального органу компетентного органу (територіальне відділення Держпродспоживслужби України) та одночасне внесення відомостей про них до Державного реєстру потужностей з виробництва та обігу кормів;

формування та ведення Державного каталогу кормових матеріалів і Державного реєстру тверджень про властивості кормів для особливих поживних цілей та Державного реєстру кормових добавок та ін.

Ключові положення щодо виробництва та обігу кормів реалізуються безпосередньо через вимоги до ОРК, які здійснюють первинне виробництво кормів. У процесі своєї діяльності вони повинні запобігти, зменшити або усунути небезпечні фактори, що становлять загрозу безпечності кормів, а також уможливити захист від забруднення та псування вирощеної первинної продукції. З цією метою проводять контроль можливих шляхів надходження забруднення та вживають заходів, спрямованих на забезпечення захисту здоров'я рослин і тварин, а також довкілля, що можуть вплинути на безпечність кормів. ОРК повинні вести записи про небезпечні фактори та вжиті заходи з метою мінімізації їх впливу чи усунення взагалі.

Наступними в технологічному ланцюжку стали гігієнічні вимоги до об'єктів і процесів, що включені у виробництво, обіг та споживання кормів. Зокрема, гігієнічні вимоги до потужностей (планування і конструкція приміщень та захищеність від проникнення гризунів, їх технічне обладнання, освітлення і забезпечення водою, утилізація стічних вод, боротьба із шкідниками), до виробництва кормів (виконання технологічних етапів та контроль критичних точок виробництва, недопущення чи зменшення перехресного забруднення, моніторинг забруднюючих речовин, усунення

небезпечних факторів, забезпечення простежуваності кормів), до зберігання та перевезення кормів (чітке дотримання окремого зберігання різних кормів, матеріалів і добавок для різних груп і видів тварин задля унеможливлення змішування, перевезення у відповідних ємностях та з можливістю їх легкої ідентифікації, дотримання умов зберігання і недопущення псування кормів).

Із підвищенням уваги до безпечності та гігієни кормів зросли вимоги до персоналу, що обслуговує потужності з виробництва кормів та до контролю їх якості. Такі працівники, повинні мати необхідну кваліфікацію, практичні навички та чітко дотримуватися посадових інструкцій, а керівник – досвід роботи й управління подібним виробництвом. Персонал потужностей має бути ознайомлений з вимогами до технологічних процесів виробництва та поінформований про права, обов'язки й відповідальність працівників, які займаються виробництвом кормів тощо.

З метою забезпечення контролю якості кормів ОРК повинні мати доступ до акредитованих лабораторій для проведення необхідних випробувань, формувати й виконувати план контролю та за потреби призначати відповідальних за контроль якості кормів. Такий план складають у письмовій формі та передбачають у ньому проведення перевірок відповідності кормів специфікаціям, а також критичних точок у процесі їх виробництва. Обов'язкова вимога – дотримання простежуваності кормів: ведення документації на сировину, яка використовувалася при їх виробництві, (зберігається протягом шести місяців після закінчення мінімальних строків зберігання кормів). Контроль якості та забезпечення простежуваності деталізовано стосовно відбору та проведення випробування зразків кормів та їх інгредієнтів, ведення записів (на друкованих або електронних носіях) щодо закупівлі, виробництва і продажу кормів (кормових добавок, джерел протеїнів, преміксів, кормових сумішей/кормових матеріалів; назва та адреса постачальника, строк відправки, партія тощо). Ці відомості надаються на запит компетентного органу чи при проведенні державного контролю.

Заключною складовою у безпечності та гігієні кормів є гігієна годування тварин. Йдеться про дотримання вимог безпеки й мінімізації забруднення небезпечними речовинами при випасанні тва-

рин, строків використання пасовищ і режиму очікування після проведення на них агрохімічних заходів. У приміщеннях, де знаходиться худоба, має бути передбачено вільний доступ до неї, ретельне й регулярне чищення, але слід запобігати потраплянню шкідників і сприяти проведенню боротьби з ними задля унеможливлення забруднення середовища, в якому утримують тварин. Слід дотримувати графіка видалення гною та інших джерел забруднення кормів, провадити регулярну заміну підстилки й кормів, щоб вони не забруднювалися і не пліснявіли.

Зберігання кормів має бути організовано з дотриманням розривів між їх різними видами (лікувальними, для різних вікових категорій або видів тварин) та іншими матеріалами, які заборонені для годівлі й на віддаленні від зон постійного зберігання, з тим, щоб зменшити ризик їх забруднення. Регулярно провадити очищення контейнерів і зон зберігання кормів, щоб запобігти їх перехресному забрудненню, а також слідкувати за вжиттям ефективних заходів боротьби зі шкідниками. Роздавання та згодовування кормів здійснюється з дотриманням вимог гігієни: корми роздають тваринам, яким вони призначені, не дозволяється змішувати їх з іншими кормами або згодовувати тваринам, для яких вони не призначені. Підлягають регулярному чищенню засоби транспортування кормів і технологічне обладнання для годівлі тварин, щоб уникнути їх забруднення. Вода для напування повинна відповідати нормативним вимогам, які передбачені чинним законодавством. У разі виникнення підозри щодо забруднення тварин від води оператори ринку у сфері виробництва, обігу та використання кормів повинні вжити усіх заходів для оцінки загрози й унеможливити чи зменшити вплив небезпечного фактора.

Слід зазначити, що при підготовці згаданих вище законопроектів та інших нормативних документів були детально проаналізовані й враховані:

досвід функціонування промисловості з виробництва готових кормів для тварин і споживачів її продукції, тобто різних галузей тваринництва;

технологічні вимоги до виробництва продукції тваринного походження з урахуванням видової специфіки утримання тварин і птиці;

сучасні вимоги до виробництва й обігу кормів та їх використання, які були впроваджені в нормативну базу, всебічно та впродовж достатнього часу апробовані та стали обов'язковими для дотримання у виробничій діяльності операторів ринку кормів країн-членів Європейського Союзу.

Таким чином, впровадивши у національне законодавство й підзаконну нормативну базу в сфері виробництва й обігу кормів, а також їх використання для виробництва продукції тваринного походження, дотримання вимог Директив ЄС, регламентів, стандартів і настанов належної практики, вдалося унормувати підвищену вимогливість до вітчизняної продукції та виробників, а також їх відповідальність за порушення базових нормативних положень¹⁹². Перелік включає в себе понад 20 видів правопорушень, а відповідальність за їх здійснення передбачає накладання штрафів, зокрема: на юридичних осіб (ЮО) – у межах від 5 до 50 мінімальних заробітних плат (МЗП), на фізичних осіб-підприємців (ФОП) – від 3 до 40 МЗП, тобто, залежить від рівня загрози конкретного правопорушення суспільному благополуччю, але якщо це не створює загрози життю та/або здоров'ю людини та/або тварини.

Якщо виробництво та/або обіг харчових продуктів чи кормів становлять загрозу для життя та/або здоров'я людини та/або тварини, головний державний інспектор (головний державний ветеринарний інспектор) приймає рішення про тимчасове припинення виробництва та/або обігу харчових продуктів та/або кормів. Така заборона стосується лише того виду господарської діяльності чи тієї частини потужностей, яка створює реальну загрозу для життя та/або здоров'я людини та/або тварини, і вона чинна на період часу, необхідний та достатній для усунення вказаної загрози.

На початок 2020 року. Україна провела велику роботу з наближення до європейського законодавства дещо більше половини нормативних актів у сфері санітарних та фітосанітарних заходів. Повною мірою весь їх перелік має набути чинності, як це передбачено

¹⁹² Про державний контроль, що здійснюється з метою перевірки відповідності законодавству про харчові продукти та корми, здоров'я та благополуччя тварин. Закон України № 2042-УП від 18.05.2017 р.. Розділ IX. Відповідальність за порушення цього Закону, законодавства про харчові продукти та корми. *Офіційний вісник України*. 2017. № 55.

Всеохоплюючою Стратегією імплементації законодавства у сфері санітарних та фітосанітарних заходів, наприкінці 2021 р. Отже, буде завершено впровадження в національне законодавство нормативних актів Європейського Союзу і, тим самим, ***сформовано неперервний ланцюг вимог до усіх учасників, процесів і складників кормо-виробничо-харчового ланцюга***. Це сприятиме формуванню однакового рівня захисту ключових характеристик культурних рослин, свійських тварин і споживачів тваринної продукції, а саме: ***здоров'я рослин, здоров'я і благополуччя тварин, здоров'я людей з метою збереження і зміцнення здоров'я української нації та забезпечення її демографічного відтворення***. Викладене стосується перспективи завершення адаптації законодавства України до нормативно-правового поля Європейського Союзу з метою досягнення еквівалентності між національною і європейською нормативними базами та впровадження її вимог безпосередньо у первинне виробництва, виробництва кормів і харчових продуктів.

Водночас доцільно систематизувати та проаналізувати рушійні сили і чинники, які на цьому шляху сприяли, гальмували або ж стали потужним каталізатором різнопланових трансформацій і глибинних змін, що відбулися з 2014 року. Першочергової важливості набуває завершення переходу підприємств харчової індустрії на модель харчової безпеки, яка запроваджена в країнах-членах Євросоюзу. На нашу думку, наступний етап, який вже започатковано, але лише в окремих сегментах первинного виробництва, – це завершення впровадження мінімальних вимог програм-передумов¹⁹³ (або МВ БПр) у господарствах, що спеціалізуються на вирощуванні продукції тваринного походження, а в перспективі – і продукції рослинного походження. Це продиктовано вимогами часу стосовно того, що: не лише усі кінцеві продуценти притримуються їх, але й поступово розширюється коло споживачів продукції первинного виробництва, які довіряють тільки господарствам, що впровадили згадані Програми-передумови.

В Україні одним із потенційно найнебезпечніших продуктів є сире молоко, оскільки при недотриманні гігієнічних вимог при

¹⁹³ ДСТУ ISO/TS 22002-3:2019 (ISO/TS 22002-3:2011, IDT) Програми-передумови безпечності харчових продуктів. Частина 3. Сільське господарство.

його виробництві зростають ризики й імовірність виникнення небезпеки для споживачів. Для більшої обізнаності стосовно контролю безпечності та якості молока – сировини, рамкових умов для забезпечення простежуваності й прозорості Держпродспоживслужба України та Швейцарія розробили спільний проєкт створення системи контролю за безпечністю харчових продуктів на основі оцінки ризиків у циклі виробництва та збуту молочних продуктів в Україні (SAFOSO). Держпродспоживслужба на початку 2019 р. затвердила Концепцію реалізації Пілотного проєкту із запровадження програми контролю молока – сировини у Вінницькій, Миколаївській, Полтавській та Харківській областях¹⁹⁴. У лютому 2021 р. оприлюднено інформацію про те, що ще п'ять областей будуть залучені до пілотного проєкту із контролю сирого молока: Хмельницька, Волинська, Донецька, Дніпропетровська і Київська¹⁹⁵. Це складова частина швейцарсько-української Програми «Розвиток торгівлі з вищою доданою вартістю в органічному та молочному секторах України». Відповідно прийнято два внутрішньовідомчих нормативних актів: перший – щодо Вимог до сирого молока і молочних продуктів¹⁹⁶, другий – щодо форми Акта результатів державного контролю (інспектування) дотримання операторами ринку вимог харчової безпеки¹⁹⁷, який включає в себе

¹⁹⁴ Держпродспоживслужба та проєкт Safoso спільно розробили пілотний проєкт щодо контролю молока – сировини на території чотирьох областей. URL: <http://dp.consumer.gov.ua/51519#>.

¹⁹⁵ Усе більше областей готові долучитися до пілотного проєкту із запровадження програми контролю молока – сировини. URL: <https://dpss.gov.ua/news/use-bilshe-oblastej-gotovi-doluchatisya-do-pilotnogo-proyektu-iz-zaprovadzhennya-programi-kontrolyu-sirogo-moloka>.

¹⁹⁶ Про затвердження Вимог до безпечності та якості молока і молочних продуктів. Наказ Міністерства аграрної політики України від 12.03.2019 р. №118. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 07.06.2019 р. № 593/3356 . *Офіційний вісник України*. 2019. № 52. Ст. 1815.

¹⁹⁷ Про затвердження форми акта, складеного за результатами проведення планового (позапланового) заходу державного контролю (інспектування) стосовно додержання операторами ринку вимог законодавства про харчові продукти та корми, здоров'я та благополуччя тварин. Наказ Міністерства аграрної політики України від 08.08.2019 р. № 447. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 23.08.2019 р. № 963/33934. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE33934.html.

близько 130 запитань про дотримання операторами ринку вимог чинного законодавства.

Заплановано приділити належну увагу широкій інформаційній кампанії з підвищення рівня обізнаності, зокрема, онлайн-платформи «Молочний модуль». Цей програмний додаток, буде інтегрований до Головної інформаційної системи Держпродспоживслужби і сприятиме співпраці операторів ринку з лабораторіями та компетентним органом з метою виконання вимог нового гігієнічного законодавства. Молочний модуль забезпечує такі рішення:

- реєстрація акта про відбір зразків;
- постійний доступ до результатів досліджень молока – сировини;
- сповіщення про нові результати лабораторних досліджень молока;

- розрахунок змінної середньої геометричної величини ЗБЗ (загальне бактеріальне забруднення) та КСК (кількість соматичних клітин) на основі результатів лабораторних досліджень відповідно до нормативних документів Держпродспоживслужби;

- повідомлення відповідальних районних і обласних інспекторів про результати лабораторних досліджень, що перевищують граничні значення (ст. 40. Державний контроль сирого молока та молозива Закону України «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин»);

- дозволяє проводити статистичний аналіз результатів досліджень та відображає їх у вигляді таблиць і графіків;

- сповіщає про затримки у графіку відбору зразків для дослідження на показники критеріїв придатності молока – сировини відповідно до Програми контролю сирого молока.

Доступ до «Молочного модуля» мають: оператори ринку, що здійснюють первинне виробництво або зберігання молока; фахівці лабораторій, які відбиратимуть зразки; фахівці лабораторій, які провадитимуть дослідження; державні інспектори (центрального, обласного та районного рівня). Доступ до результатів лабораторних досліджень сирого молока мають: державні інспектори різного рівня – до результатів підконтрольних їм операторів ринку; оператори ринку – тільки до власних результатів; оператори ринку

ку (молокопереробні підприємства) – до результатів своїх поставальників сировини, якщо останні нададуть їм таке право.

Інформаційна підтримка є важливим кроком, спрямований на сприяння формуванню ефективної системи державного і приватного контролю дотримання операторами ринку вимог безпеки за виробництвом молока – сировини (визначення рівня загального бактеріологічного забруднення та/або кількості соматичних клітин). Контроль за дотриманням вимог безпеки передбачає впровадження Настанов з належної практики (виробництва, гігієни, кормів) та введення в обіг молока і молочних продуктів на основі дотримання критеріїв, що встановлені до сирого молока, які обумовлюють його придатність до цього¹⁹⁸. Практичними наслідками реалізації Пілотного проекту буде апробація та удосконалення моніторингу дотримання вимог безпеки при виробництві молока – сировини, відпрацювання основних положень зазначених Вимог у чотирьох областях та їх поширення на інші області України. Виокремлено три етапи впровадження Вимог (станом на 01.01.2020 р.; на 01.01.2021р.; на 01.01.2022 р.) залежно від діяльності (здійснюють чи заявили компетентному органу про готовність до здійснення такого експорту; всі інші оператори ринку молока і молочних продуктів) та допустимих рівнів критеріїв забрудненості сирого молока (в місцях його виробництва та безпосередньо перед переробкою). У результаті відбудеться перехід на підвищений рівень контролю за безпекою молока – сировини, а отже, дотримання вимог безпеки та якості до молочних продуктів.

Зазначимо, що *в країнах Європейського Союзу* вимоги щодо впровадження процедур, заснованих на принципах HACCP, не передбачають обов'язково їх застосовувати до первинного виробництва. Однак, при цьому *рекомендують за доцільне розширення застосування процедур безпеки, а також заохочення операторів ринку на рівні первинного виробництва до їх впровадження*, наскільки це можливо для конкретних умов.

Отже, тенденція щодо удосконалення сучасної нормативної бази, її поширення на дедалі більший контингент операторів ринку

¹⁹⁸ Кравченко Ігор, Висоцька Ірина. Нові вимоги до безпеки молока: нові виклики перед операторами ринку. *Економіка і менеджмент*. 2019. № 7. С. 8-15.
284

первинного виробництва свідчить про те, що рух аграрного сектору України по шляху інтеграції до внутрішнього ринку країн ЄС набуває певного пришвидшення. У цьому процесі відкриваються нові грані невідповідності та/або неузгодженості між вітчизняними та європейськими вимогами, а тобто, загострюється потреба внесення необхідних коригувань у нормативну базу, а головне – організація їх практичного впровадження у господарствах первинного виробництва. Це розглядається як надзвичайно важлива передумова нарощування забезпечення підприємств харчової індустрії безпечною і якісною продовольчою сировиною та виробництва конкурентоспроможної харчової продукції.

Важливим індикатором євроінтеграції є надання Європейською Комісією дозволів на експорт продукції підприємствам продовольчого комплексу України. Вважаємо це достатньою підставою для висновку про вищий рівень довіри споживачів до харчової продукції, що експортується Україною на продовольчі ринки країн Європейського Союзу, як результат її відповідності європейським вимогам безпечності та якості. З огляду на це важливо проаналізувати ситуацію на агропродовольчих ринках України, із залученням матеріалів Держпродспоживслужби (табл. 4.11).

Аналіз статистичних і розрахункових даних, наведених у табл. 4.11, дає підґрунтя для кількох важливих висновків, а саме:

Таблиця 4.11

Динаміка об'єктів реєстрації, заходів державного нагляду і здійснення контролю ДПСС України у сфері безпечності харчових продуктів та ветеринарної медицини*

Напрями і сфери впливу	Один. вимір.	2017	2018	2019	2020	2020 до 2017=%
1	2	3	4	5	6	7
<i>1. Державна реєстрація потужностей операторів ринку (ОР)</i>						
-- внесено за рік	потужність	н/д	50980	51206	н/д	100,4**
-- виключено з реєстру	-/-	н/д	8564	13166	н/д	153,7**
-- зареєстровано на кінець року	-/-	211000	238731	288337	н/д	136,7
<i>2. Видача експлуатаційних дозволів на потужності, діяльність яких пов'язана із:</i>						
-- харчовими продуктами	потужність	760	640	1926	н/д	у 2,5 р.б.
-- неїстівними продуктами	-/-	н/д	417	618	н/д	148,2**

Продовження табл. 4.11

3. Заходи державного нагляду до порушників законодавства у сфері безпеки та окремих показників якості харчових продуктів та у сфері ветеринарної медицини						
-Здійснено заходів, усього	од.	н/д	27577	48033	24200	87,7**
-- піддано штрафу суб'єктів господарювання	од.	612	1342	752	2457	у 4,0 р.б.
-сума штрафу	тис.грн	60,7	7300,5	15964	13780	у 227 р.б.
-- видано приписів щодо усунення порушень	од.	н/д	3505	19597	947	у 3,7 р.м.**
-- прийнято рішень про тимчасове припинення виробництва	од.	н/д	214	376	738	у 3,4 р.б.**
-- прийнято рішень про відкликання харчових продуктів	од.	н/д	н/д	203	н/д	X
4. Здійснення державного ветеринарно-санітарного контролю та державного контролю за безпекою харчових продуктів						
- ветеринарно-санітарна експертиза продукції тваринного і рослинного походження	млн партій	н/д	17,5	17,6	н/д	100,5**
- не допущено до реалізації небезпечних та недоброякісних продуктів	т	н/д	413,4	411,3	н/д	99,5**
- проведено ветеринарно-санітарних експертиз на бойнях	млн експертиз	498,7	564,2	615,9	н/д	123,5
- не допущено до реалізації не-безпечного м'яса й субпродуктів	т	30718	30986,9	8856,3	н/д	28,8
5. Здійснення державного нагляду (контролю): реалізація заходів адміністративного впливу за результатами комісійних перевірок						
- накладено штрафів	од.	н/д	22	1470	н/д	У 67 р.б.**
- видано приписів/розпоряджень	од.	н/д	3381	2779	н/д	82,2**
- передано справ до правоохоронних органів	од.	н/д	37	103	н/д	27,8**
- припинено діяльність	од.	н/д	1	0	н/д	0
- ініційовано проведення засідань комісій з ТЕБ та НС	од.	н/д	689	15471		у 22 р.б.**
- надано пропозицій місцевим органам влади та місцевого самоврядування	од.	н/д	11867	39603	н/д	у 3,3** р.б.
здійснено заходів, у т. ч. обстежень за ініціативою органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, правоохоронних органів	од.	н/д	10105	22486	н/д	у 2,2** р.б.

Продовження табл. 4.11

6. Ринковий нагляд та контроль законодавства про рекламу						
- перевірка характеристик продукції	од.	7969	2646	2226	1696	21,3
- реалізація обмежувальних заходів щодо продукції, яка не відповідає встановленим вимогам	од.	н/д	5882	5665	4985	84,8**
7. Розроблення євроінтеграційних нормативно-правових актів (НПА), диверсифікація ринків збуту та збільшення чисельності експортерів-підприємств АПК						
- усього розроблено НПА	од.	39	54	н/д	н/д	138,5**
- узгоджено форм міжнародних сертифікатів (експорт+імпорт)	од.	39	20	28	н/д	71,8
- перемовини (аудит, оцінка систем) щодо експорту продукції тваринного походження	країн	24	65	70	н/д	у 2,9 р.б.**
- відкрито нових ринків	од.	н/д	85	98	н/д	115,2**
- експортують товари до ЄС	ком-паній	14136	14715	14545	н/д	102,9
- у т.ч. експортують товари АПК		277	331	333	380	137,2
- з них харчові продукти до ЄС		97	131	153	162	167,0
- частка експортерів товарів АПК	%	1,96	2,25	2,29	н/д	+0,33

*Складено і розраховано за: Результати діяльності за 2017 рік. URL:

<http://www.consumer.gov.ua/Pictures/Files/Editor/document/звіт%20ДПСС/Звіт%20Лапи%2020.02.2018%20презентація.pdf>;

Результати діяльності у 2018 році. URL: <http://www.consumer.gov.ua/Pictures/Files/Editor/document/звіт%20ДПСС/Публічний%20звіт%20Голови%20ДПСС%20за%202018.pdf>;

Публічний звіт т.в.о. Голови Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів про результати діяльності Держпродспоживслужби у 2019 році. URL: http://www.consumer.gov.ua/ContentPages/Zviti_Pro_Robotu_Derzhprodspozhivsluzhbi/170./;

Звіт про стан виконання Плану роботи Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів на 2020 рік за 2020 рік. URL:

<https://dpss.gov.ua/diyalnist/zvitiprorobotuderzhprodspozhivsluzhbi>.

Пояснення: у зв'язку із удосконаленням форми звітності Держпродспоживслужби за 2020 рік та уточненням основних напрямів діяльності частина даних відсутня, порівняно з попередніми роками.

**Розраховано за статистичними даними лише за два поточні (в основному 2019:2018) роки.

- офіційно Держпродспоживслужба розпочала діяльність з квітня 2016 р., а тому першим календарним роком став наступний, тобто 2017-й, який прийнято за базу і щодо якого можна проводити порівняння;

період становлення ДПСС тривав майже два роки і тоді ж формувалася структура статистичної звітності цієї Служби. Тому існу-

ють незіставність і дефіцит відповідної інформації за перший і наступні роки. Це також свідчить про поступове освоєння персоналом ДПСС покладених на нього функцій і закріплених повноважень, що стосуються реального сектора економіки – підприємств продовольчого комплексу та господарств первинного виробництва;

значно збільшилася кількість реєстрації потужностей ОР (на третину) та видача експлуатаційних дозволів на потужності (у 2,5 рази), що пов'язані із харчовими продуктами, а також чисельність суб'єктів господарювання, які отримали дозвіл на експорт продукції (харчової і нехарчової) на ринки Євросоюзу;

активізується робота й підвищується результативність у сфері державного нагляду за безпечністю та якістю харчових продуктів про що свідчить, з одного боку, зменшення кількості вилучених з реалізації продуктів, а з іншого – збільшення кількості перевірок, та ін.

Статистичні дані дають можливість пересвідчитись у тому, наскільки результативно працює будь-яка галузь національної економіки. Наведені в табл. 4.12 дані розкривають масштаби і динаміку зростання обсягів реалізованої продукції промисловістю загалом і харчовою промисловістю, в тому числі за період з 2010 року.

Таблиця 4.12

Обсяг реалізованої продукції промисловістю і промисловістю по виробництву харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів у 2010–2020 рр. *, млн. грн

	Коди КВЕД-2010	2010	2011	2012	2013
1	2	3	4	5	6
1. Промисловість	Секцій: В+С+Д+Е	1043110,8	1305308,0	1367925,5	1322408,4
2. Харчова промисловість	Розділи: 10+11+12	187522,0	216454,0	245869,7	253439,0
3. %	-	18,0	16,6	18,0	19,2

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2020:2010 =%
	7	8	9	10	11	12	13	14
1.	1428839,1	1776603,7	2158030,0	2625862,7	3045201,9	3019383,1	3201913,7	307,0
2.	302391,9	398023,2	462418,9	548377,9	589854,5	616167,7	668061,9	356,3
3.	21,2	22,4	21,4	20,9	19,4	20,4	20,8	-

*Складено і розраховано за: Обсяг реалізованої промислової продукції (товарів, послуг) за видами економічної діяльності у 2010–2020 роках. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2013/pr/orp_rik/orp_rik_u.htm.

Промисловість загалом включає в себе кілька секцій В (добувна промисловість і розроблення кар'єрів), С (переробна промисловість), Д (постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря) і Е (водопостачання; каналізація, поводження з відходами), а промисловість по виробництву харчових продуктів, напоїв, тютюнових виробів – лише три розділи (10; 11; 12) в переробній промисловості (С). Виробництво продовольчих товарів становить дещо більше п'ятої частини всієї промисловості, але за динамікою обсягу реалізованої продукції перевищує показники по промисловості – приріст за досліджуваний період орієнтовно 3,5 і 3,0 рази.

Ще більший розрив виникає, коли за основу приймається період 2013–2020 роки (табл. 4.13). Індекс продукції промисловості (секції В+С+Д) за ці роки становив 77,7%, а промисловості по виробництву харчових продуктів, напоїв, тютюнових виробів – 100,2%. Тобто підприємства розглянутих переробно-харчових видів економічної діяльності, незважаючи на спади виробництва сировини у первинному виробництві в 2014-2015 рр. змогли подолати кризові процеси і впевнено утримують досягнуті показники. Водночас, підприємства в тих видах промислової діяльності, що виробляють різноманітну промислову продукцію, суттєво знизили виробничі показники.

Таблиця 4.13

Індекси продукції промисловості по виробництву харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів, відсотків до попереднього року

<i>Види виробництва</i>	<i>Код</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>	<i>2015</i>	<i>2016</i>	<i>2017</i>	<i>2018</i>	<i>2019</i>	<i>2020</i>
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
<i>Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів</i>	<i>10-12</i>	<i>95,0</i>	<i>102,5</i>	<i>89,1</i>	<i>107,4</i>	<i>106,3</i>	<i>98,7</i>	<i>103,3</i>	<i>99,2</i>
<i>Виробництво харчових продуктів</i>	<i>10</i>	<i>96,4</i>	<i>104,6</i>	<i>88,6</i>	<i>108,9</i>	<i>107,1</i>	<i>98,5</i>	<i>103,9</i>	<i>99,5</i>
<i>Виробництво м'яса та м'ясних продуктів</i>	<i>10.1</i>	<i>110,5</i>	<i>101,5</i>	<i>100,2</i>	<i>104,1</i>	<i>104,9</i>	<i>99,9</i>	<i>102,0</i>	<i>100,0</i>
<i>Перероблення та консервування риби, ракоподібних та молюсків</i>	<i>10.2</i>	<i>105,1</i>	<i>98,7</i>	<i>78,5</i>	<i>128,4</i>	<i>109,2</i>	<i>114,1</i>	<i>104,0</i>	<i>97,4</i>
<i>Перероблення та консервування фруктів та овочів</i>	<i>10.3</i>	<i>99,8</i>	<i>102,9</i>	<i>84,7</i>	<i>106,0</i>	<i>101,6</i>	<i>109,9</i>	<i>99,4</i>	<i>105,6</i>

Продовження табл. 4.13

<i>Виробництво олій та тваринних жирів</i>	10.4	92,6	121,5	85,9	118,4	117,5	97,9	113,7	104,8
<i>Виробництво молочних продуктів</i>	10.5	100,5	100,1	91,7	99,7	100,8	101,7	95,1	100,2
<i>Виробництво продуктів борошномельно-круп'яної промисловості, крохмалів і крохмальних продуктів</i>	10.6	96,7	100,6	101,1	103,1	98,9	89,2	104,1	93,6
<i>Виробництво хліба, хлібобулочних і борошняних виробів</i>	10.7	96,5	89,5	85,3	97,6	98,5	95,0	94,0	95,7
<i>Виробництво інших харчових продуктів</i>	10.8	85,5	110,8	77,6	111,3	102,2	98,3	93,4	87,1
<i>Виробництво готових кормів для тварин</i>	10,9	92,7	102,8	99,5	106,5	104,2	100,0
<i>Виробництво напоїв</i>	11	90,8	91,7	90,3	96,3	100,8	100,3	99,7	96,7
<i>Виробництво тютюнових виробів</i>	12	91,6	104,5	108,2	102,2	95,3	91,4	87,6	100,2
<i>Довідково: Промисловість</i>	<i>B+C+D</i>	95,7	89,9	87,7	104,0	101,1	103,0	99,5	95,5

*Джерело: Індекси промислової продукції за видами діяльності за 2013–2020 роки. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/pr/prm_ric/prm_ric_u/arh_ipv_u.html.

У нинішніх умовах, зважаючи на зміну різних показників і форм розроблення первинної звітності підприємств, досить часто матеріали, які оприлюднює Держстат, не завжди дозволяють звести дані за попередні роки з поточним. Зокрема, по промисловості харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів окремо розкриті дані щодо рентабельності операційної і всієї діяльності підприємств по галузі в цілому, але фінансові результати наведені з розбивкою по їх величині (табл. 4.14 і 4.15). Це звужує можливості визначити глибину змін щодо виробництва продукції в середовищі підприємств харчової промисловості, але їх розмежування за розмірами дає підстави оцінити збитковість галузі порівняно з промисловістю загалом.

Отже, робимо узагальнюючий висновок: збитковість по галузі і по промисловості відрізняються незначно, тому це явище набуло

загальнооекономічного характеру. У фінансовому відношенні найбільш складними були 2014 і 2015 роки. і деякою мірою 2016–й р., але галузь успішно пододала кризові явища. Важливе значення має також інша теза: за досліджуваний період підприємства харчової промисловості, які одержали прибуток, майже на 10 % збільшили свій персонал і майже втричі – фінансовий результат до оподаткування. Це надзвичайно позитивна тенденція і її подальший прояв свідчитиме, що галузь успішно долає системні й випадкові перешкоди.

Таблиця 4.14

**Фінансові результати до оподаткування підприємств
за 2010–2020 рр.*, тис. грн**

Види виробництва	Рік	Фінансовий результат (сальдо) до оподаткування	Підприємства, які одержали прибуток		Підприємства, які одержали збиток	
			У % до загальної кількості підприємств	Фінансовий результат	У % до загальної кількості підприємств	Фінансовий результат
1	2	3	4	5	6	7
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів; Код за КВЕД- 2010 10+11+12	2010	4899235,1	60,3	10525250,9	39,7	5626015,8
	2011	4772450,4	59,5	12235297,0	40,5	7462846,6
	2012	10421181,9	61,7	15708890,1	38,3	5287708,2
	2013	9447917,6	62,9	14816510,4	37,1	5368592,8
	2014	14723580,4	62,4	13887752,0	37,6	28611332,4
	2015	14600557,5	72,3	19667285,3	27,7	34267842,8
	2016	-5965156,5	71,1	18151343,0	28,1	24116499,5
	2017	11952832,1	69,6	27021573,4	30,4	15068741,3
	2018	19635756,9	70,5	27651752,5	29,5	8015995,6
	2019	33851600,0	71,3	39464500,0	28,7	5612900,0
2020	15589400,0	69,1	33743300,0	30,9	17883900,0	

*Джерело: Фінансові результати до оподаткування підприємств за видами економічної діяльності за 2010–2020 роки. URL: http://ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/sze.htm.

Водночас, за наведеними статистичними даними щодо рівня рентабельності (див. табл. 4.15) операційної та всієї діяльності за доволі тривалий період, можна стверджувати, що малі підприємства, які виробляють орієнтовно від чверті до третини продукції в харчовій промисловості, а інколи й більше, здійснюють дуже негативний вплив на загальний економічний стан галузі. І якщо до оподаткування малі підприємства доволі часто балансують на межі між рентабельністю і збитковістю, то коли враховується вся

діяльність, вони знаходяться в переліку збиткових. І справа не тільки в тому, що збиткових налічується значно більше, ніж по іншим групах, а в тому, що їхній негативний (збитковий) внесок настільки вагомий, що нерідко перекидає позитивний внесок великих підприємств.

Як свідчить практика, якщо в кризові 2014–2016 роки практично по усіх групах підприємств рівень рентабельності всієї діяльності збитковий, то в некризові роки тільки рентабельність малих суб'єктів господарювання має від'ємне значення. І це при тому, що збиткових підприємств серед групи малих налічується 32–35%.

Таблиця 4.15

Рентабельність операційної та всієї діяльності підприємств по виробництву харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів з розподілом на великі, середні, малі та мікропідприємства у 2010–2020 рр., в %*

Рік	Рівень рентабельності (збитковості) операційної діяльності підприємств					Рівень рентабельності (збитковості) всієї діяльності підприємств				
	усього	у тому числі				усього	у тому числі			
		великі	середні	малі	з них мікро-		великі	середні	малі	з них мікро-
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
2010	4,5	5,8	3,7	-0,9	-8,9	0,9	2,3	0,0	-4,7	-14,3
2011	4,2	6,8	1,5	-0,7	-4,1	0,8	3,4	2,0	-4,1	-9,0
2012	6,4	10,0	2,1	-0,7	-5,2	2,5	5,6	-1,3	-3,2	-10,0
2013	6,1	9,3	2,9	-2,5	-12,8	2,2	5,1	-0,5	-3,7	-19,4
2014	5,1	9,9	0,5	-5,1	-21,1	-4,5	-2,7	-6,4	-8,2	-25,5
2015	3,0	3,1	3,4	-0,9	-6,2	-3,3	-3,3	-3,4	-3,5	-11,7
2016	2,8	2,6	3,3	0,1	-7,7	-1,3	-1,7	-0,8	-1,9	-9,4
2017	5,1	6,0	4,7	0,5	-4,8	1,4	3,6	1,1	-13,2	-7,9
2018	4,9	6,7	3,2	1,2	-0,9	2,3	3,9	0,7	-0,3	-4,3
2019	5,1	5,9	4,6	1,5	-0,3	3,6	4,3	3,1	0,5	-2,6
2020	5,9	7,5	3,4	0,8	-6,4	0,7	1,5	0,0	-1,1	-8,9

* Джерело: Рентабельність операційної та всієї діяльності підприємств за видами економічної діяльності з розподілом на великі, середні, малі та мікропідприємства у 2010–2020 роках. URL: http://ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/sze.htm.

Це свідчить про надзвичайно високий ступінь їх економічного становища в групі, коли маючи лише в межах третини від загальної кількості числа малих підприємств, вони спроможні своїми фінансовими результатами сформуванню загального негативного тренду в результатах їх діяльності. На нашу думку, це пояснюється тим, що збиток отримали не фізичні особи-підприємці, а якраз

саме малі підприємства, які проводять відповідну виробничу діяльність.

Результати господарської діяльності підприємств по виробництву харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів представлені в табл. 4.16 і 4.17. Вони дають можливість оцінити внесок різних груп виробників у досягненні економічних результатів по кожному календарному року.

Зокрема, малі підприємства лише один (2019 р.) із одинадцяти років спрацювали прибутково, (прибуток менше 1% від загального обсягу прибутку переробно-харчової промисловості). Водночас мікропідприємства спрацювали збитково, (збиток майже однаковим із прибутком по групі малих виробників). Зазначимо, що за чисельністю частка малих підприємств (у т. ч. мікропідприємств) серед усіх виробників у 2020 р. становила 82% (до 62%), серед зайнятих/найманих працівників – менше 12% (менше 3%), а за обсягом реалізованої продукції – в межах 5% (до 1%). Разом із тим вказана група виробників у складний, тобто кризовий період (2014-2016 рр.) помітно впливала на загальні результати: на неї припадало від 6 до 13% збитку, а в 2017 р. – навіть більше третини (36,7%).

Водночас група середніх підприємств (з часткою серед виробників 16,5%, серед працівників – понад 61%, продукції реалізовано майже 40% від обсягів реалізації всієї харчової індустрії) лише три роки з одинадцяти спрацювала прибутково. Причому, частка збитку цієї групи у його загальному обсязі в кризовий період становила відповідно 58%; 44% і 29%, але навіть у відносно сприятливому 2011 р. все ж 45% і в 2012 р. – 16% збитку. Щодо прибутків можна виділити 2017–2019 рр. – частка середніх підприємств відповідно становила 27%, 12% та 33% від загального обсягу прибутків по харчовій індустрії.

Таблиця 4.16

Чистий прибуток (збиток) підприємств за видами економічної діяльності з розподілом на великі, середні, малі та мікропідприємства у 2010-2020 роках: розділи 10+11+12 - виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів*

Роки	Усього					У тому числі:									
	Чистий прибуток (збиток), млн грн	Підприємства, які одержали прибуток		Підприємства, які одержали збиток		Великі підприємства					Середні підприємства				
		%	млн грн	%	млн грн	Чистий прибуток (збиток), млн грн	Підприємства, які одержали прибуток		Підприємства, які одержали збиток		Чистий прибуток (збиток), млн грн	Підприємства, які одержали прибуток		Підприємства, які одержали збиток	
							%	млн грн	%	млн грн		%	млн грн	%	млн грн
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
2010	2238,8	58,8	8062,2	41,2	5823,4	2728,6	78,9	4268,5	21,1	1539,9	-22,2	62,8	3506,9	37,2	3529,0
2011	2303,6	58,1	9751,0	41,9	7447,4	5359,7	75,0	6918,8	25,0	1559,1	-2488,8	57,7	2541,7	42,3	5030,4
2012	7183,9	60,3	12546,2	39,7	5362,3	9034,3	81,3	9751,8	18,7	717,5	-1438,9	61,2	2461,9	38,8	3900,8
2013	6531,7	62,1	11998,0	37,9	5466,2	8099,6	82,0	9058,7	18,0	959,1	-516,4	62,6	2617,8	37,4	3134,2
2014	-16906,0	61,6	11377,4	38,4	28283,3	-5563,3	58,0	8161,3	42,0	13724,6	-9794,0	56,7	2797,6	43,3	12591,6
2015	-16553,3	72,0	17022,7	28,0	33576,0	-8279,7	61,4	10657,1	38,6	18936,7	-7324,4	70,5	5552,8	29,5	12877,2
2016	-7509,5	70,8	15540,4	29,2	23050,0	-4740,5	60,8	7896,5	39,2	12637,0	-2169,8	73,7	6888,9	26,3	9058,7
2017	8896,3	69,1	23771,5	30,9	14875,2	11041,9	78,0	12629,3	22,0	1587,4	3012,6	73,2	10292,7	26,8	7280,1
2018	15537,2	70,0	23748,9	30,0	8211,8	13805,5	72,6	15919,7	27,4	2114,2	1862,0	73,6	6855,3	26,4	4993,3
2019	24842,0	71,1	33735,4	28,9	8893,4	16302,5	81,2	21126,8	18,8	4824,2	8358,6	80,8	11322,3	19,2	2963,7
2020	5249,4	68,9	28232,4	31,1	22989,0	5843,6	70,4	18693,6	29,6	12850,0	-124,4	75,5	8192,8	24,5	8317,2

*Складено за: Чистий прибуток (збиток) підприємств за видами економічної діяльності з розподілом на великі, середні, малі та мікропідприємства у 2010–2020 рр.. URL: http://ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/sze.htm.

Продовження табл. 4.16

Роки	У тому числі:									
	Малі підприємства					З них мікропідприємства				
	Чистий прибуток (збиток), млн. грн.	Підприємства, які одержали прибуток		Підприємства, які одержали збиток		Чистий прибуток (збиток), млн. грн.	Підприємства, які одержали прибуток		Підприємства, які одержали збиток	
		%	млн. грн.	%	млн. грн.		%	млн. грн.	%	млн. грн.
1	17	18	19	17	21	22	23	24	25	26
2010	-467,7	57,5	286,8	42,5	754,5	-247,5	58,5	54,4	41,5	302,0
2011	-567,3	57,9	290,5	42,1	857,8	-234,2	58,8	80,4	41,2	314,6
2012	-411,6	59,5	332,4	40,5	744,0	-203,1	60,2	59,3	39,8	262,4
2013	-1051,4	61,6	321,4	38,4	1372,8	-536,5	62,0	59,7	38,0	596,2
2014	-1548,7	62,8	418,4	37,2	1967,1	-922,7	63,2	88,9	36,8	1011,6
2015	-949,2	72,4	812,8	27,6	1762,0	-488,5	71,2	141,1	28,8	629,6
2016	-599,2	70,2	755,0	29,8	1354,2	-501,3	67,6	160,8	32,4	662,1
2017	-5158,2	68,1	849,4	31,9	6007,7	-499,1	65,5	224,9	34,5	723,9
2018	-130,3	69,2	974,0	30,8	1104,2	-298,5	66,1	242,5	33,9	541,0
2019	180,9	68,6	1286,3	31,4	1105,4	-175,5	64,2	316,1	35,8	491,6
2020	-469,8	67,4	1352,0	32,6	1821,7	-733,0	64,3	311,6	35,7	1044,6

Таблиця 4.17

**Чистий прибуток (збиток) підприємств з розподілом по величині у 2010-2020 роках:
(розділи 10+11+12)***

Підприємства Показники	2010		2011		2012		2013		2014		2015		2016	
	Чистий прибуток (збиток), млн грн	%	Чистий прибуток (збиток), млн грн	%	Чистий прибуток (збиток), млн грн	%	Чистий прибуток (збиток), млн грн	%	Чистий прибуток (збиток), млн грн	%	Чистий прибуток (збиток), млн грн	%	Чистий прибуток (збиток), млн грн	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1.Усі підприємства	2239	100	2304	100	7184	100	6532	100	-16906	-100	-16553	-100	-7509	-100
у т.ч.:														
2) великі	2729	122	5360	233	9034	126	8100	124	-5563	-33	-8280	-50	-4740	-63
3) середні	-22**	-1	-2449	-106	-1439	-20	-516	-8	-9794	-58	-7324	-44	-2170	-29
4) малі	-468	-21	-567	-27	-412	-6	-1051	-16	-1549	-9	-949	-6	-599	-8
з них:														
5) мікро- підприємства	-247	-11	-234	-10	-203	-3	-536	-8	-923	-5	-488	-3	-501	-7

*Складено і розраховано за: Чистий прибуток (збиток) підприємств за видами економічної діяльності з розподілом на великі, середні, малі та мікропідприємства у 2010–2020 рр.. URL: http://ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/sze.htm.

**Для спрощеного сприйняття чистого збитку, на відміну від чистого прибутку, абсолютні величини та розрахункові відносні його значення подаються із знаком «-». Наприклад, якщо в 2017 р. прибутки і збитки відносилися в абсолютних показниках як 14,1 до 5,2, а в процентах як 158 до 58, то при приведенні прибутку до 100% частка збитку становитиме 36,7%.

***Промисловість по виробництву харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів (розділи 10+11+12) налічує всього 16 222 суб'єктів господарювання, з них ФОП – 10 199 од. (62,9%). Вони виробили продукції на суму 723,7 млрд. грн. Нижче наведені статистичні дані по підприємствах з розподілом за величиною за 2020 р.:

- підприємств – 6023 од., з них: великі – 71 (1,2%), середні – 1001 (16,6%), малі – 4951 (82,2%), у т.ч. мікропідприємства – 3725 (61,8%);
- кількість зайнятих працівників: усього – 325,6 тис. осіб, з них: великі – 86,7 тис. (26,6%), середні – 200,5 тис. (61,6%), малі – 38,4 тис. (11,8%), у т.ч. мікропідприємства – 9,4 тис. (2,9%);
- кількість найманих працівників: усього – 324,4 тис. осіб, з них: великі – 86,7 тис. (26,7%), середні – 200,3 тис. (61,8%), малі – 37,4 тис. (11,5%), у т.ч. мікропідприємства – 8,6 тис. (2,6%);
- обсяг реалізованої продукції: усього – 777,7 млрд грн, з них: великі – 428,0 млрд. (55,0%), середні – 309,6 млрд (39,8%), малі – 40,1 млрд (5,2%), у т.ч. мікропідприємства – 6,7 млрд грн (0,9%).

Продовження табл. 4.17

Підприємства	2017		2018		2019		2020***	
	Чистий прибуток (збиток), млн грн	%	Чистий прибуток (збиток), млн грн	%	Чистий прибуток (збиток), млн грн.	%	Чистий прибуток (збиток), млн грн	%
1	16	17	18	19	20	21	22	23
1.	8896	100	15537	100	24842	100	5249	100
у т.ч.:								
2)	11042	124	13805	89	16302	66	5844	111
3)	3013	34	1862	12	8359	33	-124	-2
4)	-5158	-58	-130	-1	181	1	-470	-9
з них:								
5)	-499	-6	-298	-2	-175	-1	-733	-14

Великі підприємства (частка серед виробників 1,2%, серед працівників – понад 26%, продукції а реалізовано 55%) протягом восьми років (за винятком кризових) домінували в галузі та позитивно вплинули на результати господарювання в харчовій індустрії.

Зокрема, протягом шести років їхній внесок в 1,1–2,3 рази перевищував прибуток по харчовій індустрії, а два інші роки становив 89% і 66% від загального обсягу прибутку цієї галузі.

Водночас у кризовий період збитковість у групі великих виробників у результати господарювання по галузі становив відповідно 33%, 50% та 63%, тобто збитковими також у двох із трьох років виявилися домінуючі підприємства, а один (2014 р. – 58% збитку) – середні.

У 2020 р. було започатковано спадний тренд і така тенденція буде переважати і в наступному році. Стосовно 2022 року, то розгортання воєнних дій на території України. спричинило суттєве погіршення економічної ситуації.

4.4. Посилення ролі підприємств харчової індустрії в зовнішньоекономічній діяльності аграрного бізнесу

На нинішньому етапі реального пришвидшення інтеграції національної економіки до внутрішнього ринку Європейського Союзу доцільно поглиблено аналізувати й об'єктивно оцінити зміни в структурі експорту продукції агропродовольчого комплексу. Вказані зміни – важливий індикатор структурної трансформації переробно-харчової промисловості стосовно нарощування/зменшення випуску продукції з високою доданою вартістю (тобто, з різним ступенем обробки або глибиною перероблення), що буде відповідати європейським вимогам (Директивам, технічним регламентам і стандартам) та надходити на зовнішні продовольчі ринки. Для цього розподілимо *структуру експорту на три складові шляхом агрегування агропродовольчої продукції*, які поступово набудуть/набувають офіційного визнання. Найвагомішою серед них складовою нині є і поки що залишається перша складова –

І. Продукція первинного виробництва, яка включає сумарну вартість експорту лише за вісьмома групами, що чітко позиціону-

ються як сировина рослинного і тваринного походження (групи 01+03+05+06+10+12+13+14).

Друга за обсягами експорту складова включає в себе ті десять груп, які за назвою та за своїм функціональним призначенням вважаються кінцевою продукцією, тобто вони вживаються споживачами, але окремі позиції (жири та олії) часто є обов'язковим компонентом для приготування інших харчових продуктів. Це – **III. Готова продукція** (групи 15+16+17+18+19+20+21+22+23+24). За прийнятою класифікацією охоплює два розділи (із групами): розділ III. 15 Жири та олії тваринного або рослинного походження; розділ IV. Готові харчові продукти (групи 16–24).

Решта груп агропродовольчої продукції віднесено до проміжної складової, тобто, це – **II. Оброблена продукція** (групи 02+04+07+08+09+11). Спірним може бути твердження щодо включення до третьої складової групи 11 – продукція борошномельно-круп'яної промисловості. Але і борошно, і крупи, що зазнали промислової переробки/обробки, є сировиною для виробництва готових харчових продуктів та їжі, тобто не вживаються у сирому вигляді.

Продукція оброблена та готова (II+III) – це, порівняно із сировиною первинного виробництва, продукція з різними обсягами затрат праці та глибиною доробки, обробки, первинної переробки, напівфабрикати й кінцеві харчові продукти, що підготовлені для споживання, з різним (низьким, середнім, підвищеним або високим) ступенем доданої вартості. Що ж стосується первинної продукції, яка споживається без промислової підготовки, то вона потребує консолідації (закупівлі й накопичення від малих виробників) для формування стандартних експортних лотів (наприклад, меду¹⁹⁹ близько 20 т), або експортних партій стандартизованої сільськогосподарської/харчової продукції, і, на вимогу іноземного дистриб'ютора, проведення передпродажної підготовки чи первинної переробки (перебирання, сортування, розфасування, пакування (свіжі миті й готові до споживання овочі та фрукти), формування/подрібнення вантажних партій) з метою успішного проведення подальшої гуртової/дрібнооптової та/або роздрібної реалізації.

¹⁹⁹ Медові війни: Чому медова галузь стрімко падає? *Бізнес*. URL: <https://business.ua/business/4477-medovi-viiny-chomu-medova-haluz-strimko-padaie>.

лізації. Йдеться про таку продукцію (по групах): 04 – молоко та молочні продукти, яйця птиці; натуральний мед; 07 – овочі; 08 – їстівні плоди та горіхи. За цією ознакою сюди ж віднесено і групи 02 – м'ясо та їстівні субпродукти, яка передбачає підготовку туш різних тварин і птиці до відповідних товарних підкатегорій. Доречність включення сюди групи 11 – продукція борошномельно-круп'яної промисловості обґрунтовано вище, а віднесення групи 09 – кава, чай взагалі не потребує додаткових пояснень.

Агрегування агропродовольчої продукції за трьома складовими (**I; II; III – первинна; оброблена; готова**) дозволить об'єктивно оцінити реальний внесок кожної з них, встановити за певний період часу зміни у співвідношенні між первинною сировиною та готовими й обробленими продуктами, визначити пріоритети розвитку різних видів економічної діяльності, а також уможливити прогнозування сценаріїв розвитку підприємств, що займаються або ж планують започаткувати експортну діяльність, з погляду доцільності інноваційно-технологічної модернізації їх виробничого потенціалу.

Важливо привернути увагу ще до однієї важливої обставини, що сприятиме чіткому визначенню тих видів економічної діяльності, на розвиток яких доцільно орієнтуватися в перспективі. Йдеться про те, що за точку відліку будемо приймати ті роки, на які припали аграрні кризи, і це можна пояснити певним чином. В умовах економічної та/або аграрної кризи, зазвичай масштаби зовнішньоекономічної діяльності звужуються, обсяги експорту помітно зменшуються, отже – буде змінюватися співвідношення як між різними складовими, так і групами продукції. Це наслідок впливу низки несприятливих зовнішніх чинників, виникнення різних проблем і перешкод, внутрішніх неузгодженостей та міжгалузевої (або ж міжпродуктової) розбалансованості, а саме:

а) загострення цінової конкуренції та відчутне перевиробництво певних видів агропродовольчої продукції, що реалізуються на внутрішньому і зовнішніх ринках;

б) вітчизняна продукція реалізується дистриб'юторами, які недостатньо орієнтуються у специфіці попиту на ринках, де провадять свою діяльність;

в) згортання виробництва певних видів агропродовольчої продукції в Україні або ж вона поступається за параметрами безпечно-

сті та якості продукції інших виробників, що посилюють своє представництво та нарощують обсяги її реалізації на зовнішніх ринках;

г) недотримання вітчизняними операторами ринку термінів (строків) поставок і неповне виконання попередньо узгоджених обсягів експорту різних видів продукції дистриб'юторам країні-імпортерів тощо.

Це пояснюється тим, що реалізацією продукції вітчизняного агропродовольчого комплексу займаються переважно іноземні дистриб'ютори, які вільно орієнтуються в складних нюансах попиту місцевих споживачів на різні види харчової продукції. Дистриб'ютори замовляють українським постачальникам продукцію певних продуктових груп у необхідних обсягах для різних періодів маркетингового року та з урахуванням прогнозованих сезонних коливань споживчого попиту і тому, зацікавлені у налагодженні прямих зв'язків із потужними виробниками або ж посередниками. Чітке дотримання взятих зобов'язань згідно із укладеними угодами (контрактами) вважається важливим підґрунтям для встановлення та закріплення тісних і взаємовигідних довгострокових зв'язків. Однак під впливом різних ускладнень чи форс-мажорних обставин зобов'язання часто порушуються обома сторонами, що має своїм наслідком згорання зовнішньоторговельних відносин.

Отже, з урахуванням вище обґрунтованих пропозицій та наведених застережень, проведемо *агрегування експорту продукції агропродовольчого комплексу* на три складові та за роками, які визнані кризовими (тобто, 2009 і 2015 – за 6 років), а також зробимо необхідні порівняння з періодом максимального нарощування зовнішньоторговельних операцій, – це – 2015 – 2019 роки²⁰⁰ тобто, у післякризовому періоді чотири роки (табл. 4.18).

Навіть поверховий аналіз зрушень у структурі експорту продукції АПК дає підстави для висновку про те, що його нарощування як у міжкризовий (2009–2015 рр.), так і післякризовий (2016–2020 рр.) періоди відбувалося за участю усіх складових,

²⁰⁰ Стратегія розвитку експорту продукції сільського господарства, харчової та переробної промисловості України на період до 2026 року. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10.07.2019 р. № 588-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-shvaliv-eksportnu-strategiyu-shchodo-agrarnoyi-produkciji-do-2026-roku>.

Таблиця 4.18

Динаміка і структура експорту продукції АПК України у кризові роки та рік підйому*

Експорт	2009 – криза		2015 – криза		2019 – підйом		Тренди по етапах:		
	тис. дол. США	%	тис. дол. США	%	тис. дол. США	%	2015 до 2009 = %, в.п.	2019 до 2015 = %, в.п.	2019 до 2009 = %, в.п.
1	2	3	4	5	9	7	8	9	10
<i>1. Динаміка експорту продукції АПК</i>									
Експорт товарів, усього	39702883,3	х	38127149,7	х	50060335,5	х	96,0	131,3	126,1
З нього продукції АПК	9514936,9	100	14563144,5	100	22146005,8	100	153,1	152,1	232,7
%	24,0	–	38,2	–	44,2	–	14,2	6,0	20,2
<i>2. Структура експорту продукції АПК</i>									
I. Живі тварини; продукти тваринного походження	595966,8	6,3	823434,9	5,7	1277230,7	5,8	138,2	155,1	214,3
<i>01 живі тварини</i>	<i>9571,3</i>	<i>0,1</i>	<i>25639,9</i>	<i>0,18</i>	<i>62547,7</i>	<i>0,28</i>	<i>267,9</i>	<i>243,9</i>	<i>653,5</i>
02 м'ясо та їстівні субпродукти	79142,0	0,83	377668,3	2,6	711918,9	3,2	477,2	188,5	908,7
<i>03 риба і ракоподібні</i>	<i>25175,6</i>	<i>0,26</i>	<i>12994,8</i>	<i>0,09</i>	<i>33637,5</i>	<i>0,15</i>	<i>51,6</i>	<i>258,8</i>	<i>133,6</i>
04 молоко та молочні продукти, яйця птиці; натуральний мед	476446,3	5,0	386477,3	2,7	454068,2	2,1	81,1	117,5	95,5
<i>05 інші продукти тваринного походження</i>	<i>5631,6</i>	<i>0,06</i>	<i>20654,6</i>	<i>0,14</i>	<i>15058,3</i>	<i>0,07</i>	<i>366,7</i>	<i>72,9</i>	<i>267,3</i>
II. Продукти рослинного походження	5034894,2	52,9	7971492,5	54,7	12914913,2	58,3	158,3	162,0	256,5
<i>06 живі дерева та інші рослини</i>	<i>1599,1</i>	<i>0,02</i>	<i>2340,4</i>	<i>0,02</i>	<i>6479,7</i>	<i>0,03</i>	<i>146,3</i>	<i>276,9</i>	<i>405,0</i>
07 овочі	159399,8	1,7	97214,6	0,7	184515,0	0,8	61,0	189,8	115,8
08 їстівні плоди та горіхи	176532,2	1,9	154083,5	1,1	260145,9	1,2	87,3	168,8	147,4
09 кава, чай	7352,0	0,08	10595,7	0,07	11709,0	0,05	144,1	110,5	159,2
<i>10 зернові культури</i>	<i>3556197,7</i>	<i>37,4</i>	<i>6057490,0</i>	<i>41,6</i>	<i>9633593,1</i>	<i>43,5</i>	<i>170,3</i>	<i>159,0</i>	<i>270,9</i>
11 продукція борошномельно-круп'яної промисловості	89701,5	0,9	117887,9	0,8	202129,7	0,9	131,4	171,4	225,3
<i>12 насіння і плоди олійних рослин</i>	<i>1040363,6</i>	<i>10,9</i>	<i>1475455,6</i>	<i>10,1</i>	<i>2563286,6</i>	<i>11,6</i>	<i>141,8</i>	<i>173,7</i>	<i>246,4</i>
<i>13 шелак природний</i>	<i>745,0</i>	<i>0,01</i>	<i>527,0</i>	<i>0,00</i>	<i>818,5</i>	<i>0,00</i>	<i>70,7</i>	<i>155,4</i>	<i>109,9</i>

Продовження табл. 4.18

<i>14 рослинні матеріали для виготовлення</i>	<i>3003,1</i>	<i>0,03</i>	<i>55897,8</i>	<i>0,38</i>	<i>52235,6</i>	<i>0,24</i>	<i>1861,4</i>	<i>93,4</i>	<i>1734,9</i>
III. 15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	1796023,8	18,9	3299799,1	22,7	4732755,6	21,4	183,7	143,4	263,5
IV. Готові харчові продукти	2088052,1	21,9	2468418,0	16,9	3221106,5	14,5	118,2	130,4	154,3
16 продукти з м'яса, риби	37984,8	0,4	12467,5	0,1	22842,6	0,1	32,8	183,2	60,1
17 цукор і кондитерські вироби з цукру	165184,6	1,7	169508,2	1,2	254389,3	1,1	102,6	150,1	154,0
18 какао та продукти з нього	448559,9	4,7	187263,1	1,3	204586,3	0,9	41,7	109,2	45,6
19 готові продукти із зерна	204966,5	2,2	267917,7	1,8	269375,2	1,2	130,7	100,5	131,4
20 продукти переробки овочів	148253,1	1,6	183896,7	1,3	191900,4	0,9	124,0	104,3	129,4
21 різні харчові продукти	88410,8	0,9	117179,4	0,8	142716,3	0,6	132,5	121,8	161,4
22 алкогольні і безалкогольні напої та оцет	458628,6	4,8	183608,0	1,3	210840,1	1,0	40,0	114,8	45,9
23 залишки і відходи харчової промисловості	322097,5	3,4	995781,3	6,7	1486850,1	6,7	309,1	149,3	461,6
24 тютюн і промислові замітники тютюну	213966,3	2,2	350796,0	2,4	437606,2	2,0	163,9	124,7	204,5
3. Структура експорту продукції АПК за рівнем обробки									
ОБСЯГИ ЕКСПОРТУ ПРОДУКЦІЇ АПК, усього з неї:	9514936,9	100	14563144,5	100	22146005,8	100	153,1	152,1	232,7
I. Продукція первинного виробництва (групи 01+03+05+06+10+12+13+14)	4642287,2	48,8	7651000,1	52,5	12367657,0	55,9	164,8	161,6	266,4
Продукція оброблена та готова (II+III), усього, у т.ч.:	4872649,7	51,2	6912144,4	47,5	9778348,8	44,1	141,8	141,5	200,6
II. Оброблена продукція (групи 02+04+07+08+09+11)	988573,8	10,4	1143927,3	7,9	1824486,7	8,2	115,7	159,4	184,5
III. Готова продукція (групи 15-24)	3884075,9	40,8	5768217,1	39,6	7953862,1	35,9	148,5	137,8	204,8

* Складено і розраховано за даними Держстату за відповідні роки.

ЗА 2019 Р. ЕКСПОРТ ПРОДУКЦІЇ АПК ЗА РІВНЕМ ОБРОБКИ ПІДРАХОВАНО НАСТУПНИМ ЧИНОМ:

I. ПРОДУКЦІЯ ПЕРВИННОГО ВИРОБНИЦТВА (групи 01+03+05+06+10+12+13+14) = 62547,7+33637,5+15058,3+6479,7+9633593,1+2563286,6+818,5+52235,6 = 12367657,0 тис. дол. США;

II. ОБРОБЛЕНА ПРОДУКЦІЯ (групи 02+04+07+08+09+11) = 711918,9+454068,2+184515,0+260145,9+11709,0+202129,7 = 1824486,7 тис. дол. США.

III. ГОТОВА ПРОДУКЦІЯ (групи 15-24) = 4732755,6+3221106,5 = 7953862,1 тис. дол. США;

СПІВВІДНОШЕННЯ I:II:III (первинна: оброблена: готова) = 12367657 : 1824487 : 7953862 = 6,778 : 1,0 : 4,359 = **6,78 : 1,0 : 4,36**; або **100 = 55,85 : 8,24 : 35,91**

але з різним масштабом збільшення обсягів зовнішньоторговельних операцій. Зокрема, нарощування обсягів експорту продукції по первинній складовій (групи: 10 – зернові, 12 – насіння та плоди олійних культур, частка яких становить 98-99% у структурі «продукції первинного виробництва») у вказані періоди (в 1,648 та 1,616 рази) помітно перевищувало по інших складових: оброблена (в 1,157 та 1,594 рази) і готова (в 1,485 та 1,378 рази). Оскільки це було притаманно і для міжкризового, і післякризового періодів, то наслідком стала відчутна зміна пропорцій між складовими в експорті агропродовольчої продукції. Йдеться про те, що *первинна складова* посилювала лідерство і зміцнювала свою роль і частку у структурі експорту: у міжкризовому періоді на 3,7 в. п. (з 48,8% до 52,5%), а в післякризовому ще на 3,4 в. п. (до 55,9%), тобто у середньорічному обчисленні відповідно на 0,6 та 0,8 в. п. Зауважимо, що в кожному періоді нарощування обсягів експорту агропродовольчої продукції становило півтора рази.

Як можна оцінювати цей висхідний тренд? У науковому середовищі та серед вищих менеджерів аграрного сектору сформувався переконання щодо необхідності нарощування експорту такої продукції з підвищеною доданою вартістю, тобто з більшою глибиною обробки чи переробки продовольчої сировини, яку можуть забезпечити переважно підприємства харчової індустрії. Без жодного сумніву сприймаючи цю у цілому поширену тезу, разом з тим помилково буде не враховувати об'єктивних реалій післяреформеного (тобто, з початку 2000-х років) розвитку аграрного сектора економіки України.

Вихід сільського господарства із глибокої кризи 1990-их років, які з різною періодичністю почали повторюватися, було започатковано фактично з 2000-х років. Якщо базою порівняння взяти 1990 рік., як це прийнято в статистиці (за 100 %), то за двадцять років вказану відмітку індекс сільськогосподарської продукції перейшов за результатами господарювання у 2019 р. і становив близько 100,6%. Однак це супроводжувалося відчутними структурними зрушеннями, а саме: індекс продукції рослинництва становив 142,9%, а продукції тваринництва – понад 50,3% (але якщо за

базовим взяти 2010 рік., то це становитиме відповідно 145,3%, 167,0% та 106,2%)²⁰¹.

У тваринництві також відбулися відчутні зрушення, які варто виокремити по роках-маркерах:

1990 р. – частка тваринництва у всьому обсязі валової продукції сільського господарства становила 48,5%, з пропорцією сільськогосподарські підприємства (СПП) і господарств населення (ГН) 59:41;

2000 р. – частка тваринництва становила 42,4% («дно» рецесії²⁰²), а співвідношення між частками двох секторів надто змінилося 21:79;

2010 р. – частка тваринництва дорівнювала 36,1%, розрив між частками двох секторів у 2000-ті роки дещо змінився, але ще був помітним 39:61;

2019 р. – частка тваринництва становила 26,1%, розбіжність між внесками двох секторів за 2010-ті роки зменшилася, а складові пропорції зблизилися і становили 49,6:50,4. Частка СПП відчутно зросла після подолання «дна» рецесії.

Такі зрушення стали наслідком зменшення поголів'я великої рогатої худоби, птиці й інших видів сільськогосподарських тварин, але, власне, через таку ситуацію сталися зміни в обсягах виробництва, структурі й напрямках використання продукції. Зокрема, запровадження європейської моделі харчової безпеки в галузях по виробництву продукції тваринного походження на тлі зменшення кількісних показників вирощування сільськогосподарських тварин супроводжувалося відчутними змінами в обсягах і пропорціях сировини, яка реалізовувалася за різними каналами: на ринку, на промислову переробку, для власного споживання, на продаж торговельним посередникам. Показовий у цьому відношенні приклад скотарства, а надто молочного скотарства (табл. 4.19).

²⁰¹ Продукція сільського господарства у постійних цінах 2010 року за 2019 рік (попередні дані). URL: www.ukrstat.gov.ua > pro_sg > arch_pro_sg_p.

²⁰² Валова продукція сільського господарства (у постійних цінах 2010 р.). Стат. збірник. 1990–2010. Київ: Держстат, 2012. С. 6.

Таблиця 4.19

Динаміка поголів'я великої рогатої худоби (ВРХ) і корів, виробництва молока і середньорічного удою молока від однієї корови*

(на кінець року, тис. голів; тис. т; кг)

Рік	Усього ВРХ	У тому числі:			з них дійних корів:				Вироблено молока, усього	у тому числі:			Надій на корову	у тому числі:		
		СГП	ГН	ГН, %	усього	у тому числі:				СГП	ГН	ГН, %		СГП	ГН	ГН, %
						СГП	ГН	ГН, %								
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
1990	24623,4	21083,3	3540,1	14,4	8378,2	6191,6	2186,6	26,1	24508,3	18634,1	5874,2	24,0	2863	2359	2637	88,5
2000	9423,7	5037,3	4386,4	46,5	4958,3	1851,0	3107,3	62,7	12657,9	3668,7	8989,2	71,0	2941	1588	2960	100,6
2010	4494,4	1526,4	2968,0	66,0	2631,2	589,1	2042,1	77,6	11248,5	2216,6	9031,9	80,3	4082	3975	4110	100,7
2013	4534,0	1437,5	3096,5	68,3	2508,8	565,4	1943,4	77,5	11488,2	2582,5	8905,7	77,5	4508	5027	4363	96,8
2013**	4397,7	1417,6	2980,1	67,8	2443,0	560,3	1882,7	77,1	11190,6	2558,9	8631,7	77,1	4508	5027	4363	96,9
2018**	3332,9	1138,1	2194,8	65,9	1919,4	467,8	1451,6	75,6	10064,0	2755,5	7308,5	72,6	4922	6190	4559	92,6
2019**	3117,7	1049,1	2068,6	66,3	1806,5	438,3	1368,2	75,7	9697,0	2727,8	6969,2	71,9	4976	6101	4630	93,0
2019 до 1990 = %	12,7	5,0	58,4	51,9	21,6	7,1	62,6	49,6	39,6	14,6	118,6	47,9	173,8	258,6	175,6	4,5
2019 до 2000 = %	33,1	20,8	47,2	19,8	36,4	23,7	44,0	13,0	76,6	74,4	77,5	0,9	169,2	384,2	156,4	-7,6
2019 до 2010 = %	69,4	68,7	69,7	3,0	68,7	74,4	67,0	-1,9	86,2	123,1	77,2	-8,4	121,9	153,5	112,6	-7,7

*Складено і розраховано за: Тваринництво України. Стат. збірник. Київ: Держстат 2011. С. 12-13, 144-146; Сільське господарство України. Стат. збірник. Київ: Держстат України, 2019. С.127-160; Кількість сільськогосподарських тварин на 01 січня 2020 року (попередні дані). URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

ВТРАТИ станом на 01.01.2014 р. унаслідок анексії АР Крим і тимчасової окупації окремих районів Донецької та Луганської областей. **УСЬОГО: а) ВРХ (4534,0-4397,7=136,3 тис. голів) - 3%; б) корів (2508,8-2443,0=65,2 тис. голів) - 2,6%; в) молока (11488,2-11190,6=297,6 тис. т) - 2,6%. **З НИХ:** СГП: а) ВРХ (1437,5-1417,6=19,9 тис. голів) - 1,4%; б) корів (565,4-560,3=5,1 тис. голів) - 0,9%; в) молока (2582,5-2558,9=23,6 тис. т) - 0,9%; ГН: а) ВРХ (3096,5-2980,1=116,4 тис. голів) - 3,8%; б) корів (1943,4-1882,7=60,7 тис. голів) - 3,1%; в) молока (8905,7-8631,7=274,0 тис. т) -3,1%.

Наведені в табл. 4.19 статистичні дані й розрахункові показники свідчать про наявність негативних трендів:

скорочення кількості великої рогатої худоби за 1990–2019 рр. майже утричі, у т. ч. корів практично уп'ятеро, однак з них у СГП – у 14 разів, у ГН – більш як на третину, але із періодом *min-max-min* (1991–2001–2010), що мали такі кількісні маркери поголів'я: 2189–3107–2132 тис голів²⁰³ на початок року;

зменшення поголів'я корів супроводжувалося зменшенням обсягів молока у цілому в 2,5 рази, однак у секторі СГП – практично усередині, у секторі ГН – збільшенням майже в 1,2 рази. Періоди *min-max-min* (1990–2005–2019) мали наступні маркери виробництва молока в секторі ГН: 5874–11132–6969 тис. т. Зміщення найбільшого обсягу надходження молока на п'ять років, порівняно із максимумом утримуваного поголів'я у населення, пояснюється поступовим підвищенням надоїв на корову (2018 р.): відповідно 2637–3643–4559 літрів/голову²⁰⁴;

обсяги надходження молока на переробку скоротилися уп'ятеро – з 20 до 4 млн т, однак відчутно змінилися пропорції – нині відношення між джерелами надходження молока на переробку (СГП:ГН) становить 80:20. Для порівняння: наприкінці 2000-х років відповідні показники наближалися до 6 млн т, а частки секторів були майже однаковими. У перспективі частка молока від сектору СГП має підвищуватися, а ГН – зменшуватися.

Отже, ключовою проблемою, тобто проблемним місцем в уможливленні ефективного функціонування підприємств харчової індустрії з виробництва продукції тваринного походження, постає відчутний дефіцит продовольчої сировини. Зокрема, з 1990 р. порівняно з 2018-м зменшились обсяги вирощування сільськогосподарських тварин усіх видів у господарствах усіх категорій і становило 52% (у фізичному обчисленні живою масою 3368 тис. т), у т. ч.: великої рогатої худоби – понад 17% (565 тис. т), свиней – 47% (986 тис. т), птиці свійської усіх видів – збільшилося в 1,9 рази

²⁰³ Тваринництво України. Стат. збірник. Київ, 2010. С. 12.

²⁰⁴ Тваринництво України. Стат. збірник. Київ: Держстат України, 2019. С. 38, 144-145.

(1770 тис. т).²⁰⁵ У результаті було отримано 2355 тис. т м'яса (відповідно 359; 703 та 1259 тис. т). Ці три види продукції тваринного походження разом становлять понад 98% обсягів виробництва м'яса усіх видів, а решта видів (конина, баранина та козлятина, кролятина) відіграють незначну роль і частка їх постійно зменшується.

Водночас поголів'я птиці усіх видів наприкінці 1990-х років зменшилося у 2,5 рази (до 174 млн. гол.), але до кінця 2010-х – збільшилося майже учетверо і становило 677,6 млн гол. Додамо, що виробництво яєць, після майже дворазового скорочення до кінця 1990-х років, практично вийшло на передкризовий рівень – понад 16 млрд шт. Не зазнала відчутного спаду бджолярська галузь, а до кінця 2010-х років наростила виробництво меду в 1,4 рази – до 71 729 т. Однак кількість бджолосімей у секторі СГП зменшилася у двадцять разів (до 48,2 тис.), а в ГН – збільшилося на 1% (до 2552,8 тис.). Виробництво вовни зменшилося майже у шістьнадцять разів – до 1908 т. У цілому індекс продукції тваринництва за 2018 р. становив 53,5%, а порівняно з 2000 роком. – 125,6%, тобто у середньому приріст за рік 1,42%.²⁰⁶

Таким чином, незважаючи на майже двадцятирічний період виходу із системної кризи 1990-их років (переходу від адміністративно-планової до соціально орієнтованої економіки) і господарювання в ринкових умовах, не вдалося істотно подолати її наслідки в галузях тваринництва, за винятком м'ясного і яєчного птахівництва та до певної міри бджолярства. Як наслідок надзвичайно загострилася конкурентна боротьба між суб'єктами господарювання за виробників сировини тваринного походження, особливо з сектору СГП. Однак незалежно від того, наскільки успішними у цьому будуть зусилля операторів ринку, найперше підприємств харчової індустрії, ситуація у сфері виробництва сировини тваринного походження практично не зміниться. Потрібні цілеспрямовані зусилля зацікавлених сторін, та інвестиційна підтримка з боку держави, щоб забезпечити модернізацію і розширення дію-

²⁰⁵ Там само. 2019. С. 37–157.

²⁰⁶ Сільське господарство України. 2018. Стат. збірник. Київ: України, 2019. С. 38-40.

чих та створення нових потужностей згаданих операторів, що вже займаються або планують зайнятися виробництвом сировини тваринного походження, задля суттєвого нарощування її обсягів. Варто зазначити, що створення одного скотомісця у тваринництві, залежно від набору обов'язкового шлейфу (спорудження виробничих приміщень, закупівля молодняка худоби, створення кормової бази, придбання техніки, механізмів та устаткування для потреб кормовиробництва й обслуговування технологічних процесів на фермах тощо), їх розмірів, поточних цін і витрат на придбання може коштувати від 20 до 100 тис. грн. Отже, необхідні значні стартові капітальні інвестиції, з тим, щоб створити сучасну матеріальну-технічну базу й розпочати виробництво сировини тваринного походження.

Продовжуючи аналіз даних табл.4.18, зазначимо, що як у складні періоди аграрних криз, так і в умовах підйому економіки й нарощування масштабів зовнішньоекономічної діяльності відбувалася повільна зміна структури експорту продукції АПК та виявляють себе суперечливі тренди, зокрема:

незважаючи на значні коливання в обсягах експорту товарів з України, їх продовольча група, за винятком кризового року (2015 – скорочення експорту на 1/8 порівняно з 2014–м) та післякризового (2016 р. – на 1/12), поступово зростала, як і її частка. Це свідчить про певну *стабілізацію і поступове становлення та зміцнення домінуючої ролі аграрного сектору національної економіки* у формуванні напрямів, структури й обсягів зовнішньоторгівельної діяльності України;

на тлі збільшення в експорті товарів з України обсягів і частки агропродовольчої продукції в цілому, частка *складових–готова та оброблена продукція* неухильно зменшувалася, хоча при цьому обсяги їх, за деяким винятком, постійно зростали;

у *структурі готової продукції* випереджувальними темпами збільшуються обсяги продукції по групі 15 – Жири та олії тваринного або рослинного походження, але відчутно нижчими по групі 16–24 Готові харчові продукти (розділи III і IV відповідно), що спричинило зниження частки *складової готова продукція*;

ключову роль у нелогічному поєднанні *зростання обсягів експорту продукції продовольчої групи і зниженні часток оброб-*

леної та готової продукції відіграло *випереджувальне нарощування експорту продукції первинного виробництва*. З одного боку, це сприяло закріпленню України на зовнішніх ринках як аграрного продуцента та спричинило помітні зміни у структурі міжнародної торгівлі агропродовольчою продукцією, а з іншого – боку, свідчить про значні потенційні резерви та переважно сировинні ресурси для нарощування виробництва готової харчової продукції з різною глибиною перероблення та доданою вартістю.

Отже, можемо констатувати, що в останні роки відбувалися різношвидкісні зміни в структурі продукції агропромислового комплексу України, яка надходила на зовнішні ринки. Перевагу *сировинної складової* в обсягах приросту за останні десять років (вони відчутно вищі порівняно із *складовими обробленої та готової продукції* – відповідно разом (II+III) на 166,4% і на 100,6%) можна пояснити поширенням сприятливих природно-кліматичних умов для вирощування продукції первинного виробництва на більші території. Зокрема, зі зміною середньорічної температури (зростання на два градуси) та кількості накопиченого тепла межі агрокліматичних зон (Степ, Лісостеп, Полісся) змістилися на північ на 200 км²⁰⁷ Таким чином, ареали вирощування теплолюбних сільськогосподарських культур помітно розширилися.

До зазначених агрокліматичних чинників у ринкових умовах додалися і відіграють ключову роль економічні, тобто, рівень прибутковості різних видів сільськогосподарських культур, що виявилися визначальними для багатьох агровиробників при їх виборі для вирощування. Одним із реальних наслідків змін у підходах стало те, що значно зросли зайняті під зерновими культурами (пшениця, ячмінь, жито) та кукурудзою площі – відповідно становлять 7,6 та 4,9 млн га. Також значно розширилися площі земель, зайнятих під олійними культурами (сояшник, соя, ріпак), які вважаються найбільш маржинальними. Об'єктивно, що такий тренд розглядається як дуже негативне явище, адже за останні 20–25 років площі розширилися майже утричі (понад 8,4 млн га),

²⁰⁷ Нова карта кліматичних зон України: зміщення на 200 км на Північ. URL: <https://landlord.ua/special-projects/nova-karta-klimatychnykh-zon-ukrainy-zmishchennia-na-200-km-na-pivnich/>

урожаї олійних культур зріє майже у шість разів (до 20,4 млн т), а, за прогнозами, вони перевищать 22 млн т. Незважаючи на небезпечні наслідки для фізико-хімічних характеристик і природної родючості ґрунтів від інтенсивного використання земель для вирощування олійних культур (черговість повторних посівів через 1–2–3 роки), агрохолдинги, та агрогосподарювання активно використовують цей ресурс для покращання свого економічного становища.

Таким чином, в оглядовій перспективі продукція первинного виробництва ще певний період часу домінуватиме в продуктовому експорті, звідси – позитивні зміни у його структурі будуть забезпечені еволюційним шляхом. Практика доводить, що слід прикласти цілеспрямованих зусиль, залучаючи різні програми модернізації виробничих потужностей та інвестиційні проекти, щоб забезпечити:

збільшення кількості підприємств, спроможних виробляти продукцію згідно із вимогами нормативної бази Європейського Союзу та системи харчової безпеки;

наращування обсягів продовольчої сировини, для потреби потужностей харчової індустрії та використання технологій її поглибленої переробки задля збільшення доданої вартості у готовій харчовій продукції;

підготовку заявки України до Європейської Комісії щодо спроможності виробляти продукцію, згідно з відповідно до вимог європейської системи харчової безпеки, щоб вітчизняні оператори ринку, які мають намір імпортувати, продукцію в Євросоюз, отримали від неї відповідний дозвіл.

У 2020 р. з-поміж самостійних суб'єктів господарювання в галузях харчової індустрії (у т. ч. великих і середніх – 1072 виробники) до країн-членів Європейського Союзу здійснюють експорт 162 підприємства-виробники харчової продукції. У цілому, Україна постачає продовольство і сільськогосподарську продукцію у понад двісті країн світу.

За оцінками експертів²⁰⁸, більше половини експортної продукції складається з трьох груп продуктів: зернових культур, жирів та рослинної олії, насіння та плодів олійних культур, частка яких у валютних надходженнях становила понад 75% (2016 р.). Співвідношення між сировиною, готовими та обробленими продуктами у структурі експорту продукції агропродовольчого комплексу 52:37:11, що свідчить про паритет сировини та продукції з різною глибиною обробки. Але для більш об'єктивного оцінювання такі продукти, як яйця, мед, свіжі овочі та фрукти, а також деякі інші продукти класифіковано сировиною, хоча вони також можуть розглядатися як готова продукція.

Вказане співвідношення наведено станом на 2016 р., однак у наступні роки частка сировинної складової, як зазначалося вище, зростала. За оцінками експертів²⁰⁹, у 2019 р. 67,0% валютних надходжень від експорту аграрної продукції забезпечили кукурудза (32,2%), олія соняшникова (18,5%) та насіння ріпаку (16,3%). Макуха й інші відходи олії соняшникової становили 4,8 відсотків.

На перспективу Експортною стратегією щодо аграрної продукції до 2026 року²¹⁰ передбачено забезпечити зміну співвідношення між сировиною, продуктами первинної переробки та готовою продукцією в загальному обсязі експортованої продукції сільськогосподарства, харчової та переробної продукції з 55:34:11 (2018 р.) на 39:40:21 на кінець 2026 року. Зазначимо, що у 2019 р., за нашими оцінками, структура експорту була такою: 55,9:35,9:8,2, тобто, вона погіршилася через зменшення часток обробленої та

²⁰⁸ Секторальна експортна стратегія 2019–2023. Харчова і переробна промисловість України. Дослідження: Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. 2018. 58 с. URL: [file:///D:/Users7/admin/Downloads/Food_and_Beverages_Sector_UKR_fin_1809%20\(3\).pdf](file:///D:/Users7/admin/Downloads/Food_and_Beverages_Sector_UKR_fin_1809%20(3).pdf). С. 28.

²⁰⁹ Україна – ЄС: тенденції торгівлі агропродовольчими товарами / [І. М. Демчак, О. О. Митченко, Г. В. Трофімова, О. Е. Майданюк]. Київ: НДІ "Укראгропромпродуктивність", 2020. С.10.

²¹⁰ Стратегія розвитку експорту продукції сільськогосподарства, харчової та переробної промисловості України на період до 2026 року. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10.07.2019 р. № 588-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-shvaliv-eksportnu-strategiyu-shchodo-agrarnoyi-produkciiyi-do-2026-roku>.

готової (II+III) продукції: з 51,2 до 44,1% (на 7,1 в. п.), що було зумовлено низкою суперечливих обставин. Вказані зрушення виникли під впливом різних за швидкістю трендів по окремих групах продуктів, а саме:

збільшення експорту обробленої продукції за 10 років в 1,85 рази було значно меншим від зростання усього експорту аграрної продукції у 2,33 рази. Це стало можливим завдяки різношвидкісним трендам: а) **заниженим** на рівні 1,11 рази по групі із чотирьох продуктів (04+07+08+09), порівняно із складовою обробленою продукцією; б) **підвищеним** - у 2,25 рази по групі 11; в) **гипервисоким** – у 8,99 рази по групі 02 – м'ясо та їстівні субпродукти. Останнє пояснюється нарощування експорту м'яса птиці у цьому ж періоді у 22 рази (від 18,9 до 414 тис. т), хоча його загальне виробництво збільшилося лише у півтора рази. Але це було результатом введення в експлуатацію та досягнення проектних потужностей низкою потужних птахокомплексів в агрохолдингах, які функціонують на засадах вертикальної інтеграції. Якщо у 2009 р. пропорції **а:б:в** (тобто, вартісні обсяги експорту) були 83:9:8, то у 2019 р. стали відповідно 50:11:39;

нарощування експорту готової продукції у 2,05 рази було також меншим, порівняно із зростанням усього експорту продукції агропродовольчого сектору у 2,33 рази, що об'єктивно стало наслідком різношвидкісних і різноспрямованих трендів, а саме: а) **спадним** на рівні 0,46 рази по групі із 3 продуктів (16+18+22), порівняно із складовою готовою продукцією; б) **підвищеним** – в 1,58 рази по групі (17+19+20+21+24); в) **надвисоким** – у 2,94 рази по групі (15+23). Останній сегмент готової продукції включає жири та олії тваринного або рослинного походження, а також залишки і відходи харчової промисловості (тобто, виробництво готових кормів для тварин, утримуваних на фермах, та кормів для домашніх тварин). Якщо у 2009 р. пропорції між сегментами **а:б:в** були 24:21:55, то у 2019 р. стали 6:16:78.

Наведені зміни у пропорціях свідчать про наступне. Унаслідок дії низки внутрішніх факторів, склад, поєднання та вплив яких постійно змінюються, у сегментах формуються не тільки різношвидкісні, але і різноспрямовані тренди. Крім того, існують такі чинники зовнішнього середовища, роль і вплив яких взагалі не

можливо спрогнозувати, тобто, спостерігається підвищена екзотурбулентність.

Серед очікуваних результатів реалізації вищезгаданої Стратегії²¹¹ до кінця встановленого терміну (до 2026 р. включно) визначальним є збільшення експорту аграрної продукції на 17%. Виконанням її буде досягнуто: формування дієвої системи оцінювання експортного потенціалу продуцентів і потенційної привабливості зовнішніх ринків за основними видами аграрної продукції; налаштування постійної взаємодії профільного Міністерства із галузевими асоціаціями з питань пріоритетних напрямів розвитку зовнішньоторговельних відносин України у галузях АПК; забезпечення належного рівня підтримки експортерів аграрної продукції на внутрішніх і зовнішніх ринках; завершення гармонізації вітчизняного законодавства у частині санітарних та фітосанітарних заходів до європейських норм, стандартів і правил; диверсифікація географії експорту аграрної продукції за рахунок закріплення на освоєних ринках та відкриття доступу до нових ринків (28 країн ЄС та 20 країн Азії, Африки, Америки та ін.); нарощування потенціалу й розширення експортних можливостей малих і середніх підприємств; удосконалення структури експорту та збільшення частки готової продукції з високою доданою вартістю тощо.

У найбільш загальному вигляді наукове та практичне обґрунтування необхідності й доцільності розроблення різних моделей інноваційно-технологічної модернізації вітчизняних підприємств харчової індустрії, а також схем управління їх практичною реалізацією з метою виходу та закріплення на зовнішніх ринках було запропоновано в однойменній публікації²¹². У ній розкрито особливості проведення модернізації виробничого потенціалу підпри-

²¹¹ Стратегія розвитку експорту продукції сільського господарства, харчової та переробної промисловості України на період до 2026 року. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10.07.2019 р. № 588-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-shvaliv-eksportnu-strategiyu-shchodo-agrarnoyi-produkciyi-do-2026-roku>.

²¹² Крисанов Д. Ф. Стратегічне управління модернізацією підприємств у контексті поглиблення інтеграції до ЄС. *Сталий розвиток економіки*. 2019. № 1. С. 65–74.

ємств (ВПП) залежно від його початкового стану (тобто, з моменту підготовки конкретних пропозицій для розроблення проекту) та визначених стратегічних і тактичних цілей, охарактеризовано результати їх досягнення на основі поліпшення якісних параметрів ВВП й кінцевої харчової продукції.

Зазначимо, що *стратегічне управління модернізацією (СУМ)* потенціалу підприємств *включає креативну, екзогенну, імітаційну та мультипродуктову моделі*. Із запропонованого спектру моделей модернізації ВПП (вісім типів) для наших умов, тобто започаткування або розширення зовнішньоекономічної діяльності, придатні лише перша та остання (восьма). При їх практичній реалізації, вказані моделі стануть ключовою передумовою забезпечення інтеграції підприємств до внутрішнього ринку Європейського Союзу (табл. 4.20). Індикатором євроінтеграції у цьому разі буде безперешкодна реалізація продукції модернізованих підприємств на зовнішніх ринках тих країн, які визнали європейську модель харчової безпеки. Ця модель після її впровадження на вітчизняних підприємствах має бути обов'язково перевірена та визнана інспекторами з Офісу ветеринарії та продовольства Європейської Комісії.

Отже, реальний шлях нарощування продукції АПК, групи якої включені до *складових готової та обробленої продукції*, пролягає через проведення модернізації виробничого потенціалу діючих підприємств на основі впровадження інноваційних технологій задля випуску харчових продуктів, які відповідатимуть вимогам європейських нормативних документів.

Йдеться про Директиви ЄС, технічні регламенти, гармонізовані національні стандарти, спеціальні вимоги та застереження стосовно окремих видів продукції, кодекси усталеної практики, санітарні та фітосанітарні заходи. Їх чітке дотримання значно спрощує реалізацію агропродовольчої продукції на ринках країн-членів Європейського Союзу, тобто без додаткових перевірок.

Таблиця 4.20

Моделі інноваційно-технологічної модернізації виробничого потенціалу підприємств відповідно до поставлених проміжних тактичних та обраних кінцевих стратегічних цілей* (фрагмент)

Моделі модернізації потенціалу (набір стратегічних і тактичних цілей)	Ключові характеристики результатів досягнення обраної стратегічної мети та реалізації поставлених проміжних тактичних цілей:		
	№ пп	виробничого потенціалу підприємств (ВПП)	кінцевої харчової продукції (КХП)
1	2	3	4
<p>1. Євроінтеграційна: створення передумов для забезпечення інтеграції підприємств і господарств продовольчого комплексу України до внутрішнього ринку країн-членів Співтовариства на основі перероблення сільськогосподарської сировини й випуску готової харчової продукції та кормів для тварин з чітким дотриманням чинних європейських вимог безпечності та якості (які унормовані в Директивах, технічних регламентах й стандартах ЄС)</p>	1.	<p>Раціонально збалансований на високому інноваційному рівні ВПП, чинна система харчової безпеки еквівалентна європейській моделі безпеки харчових продуктів та кормів (на підприємствах сертифіковані НАССР, у господарствах первинного виробництва впроваджені постійно діючі процедури) і це підтверджено інспекторами Офісу ветеринарії і продовольства Європейської Комісії (ЄК). Дематеріалізація переробно-харчового виробництва спрямована на забезпечення зниження питомих витрат продовольчої сировини, основних засобів, енергоресурсів, робочої сили на одиницю кінцевої харчової продукції з метою досягнення кращих показників європейських аналогів готових продуктів</p>	<p>Асортимент представлений кінцевою продукцією з різною глибиною перероблення продовольчої сировини. На КХП отримано дозвіл Європейської Комісії для експорту на внутрішні ринки країн-членів ЄС й інших країн, що визнають європейську систему безпеки харчової продукції і кормів, а також інноваційною для ринку продукцією для реалізації на вітчизняних агропродовольчих ринках</p>
...			
<p>4. Креативна: спорудження нових переробно-харчових потужностей з дотриманням європейських вимог щодо безпечності та якості на основі запровадження у виробничі процеси згідно із розробленим та затвердженим проектом технічних, організаційно-управлінських, технологічних, транспортно-логістичних, маркетингових, інформаційно-обчислювальних та інших інновацій</p>	8.	<p>Раціонально збалансований на достатньо високому інноваційному рівні ВПП, система харчової безпеки охоплює усіх учасників продовольчих ланцюгів і еквівалентна чинній моделі безпеки харчових продуктів та кормів, що запроваджена в країнах-членах ЄС. Використання сучасних технологій перероблення харчової сировини базується на всебічному дотриманні принципів дематеріалізації виробництва й вимог гарантування екологічної безпеки в усіх ланках продовольчого ланцюга для навколишнього середовища</p>	<p>Асортимент представлений кінцевою продукцією з різною глибиною перероблення сільськогосподарської сировини. На частину КХП необхідно отримати сертифікат відповідності ЄС для експорту на ринки країн-членів Співтовариства, а також й інші зовнішні ринки. Друга частина виробленої продукції матиме підстави бути визнаною «інноваційною для ринку продукцією» та спрямовуватися для реалізації на вітчизняних агропродовольчих ринках</p>

*Адаптовано автором на основі: Крисанов Д.Ф. Стратегічне управління модернізацією підприємств у контексті поглиблення інтеграції до ЄС. Сталий розвиток економіки. 2019. № 1. С. 69.

Зважаючи на ситуацію із виробничим потенціалом підприємств харчової індустрії та реальними можливостями забезпечення сировиною, буде логічно спрямувати зусилля на проведення інноваційно-технологічної модернізації потужностей борошномельно-круп'яної, молоко- і м'ясопереробної та рибної промисловості. Для нарощування обсягів сировини тваринного походження частину зерна доцільно спрямувати на задоволення потреб цієї галузі. Для реалізації завдань, поставлених у Стратегії²¹³, необхідно розробити і запровадити механізм державної фінансової підтримки суб'єктів господарювання, які виробляють органічну продукцію та харчові продукти, невластивні для українського ринку, а також середніх і малих продуцентів з метою їх переходу на сучасні технології поглибленої переробки сировини.

Для визначення пріоритетних видів економічної діяльності необхідно обчислити приріст експорту аграрної продукції, а також забезпечити зміну співвідношення на користь *складових готової та обробленої продукції*. З урахуванням вищенаведених індикативних параметрів (приріст експорту аграрної продукції становить 17%, а частки готової і обробленої 40% і 21%) після проведення необхідних підрахунків отримаємо наступні результати:

а) експорт аграрної продукції за 2026 р. має становити біля 21,8 млрд дол. США, а приріст експорту - 3,2 млрд (у 2018 р. – 18,6 млрд). Підкреслимо, що за 2019 р. експорт продукції АПК становив 22,146 млрд дол. США, отже, раніше перевищив запланований на кінець періоду реалізації Стратегії показник;

б) співвідношення між сировиною, готовою і обробленою продукцією у 2026 р. (39:40:21) повинно становити відповідно 8,5:8,7:4,6 млрд дол. США;

в) у 2018 р. співвідношення між вказаними складовими становило 55:34:11, а у вартісному обчисленні відповідно 10,2:6,3:2,1 млрд дол. США. У 2019 р. структура експорту дещо ускладнилася

²¹³ Стратегія розвитку експорту продукції сільського господарства, харчової та переробної промисловості України на період до 2026 року. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10.07.2019/ № 588-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-shvaliv-eksportnu-strategiyu-shchodo-agrarnoyi-produkciji-do-2026-roku>.

і мала таку пропорцію: 55,9:35,9:8,2, а за вартісними показниками відповідно 12,3/8,0/1,8 млрд дол США;

г) отже, в наступні роки для реальної зміни співвідношення необхідно забезпечити скорочення/приріст за складовими готової та обробленої продукції (тобто, різницю між показниками за 2019 і 2026 роки.), що становитиме відповідно – 3,8/0,7/2,8 млрд дол. Знак «мінус» біля сировинної складової означає, що експорт сільськогосподарської продукції може бути зменшений, хоча це й не обов'язково, тому що значна її частина буде спрямована на первинну обробку, глибоку переробку або ж спочатку для виробництва необхідної сировини (молока, худоби різних видів та птиці свійської усіх видів, яєць, риби й інших водних біоресурсів), а з них кінцевої готової харчової продукції тваринного походження з метою підвищення доданої вартості та подальшого просування її на зовнішні ринки.

Зазначимо, що Україна вже набула певного досвіду підвищення рівня доданої вартості агропродовольчої продукції через переорієнтацію з експорту насіння соняшнику на експорт соняшникової олії. Це дало змогу отримати у 2012 р. 4,2 млрд дол валютних надходжень, що становило 6 % у структурі загального товарного експорту України. За використання зерна на виробництво молока сума отриманої доданої вартості у 5,4 рази перевищує надходження від експортних операцій, а за умови використання його для виробництва м'яса свиней – у 6,7 рази. За подальшого перероблення м'яса і молока підприємствами харчової і переробної промисловості створена в межах країни додана вартість по м'ясу може зростати у 9,4, а по молоку – у 8,8 рази, порівняно з експортом зернових²¹⁴. Зауважимо, що з моменту підготовки та публікації цієї статті вже минуло кілька років, отже показники підвищення доданої вартості могли дещо знизитися, однак сама постановка питання про зміну пріоритетів у використанні зернових та кормових і насіння олійних культур й дотепер залишається актуальною.

Також доречно привернути увагу ще до однієї обставини – участі малих і середніх підприємств (МСП) у зовнішньоекономічній

²¹⁴ Россоха В. В., Шарапа О. М. Експортний потенціал аграрних підприємств. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2016. № 4. С. 51.

діяльності. За даними Міжнародної асоціації товаровиробників харчової промисловості – Food Drink Europe, малі та середні підприємства у країнах Європейського Союзу забезпечують 49,3 % товарообігу, 63,4 % зайнятості і становлять 99,1 % від кількості підприємств галузі²¹⁵. Щодо переробно-харчової промисловості України, то МСП становили 98,6% від їх загальної кількості, тут було зайнято 71,2% працівників і ними вироблено 40,3% продукції від показників по галузі у цілому за відповідний період. Це свідчить про те, що МСП ще не посіли належного місця у структурі переробно-харчового виробництва, до того ж вони переважно обмежуються випуском продукції традиційного асортименту і практично не спроможні, за деякими винятками, самостійно здійснювати зовнішньоторговельну діяльність. Таким чином, вказана проблема має бути вирішена з метою включення МСП у виробництво та експорт аграрної продукції із підвищеною доданою вартістю.

Доречно привернути увагу й до того факту, що в останні роки сталися відчутні зрушення у сегменті експорту м'яса птиці. Зокрема, в 2018 р. експорт м'яса птиці²¹⁶ становив 329 тис. т (рекордні обсяги, порівняно з попередніми роками), але в 2019 р. і його було перевершено – 414 тис. т (приріст 25,8%) на суму 579 млн. дол. США. Щодо обсягів експорту по групі 02 – м'ясо та їстівні субпродукти, то у 2019 р., порівняно з попереднім роком, вони зросли на 10% і становили 712 млн дол. До Європейського Союзу було експортовано 134,26 тис. т (28% від вартості поставок м'яса птиці на зовнішні ринки). Це забезпечило Україні у 2019 р., згідно із звітом Європейської комісії, місце в трійці постачальників м'яса птиці до країн Співдружності.

Зазначимо, що в 2018 р. експорт м'яса птиці до Євросоюзу перевищив 51 тис. т, з них за квотами лише 17,6 тис. т, а за решту його виробники сплачували високе мито. У грудні 2019 р. Верховна Рада ратифікувала зміни до Угоди про Асоціацію Україна – ЄС про збільшення квот на безмитний експорт 50 тис. т м'яса

²¹⁵ Promoting an EU Industrial Policy for Food and Drink. Competitiveness Report 2013–2015. URL: <http://www.fooddrinkeurope.eu/S=0/publication/competitiveness-report-promoting-an-eu-industrial-policy-for-food-and-drink>.

²¹⁶ Україна оновила рекорд з експорту м'яса птиці. URL: <https://www.unian.ua/economics/agro/10897178-ukrajina-onovila-rekord-z-eksportu-m-yasa-ptici.html>.

птиці. При цьому збережуться раніше передбачені квоти, які наприкінці 2020 р. зростуть до 20 тис. т, а до кінця 2021-го їх загальний обсяг²¹⁷ становитиме 70 тис. т. Європарламент погодив відповідні зміни до Угоди про Асоціацію Україна–ЄС ще у листопаді 2019 р. щоб обмежити неконтрольований імпорт м'яса птиці до країн Співдружності²¹⁸, який здійснював переважно один із найпотужніших агрохолдингів – ПАТ «Миронівський хлібопродукт».

Отже, активна і юридично виважена, хоча й недобросовісна діяльність вітчизняних виробників змусила Європарламент внести зміни до згаданої Угоди і скоригувати встановлені квоти за умови, що експортери дотримуватимуться нормативних положень стандартів гігієни, санітарних і фітосанітарних заходів (SPS), технічних вимог, які пов'язані із маркуванням продукції та її маркетингом, вимог органів державного ринкового нагляду та ін.

Ще одна проблема – надто велика кількість експортерів українського меду. Зокрема, у 2019 р. цього було експортовано 55,6 тис. т (на суму понад 100 млн дол. США) понад 70-ма компаніями, тобто у середньому 772 т компаній, тобто у середньому 772 т на одного експортера, а вартість партії становила 1,5 млн дол. У 2018 р. – відповідно 49,4 тис. т меду вартістю 98 млн дол США. Орієнтовно 60% товарного меду²¹⁹ здають аматори (утримують до 50 бджолосімей та заготовляють до 2 т меду), понад чверть – напівпрофесійні пасіки (50–100 бджолосімей, до 5 т меду), ще 13% – професійні пасіки (утримують більше 100 бджолосімей).

Таким чином, доходимо висновку про нагальність питання запровадження ефективного механізму й дієвих інструментів державної підтримки виробників, переважно малих і середніх, які виявлятимуть ініціативу та братимуть на себе відповідальність за створення кооперативів з числа виробників однойменної продук-

²¹⁷ Україна отримає більше квот на експорт м'яса птиці до ЄС. URL: <https://www.unian.ua/economics/agro/10782398-ukrajina-otrimaye-bilshe-kvot-na-eksport-m-yasa-ptici-do-yes.html>

²¹⁸ Європарламент підтримав збільшення квот для українських експортерів м'яса птиці. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/11/26/7103532/>

²¹⁹ Медові війни: Чому медова галузь стрімко падає? URL: <https://business.ua/business/4477-medovi-viiny-chomu-medova-haluz-strimko-padaie>.

ції. Основна мета їх створення полягає в об'єднанні зусиль членів кооперативів щодо забезпечення виробництва екобезпечної продукції та формування товарних партій для експорту. Це може бути і заготівля меду у власників пасік, що розташовані в близьких за природно-кліматичними характеристиками зонах (поясі, регіоні) та пройшли необхідну реєстрацію, але за умови їх епізоотичного благополуччя та наявності ветеринарно-санітарного паспорту.

Кооперація виробників і консолідація товарних партій продукції стане основним напрямом діяльності продуцентів, що спеціалізуються на вирощуванні екобезпечної та органічної продукції, а також формують кооперативи заготівельно-збутового напрямку з метою її реалізації на зовнішніх ринках. Обсяги експорту такої продукції нині становлять 99 млн євро²²⁰, але набула реальності перспектива суттєвого розширення органічного виробництва.

У наступні роки сформується новий сегмент експорту та значно збільшиться виробництво регіональних харчових продуктів, які ідентифікуються через географічні зазначення. З 01.01.2020 р. набула чинності нова редакція закону щодо охорони прав на зазначення походження товарів²²¹, який гармонізовано із законодавством Європейського Союзу. Географічні зазначення (ГЗ) є предметом інтелектуальної власності колективного використання та асоціацій виробників регіональних продуктів. Згідно із вимогами вищезгаданого Закону у листопаді 2019 р. було зареєстровано перше українське ГЗ «Гуцульська овеча бриндзя», яке відповідає всім європейським вимогам до реєстрації і має право на визнання Співтовариством. Заявку на реєстрацію ГЗ²²² було подано «Асоці-

²²⁰ Україна експортує органічної продукції втричі більше за обсяги внутрішнього ринку. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2744094-ukraina-eksportue-organicnoi-produkcii-vtrici-bilse-za-obsagi-vnutrisnogo-rinku.html>

²²¹ Про правову охорону географічних зазначень. Закон України №752-XIV від 16.06.1999 (назва Закону в редакції Закону №123-IX від 20.09.2019). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-14>

²²² «Гуцульська овеча бриндзя»: в Україні зареєстрували перший географічний бренд. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2834061-guculska-brindza-v-ukraini-zareestruvali-persij-geograficnij-brend.html>; Без шампанського, але з бриндзею: як українські продукти перетворити на унікальні бренди. URL: <https://dyvys.info/2020/01/15/bez-shampanskogo-ale-z-bryndzeyu-yak-ukrayinski-produkty-peretvoroty-na-unikalni-brendy/>

ацією виробників традиційних карпатських високогірних сирів» у грудні 2018 року. Перелік пріоритетних продуктів для реєстрації ГЗ включає чотири види вина, коров'ячий сир, херсонський кавун, мелітопольську черешню, закарпатський мед. Таким чином, зроблено перший крок на шляху визнання Євросоюзом традиційних регіональних продуктів із географічним значенням. Наступні кроки пов'язані із реєстрацією українських ГЗ на регіональні продукти у Європейській Комісії, що відкриє шлях для їх експорту до країн Співдружності.

Отже, нами проаналізовано різні напрями і практичні заходи, щодо розширення експорту до Європейського Союзу продуктів із різною глибиною оброблення. З урахуванням нових можливостей виконано необхідні розрахунки, що зведені в табличну форму (табл. 4.21).

У табл. 4.21 наведено пропозиції з урахуванням висхідних трендів приросту експорту по різних групах продуктів у післякризовому періоді (2016–2019 рр.) задля забезпечення позитивних змін у його структурі за двома складовими: **оброблена і готова продукція**.

Основна характеристика – йдеться не про нарощування обсягів експорту, які, згідно зі Стратегією²²³, були заплановані на кінець 2026 року., однак дещо перевищені вже за 2019 р., про позитивні зміни у його структурі.

Ці зміни вимагають: на першому етапі – об'єктивної оцінки стану потенціалу підприємств харчової промисловості; на другому, – інноваційно-технологічної модернізації потужностей підприємств пріоритетних галузей з метою уможливлення виробництва продукції з підвищеною доданою вартістю; на третьому, – реалізації потенціалу харчової індустрії на основі нарощування випуску конкурентоспроможних продуктів з підвищеною дохідністю.

²²³ Стратегія розвитку експорту продукції сільського господарства, харчової та переробної промисловості України на період до 2026 року. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10.07.2019 № 588-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-shvaliv-eksportnu-strategiyu-shchodo-agrarnoyi-produkciyi-do-2026-roku>.

Таблиця 4.21

**Проект раціональних індикативних змін експорту до ЄС
за складовими готової та обробленої продукції АПК у
2020-2026 рр.* млн. дол. США**

Групи	Найменування груп	Обсяги експорту в 2019 р.	Коефіцієнт експорту за:		Обсяги експорту у 2026 р.	Приріст експорту за 2020-2026 рр.; проєкт/план
			2015-2019 рр.	2020-2026 рр.		
1	2	3	4		5	6
II. Оброблена продукція (групи 02+04+07+08+09+11)						
02	М'ясо та їстівні субпродукти	711,9	1,885	1,475	1050	338
04	Молоко та молочні продукти; яйця птиці; натуральний мед; їстівні продукти тваринного походження, в іншому місці не зазначені	454,1	1,175	1,431	650	196
07	Овочі та деякі їстівні коренеплоди і бульби	184,5	1,898	1,355	250	65
08	Їстівні плоди та горіхи; шкiрки цитрусових або динь	260,2	1,688	1,287	335	75
09	Кава, чай, мате або парагвайський чай, прянощі	11,7	1,105	1,282	15	3
11	Продукція борошномельно-круп'яної промисловості; солод; крохмалі; інулін; пшенична клейковина	202,1	1,714	2,103	425	223
Разом по II. Оброблена продукція		1824,5	1,594	1,493	2725	900 (2800)
III. Готова продукція (групи 15–24)						
15	Жири та олії тваринного або рослинного походження; продукти їх розщеплення; готові харчові жири; воски тваринного або рослинного походження	4732,8	1,434	1,234	5840	1107
16	Готові харчові продукти з м'яса, риби або ракоподібних, молосків або інших водяних безхребетних	22,8	1,832	1,754	40	17
17	Цукор і кондитерські вироби з цукру	254,4	1,501	1,572	400	146
18	Какао та продукти з нього	204,6	1,092	1,075	220	15
19	Готові продукти із зерна зернових культур, борошна, крохмалю або молока; борошняні кондитерські вироби	269,4	1,005	1,262	340	70
20	Продукти переробки овочів, плодів, горіхів або інших частин рослин	191,9	1,043	1,146	220	28

Продовження табл. 4.21

21	Різні харчові продукти	142,7	1,218	1,121	160	17
22	Алкогольні та безалкогольні напої і оцет	210,8	1,148	2,609	550	339
23	Залишки і відходи харчової промисловості; готові корми для тварин	1486,9	1,493	1,547	2300	813
24	Тютюн і промислові замітники тютюну	437,6	1,247	1,108	485	48
Разом по III. Готова продукція		7953,9	1,378	1,327	10555	2600 (700)
Разом по (II+III). Оброблена та готова продукція		9778,4	1,415	1,358	13280	3500 (3500)

* Розроблено і розраховано Д.Ф. Крисановим.

Підкреслимо, що вищезгадані індикативні зміни у структурі експорту фактично за наступні сім років зазнають коливань, а досягнення можливі лише за активної участі виробників. Однак зростання біологічної турбулентності у зовнішньому середовищі, що почалася наприкінці першого кварталу 2020 року., відчутно вплинуло на виникнення низхідних трендів в економіці України. Отже, об'єктивні реалії надзвичайно залежні від екзотурбулентності, яка виникає за межами країни і не пов'язана безпосередньо з національною економікою. За таких умов реалії у сфері виробництва та експорту харчових продуктів можуть бути не передбачуваними як щодо позитивних змін, так і спадних трендів. Тому потрібен певний період часу, з тим, щоб оцінити негативні наслідки біотурбулентності та з урахуванням прогнозів дії – змодельовати її вплив на національну економіку і продовольчий комплекс, зокрема.

Вищевикладений матеріал було підготовлено в час, коли виникла загроза епідемії COVID-19. Нині, виникла ще страшніша загроза – повномасштабне вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 р. Це порушило існуючий порядок в країні, принесло незліченні руйнування, смерть багатьох тисяч цивільних осіб, мільйони внутрішніх і зовнішніх тимчасових переселенців, потрясіння і страждання мирному населенню, надзвичайно негативно вплинуло на розвиток національної і світової економіки. Економічний вимір цих потрясінь вже формується і повністю буде оцінений із закінченням російсько-української війни. Наше завдання полягає в оцінці тенденцій, що сформувалися в зовнішньоекономічній діяльності підприємств АПК до початку цієї війни.

У сфері зовнішньоекономічної діяльності у 2020 р. відбувалися різнопланові зміни, що відображено в (табл. 4.22); порівняно з попереднім роком, істотне нарощування масштабів торгівлі низкою продовольчих продуктів, які мали високу конкурентоспроможність. Збільшення відбулося в таких групах агропродовольчої продукції : жири та олії тваринного або рослинного походження – на 1,0 млрд дол. (на 21,7%); залишки і відходи харчової промисловості – на 90,3 млн дол (6,1%); продукти із зернових культур – на 43,7 млн дол. (16,2%); різні харчові продукти – на 16,9 млн дол. (11,9%); алкогольні і безалкогольні напої та оцет – на 12,9 млн дол. (6,1%)²²⁴.

Таблиця 4.22

Динаміка і укрупнена структура експорту продукції агропродовольчого комплексу України*

Показники	2009 – найнижча точка кризи		2019 – вершина підйому		2020 – стагнація		2021 – пік підйому		Тренди по етапах		
	млн. дол. США	%	млн. дол. США	%	млн. дол. США	%	млн. дол. США	%	2019 : 2009	2021 : 2019	2021 : 2009
	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
<i>1. Динаміка експорту товарів і продукції АПК</i>											
Експорт товарів, усього	39702,9	X	50060,3	x	49191,8	X	68089,3	X	126,1	136,0	171,5
З нього продукції АПК	9515,0	100	22146,0	100	22179,4	100	27706,9	100	232,7	125,1	291,2
%	24,0		44,2	-	45,1	-	40,7	-	20,2	-3,5	16,7
<i>2. Укрупнена структура експорту продукції АПК за рівнем обробки**</i>											
I. Продукція первинного виробництва	4642,3	48,8	12367,7	55,9	11416,7	51,5	14930,3	53,9	266,4	120,7	321,6
II. Оброблена продукція	988,6	10,4	1824,4	8,2	1654,7	7,4	1950,4	7,0	184,5	106,9	197,2
III. Готова продукція	3884,1	40,8	7953,9	35,9	9107,9	41,1	10826,2	39,1	204,7	136,1	278,7

* Складено і розраховано за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

** Статистичні розрахункові дані за 2009 і 2019 рр. взятоо із табл. 7.19, а за 2020 і 2021 рр. розрахунок наш.

1. ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ ЗА 2020 Р. Експорт товарів становив 49191824,5 тис. дол.; продукції АПК 22179352,7 тис. дол.; частка продукції АПК 45,09%.

²²⁴ Зовнішня торгівля України товарами та послугами у 2020 році. URL: <https://me.gov.ua/old/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=76438c62-5e54-4931-ad98-7fe59d004a2a&title=ZovnishniaTorgivliaUkrainiTovaramiTaPoslugamiU2020-Rotsi>.

I. Продукція первинного виробництва (групи 01+03+05+06+10+12+13+14) = 51506,9 + 42204,0 + 15805,2 + 5742,6 + 9410668,9 + 1842430,9 + 944,1 + 47412,0 = 11416714,6 тис. дол. США

II. Оброблена продукція (групи 02+04+07+08+09+11) = 652106,9 + 426541,7 + 168147,4 + 238390,2 + 15011,2 + 154490,8 = 1654688,2 тис. дол. США

III. Готова продукція (групи 15-24) = 5746921,7 + 3361028,2 = 9107949,9 тис. дол. США
Пропорції: 11416714,6 + 1654688,2 + 9107949,9 = 51,47451 : 7,46048 : 41,06499 = **51,5 : 7,4 : 41,1**
2. ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ ЗА 2021 Р. Експорт товарів становив 68089287,9 тис. дол.; продукції АПК – 27706871,9 тис. дол.; частка продукції АПК 40,69%.

I. Продукція первинного виробництва (групи 01+03+05+06+10+12+13+14) = 40878,5 + 57194,7 + 23094,4 + 8142,6 + 12343875,6 + 2435179,7 + 3606,9 + 18286,7 = 14930259,1 тис. дол. США

II. Оброблена продукція (групи 02+04+07+08+09+11) = 845602,4 + 378573,0 + 196624,9 + 368197,5 + 15900,9 + 148473,7 = 1950372,4 тис. дол. США.

III. Готова продукція (групи 15-24) = 7037290,6 + 3788949,8 = 10826240,4 тис. дол. США.
Пропорції: 14930259,1 + 1950372,4 + 10826240,4 = 53,88648 : 7,03931 : 39,07421 = **53,9 : 7,0 : 39,1**

Як результат у структурі за рівнем обробки відчутно зросла частка готової продукції (на 5,2 пункти), але при цьому зменшилась продукції первинного виробництва (на 4,4 пункти) і обробленої продукції (на 0,8 пункти). Кількісно ж експорт продукції I і II груп знизився за рік на 8 відсотків.

У 2021 р. суттєво зріс обсяг експорту продукції (на 38,4%), але при цьому були порушені пропорції між групами за рівнем обробки продукції, що склалися дотепер. Зокрема, зернових було реалізовано на 12,34 млрд дол. (на 31,2% більше від попереднього року), жирів та олій тваринного і рослинного походження – 7,04 млрд дол. (на 22,5% більше)²²⁵, а в другій групі (оброблена продукція) – м'яса та їстівних субпродуктів – 845,6 млн. дол. (на 29,7% більше). Зрозуміло, що масштаб наведених цифр (14,6 : 8,3 : 1,0) не порівняний. І тому, зважаючи на приріст обробленої та готової продукції за 2019–2021 рр. на 30,6%, а продукції первинного виробництва тільки на 20,7%, роль першої групи помітно зменшилась – з 55,9 до 53,9 (на «-» 2,0 в. п.). Але при цьому суттєво приросла третя група (готова продукція) – від 35,9 до 39,1% (на 3,2 в. п.) – і зменшилась друга група (оброблена продукція) – від 8,2 до 7,0% (на «-» 1,2 в. п.).

Отже, співвідношення між сировиною, готовою і обробленою продукцією у 2021р. становило 14,9:10,8:2,0 млрд дол США

²²⁵ Експорт та імпорт України збільшився на третину. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/02/15/682382/>.

(53,9:39,1:7,0), а згідно з проектом Експортної стратегії до 2026 року²²⁶ на кінець запланованого періоду мало бути лише 8,5/8,7/4,6 млрд дол США (39:40:21). Це свідчить про різної швидкості тенденції приросту експорту в групах з різним рівнем обробки продукції: прискореного нарощування в групах сировини і готової продукції, але відчутно обмеженого – в групі обробленої продукції. Для того, щоб хоча б у кількісному значенні досягти запланованого обсягу експорту обробленої продукції (від 2,0 до 4,6 млрд дол. США) до 2026 р. необхідно реалізувати значний комплекс заходів щодо нарощування та інноваційно-технологічної модернізації діючих потужностей з обробки продовольчої сировини. Однак слід зважати на жорсткі корективи перспективних планів, і проектних розрахунків, спричинені загарбницькою війною Росії на території суверенної України.

²²⁶ Стратегія розвитку експорту продукції сільського господарства, харчової та переробної промисловості України на період до 2026 року. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10.07.2019 № 588-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-shvaliv-eksportnu-strategiyu-shchodo-agrarnoyi-produkciyi-do-2026-roku>.

РОЗДІЛ V

ТУРБУЛЕНТНІ ЯВИЩА І ПРОЦЕСИ У ФІНАНСОВО-БАНКІВСЬКІЙ СФЕРІ ТА ЇЇ РОЛЬ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ РОЗВИТКУ АГРАРНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

- 5.1. Роль фінансово-банківської сфери в забезпеченні реалізації стратегічних цілей розвитку аграрно-економічних систем*
- 5.2. Фінансово-економічні кризи XXI століття та їх вплив на фінансово-банківську сферу України*
- 5.3. Турбулентні явища і процеси, породжені коронавірусною інфекцією, їх роль у розвитку аграрно-економічних та фінансово-банківських систем*
- 5.4. Стійкість і втрати аграрно-економічних та фінансово-банківських систем в умовах російсько-української війни*

5.1. Роль фінансово-банківської сфери в забезпеченні реалізації стратегічних цілей розвитку аграрно-економічних систем

У першому розділі монографії зазначено, що фінансово-банківська сфера опосередковує господарські відносини між різними суб'єктами господарювання аграрно-економічних систем. Вона не тільки сприяє, але й безпосередньо, з використанням власних можливостей, бере участь у реалізації запитів і потреб та закріпленні практичних результатів товарно-грошових відносин усіх учасників економічних процесів. Її значущість знаходить вияв організації та реалізації банківського супроводу інвестиційної діяльності, що провадиться господарюючими суб'єктами та державою в агроєкосистемах. Провідна роль і надзвичайна важливість цієї сфери полягає в тому, що від спектру передбачених законодавством і наданих банківськими установами й отримуваних клієнтами (фізичними та юридичними особами) послуг, оперативності проведення розрахункових, платіжних, касових, валютних операцій між

суб'єктами (операторами) ринку, залежить поточне й майбутнє фінансове становище та перспектива їх розвитку.

Спектр банківських послуг досить широкий. Згідно з чинним законодавством²²⁷, банки мають право надавати банківські й інші фінансові послуги (крім послуг у сфері страхування), а також здійснювати іншу діяльність, визначену статтею 47, як у національній, так і в іноземній валюті, зокрема (фрагмент):

1) залучення у вклади (депозити) коштів та банківських металів від необмеженого кола юридичних і фізичних осіб; 2) відкриття та ведення поточних (розрахункових, кореспондентських) рахунків клієнтів, у тому числі у банківських металах, та рахунків умовного зберігання (ескроу); 3) розміщення залучених у вклади (депозити), у тому числі на поточні рахунки, коштів та банківських металів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик. Банківські послуги дозволяється надавати виключно банку.

Банк, крім надання фінансових послуг, має право здійснювати також діяльність щодо:

1) інвестицій; 2) випуску власних цінних паперів; 4) зберігання цінностей (у тому числі щодо обліку і зберігання цінних паперів та інших коштовностей, конфіскованих (заарештованих) на користь держави та/або визнаних безхазяйними) або надання в майновий найм (оренду) індивідуального банківського сейфа; 5) інкасації коштів та перевезення валютних цінностей; 7) надання консультаційних та інформаційних послуг щодо банківських та інших фінансових послуг; 8) надання послуг адміністратора за випуском облігацій відповідно до Закону України "Про ринки капіталу та організовані товарні ринки".

Банк має право надавати платіжні послуги відповідно до Закону України "Про платіжні послуги" з урахуванням вимог цього Закону та нормативно-правових актів Національного банку України, що регулюють діяльність банків.

²²⁷ Про банки і банківську діяльність. Закон України №2121-14 від 07.12.2000 р. *Офіційний вісник України*. 2001 р., № 1, т 1, с. 1, стаття 1, код акта 17556/2001, ст. 47 {Пункти 3 і 6 частини восьмої статті 47 виключено на підставі Закону № 1587-IX від 30.06.2021 р.; Частина дев'яту статті 47 виключено на підставі Закону № 2473-VIII від 21.06.2018 р..

Банк має право вчиняти будь-які правочини, необхідні для надання ним банківських та інших фінансових послуг та здійснення іншої діяльності.

Банк має право розпочати новий вид діяльності або надання нового виду фінансових послуг (крім банківських) за умови виконання встановлених Національним банком України вимог щодо цього виду діяльності або послуги, та ін.

Водночас, із всього спектру банківських та інших фінансових послуг для нашого дослідження найбільш важливим є сегмент економіки, що охоплює агропродовольчий комплекс (аграрний сектор) і всіх суб'єктів господарювання (акторів), які його уособлюють. Фінансове забезпечення їх функціонування і розвитку в аграрно-економічних системах та інших споживачів банківських послуг передбачає наявність розвиненої банківської системи і стабільних економічних відносин між учасниками ринку.

У банківській системі України від початку фінансово-економічної кризи 2008–2010 рр., а найбільшою мірою під час та після другої кризи 2014–2016 рр., відбувалися глибокі зрушення і трансформації. Вони проводилися Національним банком та вищим політичним керівництвом країни з метою її очищення від учасників з непрозорою структурою власності й дуже вузького спектру діяльності чи обслуговування надто обмеженого кола споживачів банківських послуг. Зокрема, лише в 2014 р. було ліквідовано 17, 2015 р. – 46, за 2016 р. – 21, у 2017 р. – 14 вітчизняних комерційних та з іноземним капіталом банків (табл. 5.1). Протягом 2009–2021 р. припинили діяльність сотні різних банків.

Таблиця 5.1

Динаміка комерційних банків в Україні у 2008–2021 рр.*,
одиниць

Показники	2008	2009	2010	2011	2012	2013
1	2	3	4	5	6	7
1. Кількість діючих банків	175	184	182	176	176	176
2. З них з іноземним капіталом	47	53	51	55	53	53
3. У т.ч. зі 100% іноземним капіталом	17	17	18	20	22	22

Закінчення таблиці 8.1

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
8	9	10	11	12	13	14	15	16
1.	180	163	117	96	82	77	75	74
2.	49	51	41	38	38	37	35	33
3.	19	19	17	17	18	23	23	23

*Кількість банків в Україні (2008–2021). URL: <https://index.minfin.com.ua/banks/stat/count/>.

За основу, яка б гарантувала продовження діяльності банку на перспективу, було взято наявність основного капіталу в розмірі не менше 300 млн грн. Банківські установи, з меншим установчим капіталом, мали його збільшити до вказаної нормативної величини. Ті з них, які не зможуть докапіталізувати основний та регулятивний капітали, повинні самоліквідуватися або об'єднатися (злитися) з іншими банками або ж взагалі вийти з ринку. Пізніше з'явилися пропозиції знизити обсяг основного капіталу до 200 млн грн, оскільки у 30 банків він був менше 300 млн грн. З банкрутством (припиненням діяльності) банку відповідно ліквідовувалася мережа його відділень або, ж, вони могли бути викуплені чи приєднані до більш фінансово стійких банківських структур. За даними НБУ, діючих структурних підрозділів банків станом на 01.01.2020 р. налічувалося 8002. Лише за 2019 р. було ліквідовано 507 відділень, за 2018 р. – 980 банківських структурних підрозділів. Зазначимо, що у 2012 р. налічувалось найбільше відділень – 20 257, у 2013 р. – 19 632, у 2014 р. – 19 290, у 2015 р. – 15 082, у 2016 р. (на 01.01) – 11 871, у 2016 р. (на 01.10) – 10 718, у 2017 р. – 10 316. Наприклад, лише за 2020 р. кількість відділень Райффайзен Аваль Банку зменшилась на 99 підрозділів (до 391 – на 20,2%), працівників – на 923 осіб (до 6608 – 12,26%)²²⁸.

Отже, вітчизняна банківська система пройшла по шляху очищення від непрозорих учасників і докапіталізації діючих банківських установ до нормативної величини. Однак найбільше проблем постало з докапіталізацією Приватбанку – дефіцит регулятивного капіталу оцінювався в 146,4 млрд гривень.

²²⁸ Основні показники діяльності банку на 31 грудня 2020 року. URL: <https://raiffeisen.ua/storage/files/20-rba-conso-ukr-financial-statements-1-1-1-1-1-1.pdf>.

Зазначимо, що регулятивний капітал банку – це сукупність основного (1-го рівня) та додаткового (2-го рівня) капіталу. Основний капітал, як незмінний, не підлягає передаванню, перерозподілу та повинен повністю відшкодувати поточні збитки. Додатковий капітал має менш постійний характер, а його розмір може змінюватися. У цьому зв'язку лише в грудні 2016 р. проглянулися обриси вирішення проблеми національного масштабу: що робити із системно важливим банком, який перебував у надзвичайно складній фінансовій ситуації і став неплатоспроможним? Кабінет Міністрів України прийняв на той час дуже непросте рішення про «добровільну» приватизацію або, точніше, про перехід ПАТ «ПриватБанк» у стовідсоткову власність держави. Це дозволило захистити інтереси понад 20 млн громадян-вкладників банку. Для того щоб залатати діру в капіталі банку – майже 150 млрд грн, Міністерство фінансів України внесло державні облигації на суму 116 млрд грн, а решту вдалося покрити завдяки коштам, які зберігали у ПриватБанку пов'язані з колишніми акціонерами та керівництвом фірми особи²²⁹.

Таким чином, фактично з 2014 р. почалося реальне очищення банківської мережі від суб'єктів із непрозорою формою власності, а також від банківських структур, зорієнтованих на обслуговування дуже вузького кола клієнтів та легалізацію (відмивання, виведення) коштів, одержаних від сумнівних операцій, за кордон і в офшори. Зменшення кількості банків після ліквідації малих банківських установ ***сприяло зміцненню фінансової стійкості банківської системи та її протистояння фінансовим ризикам.***

Зазначимо, що з 01.07.2020 р. Національний банк України перебрав на себе функції регулятора ринку небанківських фінансових послуг: страхових, лізингових, факторингових компаній, кредитних спілок, ломбардів та інших фінансових компаній. Розглянемо структуру, динаміку і контингент учасників таких компаній і спілок. Зокрема, кількість учасників небанківського фінансового ринку

²²⁹ Націоналізація ПриватБанку. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%9F%D1%80%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%91%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D1%83.

станом на початок вересня 2020 р. зменшилася з 2084 до 2080 (у 2016 р. налічувалось 2125 небанківських фінансових установ) та складається з 196 ризикових (non-life) та 19 лайфових (страхування життя) страховиків, 304 ломбардів, 327 кредитних спілок, 145 (було 144) лізингових компаній, 1025 (було 1031) фінансових компаній, 64 (було 63) страхових брокерів. Платіжний ринок налічує 36 (було 35) платіжних систем, створених резидентами та 13 міжнародних платіжних систем, створених нерезидентами²³⁰.

Вкажемо, що серед фінансових компаній в Україні станом на 31.12.2019 р. ліцензії на надання факторингових послуг отримала 641 компанія²³¹. Багато з них поєднують факторингову діяльність (поповнення оборотного капіталу продавця при великих торговельних угодах) із наданням інших фінансових послуг (лізинг, кредитування, надання гарантій тощо). Їхніми послугами також користуються компанії, які обслуговують аграрно-економічні системи. Зокрема, договори факторингу, які стосуються підприємств сільськогосподарства і харчової промисловості, у структурі вартості всіх договорів факторингу становили 7% (2017 р.).

Це фактично основна інфраструктура вітчизняної банківської і небанківської фінансової системи, що обслуговує множинні процеси різноспрямованого руху грошей та інші супутні операції. Зауважимо, що не всі банківські установи, а особливо небанківські структури, займаються вирішенням проблем фінансового забезпечення і банківського супроводу інвестиційних процесів в аграрному секторі, а отже і реалізації стратегічних цілей аграрно-економічних систем. Основними напрямками взаємодії банківського і аграрного секторів є такі:

кредитування агротоваровиробників під різні види поточної і перспективної діяльності: вирощування майбутнього врожаю, оновлення і модернізація основних технічних засобів, будівництво нових виробничих об'єктів і придбання сільськогосподарської техніки, відтворення великої і дрібної рогатої худоби, поголів'я

²³⁰ У вересні кількість банків і небанківських установ скоротилась – НБУ. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2020/10/12/666193/>.

²³¹ Майбутнє регулювання ринку факторингу. Біла книга. 24 с. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/White_paper_factoring_2020.pdf?v=4, с. 6.

свиней і птиці, закладення садів і виноградників, відновлення меліоративних мереж тощо. Основна маса кредитів видається для кредитування поточної діяльності підприємств різних форм власності - у колективній власності знаходяться близько $\frac{3}{4}$ із них;

поповнення обігових коштів підприємств і організацій агропродовольчого спрямування, фінансування торговельних і закупівельних угод (договорів), включаючи експортно-імпортні операції;

інвестування суб'єктів АПК із власних та залучених чи запозичених фінансових ресурсів. Залучені кошти банку – це сукупність коштів на поточних, депозитних та інших рахунках банківських клієнтів (юридичних і фізичних осіб), на рахунках громадських організацій, різноманітних суспільних фондів, які розміщуються в активі з метою отримання прибутку або забезпечення ліквідності банку;

надання кредитів для придбання земель сільськогосподарського призначення та ін. Банки приймають як заставу більшою мірою сільськогосподарську техніку і мінеральні добрива, меншою – під майбутній урожай та товари в обороті;

банківський супровід державних, іноземних, приватних інвестицій та власних кредитних ресурсів банків, які спрямовуються на реалізацію державних програм, досягнення стратегічних цілей та вирішення першочергових проблем підприємств і організацій аграрного сектору.

У теоретичному відношенні питання фінансування капітальних інвестицій в національну економіку та в аграрний сектор зокрема було б доречно проаналізувати з урахуванням існуючих трендів бюджетного інвестування, що склалися на цей час. Однак більшу увагу необхідно приділити розгляду європейського та світового досвіду щодо участі державних бюджетів і, перш за все, економічно розвинених країн у фінансуванні соціальних і капітальних видатків та місце аграрного сектору серед них. З цією метою важливо орієнтуватись на стратегічний курс економічної політики України в перспективі та відповідно до нього оцінювати минулі й нинішні внутрішні можливості держави фінансувати капітальні інвестиції, а також враховувати їх перспективне зростання, зважаючи на глобальні тренди у світі. У зв'язку з цим проведення в державі у 2020-2021 рр. комплексного аудиту дало змогу оцінити сучасний рівень соціально-економічного розвитку України

та визначити реальні можливості для його зростання в майбутньому і на цій основі розробити й запропонувати економічну Стратегію на тривалий період часу.

У березні 2021 р. в Україні була затверджена **Національна економічна стратегія на період до 2030 року**²³², якою передбачено, що, загальний розмір соціальних видатків (на соціальний захист і соціальне забезпечення) у 2019 р. становив 215 млрд грн і дорівнював 6,05 % ВВП. Для порівняння, середнє значення для країн ОЕСР (Організація економічного співробітництва та розвитку – налічує 37 країн-членів та 70 країн-партнерів) – 20,1% ВВП, мінімальне – 7,5 % у Мексиці, максимальне – 31,2 % у Франції, у Польщі - 21,1 %. Водночас, загальний розмір капітальних видатків (на придбання основного капіталу та капітальні трансферти) становив лише 1,2 % ВВП, або 43 млрд грн. Середній розмір капітальних видатків для країн ОЕСР²³³ – становить 9 % ВВП. Для порівняння, у 2018 р. соціальні видатки Державного бюджету України становили 167 млрд грн (4,69% від ВВП), у 2020 р. – 322 млрд грн (7,68%), а капітальні видатки – відповідно 70 і 95 млрд грн (це лише 1,97% і 2,26% від відповідного ВВП за рік). Отже, у Державному бюджеті України недостатньою мірою формуються соціальні та капітальні видатки. Тому існує низка чинників, які мають специфічний вплив на особливості розподілу головного кошторису країни. Серед них ключові: підвищені військові видатки у зв'язку із війною на Сході держави, низький рівень соціально-економічного розвитку країни і, як наслідок, недостатні доходи бюджету, низька ефективність промислового потенціалу і його високий ресурсозатратний характер, техніко-технологічна відсталість національного аграрного сектору порівняно із технічною озброєністю агробізнесових структур в Європейському Союзі та економічно розвинених країнах світу й ін.

²³² Національна економічна стратегія на період до 2030 року. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 № 179. 265 с. URL: <https://minagro.gov.ua/ua/narpyamki/programi-rozvitku-apk>.

²³³ Напрям 7. Інвестиційна привабливість. С. 61-71. *Національна економічна стратегія на період до 2030 року*. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 р. № 179. 265 с. URL: <https://minagro.gov.ua/ua/narpyamki/programi-rozvitku-apk>. С. 65.

Зазначимо, що тут йдеться тільки про соціальні та капітальні видатки з державного бюджету. Їх формування та розподіл відбувається за певною схемою. Відповідно до статті 33 Бюджетного кодексу України¹ центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері економічного і соціального розвитку, за участю Комітету Верховної Ради України з питань бюджету у тритижневий термін після схвалення Бюджетної декларації Кабінетом Міністрів України готує пропозиції щодо розподілу обсягу державних капітальних вкладень на розроблення та реалізацію державних інвестиційних проєктів на середньостроковий період між головними розпорядниками бюджетних коштів за результатами відбору таких інвестиційних проєктів. Відбір державних інвестиційних проєктів здійснюється Міжвідомчою комісією з питань державних інвестиційних проєктів у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, та на підставі поданих до Мінекономіки головними розпорядниками бюджетних коштів державних інвестиційних проєктів. Не менше 70 % державних капітальних вкладень спрямовується на продовження (завершення) розпочатих державних інвестиційних проєктів відповідно до планів їх реалізації та строків введення в експлуатацію основних засобів²³⁴.

Продовжимо розгляд інвестиційних проблем аграрної сфери та їх перетину з банківською системою. До найбільш обтяжливих, тривалих за часом і складних з погляду оцінювання за певний період часу виконаних та закінчених операцій (обсягів освоєних будівельно-монтажних робіт у сфері капітального будівництва, придбаних технічних засобів, обсягів проведених ремонтних робіт на працюючих об'єктах тощо) для банківської сфери є капітальні інвестиції – тобто ***інвестиції у придбання чи виготовлення власними силами для власного використання матеріальних і нематеріальних активів***. Щодо ***інвестицій у матеріальні активи***, то сюди віднесено інвестиції за такими напрямками і специфічними активами: в основний капітал, землю, існуючі та нові будівлі і споруди, об'єкти незаверше-

²³⁴ Напрямок 7. Інвестиційна привабливість. С. 61-71. *Національна економічна стратегія на період до 2030 року*. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 р. № 179. 265 с. URL: <https://minagro.gov.ua/ua/narpyamki/programi-rozvitku-apk>. С. 66.

ного будівництва, довгострокові біологічні активи (у тваринництві), капітальний ремонт, інші необоротні матеріальні активи. Стосовно *інвестицій в нематеріальні активи*, то сюди віднесено обсяги інвестицій у придбання або створення власними силами програмного забезпечення, баз даних, прав користування природними ресурсами, майном, прав на знаки для товарів і послуг, на об'єкти промислової власності, авторських і суміжних прав.

Водночас практика переконує, що забезпечення стабільного розвитку аграрно-економічних систем починається із формування оптимальної структури, розширеного відтворення та інноваційно-технологічної модернізації діючих основних засобів і постійної підтримки їх безперебійного функціонування. Організаційне, фінансове та банківське забезпечення інвестиційної діяльності в аграрному секторі економіки передбачає, що залучені до фінансування капітальних вкладень безпосередньо чи через інвесторів кошти обов'язково проходять через банківську систему. Ось тому, з боку банківських структур, маємо широкий спектр фінансових джерел та отримуваних від них грошових коштів, а з бізнесових структур, – розмаїття напрямів і стратегій, видів економічної діяльності та матеріальних об'єктів різного функціонального призначення, техніко-технологічних засобів і біологічних активів тривалого використання тощо, безпосереднього вкладання капітальних інвестицій. Капітальними інвестиціями можуть бути фінансові ресурси різного походження, зокрема:

власні кошти інвесторів (статутний фонд, нерозподілений прибуток, накопичені амортизаційні відрахування, резерви майбутніх періодів та від переоцінки основних засобів, отримані від держави чи приватних страхових компаній компенсації за збитки, від руйнівних наслідків природних стихій – заморозків, ураганів, пожеж, хвороб тварин і птиці та ін.);

бюджетні інвестиції (державна щорічна підтримка агровиробників, державні асигнування на реалізацію цільових програм);

кредитні ресурси (банківські та бюджетні кредити, облігаційні позики);

залучені кошти (від продажу акцій, пайові й інші внески) та ін.

Особливий інтерес становлять бюджетні інвестиції – це з одного боку, щорічна різнопланова інвестиційна підтримка агровироб-

ників (державна програма), а з іншого, – інвестиції з бюджету на реалізацію державних цільових програм (ДЦП). Зокрема, на 2021 р. було заплановано виділити 4,5 млрд грн за 17 напрямками²³⁵, на 2022 р. – 4,4 млрд грн, хоча потрібно щонайменше удвічі більше і до того ж із спрямуванням коштів на найбільш пріоритетні 7 напрямків²³⁶. Досі українське сільське господарство, за оцін-

²³⁵ Державна підтримка галузі АПК у 2021 році:

- часткова компенсація вартості сільськогосподарської техніки – **1000 млн. грн.;**
- фінансова підтримка заходів в АПК шляхом здешевлення кредитів – **1200 млн. грн.;**
- фінансова підтримка садівництва, ягідництва та виноградарства – **450 млн. грн.;**
- субсидії на одиницю оброблювальних угідь – **60 млн. грн.;**
- спеціальна бюджетна дотація за приріст поголів'я корів власного відтворення – **100 млн. грн.;**
- часткова компенсація витрат, пов'язана з наданням дорадчих послуг – **15 млн. грн.;**
- відшкодування ЄСВ для сімейних фермерських господарств – **25 млн. грн.;**
- фінансова підтримка галузі тваринництва (до 50 % вартості) – **350 млн. грн.;**
- спеціальна бюджетна дотація за наявні бджолосім'ї – **240 млн. грн.;**
- відшкодування вартості закуплених племінних тварин, бджіл, сперми та ембріонів до 50% вартості – **350 млн. грн.;**
- компенсація вартості об'єктів, профінансованих за рахунок банківських кредитів – **60 млн. грн.;**
- спеціальна бюджетна дотація за утримання кізочок, козематок, ярок, вівцематок – **50 млн. грн.;**
- бюджетна субсидія за утримання 5 і більше корів – **100 млн. грн.;**
- державна підтримка страхування сільськогосподарської продукції – **240 млн. грн.;**
- підтримка органічного виробництва – **100 млн. грн.;**
- державна підтримка розвитку картоплярства – **60 млн. грн.;**
- державна підтримка зрошення – **100 млн. грн.** URL: https://rada.info/upload/users_files/23251822_3e5b56931d0e4bdc95ef07edc9d4bea4.pdf; Держпідтримка АПК у 2021 році. URL: b.loga.gov.ua/sites/default/files/1_derzhpidtrimka_dlya_silgosptovarovirobnikiv_na_2021_rik.pdf.

²³⁶ Держпідтримка-2022: ВАР назвала пріоритетні напрямки для стабільного функціонування агросектору:

- побудова нових зерносховищ - **близько 7 млрд. грн., або 1,4 млрд. щорічно упродовж 5 років;**
- розвиток зрошення - **щонайменше 3 млрд. грн.;**
- підтримка овочівництва - **щонайменше 800-900 млн. грн.;**
- кошти на агрострахування - **щонайменше 650 млн. грн.;**
- допомога у придбанні сільськогосподарської техніки та обладнання – **не менше 1 млрд. грн.;**
- розвиток садівництва – **не менше 750 млн. грн.;**
- підтримка тваринництва - **не менше 1 млрд. грн.** URL: <https://uacouncil.org/uk/post/derzhpidtrimka-2022-var-nazvala-prioritetni-napramki-dla-stabilnogo-funkcio-nuvanna-agrosektoru#>.

ками експертів Всеукраїнської Аграрної Ради (ВАР), розвивається завдяки, передусім, зусиллям сільськогосподарських виробників щодо запровадження нових технологій та технічного переозброєння, але всупереч істотної диспропорції рівня державної підтримки аграрного сектору в Україні та країнах, із сільськогосподарськими виробниками яких вимушені конкурувати на світових ринках вітчизняні аграрії. Наприклад, такий показник як частка державної підтримки у вартості аграрної продукції (PSE – producer support estimate (оцінка підтримки виробника) – за методологією ОЕСР) в Україні коливається від -1% до +3%, у країнах Європейського Союзу – близько 19%, США – 8%.

Водночас, зважаючи на загострення впливу таких об'єктивних чинників як аридизація клімату (комплекс процесів зменшення ступеня зволоження територій через переважання випаровування над атмосферними опадами, що призводить до збільшення посухи, зменшення біологічного різноманіття, скорочення продуктивності екосистем і, як наслідок, – до опустелювання), нестача потужностей для зберігання та транспортування врожаю, необхідність переходу на більш інтенсивні та капіталомісткі напрямки сільськогосподарського виробництва ставлять під загрозу подальший розвиток галузі. Звідси випливає однозначний висновок, що зменшення ризиків для розвитку аграрного сектору можливе при умові суттєвого підвищення, а в перспективі – і вирівнювання розміру державної підтримки сільського господарства в Україні з ключовими країнами-конкурентами.

Разом з тим посилення аридизації клімату – це одна із природних складових нарощування турбулентності в аграрному секторі економіки, що супроводжується погіршенням природно-кліматичних умов господарювання та, відповідно, ростом ціни виробництва одиниці сільськогосподарської продукції. Водночас, дуже обмежена державна підтримка сільського господарства, порівняно з іншими країнами, це фактично додаткове економічне навантаження на українських агровиробників, поставлення їх в умови, які помітно гірші від умов діяльності агропродовольчих структур, що функціонують у країнах-членах ОЕСР та інших економічно розвинених країнах світу. Важливим наслідком цього є застарілість використовуваних технологій і низький технічний

рівень сільського господарства, а отже недостатня конкурентоспроможність продукції українського АПК на світових продовольчих ринках.

Що стосується державних цільових програм, то їх існує кілька, зокрема.

ДЕРЖАВНА ЦІЛЬОВА ПРОГРАМА розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року²³⁷ (строк виконання 2019-2022 рр.). Орієнтовний обсяг фінансування Програми становить **98 529,9 млн грн** (або **24,63 млрд грн в середньому на рік**), у тому числі **67 142,9 млн грн** – кошти державного бюджету, **211,7 млн грн** – кошти місцевих бюджетів, **31 175,3 млн грн** – кошти інших джерел. Обсяг видатків, необхідних для виконання Програми, визначається щороку з урахуванням можливостей державного та місцевих бюджетів у процесі формування їх показників.

Стратегія зрошення та дренажу в Україні на період до 2030 року²³⁸ (строк виконання 2019-2030 рр.). За попередньою експертною оцінкою Світового банку і Продовольчої та Сільськогосподарської організації ООН, обсяг видатків, необхідних для її реалізації, становитиме **4 млрд дол. США (108 млрд грн або 9 млрд грн у середньому на рік)** без урахування загальних річних обсягів видатків на оплату праці працівників державних органів та установ, які братимуть участь в реалізації Стратегії. Фінансування інвестиційних проєктів здійснюватиметься поетапно з урахуванням пріоритетності та економічних показників ефективності витрат. Обсяг фінансування Стратегії коригується відповідно до конкретних завдань у межах коштів, передбачених законом про Державний бюджет України на кожний поточний рік.

²³⁷ Проєкт Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року. URL: <https://minagro.gov.ua/ua/gromadyanam/konsultaciyi-z-gromadskistyuu/inshe-obgovorennnya/proekt-derzhavnoyi-cilovoyi-programi-rozvitku-agrarnogo-sektoru-ekonomiki-na-period-do-2022-roku>.

²³⁸ СТРАТЕГІЯ зрошення та дренажу в Україні на період до 2030 року. СХВАЛЕНО розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 серпня 2019 р. № 688-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2019-%D1%80#Text>.

План заходів з реалізації Концепції розвитку сільських територій²³⁹ (строк виконання 2017–2025 рр.). **Обсяг фінансування**, матеріально-технічних і трудових ресурсів, необхідних для реалізації Концепції, **визначається щороку з урахуванням можливостей державного і місцевих бюджетів, розміру міжнародної технічної допомоги.**

Зазначимо, що в звіті Міністерства економіки України за 2020 р.²⁴⁰ жодна із вище перелічених програм і їх замовники не були згадані, що, на нашу думку, свідчить про деяке неврахування їх державою і, як наслідок, залишковий характер бюджетного фінансування. Водночас, дуже детально узагальнено недоліки, які гальмують їх виконання, і це відповідає реальній практиці, що стосується також і програм для аграрного сектору, зокрема:

Державні цільові програми так і не стали дієвим та ефективним інструментом розв'язання найважливіших проблем розвитку держави, окремих галузей економіки або адміністративно-територіальних одиниць. Вони виконують роль «формального документу з декларацією про наміри щось зробити».

У рамках планування та використання коштів державного бюджету не дотримуються в повному обсязі принцип пріоритетності вирішення проблеми. Питання досягнення програмних цілей не є основним при розподіленні бюджетних коштів.

Прогнозні обсяги фінансових ресурсів програми, у тому числі коштів державного бюджету, не узгоджуються з реальними можливостями їх фінансування.

Всупереч вимогам пункту 29 Порядку²⁴¹ майже всі програми не містять методики оцінки ефективності її виконання, що повинна

²³⁹ ПЛАН ЗАХОДІВ з реалізації Концепції розвитку сільських територій. ЗАТВЕРДЖЕНО розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19 липня 2017 р. № 489-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/489-2017-%D1%80/print>.

²⁴⁰ Стан виконання Державних цільових програм у 2020 році. Департамент стратегічного планування та макроекономічного прогнозування. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&tag=DerzhavniTsiloviProgrami>.

²⁴¹ Порядок розроблення та виконання державних цільових програм. ЗАТВЕРДЖЕНО постановою Кабінету Міністрів України від 31 січня 2007 р. N 106. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP070106.html.

бути розроблена державним замовником з урахуванням специфіки програми та кінцевих результатів.

З боку державних замовників має місце формальний підхід до виконання вимог чинного законодавства у сфері розроблення та виконання державних цільових програм.

Незадовільне звітування державних замовників: недотримання строків подання, інформація подається не в повному обсязі та не за всіма виконавцями.

Відсутня можливість для здійснення контролю з боку громадськості (п. 40 Порядку – державний замовник організовує розміщення на своєму веб-сайті інформації про хід виконання програми).

Наведені недоліки в різних пропорціях та з урахуванням ще гостріших диспропорцій у період їх реалізації притаманні для програм аграрного сектору.

Зазначимо, що орієнтовні обсяги фінансування програм включають не тільки капітальні вкладення, але й витрати на вирішення супутніх проблем. Наприклад, витрати на реалізацію Стратегії зрошення та дренажу в Україні розподілятимуться за такими напрямками: виконання інвестиційних проєктів; створення і розбудова об'єднань водокористувачів; навчання та тренінги; залучення експертів і проведення фахової експертизи; створення та підтримка функціонування інформаційно-комунікаційних систем; комунікаційне супроводження реалізації Стратегії. Отже, капітальні інвестиції – це лише певна і до того ж невелика частина витрат на реалізацію програми.

Однак, незважаючи на проблеми і негаразди, у цілому по аграрному сектору весь обсяг профінансованих капітальних інвестицій концентрується згідно з КВЕД-2010 по двох основних багатогалузевих розділах: *секція А Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство* (загалом – *первинне виробництво*) і *секція С Переробна промисловість*, яка включає в себе 24 розділи, з них перші три: 10 Виробництво харчових продуктів, 11 Виробництво напоїв, 12 Виробництво тютюнових виробів віднесено до *переробно-харчової промисловості* (узагальнена назва).

Згідно з КВЕД-2010 *первинне виробництво* розподілено на такі складові: *розділ 01 Сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних з ними послуг об'єднує 7 груп і 31 клас; роз-*

діл 02 Лісове господарство та лісозаготівлі – 4 групи і 4 класи; *розділ 03 Рибне господарство* – 2 групи і 4 класи. Для спрощеного сприйняття продуктово-послужових відмінностей між класами буде логічно їх визнати галузями, підгалузями або навіть мікрогалузями: усього 13 груп і 39 класів. У структурі первинного виробництва частка лісового господарства та лісозаготівель і частка рибного господарства доволі незначні (2020 р.), зокрема:

1) основні засоби: усього (за залишковою вартістю) 322932 млн грн; по розділах, млн грн: 318911 – 3272 – 749 (тобто, сільське господарство – лісове господарство – рибне господарство); у відсотках: 98,8 – 1,0 – 0,2;

2) капітальні вкладення: усього 50680 млн грн; по розділах, млн грн: 50190 – 460 – 30; у відсотках : 99,0 – 0,9 – 0,1;

3) зайняті працівники: усього 534,7 тис. осіб; по розділах, тис. осіб: 479,0 – 51,5 – 4,2 ; у відсотках: 89,5 – 9,7 – 0,8;

4) наймані працівники: усього 506,5 тис. осіб; по розділах, в тис. осіб:

451,0 – 50,7 – 4,8; у відсотках: 89,0 – 10,0 – 1,0;

Відповідно *переробно-харчова промисловість*, як частина секції С, включає в себе три складові: *розділ 10 Виробництво харчових продуктів*, яке охоплює 9 груп і 25 класів; *розділ 11 Виробництво напоїв* – 1 групу і 7 класів; *розділ 12 Виробництво тютюнових виробів* – 1 групу і 1 клас; усього 11 груп і 33 класи. Її структура за вищевказаними показниками така:

1) основні засоби: усього (за залишковою вартістю) 161061 млн грн; по розділах, млн грн: 135780 – 18517 – 6764; у відсотках: 84,3 – 11,5 – 4,2;

2) капітальні вкладення: усього 31888 млн грн; по розділах, млн грн: 27074 – 4027 – 788; у відсотках: 84,9 – 12,6 – 2,5; (2019 р.);

3) зайняті працівники: усього 325,6 тис. осіб; по розділах, тис. осіб: 289,4 : 33,2 : 3,0; у відсотках: 88,9 : 10,2 : 0,9;

4) наймані працівники: усього 313,7 тис. осіб; по розділах, в тис. осіб:

278,3 : 32,4 : 2,9; у відсотках: 88,7 : 10,3 : 1,0;

Протягом 2010-2020 рр. капітальні вкладення в основні секції (комплексні галузі) АПК (*первинне та переробно-харчове výro-*

бництво –табл. 5.2) характеризувалися неоднозначно: зростання у поєднанні зі стагнацією (первинне виробництво 2013 і 2014 рр.) та локальні піки (сільське господарство 2017 і 2018 рр.) часто змінювалися спадом (переробно-харчова промисловість 2014, 2015 та 2020 рр.) і навіть в абсолютних цифрах занепадом (рибне господарство усі роки, за винятком 2017 – го.).

Оскільки такого аналізу недостатньо для розуміння ситуації порівняно з економічно розвиненими країнами, тому доцільно звернутися до Національної економічної стратегії. Державні капітальні інвестиції за 2019–2020 рр. становили в середньому щорічно менше 3% (у межах 2,8–2,9%) від видатків державного бюджету (див. табл. 5.2). Згідно із Стратегією²⁴², капітальні видатки, тобто державні інвестиції, які мають високий мультиплікативний ефект та сприяють розвитку економіки (наприклад інвестиції в інфраструктуру), натомість займають 10-15 відсотків загальних витрат бюджету України. З огляду на міжнародну практику такий рівень капітальних видатків характерний для більшості порівнюваних з Україною держав, зокрема для країн Центрально-Східної Європи. Для більш розвинених держав (Франція, Німеччина) характерний нижчий рівень державних інвестицій. Попри те, що рівень державних інвестицій в Україні у цілому відповідає світовим практикам, враховуючи потребу нашої держави в стимулюванні економічного зростання, для України може бути доцільно збільшити частку таких витрат.

²⁴² Напряв 1. Макроекономічна політика. С. 6–14. *Національна економічна стратегія на період до 2030 року*. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 № 179. 265 с. URL: <https://minagro.gov.ua/ua/naruyamki/programi-rozvitku-apk>. С. 7-8.

Таблиця 5.2

Структура і динаміка капітальних інвестицій в продовольчий комплекс України*, млн. грн.

КВЕД-2010	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1. Первинне виробництво											
УСЬОГО (А=01+02+03);	11568	17039	19411	19059	18796	30155	50484	64243	66104	59130	50680
З нього:											
01 Сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних з ними послуг	11311	16703	19086	18640	18388	29310	49660	63401	65059	58555	50189
02 Лісове господарство та лісозаготівлі	183	287	282	385	381	788	777	769	980	549	460
03 Рибне господарство	73	49	43	34	27	57	47	74	64	25	30
2. Харчова індустрія											
УСЬОГО (10+11+12);	8297	12144	13719	15275	13665	14405	18901	19325	30747	30823	29023
З нього:											
10 Виробництво харчових продуктів; у тому числі:	5994	8887	10720	11640	10806	11564	14954	14896	25948	25471	23604
10.1 Виробництво м'яса і м'ясних продуктів	762	814	1339	1147	1172	1269	1837	1649	9157	6733	5158
10.2 Перероблення та консервування риби, ракоподібних і моллюсків	47	63	68	37	36	52	90	121	108	135	314
10.3 Перероблення та консервування фруктів і овочів	456	652	514	491	638	555	584	1532	940	3017	618
10.4 Виробництво олії та тваринних жирів	1274	1382	2193	2518	2787	2945	4240	3455	5020	4988	5679
10.5 Виробництво молочних продуктів	894	1219	1102	1249	1966	1315	1671	2362	1838	2450	2737
10.6 Виробництво продуктів борош-номельно-круп'яної промисловості, крохмално та крохмальних продуктів	23	382	408	529	398	504	1141	1053	1563	1637	1323
10.7 Виробництво хліба, хлібобулочних і борошняних виробів	662	947	827	770	443	519	902	1476	2715	2393	4001
10.8 Виробництво інших харчових продуктів	1364	2868	3855	4604	3261	4230	4189	2938	4209	3791	3352
10.9 Виробництво готових кормів для тварин	300	560	415	296	106	175	302	309	397	328	422
11 Виробництво напоїв	1913	2265	2505	2635	2108	1809	2618	3080	2745	4044	4380
12 Виробництво тютюнових виробів	390	993	493	1000	751	1032	1329	1349	2054	1308	1039

*Складено за даними Державної служби статистики України за відповідні роки: Капітальні інвестиції підприємств за видами економічної діяльності в 2010-2020 рр.

На нашу думку, висновок про те, що «рівень державних інвестицій в Україні в цілому відповідає світовим практикам», занадто оптимістичний з кількох причин: по-перше, за 2010-ті роки їх середньорічний показник був на рівні 2,45%, що у кілька разів нижче, ніж в економічно розвинених країнах; по-друге, наприклад, в 2019 р. по аграрному сектору (первинне і переробно-харчове виробництво) він становив лише 0,46% (див. табл. 5.2); по-третє, такий рівень (10–15%) можливий лише в тих галузях (підгалузях, мікрогалузях), що перебувають у власності держави (залізничні шляхи сполучення, об'єкти гідроенергетики, підприємства ракетно-космічної галузі, концерну «Укроборонпром» та ін.). Тому висновок, що, «враховуючи потребу країни в стимулюванні економічного зростання, для України може бути доцільно збільшити частку таких витрат», на наше переконання, є не тільки логічним, хоча й занадто запізним, головне – він потребує вагомої та прискореної практичної реалізації.

Водночас необхідно привернути увагу до перспектив розвитку аграрного сектору економіки і базових галузей національного господарства. У затвердженій Кабінетом Міністрів України Національній економічній стратегії наголошується, що ключові сектори економіки України потребують близько 300 млрд. доларів США зовнішніх та внутрішніх інвестицій ²⁴³. Наголосимо, що національний агропромисловий сектор потребує близько **50 млрд дол. США до 2030 року**, щоб досягти належного стану земель, розвитку Agtech²⁴⁴ та стимулювання

²⁴³ Напряв 7. Інвестиційна привабливість. С. 61–71. *Національна економічна стратегія на період до 2030 року*. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 р. № 179. 265 с. URL: <https://minagro.gov.ua/ua/napryamki/programi-rozvitku-apk>. С. 63.

²⁴⁴ Agtech є скороченням від agritech – це напрямок технологій в сільському господарстві, садівництві та аквакультурі, який спрямований насамперед на підвищення ефективності агробізнесу. Agtech визначає нові можливості для технологій та продуктів, які допоможуть годувати прогнозованих 10 млрд населення Землі до 2050 року. Тобто, за три десятиліття потрібно на 70% збільшити світове виробництво продуктів харчування. Щоб задовольнити глобальний попит на продукти харчування, існує гостра потреба в стійких та ефективних рішеннях стосовно господарства URL: https://ko.com.ua/5_6_mlrld_doll_abo_shho_take_agtech_133945.

R&D²⁴⁵. Українська промисловість потребує принаймні 20 млрд дол. США до 2030 року з метою забезпечення модернізації виробничих потужностей та зменшення обсягів викидів шкідливих речовин.

Що стосується агропромислового сектору, то згідно із показниками вищезгаданої Стратегії, у 2020-ті роки щорічно необхідно буде вкладати не менше (50 млрд дол США : 10 років) x 27 грн/дол. США = **135 млрд грн** із усіх джерел фінансування. Зазначимо, що в останні два роки (2019-2020) сумарний обсяг внутрішніх і зовнішніх – капітальних (табл. 5.2 – первинне виробництво + переробно-харчове виробництво) і прямих (табл. 5.3 – в млн грн) – інвестицій становив у середньому **99,3** (у межах **102,7–96,0**) млрд гривень.

Таблиця 5.3

Структура і динаміка прямих інвестицій в продовольчий комплекс України*, млн доларів США

Показники	Обсяги прямих інвестицій на початок року						На / 31.	На / 31.
	2010	2014	2015	2016	2017	2018	12.2018	12.2020
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Усього	39824,5	53704,0	38356,8	32122,5	31230,3	31606,4	32291,9	н/д**
у т.ч.								
Сільське, лісове та рибне господарство	680,0	776,9	617,0	502,2	586,2	578,6	560,9	484,6
%	1,7	1,4	1,6	1,6	1,9	1,8	1,7	н/д
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	1924,3	3228,0	2706,4	2419,0	2530,5	2758,4	2778,0	н/д
%	4,8	6,0	7,1	7,5	8,1	8,7	8,6	н/д

*Складено і розраховано за: Сільське господарство України за 2018 рік. Київ: Держстат, 2019. С. 25; Інвестування. С. 38. Агробізнес України. 2020/2021. Інфографічний довідник. 41 с. URL: https://agribusinessinukraine.com/get_file/id/the-infographics-report-ukrainian-agribusiness-2021.pdf. С. 38.

**З 2020 р. звітність по прямих інвестиціях (ПІ) передано від Держстату до НБУ, але інформація щодо ПІ по видах економічної діяльності відсутня. Певне уявлення про надходження ПІ в Україну дають такі дані: 2018 р. – 2355 млн дол., 2019 р. – 3058 млн дол., 2020 р. – «» 872 млн дол. У зв'язку з переглядом НБУ даних щодо ПІ за період 2015–2019 рр. вони неактуальні. З І кв. 2020 р. єдиним відповідальним за поширення даних про ПІ є Національний банк України.

²⁴⁵ Дослідження та розробка (R&D) дозволяє компаніям виходити за наявні межі та знаходити інноваційні та водночас вигідні рішення, заощаджуючи час, гроші та створюючи нові можливості. Дослідження та розробка як послуга (RDaaS) забезпечує тривалі переваги від створення нових диференціаторів на ринку до вдосконалення наявних продуктів і рішень. URL: <https://www.softserveinc.com/uk-ua/services/research-and-development>.

Це підтверджується й іншими статистичними джерелами²⁴⁶. Зокрема, прямі інвестиції за напрямом вкладання в сільське господарство (ТОП-3) були розподілені наступним чином:

196 млн дол. США – однорічні та дворічні культури (виращування зернових культур, бобових культур і насіння олійних культур, рису, овочів і баштанних культур, коренеплодів і бульбоплодів, прядивних та інших культур);

171 млн дол. США – тваринництво (розведення великої рогатої худоби молочної та інших порід великої рогатої худоби, коней, овець і кіз, свиней, свійської птиці та інших тварин);

96 млн дол. США – допоміжна та післяврожайна сільськогосподарська діяльність (допоміжна діяльність у рослинництві і тваринництві, післяурожайна діяльність, оброблення насіння для відтворення).

ТОП-3 країни походження інвестицій: Кіпр – 128 млн дол. США, Данія – 105 млн, Німеччина – 43 млн дол. США.

Внутрішні інвестиції за напрямом вкладання (ТОП-3) розподіляються так:

39,7 млрд грн – однорічні та дворічні культури;

8,3 млрд грн – тваринництво;

1,0 млрд грн – допоміжна та післяврожайна сільськогосподарська діяльність. Аналіз засвідчив, що увага до тваринництва з боку іноземних та вітчизняних інвесторів помітно різна (відповідно 35,3% від прямих та 16,4% від внутрішніх інвестицій (удвічі менше) було спрямовано у тваринницькі галузі). В абсолютних цифрах зворотна пропорція – відповідно 4,6 млрд грн і 8,3 млрд грн (у 1,8 рази більше).

У структурі виробництва сільськогосподарської продукції України рослинництво займає 79%, тваринництво – 21%. Структура інших країн є більш збалансованою, де розподіл становить орієнтовно 50 на 50 відсотків, наприклад, у переважній більшості країн ЄС, де рослинництво – 57 відсотків, тваринництво – 43%, у

²⁴⁶ Інвестування. С. 38. Агробізнес України. 2020/2021. Інфографічний довідник. 41 с. URL: https://agribusinessinukraine.com/get_file/id/the-infographics-report-ukrainian-agribusiness-2021.pdf. С. 38.

Польщі рослинництво – 48 %, тваринництво – 52 %²⁴⁷. В останні роки в Україні спостерігається спадна тенденція – зменшується поголів'я великої рогатої худоби та свиней, а поголів'я птиці – збільшується.

Досвід переконливо довів, що для подолання наявних диспропорцій необхідно не тільки зупинити скорочення поголів'я великої рогатої худоби та свиней, але й відновити їх зростання, забезпечити збільшення частки худоби і птиці в організованому секторі (сільськогосподарських підприємствах) та кращий якісний склад поголів'я шляхом здешевлення придбання генетичних ресурсів, обов'язкового відшкодування до 50% вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів та ін. Відповідно потрібно акумулювати інвестиційні ресурси із різних джерел для цільового спрямування у тваринницькі галузі та збільшити їх обсяг не менше як утричі.

Отже, щоб досягти запланованого Стратегією рівня фінансування, **інвестиції в аграрний сектор необхідно передбачити більше ніж на третину коштів (орієнтовно на 36 млрд грн) порівняно з 2017-2018 рр. роками.** Це дасть змогу подолати низку сучасних викликів, які постали перед аграрним сектором. Вони спричиняють посилення турбулентності в навколишньому та соціальному середовищах і їх складових: природно-біологічних, метео-кліматичних, ґрунтово-мінеральних, економіко-фінансових, соціально-демографічних й інших системах та провокують суперечливі зрушення і зміни у ключових факторах виробництва.

Постає логічне запитання: **за рахунок яких джерел можна збільшити обсяг інвестиційних ресурсів** та якою тут може бути роль банківської системи? Можна стверджувати, що першочергово слід вирішити питання **кредитування агросектору**. За 2010–2020 рр. обсяг кредитних ресурсів зріс більш як удвічі з 26,5 до

²⁴⁷ Напряв 9. Агропромисловий сектор та харчова промисловість. С. 79-103. *Національна економічна стратегія на період до 2030 року*. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 р. № 179. 265 с. URL: <https://minagro.gov.ua/ua/napryamki/programi-rozvitku-apk>. С. 82-83.

61,5 млрд грн.²⁴⁸. Наведемо структуру кредитів за строками погашення: 1) 2010 р.: а) короткострокові (до 1 року) – 33%; б) середньострокові (1-5 років) – 55%; в) довгострокові (понад 5 років) – 12%; 2) 2013 р.: відповідно 55%, 36% і 9%; 3) 2017 р.: 30%, 39% і 31%; 4) 2020 р.: 49%, 47% і 4%. Збільшення короткострокових кредитних ресурсів протягом 2010–2020 рр. від 8,8 до 30,1 млрд грн (у 3,4 рази) свідчить про те, що їх використання на потреби поповнення обігових коштів агробізнесових структур займає домінуюче положення в структурі кредитів. Середньострокові та довгострокові кредитні ресурси спрямовуються більшою мірою на капітальні вкладення. Але довгострокових кредитів у 2019–2020 рр. видано на порядок менше, ніж середньострокових.

За підсумками 2020 року., із передбачених планових асигнувань за напрямом **здешевлення кредитів**²⁴⁹, Мінекономіки, згідно із затвердженими наказами та поданими реєстрами одержувачів бюджетних коштів, фактично спрямувало уповноваженим банкам 1 047,7 млн грн або 99,9 % від запланованих, які були перераховані на поточні рахунки позичальників.

Спрямовані бюджетні кошти отримали 4231 позичальник, які подали заявки до уповноважених банків. Загальний обсяг кредитів, залучений такими суб'єктами, перевищив 143,5 млрд грн, з них компенсовано за рахунок бюджетних коштів – 24,8 млрд грн, у тому числі:

а) за видами кредитів²⁵⁰:

²⁴⁸ Кредитування. С. 39. *Агробізнес України. 2020/2021. Інфографічний довідник.* 41 с. URL: https://agribusinessinukraine.com/get_file/id/the-infographics-report-ukrainian-agribusiness-2021.pdf. С. 39.

²⁴⁹ Стан кредитування підприємств АПК у 2020 році. URL: <https://minagro.gov.ua/ua/napryamki/finansova-politika/kredituvannya/stan-kredituvannya-pidpriyemstv-apk/stan-kredituvannya-pidpriyemstv-apk-u-2020-roci>.

²⁵⁰ Фінансові інструменти. URL: <https://minagro.gov.ua/ua/pidtrimka/finansovi-instrumenti>.

Компенсація відсоткових ставок за кредитами: а) короткостроковими кредитами, залученими для поповнення обігових коштів; б) середньостроковими кредитами, залученими для поповнення обігових коштів, придбання основних засобів сільськогосподарського виробництва, здійснення витрат, пов'язаних з будівництвом і реконструкцією виробничих об'єктів сільськогосподарського призначення, а також з переробкою сільськогосподарської продукції; в) довго-

короткострокових – 11,6 млрд грн (46,7 %);
середньострокових – 6,1 млрд грн (24,7 %);
довгострокових – 7,1 млрд грн (28,6 %);
б) за видами діяльності позичальників:
галузь тваринництва – 4,5 млрд грн (18 %);
інші галузі – 20,3 млрд грн (82 %).

Із загальної кількості уповноважених банків, які підписали з Мінекономіки Меморандум про загальні засади співробітництва (36 банків), брали участь у наданні компенсації за кредитами 33 банки. Найбільше кредитів надано такими банками: Райффайзен Банк Аваль (112,2 млрд грн, з них компенсовано 8,5 млрд грн), Креді Агріколь Банк (8,9 млрд грн, з них компенсовано 1,4 млрд грн), ОТП Банк (5,2 млрд грн, з них компенсовано 1,6 млрд грн), ПроКредит Банк (3,9 млрд грн, з них компенсовано 3 млрд грн), Ощадбанк (2,6 млрд грн, з них компенсовано 2,5 млрд грн), Приватбанк (1,7 млрд грн, з них компенсовано усі) та Укрексімбанк (1,6 млрд грн, з них компенсовано 1,4 млрд грн). Вкажемо, що чотири державні банки (Приватбанк, Ощадбанк, Укрексімбанк та Укргазбанк) домінують на ринку з понад 50% активів. Цьому сприяла приватизація Приватбанку, який натепер займає 28% ринку. Але державні банки спромоглися надати кредитів на більш як 6,2 млрд грн, або лише на 4,4% від їх загального обсягу. Середні процентні ставки банків, під які суб'єкти господарювання АПК залучали кредити, становили 18–22% річних.

Зазначимо, що 78% виданих аграріям кредитів припадає на Райффайзен Банк Аваль, який розробив для своїх клієнтів з агро-сектору кілька доступних і дуже популярних банківських продуктів фінансування²⁵¹, а саме:

строковими кредитами, залученими для придбання основних засобів сільськогосподарського виробництва, обладнання для виробництва та переробки сільськогосподарської продукції, будівництва та реконструкції виробничих об'єктів (у тому числі сховищ для зберігання зерна, овочів та фруктів).

Обмеження у компенсації: а) 15 млн грн – на суб'єкта (у т. ч. пов'язаних із ним осіб), які провадять діяльність у галузях тваринництва та використали кредитні кошти для відшкодування витрат, пов'язаних із провадженням діяльності у галузі тваринництва; б) 5 млн грн – на суб'єкта (у т. ч. пов'язаних із ним осіб) для інших позичальників.

²⁵¹ Фінансування. URL: <https://raiffeisen.ua/korporativnim-kliientam/finansuvannya>.

1) Кредитна лінія: а) термін кредитування – 18 міс.; б) відсоткова ставка – 13,1–14,0%; в) максимальний ліміт – 37,3 млн грн; г) застава – нерухоме майно, транспортні засоби, машини та обладнання, майнові права на депозит, земля сільськогосподарського призначення; д) комісія – 0,5–0,99%. Основні переваги: 2 варіанти кредитної лінії; запобігання дефіциту обігових коштів; швидке оформлення; можливість кредитування в межах генеральної кредитної угоди стром до 10 років.

2) Партнерські програми фінансування (Райффайзен Банк Аваль спільно із 49 провідними дистриб'юторами України, Європи і навіть світу) пропонують придбати нову сільськогосподарську техніку та обладнання, засоби захисту рослин на спеціальних умовах, які значно кращі за стандартні умови Банку. Зокрема: а) термін кредитування – 60 міс.; б) відсоткова ставка – 0,01–14,5%; в) максимальний ліміт – 37,3 млн гривень.

3) Інвестиційний кредит на купівлю сільськогосподарської техніки та обладнання. Умови надання кредиту: а) термін кредитування – 60 міс.; б) відсоткова ставка – 13,2–13,6%; в) максимальний ліміт – 37,3 млн грн; г) комісія – 0,5–0,99%. Основні переваги: а) придбання обладнання нового і того, що було у використанні; б) придбання спецтехніки нової і тієї, що була у використанні; в) широкий вибір партнерів; г) модернізація та реконструкція власних засобів.

4) Овердрафт – кредитування банком розрахункового рахунку клієнта на оплату їм розрахункових документів за недостатності чи відсутності на розрахунковому рахунку клієнта-позичальника коштів - умови надання: а) термін кредитування – 36 міс.; б) відсоткова ставка – 14,45%; в) максимальний ліміт – 4,5 млн грн; г) комісія – 1,0%.

5) Вексельні програми – у межах цих програм дистриб'ютор продукції або сільськогосподарське підприємство має нагоду отримати продукцію з істотним відтермінуванням оплати та розрахуватися за поставлену продукцію авальованим векселем або забезпечивши платіж банківською гарантією – умови надання: а) термін кредитування – 12 міс.; б) максимальний ліміт – 37,3 млн грн; г) комісія – 1,0–6,0%. Види операцій Банку з векселями: а) авальовання векселів; б) безоборотне врахування векселів,

за якими Банк наданий аваль; в) надання послуг розрахункової палати.

б) Фінансування енергоефективності проєктів – стосується різних галузей, включаючи агровиробництво та переробку, харчову промисловість тощо. Широкий набір банківських інструментів забезпечив залучення багатьох агроклієнтів та отримання ними 763 (із 4231 – 18%) пільгових кредитів, у т.ч. 93 (із 216 – 43%) у тваринництві, на суму 112,2 млрд гривень.

Понад 6% виданих аграріям кредитів припадає на Креді Агріколь Банк²⁵², який працює на ринку України з 1993 р. і надає весь спектр банківських послуг. Він є стратегічним партнером для агробізнесу та лідером в автокредитуванні, налагодив довгострокові відносини з клієнтами, пропонуючи їм поєднувати аграрну та фінансову експертизи, а також інноваційні рішення. У корпоративному портфелі банку 50% – на частка агросектору; 25% агроклієнтів працюють вже понад 10 років з ним (із понад 3 тис. клієнтів агросектору); 10% загального земельного фонду України – земельний банк клієнтів банку. Спектр клієнтів банку в агросекторі широкий: міжнародні корпорації, великі агрохолдинги, середні агропромислові підприємства та невеликі фермерські господарства. Креді Агріколь Банк пропонує також широкий спектр продуктів фінансування:

а) авалювання векселів та інші продукти торговельного фінансування;

б) кредити на поповнення обігового капіталу;

в) інвестиційне кредитування;

г) фінансовий лізинг;

д) аграрні розписки.

Зазначимо, що позитивну роль відіграватиме підписання та набуття чинності угод між Урядом України та Європейською Комісією про фінансування заходів секторального характеру, зокрема:

²⁵² КРЕДІ АГРІКОЛЬ БАНК. Фінансування агробізнесу. С. 40. Агробізнес України. 2020/2021. Інфографічний довідник.. С. 40. URL: https://agribusinessinukraine.com/get_file/id/the-infographics-report-ukrainian-agribusiness-2021.pdf. С. 40.

«Підтримка ЄС для розвитку сільського господарства та малих фермерських господарств в Україні» (28 січня 2020 р.) з обсягом коштів від ЄС до 26 млн євро;

«Підтримка ЄС для електронного урядування та цифрової економіки в Україні» – до 25 млн євро (11 лютого);

«EU4BUSINESS: Підтримка малих та середніх підприємств (МСП) в Україні» – до 20 млн євро (13 липня).

Агропромисловий комплекс розглядається як один із ключових в економіці України, забезпечуючи відповідно близько 10% ВВП і 40% валютної експортної виручки. З огляду на це перед банківською системою України стоїть завдання *пріоритетного забезпечення цього провідного комплексу доступними кредитами*. Із збільшенням обсягів виробництва виникає потреба у додатковому фінансуванні. Це зумовлено зростанням витрат на добрива, насіння, засоби захисту рослин, техніку, на більш прогресивні технології та ін. Кредитування дає можливість залучати додаткові кошти для розвитку й підвищення ефективності виробництва. Своєю чергою, агробізнес позиціонує себе, як один із найбільш надійних та кредитоспроможних позичальників у кризові періоди. Як результат, дедалі більше комерційних банків бажають працювати з агросектором, розширюючи перелік фінансових продуктів для сільськогосподарських підприємств. Поряд із цим низка комерційних банків мають окремі програми кредитування агробізнесу²⁵³. Отже, можна стверджувати, що проблема істотного зростання інвестування агросектору в перспективі буде успішно вирішена.

5.2. Вплив фінансово-економічних криз у XXI столітті на фінансово-банківську сферу України

Глобальна фінансово-економічна криза впродовж 2007–2009 рр. спровокувала аналогічну кризу в Україні, яка починалася з певним запізненням і закінчилася з деяким відставанням від світової. Це свідчило про значну технологічну відсталість (домінуючий – третій технологічний уклад, який представляють добувна і переробна

²⁵³ Кредитування. С. 39. Агробізнес України. 2020/2021. Інфографічний довідник. С. 39 URL: https://agribusinessinukraine.com/get_file/id/the-infographics-report-ukrainian-agribusiness-2021.pdf. С. 39.

промисловість) і відповідно низький інноваційний рівень (1-2% й навіть менше обсяг випуску інноваційних виробів) національної економічної системи, порівняно з сучасними господарськими системами розвинених країн (базовий – п'ятий технологічний уклад; в індустріально розвинених країнах до 70% випуску інноваційної продукції), та її структурну розбалансованість. Технічні, технологічні, інноваційні, інформаційні й інші зрушення в національному господарстві, що відбувалися за безпосередньої участі економічних агентів, пов'язані перш за все з переміщенням сировини, енергетичних ресурсів, впровадженням інновацій, наданням різноманітних послуг, задіянням основних засобів і випуском готової продукції учасниками ринку. Вони знаходять своє продовження та відображення в оперативному проведенні банківськими установами фінансово-банківського обслуговування клієнтів.

Для того, щоб усвідомити, які процеси переважали у фінансово-банківській сфері України в умовах світової фінансово-економічної кризи, варто, по-перше, надати неупереджену оцінку передумовам виникнення кризової ситуації у нашій державі, природи її появи та специфіки протікання, по-друге, об'єктивно оцінити передкризовий стан національної економіки, ґрунтовно дослідити і виявити вплив глобальних кризових процесів на вітчизняне господарство й особливості їх тривалості та посилення турбулентності безпосередньо у фінансовому секторі.

Перш за все, необхідно привернути увагу до тієї обставини, що класичний економічний цикл поділяється на чотири фази: криза (спад), депресія, поживлення та піднесення (розширення). Тривалість циклів може бути різною, але теоретично і практично дослідники виділяють наступні:

однорічні (пов'язані з сезонними коливаннями на споживчому ринку);

малі (коливання ділової активності кожні 3-4 роки й характеризуються порушенням і встановленням рівноваги на споживчому ринку);

середні (коливання ділової активності охоплює 7-11 років і посягають на період оновлення основного капіталу);

будівельні цикли (відбуваються кожні 17-18 років);

великі (періодичність активності 40–60 років і пов’язані зі зміною базових технологій, джерел енергії та об’єктів інфраструктури).

Зазначимо, що з другої половини ХХ ст, а також включаючи і першу чверть ХХІ ст., було помічено деякі характерні особливості²⁵⁴, які зумовлюють суттєві відмінності від циклів попередніх періодів, а саме:

у них відсутня фаза депресії як обов’язкова, але якщо спад дуже глибокий і тривалий, то фазу рецесії називають депресією;

немає чіткого розмежування між поживавленням і піднесенням. Ці фази об’єднуються в одну, яку називають розширенням виробництва. Виділяються верхня (бум) та нижня (дно) точки ділового циклу;

визначається рівнодіюча тривалого економічного зростання – тренд, коливання навколо якого утворюють цикл;

змінилися й економічні показники у фазах циклу.

Поряд із цим спостережено, що тривалість економічних циклів змінюється, стає короткою, а наступний цикл може настати тоді, коли попередній ще не закінчився. Це стосується й окремих фаз, які не обов’язково і не завжди в економічному циклі повинні проявитися. До того ж *фази змінюються швидко і непрогнозовано*. Наука називає таке явище *ринковою турбулентністю*.

Наведене можна пояснити тим, що суттєво змінилися причини виникнення кризових явищ в економіці. Якщо аналізувати перший етап, який охоплює ХІХ та першу половину ХХ століть, то кризи виникали через масове перевиробництво різних груп товарів. Це зумовлювало зменшення обсягів їх споживання і навіть його припинення за різних обставин. Водночас, пізніше, з другої половини ХХ ст. і дотепер, це відбувається внаслідок підвищення конкурентоспроможності окремих країн або їх регіональних об’єднань за масового впровадження сучасних інноваційних розробок і проривів на споживчому ринку, а також глобалізації руху фінансового капіталу. Остання тенденція зазнає під впливу процесу поширення сучасних фінансових інновацій, різноманітних гібридних фінансових технологій та фінансових інструментів, проведен-

²⁵⁴ Класифікація економічних циклів за тривалістю та їх характеристика. URL: https://pidru4niki.com/1753060739985/politekonomiya/klasifikatsiya_ekonomichnih_tsi_kliv_trivalistyu_harakteristika_seredni_tsikli_fazi.

ня нової сегментації діючих фінансових ринків, впровадження нових типів фінансових інституцій та ін.

На переконання В. Ю. Шевченка, «в умовах глобальної нестабільності відбуваються зміни структури, напрямів та інтенсивності основних форм міжнародного руху капіталів у результаті глобальних, регіональних і системних змін на міжнародних фінансових ринках, суперечливої взаємодії спонукальних та протидіючих факторів і ризиків²⁵⁵». І далі він обґрунтовано стверджує, що «в умовах глобальної нестабільності та обмеженості доступу на міжнародні фінансові ринки зростає необхідність підвищення конкурентоспроможності та стабільності національних фінансових систем. Для України це означає перш за все необхідність збільшення капіталізації, підвищення ефективності та стабільності банківської системи»²⁵⁶.

Отже, за оцінками провідних експертів (Фергюсон Н., Мей Б. та ін.), причини кризових явищ наприкінці ХІХ – початку ХХІ ст. полягають в наступному²⁵⁷:

тривале економічне зростання світової економіки на тлі посилення дисбалансів у функціонуванні глобальної фінансової системи, зокрема у сфері заощаджень і накопичень, а також зовнішньоекономічних операцій;

глобалізація міжнародних фінансових ринків та поширення спекулятивного капіталу;

поява феномену глобальної асиметрії, тобто зміні моделі глобалізації – джерелом росту стають не країни економічного центру, а периферії (країни, що розвиваються);

домінування теорії монетаризму сприяло надмірному зростанню грошової маси, а пошук шляхів збільшення прибутку привів до винайдення нових способів нарощування фіктивного капіталу.

²⁵⁵ Шевченко В. Ю. Глобальний рух капіталу та конкурентоспроможність в умовах нестабільності. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2013. Вип. 28, т. 1. С. 95. URL: http://tpe.econom.univ.kiev.ua/data/2013_28/zb28_12.pdf.

²⁵⁶ Шевченко В. Ю. Глобальний рух капіталу та конкурентоспроможність в умовах нестабільності. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2013. Вип. 28, т. 1. С. 96. URL: http://tpe.econom.univ.kiev.ua/data/2013_28/zb28_12.pdf.

²⁵⁷ Дем'янчук І.А. Природа і особливості виникнення економічної турбулентності. *Інвестиції: практика та досвід*. 2012. №5. С. 90–92.

Йдеться, з одного боку, про утворення «фінансових бульбашок» на ринку цінних паперів (основним доходом за акціями став не дивіденд, а капітальний дохід – перевищення ціни продажу акції порівняно з ціною купівлі) та поширенням похідних фінансових інструментів – деривативів, свопів, опціонів (некоректне й необгрунтоване їх використання за всеосяжної бездіяльності щодо таких складних фінансових інструментів усіх органів державного регулювання фінансових ринків). Останні вже активно використовуватися з метою нарощування процесів сек'ютеризації (перетворення неліквідних фінансових активів на інструменти ринку капіталів, придатних для продажу), масштабне захоплення якою стало першопричиною наростання фінансово-економічної нестабільності²⁵⁸.

З іншого боку, причиною виникнення «фінансових бульбашок» на ринку кредитів вважають поширення іпотечних кредитів без дійового контролю банків за кредитоспроможністю позичальників. Через зростання обсягів проблемних іпотечних кредитів унаслідок зниження вартості об'єктів застави, а також у поєднанні із збільшенням безробіття постала загроза спровокувати масштабну банківську кризу. Однак цей недолік іпотечних кредитів було подолано шляхом створення нового фінансового інструменту – структурованих облігацій (боргові інструменти, що випускають фінансові організації і дохід по яких залежить від фондових індексів, окремих акцій, корзини акцій, процентних ставок, товарно-сировинних ринків та іноземних валют). Дійсно, поява структурованих облігацій призвела до суттєвого зростання цін на нерухомість завдяки її кредитуванню. Постійний попит на такі облігації зменшив увагу банків до оцінювання платоспроможності позичальників у результаті ціни на нерухомість навесні 2007 р. в США досягли свого піку. Нерухомість вже стала недоступною для більшості позичальників, навіть із використанням такого інструме-

²⁵⁸ Майбуров И. А. Причины глобальной финансово-экономической нестабильности. *Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції "Фінансова система України: проблеми та перспективи розвитку"*. Київ: ЕКОМЕН, 2009. С. 108—109.

нту, як кредитування. У середовищі структурованих облігацій виникла низка гострих проблем для нової реальності:

почали накопичуватися неплатежі по структурованих облігаціях, які були видані 1-2 роки тому;

нові випуски таких облігацій не мали відповідного попиту і ціна на нерухомість почала поступово знижуватися;

ненадійні позичальники не виплачували своєчасно значно більше платежів за іпотечними кредитами, ніж це передбачалося;

інвестори усвідомили, що володіють цінними паперами неплатоспроможних позичальників, тому почалася ревізія реальної вартості всіх фінансових інструментів. Швидка реалізація сумнівних активів спричинила зниження ціни на них і подальшу їх негативну корекцію. Це мало своїм результатом різке падіння ринку структурованих облігацій. Водночас, внаслідок виникнення ланцюгової реакції, в цей процес було залучено й інші структуровані папери, банківський та страховий сектори, ринок акцій, а в реальній економіці посилювалися спадні тенденції. Наслідком стали «перегрів» економіки та утворення «фінансових бульбашок» на ринку нерухомості й тісно пов'язаних з ним інших ринків²⁵⁹.

Дещо по іншому поширювалися кризові явища в економіці України, однак її не оминув турбулентний характер економічних трансформацій. Провідні фахівці вказують, для досліджуваного періоду наша країна ще не пододала наслідків системної кризи, яка розгорнулася на теренах колишнього СРСР після його розпаду. Українська економіка після системної кризи 90-х років не вийшла на докризовий рівень розвитку. Фактично вона була в перманентному кризовому стані, тому будь-які зміни у зовнішньому середовищі провокували виникнення в національній економіці різних внутрішніх проблем та появу й посилення негативних трендів.

За оцінками провідних експертів, фінансово-економічна криза 2008–2010 рр. не має ознак класичної, а розглядається як переважний спад з періодичним нетривалим зростанням. Протягом 2008 р. ВВП зменшився на 14,8%, а обмінний курс зріс від

²⁵⁹ Гнатюк Н., Липко Н. Передумови, наслідки та перспективи подолання світової економічної кризи. Вісник Львівського університету. Серія економіка. 2009. Вип. 41. С. 137-144.

5,05 грн за 1 дол. США у 2007 р. до 5,27 грн у 2008 р. і 7,79 грн. у 2009 р., а у 2010 р. тимчасово перетнув позначку 10 гривень. Незважаючи на це, рівень інфляції знижувався – у 2008 р. становив 22,3%, потім 12,3% і у 2010 р. – 9,4%, але чисельність безробітних зросла на 7,9% - до 693,1 тис. осіб у 2009 р. порівняно з 2007 р. За підсумками 2008 р. тіньова економіка оцінювалася в 31% від ВВП, або зросла на порядок, проти показника з 2001 р. Значно погіршився інвестиційний клімат – третина опитаних (жовтень 2009 р.) іноземних інвестиційних компаній, які працювали в Україні, мали намір звийти з ринку, а чверть –призупинити реалізацію своїх проєктів.

За оцінками експертів НБУ²⁶⁰, цю кризу спричинили циклічні фактори, з-поміж яких, швидке нарощування обсягів кредитування. Через доступ до дешевого зовнішнього фондування банки інтенсивно кредитували населення і бізнес в іноземній валюті. Позичальники майже не хеджували валютний ризик, тому значна девальвація гривні негативно вплинула на їхню платоспроможність. Іпотечний сегмент став джерелом системних ризиків. Доступне кредитування спричинило різке зростання попиту на житло. Ціни на житлову нерухомість стрімко підвищилися. Це заохотило населення брати кредити на купівлю житла в очікуванні, що ціни на нього й надалі зростатимуть. Після початку кризи системні ризики виявили себе сповна. Унаслідок стрімкої девальвації гривні боргове навантаження на домогосподарства різко зросло, адже вони переважно не мали доходів у валюті. Ціни на нерухомість у доларовому еквіваленті відчутно знизилися, зокрема й на заставлену за кредитами нерухомість. Частка недіючих і непрацюючих валютних іпотечних кредитів після кризи різко зросла. Таким чином світова криза вплинула на розвиток кризових процесів в Україні в 2008–2010 роках.

Одна із важливих характеристик полягає в тому, що на тлі застарілої системної кризи національної економіки деформувалася вітчизняна фінансова система і яка ще не була сформована для

²⁶⁰ Стратегія макропруденційної політики Національного банку України. 21 грудня 2020 р. 24 с. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/strategiya-makroprudentsiynoyi-politiki-natsionalnogo-banku-ukrayini>. С. 9-10.

нових умов. Важливо також відзначити, що вітчизняна економіка й нині має дуже низький рівень інноваційності (табл. 5.4).

Таблиця 5.4

Розподіл підприємств і організацій за типами інновацій*
(у % до загальної кількості підприємств)

Тип інновацій	2008 р.	2010 р.
1	2	3
Загальна кількість підприємств і організацій	100	100
Інноваційні активи	18,0	21,0
Займалися технологічними інноваціями	11,6	9,8
Займалися продуктовими інноваціями	7,5	5,8
Займалися процесовими інноваціями	8,4	7,6
Займалися маркетинговими інноваціями	10,5	12,5
Займалися організаційними інноваціями	8,1	10,2
Не займалися жодною з інновацій	82,0	79,0

*Джерело: Обстеження інноваційної діяльності в економіці України за період 2008-2010 рр. (за міжнародною методологією). URL: www.ukrstat.gov.ua > druk > publicat > Arhiv_u > Arch_obs_inov_d.

Наведені в табл. 5.4 дані свідчать, що незважаючи на певне збільшення інноваційних активів протягом 2008-2010 рр. (на 3%) впровадження технологічних інновацій (або займалися інноваціями) знизилось на 1,8% (продуктовими інноваціями на 1,7%, процесовими – на 0,8%). Технологічні інновації, які є провідними для України, охоплюють нові технології виробництва традиційних, удосконалених чи принципово нових продуктів, упровадження інформаційних технологій, нових джерел енергії, також це зміни у засобах і методах організації виробництва. Шляхом упровадження нових технологій у розвинених країнах забезпечується до 90% приросту валового продукту.

За рівнем інноваційності (рівень впливу наукових здобутків і їх практичної реалізації на економічне зростання) показники надто низькі (випуск інноваційної продукції по роках в 2015 – 1,4%, 2017 – 0,7%, 2018 – 0,8%, 2019 – 1,3%, 2020 – 1,9%; зростання ВВП на основі інноваційної діяльності – менше 1%²⁶¹). Водночас, показник інноваційності (інноваційна активність підприємств – 18% і 21%, а впроваджували інновації – ще менше – 6,0–8,7%,

²⁶¹ Тарасюк М. В., Малярчук О. В. Сучасний стан реалізації інноваційної політики України та її фінансове забезпечення. *Економіка та держава*. 2017. № 1. С. 21.

табл. 5.5) не відповідає показникові інноваційності. Однак навіть у цьому випадку інноваційність українських підприємств була значно нижчою порівняно з європейськими продуцентами – мінімальні показники на рівні 26–29%, у країн-лідерів – 64–72%, а в середньому частка інноваційно активних підприємств становила близько 53%²⁶². Частка інноваційної продукції у країнах-членах ЄС становить 25–35%, але якщо вона менше 20%, то національна продукція втрачає свою конкурентоспроможність.

Таблиця 5.5

Кількість промислових підприємств, що впроваджували інновації*

Показники	Усього			У % до загальної кількості підприємств		
	2013	2014	2015	2013	2014	2015
1	2	3	4	5	6	7
Усього	1280	1208	723**	13,1	12,1	15,2
у тому числі						
- впроваджували нові або вдосконалені методи обробки або виробництва продукції	537	459	400	5,5	4,6	8,4
з них						
маловідходні, ресурсозберігаючі	182	141	155	1,9	1,4	3,3
- впроваджували інноваційні види продукції	660	600	414	6,8	6,0	8,7
з них						
нових видів машин, устаткування, апаратів	165	164	162	1,7	1,6	3,4

*Джерело: Промисловість України у 2011-2015 роках. Стат. збірник. Київ: Держстат, 2016. С. 377.

** Враховані тільки підприємства з числом працівників 50 осіб і більше.

Низька технологічність реального сектору економіки, яка залишилась у спадок від колишнього СРСР, мала своїм наслідком найвищу енергоємність (у 3,8 рази вища, ніж у країнах ЄС-27, у 3,2 рази – ніж у Польщі²⁶³) та високу матеріалоемність (тобто, разом це ресурсоемність) продукції, а також забезпечувала перева-

²⁶² Бердар М. М. Оцінка інноваційного розвитку підприємств харчової промисловості України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 12. С. 21-22.

²⁶³ Структурні перетворення в Україні: передумови модернізації економіки / А. П. Павлюк, Д. С. Покришка, Я. В. Белінська [та ін.]; за ред. Я. А. Жаліла. Київ: НІСД, 2012. С. 9–10.

жання сировинного характеру експорту. Висока залежність національної економіки від політичної нестабільності в Україні, а також від негативного впливу посилення турбулентності у зовнішньому середовищі, часто ставила її перед загрозою масштабної політичної кризи й докорінної зміни вектора розвитку держави. Але, як свідчить понад 30-річний досвід, здорові сили нації і прагнення українського народу до збереження самобутності та свободи брали верх над силами авторитаризму й забезпечували рух по шляху прогресу.

За оцінками провідних експертів, криза в Україні 2008–2010 рр. була зумовлена, з одного боку, низьким технологічним рівнем (домінуючий – третій і деякою мірою четвертий технологічні уклади, на які відповідно припадає 58% і 38%, а на п'ятий – лише 4% продукції²⁶⁴) вітчизняної економіки, а з іншого – застарілою структурою реального сектору національного господарства У ній поєднувалися третій-четвертий і навіть зародки п'ятого технологічних укладів у різних пропорціях в межах функціонуючої економічної системи, де переважають базові галузі: важке машинобудування, виробництво і прокат сталі, автомобілів, тракторів, авіаційного і морського транспорту, неорганічна хімія, кольорова промисловість, органічна хімія, військово-промисловий комплекс тощо.

У той же час нові галузі п'ятого і шостого технологічних укладів – ІТ-технології, роботобудування, електронна і оптиковолоконна промисловість, біо- і нанотехнології, аерокосмічна промисловість, молекулярна й нанофотоніка, оптоелектроніка, телекомунікації, нетрадиційні джерела енергії, штучний інтелект, глобальні мережі – перебували в процесі розвитку, зародковому стані або взагалі були відсутні²⁶⁵, відсоток їх був мізерний відсоток. Ось чому циклічні коливання в економіці розвинених країн, де домінує п'ятий технологічний уклад, і нашої країни супроводжувалися посиленням розбалансування створювали додаткові передумови й

²⁶⁴ Попель С. Інноваційний розвиток України під впливом технологічних укладів. URL: http://econf.at.ua/publ/konferencija_2014_10_16_17/sekcija_5_ekonomichni_nauki/innovacijnij_rozvitok_ukrajini_vid_vplivom_tekhnologichnikh_ukladiv/8-1-0-122.

²⁶⁵ Бавико О. Є., Петренко М. П. Управління структурною перебудовою економіки в умовах постіндустріальних трансформацій. *Ефективна економіка*. 2014. № 12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3604>.

породжували нові проблеми, які спричиняли посилення турбулентності. Це надає національній економіці більше ознак кризового характеру, а періоди зростання стають дедалі коротшими і призводять виникнення додаткових проблем на етапах її відновлення. Отже, скорочення тривалості циклів зумовлює уповільнення переходу до нового технологічного укладу та ставить завдання прискорення перебудови національної економіки і в першу чергу – промисловості, її адаптації до сучасних способів господарювання в умовах посилення турбулентності.

Завдання щодо прискорення заміщення третього, четвертим технологічним укладом та переходу промисловості до п'ятого і шостого укладів, а в перспективі і до сьомого – технології «термоядерного синтезу», пси-технології (базуються на силі думки та свідомості), біотехнології – реальне завдання, яке вже постало у 2000-х роках перед національною економікою. Однак його реалізація можлива лише за умови відчутного збільшення витрат бюджету та інвестицій приватних компаній на потреби технологічної модернізації промислового потенціалу. Але, як зазначають провідні експерти, «скорочення валових заощаджень залишалося північною тенденцією упродовж 2004-2013 рр., коли їх рівень зменшився з 30,6% до 10,4%. Нестача інвестиційних ресурсів в Україні унеможливило здійснення інноваційно-технологічного оновлення промислових потужностей та індустріального відродження економіки»²⁶⁶. Тому подолання структурної кризи, невідповідності структури економіки потребам зовнішнього і внутрішнього ринку, виробничих диспропорцій в промисловому і аграрному секторах на основі технологічного оновлення, широкої розбудови нещодавно створених та організації нових високотехнологічних галузей вимагало суттєвого перегляду пріоритетів державної політики у сфері бюджетного інвестування станом на кінець 2000 - початок 2010 рр., запровадження низки ефективних механізмів, засобів та інструментів перебудови національної економіки.

²⁶⁶ Розвиток промисловості для забезпечення зростання та оновлення української економіки: наук.-аналіт. доповідь / за ред. д-ра екон. наук Дейнеко Л.В. ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2018. 18 с.

На поглиблення деформацій в розвитку національної економіки та їх проявів у соціальній, фінансовій, банківській та інших сферах у другій половині 2000-х років накладались вторинні наслідки глобальної фінансово-економічної кризи. Це знайшло своє продовження у зменшенні обсягів експорту товарів і послуг, відтоку капіталів з України в офшорні зони та тіншову сферу, відчутне зниження поставок за кордон продукції металургійної галузі та спричинило негативні процеси в промисловості, а пізніше у фінансовому й інших секторах національної економіки. Зокрема, експортні поставки металопродукції у 2007–2010 рр. становили відповідно 14 840 млн дол. США, 20 890 млн, 9300 млн та 13 420 млн дол. США²⁶⁷ (у відсотках, відповідно: 100; 141; 63; 90). Отже, фінансово-економічна криза показала, що більшість регуляторних систем не спроможні своєчасно і адекватно реагувати на необґрунтоване збільшення спекулятивного капіталу, надування «фінансових бульбашок», усунення структурних диспропорцій між реальним і фінансовим секторами та ін.

Глобальна, а під її впливом – розгортання фінансово-економічної кризи в Україні, відчутно вплинули на її фінансово-банківську сферу та фінанси підприємств реального сектору. Зокрема, якщо в 2005 р. борги підприємств майже не перевищували власний капітал (становили орієнтовно 0,85 млрд грн), то в 2010 р. борги більш як удвічі перевищували власний капітал (відповідно 2,3 і 1,1 млрд грн)²⁶⁸. Швидке накопичення боргів гальмувало міжсекторальний кругообіг капіталу та блокувало процеси модернізації національної економіки. Також це призвело до гострого дефіциту коштів для проведення розрахунків між акторами (суб'єктами) ринку і спричинило збільшення кредиторської та дебіторської заборгованості. Накопичення боргів більшістю підприємств реального сектору економіки значно підвищило кредитні ризики, блокувало процеси банківського кредитування та спричи-

²⁶⁷ Щодо напрямів реформування металургійної галузі України. Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/schodo-napryamiv-reformuvannya-metalurgiynoi-galuzi-ukraini-analitchna>.

²⁶⁸ Зимовець В. І., Шелудько Н. М. Боргове навантаження та інвестиційна дисфункція в реальному секторі економіки України. *Економіка промисловості*. 2017. № 9. С. 83-84.

нило подальшу декапіталізацію підприємницьких структур (тобто, вилучення із підприємства частини власного капіталу або частини повторно сформованих власних фінансових ресурсів (прибутків, амортизаційних відрахувань), які не зв'язані з його виробничим розвитком).

Щодо банківської системи України, то протягом 2002–2008 рр. її основні показники зросли:

- а) активи банків - від 50,7 до 926,1 млрд грн (у 18 разів);
- б) зобов'язання – від 41,9 до 806,8 млрд грн (у 19 разів);
- в) власний капітал – від 8,9 до 119,3 млрд грн (більш як у 13 разів).

Цей період відомі вчені-фінансисти оцінюють як етап розвитку й ефективного функціонування²⁶⁹. Але якщо за 2009 р. доходи і витрати банків були приблизно однаковими (орієнтовно 125 млрд грн), то за результатами 2010 – го сталося суттєве розмежування – доходи близько 150 млрд грн, витрати – майже 180 млрд грн. Розрив у 1,2 рази за ці два роки. відразу позначився на ефективності діяльності банків України:

а) рентабельність активів знизилася від 1,03% до «мінус» 4,51%;

б) рентабельність капіталу – від 8,51% до «мінус» 32,52%. Отже, висока залежність вітчизняних банків від зовнішнього кредитування призвела до негативних результатів їх діяльності, що стало відчутним наслідком впливу світової фінансової кризи²⁷⁰.

Водночас виникло таке явище як криза платіжного балансу, тобто дефіцит рахунку поточних операцій, що покривається в основному через короткострокові зовнішні позики. Так, величина короткострокового зовнішнього боргу України у 2008 р. складалася з 26 млрд дол. США короткострокових зовнішніх зобов'язань банківського сектору і сектору нефінансових корпорацій, а також із частини довгострокового боргу, який, за залишковими терміна-

²⁶⁹ Онищенко Ю.І., Борисевич В.С. Етапи трансформації банківської системи України. *Економіка і суспільство*. 2016. Випуск 7. С. 809. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/7_ukr/135.pdf.

²⁷⁰ Онищенко Ю.І., Борисевич В.С. Етапи трансформації банківської системи України. *Економіка і суспільство*. 2016. Випуск 7. С. 810-811. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/7_ukr/135.pdf.

ми погашення слід класифікувати як короткотерміновий борг. У 2009 р. короткостроковий борг досяг 45 млрд дол. США і на 30 % перевищив міжнародні резерви НБУ, що, безумовно, загрожувало розгортанням глибокої кризи не лише у банківській системі, а й в економіці країни.

За оцінками вітчизняних експертів, перша криза 2008–2010 рр. призвела до втрати 15,1% ВВП у 2009 р. (за оцінками МВФ, ВВП зменшився на 35,6%), але вже з другої половини 2010 року національна економіка почала повільно відроджуватися. Друга криза призвела до втрат 6,6% ВВП у 2014 р. та 9,8% валового продукту в 2015 р. (промислової продукції – 10,1 і 13%), тому була більш затяжною, глибшою і руйнівною, з потужним проявом негативних наслідків як для економіки країни, так і для фінансово-банківського сектору, до того ж супроводжувалася банкрутством багатьох підприємств і установ. Якщо під час першої кризи НБУ за рахунок валютних вливань зміг утримати курс гривні (до 8 грн за 1 дол.) на докризовому рівні, то вже під час другої кризи він суттєво ослаб: у 2012–2013 рр. – 7,99 грн за 1 дол., 2014 р. – 11,89 грн, 2015 р. – 21,84 грн, 2016 р. – 25,55 грн, 2017 р. – 26,6 грн, у 2018 р. – 27,2 грн за 1 долар.

Валовий внутрішній продукт України у 2009 р. (дно кризи) становив 117,2 млрд дол. США і на докризовий рівень національна економіка повернулася у 2013 р. (валовий внутрішній продукт становив 183,3 млрд дол. США, порівняно з 2008 р. – 180,0 млрд дол. США). Друга криза виявилася більш руйнівною: ВВП у 2015 р. (дно кризи) становив 90,6 млрд дол. США і докризового рівня ВВП досягнуто лише у 2021 р. – 200,09 млрд дол. США²⁷¹ (109,15% від докризового рівня 2013 р. – 183,31 млрд дол. США; для порівняння: ВВП у 2020 р. становив 155,58 млрд дол. США, або 84,9% від докризового рівня 2013 р.). Це свідчить про те, що основними чинниками виникнення і поглиблення другої кризи, на відміну від першої, були переважно внутрішні виклики, загрози, проблеми і негаразди. Основною ж причиною першої кризи було масштабне та безпричинне поширення іпотечних кредитів на рин-

²⁷¹ Валовой внутренний продукт. URL: <https://index.minfin.com.ua/economy/gdp/2020/>.

ку нерухомості США, просування цих процесів на міжнародні ринки та швидке знецінення акцій, що й породило світову фінансово-економічну кризу 2007-2008 років. Отже, ґрунтовніше проаналізувати витoki другої кризи в Україні та її вплив на фінансово-банкiвську систему.

Перші ознаки кризи було помічено ще в 2013 р. (торгова війна з Росією), потім почали наростати негативні наслідки (анексія АР Крим і ряду районів Донецької і Луганської областей, девальвація гривні та ін.), а її дно – було зафіксоване в 2015 р. Причини, які спровокували кризу, досліджували багато вітчизняних і зарубіжних експертів. Своє бачення цього явища в проєкції на українські реалії виклав дослідник Руденко З. М. (наведено нижче).

Класифікація чинників, які зумовили кризу 2014-2015 рр.²⁷²

Політичні чинники: 1. Неузгодженість та непоступливість між політичними силами, які займають різні гілки влади, під час розроблення важливих загальнонаціональних законодавчих актів та економічних документів. 2. Формування керівництва органів виконавчої влади, державних установ та організацій на всіх рівнях виключно за участю правлячих політичних сил. 3. Анексія Автономної Республіки Крим та розгортання воєнних дій на сході держави. 4. Надмірна централізація фінансових ресурсів та влади. 5. Невизначеність з міжнародним вектором. 6. Незахищена законодавча база від втручання та внесення змін з метою пристосування її норм до окремих, вигідних провладній більшості, ситуацій.

Економічні чинники: 1. Відплив капіталу у формі зростання залишків від зовнішньоторговельних операцій на закордонних кореспондентських рахунках банків. 2. Скорочення припливу прямих іноземних інвестицій та падіння інвестиційних рейтингів України. 3. Нестабільність на валютному ринку та його спекулятивний характер. 4. Зростання дефіциту бюджету та державного боргу. 5. Девальвація гривні. 6. Невпинна тенденція до скорочення міжнародних резервів НБУ. 7. Хронічно від'ємне сальдо торговельного балансу. 8. Прискорене зростання монетарних агрегатів.

²⁷² Руденко З.М. Фінансова криза в Україні 2014-2015 років: причини та інструменти регулювання. Науковий вісник НЛТУ України. 2015. Вип. 25.7. С. 217.

Соціальні чинники: 1. Соціальна несправедливість, зменшення середнього класу в суспільстві, значне розшарування населення (поділ на багатих людей і людей, які перебувають за межею бідності). 2. Надмірне зрощення бізнесу та влади, спільна діяльність яких спрямована на задоволення першочергово своїх інтересів. 3. Втрата населенням старих орієнтирів і відсутність нових, внаслідок чого зростання рівня психоемоційної напруги в суспільстві.

Віддаючи належне автору за оригінальність підходу й надзвичайну широту охопту чинників, від яких залежало виникнення і розгортання кризових явищ, водночас, беремо до уваги ту обставину, що тут взагалі відсутні проблеми розвитку національної економіки. Але саме зрушення в економіці у передкризовий період і подальший розвиток галузей є основним каталізатором руху по шляху змін та індикатором, який свідчитиме про виникнення й розгортання кризових явищ, що призвели до глибокого спаду в економіці.

Основні проблеми передкризового (міжкризового) етапу (2010–2012 рр.) розвитку національної економіки пов'язані з її структурною деформацією. Йдеться про те, що у цей період зберігалася традиційна структура, де ключове місце належало сировинним галузям, і мляве реагування на виклики сучасності, передусім, щодо необхідності прискореного розвитку інноваційних виробництв в основних видах економічної діяльності. Обсяги промислового виробництва в міжкризовому періоді зросли на 3,1%, але не сформувалися необхідні передумови і не проведено структурних змін та інноваційно-технологічної модернізації матеріально-технічної бази.

Зокрема, частка інноваційно активних підприємств у передкризовому періоді становила, відповідно по 2010–2012 роках, 13,8; 16,2 і 17,4⁹%, що надзвичайно мало. Витрати на інновації були на рівні 8,0, 14,3 та 11,5 млрд грн (0,73–0,82% від валового внутрішнього продукту України. Для прикладу: країни-члени ЄС – 1,93–2,01, Китай – 1,73–1,93%, США – 2,70–2,74, Японія – 3,25–3,38% від ВВП²⁷³). Наведене свідчить про нестійкий характер інновацій-

²⁷³ Total Intramural R&D Expenditure (GERD) by Sectors of Performance. URL: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database.

ної діяльності вітчизняних промислових підприємств. Позитивні зміни у цей період склалися під впливом синергії сприятливих внутрішніх і зовнішніх чинників, але не були сформовані передумови й не започатковано реалізацію масштабних заходів з інноваційно-технологічного оновлення матеріально-технічної бази діючого виробництва та проведення системних реформ. Пізніше стало причиною, між іншим, стрімкого розвитку кризових тенденцій і затяжного спаду промислового виробництва.

Основними тенденціями²⁷⁴, що спричинили поглиблення структурних дисбалансів відтворювального процесу національної економіки у докризовий період, були: асинхронність розвитку й дедалі більший відрив фінансової сфери від реального сектору економіки; нестійкість співвідношення між нагромадженням і споживанням, наростання дисбалансів між обсягами заощаджень та інвестицій; тривала незбалансованість рахунків поточних і капітальних операцій²⁷⁵; прискорене старіння виробничого апарату та збільшення масштабу прихованого вибуття потужностей.

У міжкризовий період (2010–2012 рр.) в Україні не було вирішено комплекс структурних, інноваційних, фінансових, банківських й інших проблем, не реалізовано заходи з пом'якшення та усунення диспропорцій структури суспільного капіталу й умов його відтворення, нееквівалентного розподілу доходів між різними секторами національної економіки та напрямів використання прямих інвестицій, тому, як наслідок, відбувалося відтворення основного капіталу в традиційних пропорціях (тобто, фактично старої технологічної бази), що провокувало і випуск промислової продукції переважно застарілої номенклатури. Очевидно, що друга криза і за багатьма параметрами повторяла першу, але ще з ширшим охопленням матеріальних галузей та глибиною деструктивного впливу на виробничі зв'язки й економічні відносини між акторами ринку.

²⁷⁴ Структурні перетворення в Україні: передумови модернізації економіки / А. П. Павлюк, Д. С. Покришка, Я. В. Белінська [та ін.]; за ред. Я. А. Жаліла. Київ: НІСД, 2012. С. 4-5.

²⁷⁵ Науменкова С. В., Міщенко С. В. Проблеми подолання негативного впливу глобальних диспропорцій та формування нового геофінансового механізму. *Фінанси України*. 2009. № 3. С. 35.

У цьому зв'язку доречно привернути увагу до думки відомого економіста-міжнародника В.І. Мазуренка. Він вважає, що до загальних причин фінансових криз, які до того ж можуть поєднуватися, перетинатися та посилювати одна одну, можна віднести²⁷⁶: 1) макроекономічну нестабільність; 2) поглиблення балансової нерівноваги (дисбалансів) у всіх її виявах; 3) несприятливі тенденції в русі окремих форм капіталу; 4) різке зростання цін на фінансові активи, внаслідок чого завищуються ціни й утворюються “бульбашки” у вартості фінансових активів; 5) виникнення паніки на фінансових ринках; 6) досягнення критичного рівня зовнішньої заборгованості державного та/або корпоративного секторів; 7) зовнішній вплив та ефект інфікування; 8) регулятивні недоліки й нераціональну політику влади на макроекономічному рівні.

Необхідно зазначити, що у структурі капітальних інвестицій в економіку України частка промислового сектору становила в середньому 35% (від 30% у 2010 р. до 40% у 2014 р.). Водночас, незважаючи на майже двократне збільшення капітальних інвестицій у промислове виробництво України (без урахування тимчасово окупованої території АР Крим і м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції) за п'ять найбільш показових (передкризових та започаткування і розгортання кризи) років (2010 р. – 56725,3 млн грн, 2011 р. – 89146,3 млн, 2012 р. – 103472,6 млн, 2013 р. – 105593,7 млн, 2014 р. – 82743,8 млн грн), простежувалася негативна тенденція – зменшення частки інвестицій в основний капітал переробної промисловості (з 53,9% у 2010 р. до 49,6% в 2014 р.)²⁷⁷. Саме 24 переробні галузі (види економічної діяльності) промисловості виробляють кінцеву і проміжну продукцію, що, з одного боку, використовується переважно для задоволення потреб споживачів, зокрема: харчові продукти, одяг, меблі, текстиль, деревина, папір, вироби зі шкіри, фармацевтичні і хімічні препарати, гумові і пластмасові вироби, інша неметалева продукція. З іншого боку, металургія (виробництво і обро-

²⁷⁶ Мазуренко В. І. Світові фінансові кризи і національна економічна безпека: теорія і методологія: монографія. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2007. С. 242.

²⁷⁷ Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2014/ibd/iki_pr/iki_pr_u/kipr_14u_n.htm.

бка сталі) та виробництво різного устаткування із металу, транспортних засобів, комп'ютерів, електричної, електронної та оптичної продукції, які переважно використовуються для потреб промислових й інших видів економічної діяльності. Це принципово різні види продукції за своїм кінцевим призначенням, тому машинобудівні галузі повинні інвестуватись з позицій прискореного відтворення основного капіталу, перш за все в галузях по виробництву засобів виробництва, з тим, щоб вони могли забезпечити розвиток високотехнологічних видів економічної діяльності й інноваційних виробничих потужностей.

У той же час у структурі капітальних інвестицій у промислову діяльність домінуюче положення займала харчова промисловість (16,1% від загального обсягу залучених у промислове виробництво інвестиційних ресурсів у 2014 р.), металургія (14,3%), хімічний комплекс (8,3%), машинобудівний комплекс (7,4%, але в середньому за 2010-2014 рр. лише 6,9%). Однак, машинобудівний комплекс є рушійною силою науково-технічного прогресу в економіці, забезпечуючи техніко-технологічне оновлення інших галузей завдяки виробництву інвестиційної продукції – прогресивних видів машин та обладнання, транспортних засобів, інструментів і приладів. Тому випереджальне нарощування інвестицій у машинобудівну промисловість є необхідною передумовою забезпечення структурних зрушень в інших галузях української промисловості, розширення її інноваційного та виробничого потенціалу²⁷⁸. Зважаючи на дуже низький рівень забезпечення інвестиційними ресурсами машинобудівних галузей можна зробити висновок про суттєве порушення по відношенню до основної вимоги технологічної модернізації – переважно продовжувався застій і навіть зниження частки високотехнологічного основного капіталу. Це дуже важливий чинник, який відіграв негативну роль в провокуванні кризи.

Ще один переконливий приклад, але пов'язаний із таким показником як дебіторська заборгованість. Нею є сума заборгованості дебіторів (боржників) підприємству на певну дату. Протягом

²⁷⁸ Пріоритети інвестиційного забезпечення структурних реформ у промисловості України. Київ: НІСД, 2014. С. 28.

останніх років дебіторська заборгованість підприємствам України відчутно змінювалася: 2013 р. – 1778,1 млрд грн, 2014 р. – 1962,8 млрд, 2015 р. – 2517,2 млрд, 2016 р. – 3945,6 млрд, 2017 р. – 3459,2 млрд грн, що свідчить про негативні тенденції щодо її обсягів. Це пояснюється тим, що: по-перше, дебіторська заборгованість у динаміці має тенденцію до збільшення; по-друге, при цьому частка дебіторської заборгованості в структурі оборотних активів підприємств теж невпинно зростає. Так, в економічно розвинених країнах нормально вважають частку дебіторської заборгованості в активах підприємства близько 20 %. Як свідчать статистичні дані, фактичний розмір дебіторської заборгованості в більшості вітчизняних підприємств у 2008–2017 рр. перевищував 50 % (мінімальна частка – 54,34 % у 2013 р., максимальна – 68,35 % у 2016 р.)²⁷⁹.

Безпосередньо для промисловості однією із важливих характеристик є зношеність основних засобів. Якщо взяти для аналізу дві точки (міжкризова і дно кризи), то маємо наступні показники:

на кінець 2010 р.²⁸⁰ ступінь зносу основних засобів промисловості становив 63,0%; обсяг основних засобів за залишковою вартістю – 407,6 млрд грн, а частка промисловості – 23,5% від усіх основних засобів України 1731,3 млрд грн;

за первісною (переоціненою) вартістю вартість основних засобів промисловості становила 1101,2 млрд грн, частка промисловості – 16,6% від усіх основних засобів України 6648,9 млрд грн;

на кінець 2015 р.²⁸¹ ступінь зносу основних засобів промисловості був 76,9%; обсяг основних засобів за залишковою вартістю – 889,2 млрд грн, а частка промисловості – 29,2% від усіх основних засобів України 3047,8 млрд грн;

за первісною вартістю з урахуванням індексації та переоцінки вартість основних засобів промисловості становила 3842,5 млрд

²⁷⁹ Дячек С. М., Поліщук О. А. Сучасний стан дебіторської заборгованості суб'єктів господарювання. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/01/27>.

²⁸⁰ Основні засоби України за 2010 рік. Стат. бюлетень. Київ: Держстат, 2011. С. 6-8, 147.

²⁸¹ Основні засоби України за 2015 рік. Стат. бюлетень. Київ: Держстат, 2016. С. 4-5.

грн, а частка промисловості – 50,3% від усіх основних засобів України 7641,4 млрд грн.

Отже, за первісною вартістю частка промисловості за досліджуваний період зросла утричі, а основні засоби промислових галузей надзвичайно спрацьовані – зношеність зросла від 63 до 76,9%. Оновлення основних засобів становило лише 0,92–2,09%²⁸², отже, для повної заміни виробничих засобів буде потрібно близько півстоліття. Навіть кошти амортизаційного фонду не використовуються за призначенням. Це свідчить про те, що переважна частина підприємств працює на фізично зношеному та морально застарілому обладнанні й використовує переважно морально застарілі технології, тоді як у світі вони швидко оновлюються (у середньому через кожні п'ять років). Наприклад, протягом 2013–2015 рр. в Україні впроваджували нові або вдосконалені методи обробки чи виробництва продукції тільки 4,6–8,4% підприємств (із 9978-4924 суб'єктів господарювання), а з них маловідходні та ресурсозберігаючі технології лише 1,4–3,3% (табл. 5.5), або майже втричі менше. Зрозуміло, що критично низький рівень забезпечення промислових галузей сучасними технологіями обробки та виробництва має своїм продовженням випуск продукції, яка на 95% є типовою для третього-четвертого технологічних укладів і лише близько 4% – до п'ятого. До шостого укладу відносять продукцію, яка фактично недавно почала освоюватися і займає в товарній структурі сегмент менше 0,5 відсотка.

Отже, під впливом глобальних трансформацій, дедалі більшого включення охоплення національної економіки турбулентними явищами і процесами, що відбуваються у зовнішньому середовищі, а головне – унаслідок застарілості матеріально-технічної бази промислових галузей і ситуація не була виправлена в міжкризовий період, в Україні розгорнулася друга фінансово-економічна криза, яка припала на 2014–2016 рр. Прямі втрати національної економіки від цієї кризи оцінюються в понад 38% ВВП. Фіскальні

²⁸² Филлюк Г. М. Технологічна модернізація підприємств промисловості в Україні як основа їх економічної безпеки. 7 с. URL: http://tpe.econom.univ.kiev.ua/data/2015_31/zb31_01.pdf. С. 3.

витрати на подолання другої кризи становили 15,7% від ВВП²⁸³ відповідних років (2014-2017 рр.: 2,4, 4,5, 5,7, і 3,2%). Для порівняння: подолання наслідків першої кризи обійшлося лише в 4,5% від ВВП (2008 р.). Її багатоплановим наслідком стало значне згортання економічного розвитку, девальвація гривні більш як утричі, активний відтік капіталів за кордон і в офшорні зони, різке обмеження банківського кредитування, зростаюча залежність державних фінансів від зовнішніх запозичень, фінансове спустошення і банкрутство низки підприємств, а надто малих, погіршення соціально-економічного становища переважної більшості населення України, його бідність, та ін.

Важлива відмінність другої кризи від першої полягає в тому, що під удар були поставлені вся фінансова система і весь банківський сектор України, який в 2014 р. налічував 180 різних банків: державних, комерційних депозитних, з іноземним капіталом, інвестиційних, ощадних, найбільших, великих, середніх, малих (чимало з них були кептивними – тільки для обслуговування певних бізнес-груп), спеціального призначення тощо. Зазначимо, що у 2014 р. реальний ВВП знизився на 6,8%, внутрішній попит – на 10,8%, експорт продовольчих товарів – на 11,5% (через «торгові війни» з Росією), реальні доходи домогосподарств – на 8,4%. Дефіцит платіжного балансу зріс до 13,3 млрд дол. США (10,1% від ВВП), а міжнародні резерви НБУ зменшилися до 7,5 млрд дол. США (наприкінці 2013 р. налічували 20,4 млрд дол. США). Бюджетний дефіцит, рекапіталізація державних банків та Нафтогазу, а також обвальне знецінення гривні призвело до стрімкого зростання державного боргу – до 70,3% від ВВП. Великі квазі-фіскальні операції з державними облігаціями, проблеми на міжбанківському ринку кредитування через падіння банків, обмеження на рефінансування банків (2014 р. – 115 млрд грн, 2015 р. – 17 млрд грн) за винятком стабілізаційних кредитів, звужувало

²⁸³ Стратегія макропруденційної політики Національного банку України. 21 грудня 2020 р. 24 с. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/strategiya-makroprudentsiynoyi-politiki-natsionalnogo-banku-ukrayini>. С. 9.

роль монетарної політики. Фінансовий ринок надалі продовжив працювати, хоча деякі компанії вийшли з нього²⁸⁴.

Інфляція у 2015 р. становила 43,3% (2014 р. – 24,9%), зовнішні залучення сектору державного управління 3,1 млрд дол. США (2014 р. – 3,3 млрд дол. США). Чистий відтік за операціями приватного сектору – 4,1 млрд дол. США (2014 р. – 12,8 млрд дол. США). Профіцит чистого кредитування зовнішнього світу – 361 млн дол. США (2014 р. – дефіцит 4196 млн дол. США). Чисте зростання прямих іноземних інвестицій оцінено в 3,1 млрд дол. США, більшість з яких (76%) припали на банківський сектор. Чисте збільшення зовнішньої позиції банківської системи за операціями з портфельними й іншими інвестиціями становило 5,3 млрд дол. США і зумовлювалося скороченням зовнішніх пасивів. У 2014 р. чисте скорочення зовнішньої позиції банківської системи становило лише 191 млн дол. США. Чисте збільшення зовнішньої позиції реального сектору (без урахування прямих іноземних інвестицій) – 274 млн дол. США (2014 р. – збільшення 13,8 млрд дол. США). Профіцит зведеного платіжного балансу – 849 млн дол. США (2014 р. – дефіцит 13307 млн дол. США). Формування профіциту зведеного балансу разом з отриманням фінансування від Міжнародного валютного фонду (6,5 млрд дол. США) зумовило зростання міжнародних резервів НБУ до 13,3 млрд дол. США²⁸⁵.

Започаткування і розгортання другої за рахунком кризи висвітлювало широкий спектр різнопланових масштабних проблем та локальних дисбалансів у національній економіці, фінансовій сфері та банківському сегменті, одні з яких поступово втрачали актуальність і гостроту, а інші, навпаки – зростали і поширювалися. Що стосується фінансово-банківської складової, то тут особливого значення набули такі інституційні протиріччя, фінансові й банків-

²⁸⁴ 2014 рік: Економічні підсумки для України "Рік кризи та нові можливості". URL: http://www.ier.com.ua/ua/publications/regular_products/economic_results_of_year?pid=4954.

²⁸⁵ Косова Т. Д., Стеблянка І. О. Валютна політика та структура платіжного балансу України: діалектика взаємозв'язку. С. 9–12. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/2_2016/4.pdf. С.11.

ські дисбаланси, структурні диспропорції та асинхронність розвитку й асиметрії:

структурні невідповідності та інституційні диспропорції, що тривалий час супроводжують формування макроекономічних пропорцій у країні, розвиток різних сфер і галузей національної економіки (нагромадження і споживання; заощадження та інвестиції; фінансова сфера і реальний сектор; експорт сировини й імпорт товарів з високою доданою вартістю, диспропорції в інвестуванні традиційних і високотехнологічних галузей; порушення відповідності між темпами зношення і відтворення основних засобів та ін.). Зокрема, найвища частка номінального (фактичного) ВВП, спрямована на валове накопичення основного капіталу, була на етапі виходу із другої кризи (2016 р.) і становила 21,5%, а потім постійно знижувалася (20,7; 18,8 і 12,6%; у 2020 р. – 7,5%), а з 2018 р. зменшувалась і абсолютно: 668,0; 500,6 і 315,0 млрд грн²⁸⁶. Зауважимо, що саме від обсягів валового накопичення залежать темпи і масштаби структурної та технологічної модернізації виробництва;

асиметрії та нерозмірність між вимогами довгого (п'ять і більше років) інвестиційного кредитування модернізації основного капіталу й інноваційно-технологічного розвитку економіки (110–120 млн грн у 2014–2015 рр. із 780–790 млн грн наданих нефінансовим корпораціям банківських кредитів²⁸⁷) і поточними операціями, спрямованими на кредитування споживчих витрат (290–330 млн грн кредитів до 1 року у цей період і 340–380 млн грн кредитів на строк від 1 року до 5 років); надто мала частка довгих кредитів у зв'язку з чим банки замість фінансового посередництва щодо технологічної і структурної модернізації економіки займалися інвестуванням торгівлі;

асинхронність і тривалий період розвитку економік України і країн-членів Європейського Союзу практично в різних, часто діаметрально відмінних структурних пропорціях і динамічних пло-

²⁸⁶ Валовой внутренний продукт. URL: <https://index.minfin.com.ua/economy/gdp/2021/>.

²⁸⁷ Белінська Я. В., Калита Т. А. Переваги кредитування інвестиційно-інноваційної діяльності на засадах державно-приватного партнерства в умовах глобалізації в Україні. *Економіка та держава*. 2018. № 8. С. 5.

щинах. Зокрема, зайнятість інноваційною діяльністю підприємств становила відповідно 21 і 53%; випуск інноваційної продукції з 2015 р. і пізніше був менше 2% та 25–35%; приріст ВВП за рахунок інновацій становив менше 1% і в межах від 50 до 95%; займаються інноваційним бізнесом в Україні та країнах-членах ЄС менше 1% і до 25% працездатного населення²⁸⁸ тощо. Це значно посилювало технологічний розрив між ними, наявну відсталість і вимагало пошуку принципово нових підходів щодо подовження строків кредитування й відчутного збільшення обсягів інвестування з метою реалізації масштабних проєктів та забезпечення переорієнтування високотехнологічних галузей на інноваційний шлях розвитку;

значна розбіжність у строках і обсягах погашення кредитів позичальниками й наявними активами на рахунках банків та ін.

Ще більш ґрунтовну і глибоку характеристику особливостям розподілу кредитів між позичальниками та, власне, структурою банківської мережі за виконуваними функціями надають експерти НБУ. Зокрема, за їхніми оцінками, ця криза (2014–2016 рр.) мала більше структурний характер з таких причин:

-накопичення значних обсягів кредитів пов'язаним із банками особам, до початку кризи. Зокрема, понад 97% кредитів у корпоративному портфелі Приватбанку – найбільшого українського банку, було надано підприємствам, пов'язаним з акціонерами;

надмірне кредитування державними банками підприємств, пов'язаних із політично впливовими особами: майже 2/3 кредитного портфеля становили саме такі кредити;

значна кількість кептивних банків, що не займалися фінансовим посередництвом, а лише обслуговували окремі бізнес-групи або спеціалізувалися на виведенні капіталу за кордон та відмиванні нелегальних доходів;

низька ліквідність сектору, значні невідповідності між строковістю активів і пасивів;

висока взаємопов'язаність слабких банків у окремих сегментах, зокрема міжбанківському кредитуванні. Це спричиняло лан-

²⁸⁸ Тарасюк М. В., Малярчук О.В. Сучасний стан реалізації інноваційної політики України та її фінансове забезпечення. *Економіка та держава*. 2017. № 1. С. 21.

цьогову реакцію після банкрутства однієї такої фінансової установи. Більшість із цих проблем постала ще до кризи 2008–2009 років. Проте їх не оцінили належним чином, не прорахували наслідки на тривалий період, а реакція регулятора на них не була достатньою ні до кризи, ні після її завершення. Дві згадані кризи доводять, якою високою може бути ціна недостатньо ефективного регулювання фінансового сектору як на рівні окремих фінансових установ, так і на рівні системи в цілому²⁸⁹.

Логічним кроком стало припинення діяльності більше ста (станом на 01.01.2014 р. їх налічувалося 180, а вже на 01.01.2021 р. – 74) комерційних банків²⁹⁰, а також націоналізація та докапіталізація найбільшого серед них – Приватбанку (2016 р.).

5.3. Турбулентні явища і процеси, породжені корона вірусною інфекцією, та їх роль у розвитку аграрно-економічних і фінансово-банківських систем

Пандемія COVID-19 вважається основним природним чинником виникнення наймасштабнішої з часів Другої світової війни глобальної фінансово-економічної кризи. Основна відмінність від попередніх криз полягає у тому, що її виникнення пов'язано не з проблемами і турбуленціями в економіці, фінансовій чи банківській діяльності, а у сфері діяльності, меншою мірою зв'язаною з господарською практикою — мікробіологією. Однак швидкість поширення захворювання серед населення планети та вплив на світову економіку були настільки надзвичайно потужними, що пандемія фактично породила третю у цьому столітті глобальну фінансово-економічну кризу 2020-2021 років. Механізм епізодичного, періодичного й навіть масового тимчасового впливу хворого населення або загрози виникнення масового захворювання жителів регіонів, країн і континентів на економіку полягав у наступному:

²⁸⁹ Стратегія макропруденційної політики Національного банку України. 21 грудня 2020 р. 24 с. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/strategiya-makroprudentsiynoyi-politiki-natsionalnogo-banku-ukrayini>. С. 9.

²⁹⁰ Кількість банків в Україні (2008–2021). URL: <https://index.minfin.com.ua/banks/stat/count/>.

хворе населення перебувало на лікарняному і тому не брало участі в роботі підприємств і установ, де воно було офіційно працевлаштоване, але більшість його фактично була носієм вірусної інфекції;

загроза захворювання та прихований характер його дії на людину справляли негативне враження на працюючих і супроводжувались, як правило, зниженням продуктивності праці й порушенням трудової дисципліни. Водночас, почалися масові виступи громадян проти заходів влади, яка намагалася припинити, пригальмувати або локалізувати поширення вірусної інфекції, внаслідок нерозуміння населенням механізмів її територіального поширення і перенесення хвороби від інфікованих, а часто – свідомого нехтування антивірусними заходами;

інфікування медичних працівників нерідко ставило керівництво комунальних підприємств перед необхідністю закриття лікувальних установ, що збільшувало навантаження на діючі медичні заклади. Негативно позначились на ситуації, що слалася, неукомплектованість згідно з протоколом забезпечення медичним обладнанням лікувальних закладів та незаповненість штатного розпису лікувальної установи;

часткове закриття мікро-, малого і середнього бізнесу, об'єктів соціального обслуговування, згорання роботи діючих підприємств через жорсткі карантинні заходи супроводжувались повсюдним звільненням персоналу і підвищенням рівня безробіття в країні;

запровадження жорстких карантинних заходів, заборона відвідування масових акцій, закриття торгово-розважальних центрів і пунктів (парків, пляжів) масового відпочинку, суттєве звуження масштабів діяльності туристичної індустрії спричинило відчутне скорочення міжнародних і внутрішніх пасажиропотоків. Найбільш негативно позначився на економіці жорсткий весняний локдаун, який передбачав зупинку всіх промислових підприємств, крім життєво важливих об'єктів та інженерних мереж критичної інфраструктури;

обмеження частоти поїздок, зменшення кількості транспортних засобів та пасажирів, що їх перевозили за одну поїздку, призвело до масових запізнь на роботу й значного погіршення діяльності об'єктів виробничого і соціального призначення. Ці та інші заходи супроводжувалися відчутним зниженням торгової активності, те-

мпів економічного зростання, загостренням соціальної напруженості, скороченням експортно-імпортних операцій, «просіданням» ринків металів і нафти, що й стало причиною глобальної економічної рецесії тощо.

Гострі економічні проблеми, породжені коронавірусною інфекцією, змусили керівництво країн активно реагувати на джерела їх виникнення та вживати заходів з обмеження впливу і локалізації негативних наслідків. Зокрема, на фінансування протиепідемічних заходів із спеціального Фонду боротьби із гострою респіраторною хворобою COVID-19, спричиненого коронавірусом SARS-CoV, та її наслідками, в Україні у 2020 р. було витрачено 66 470,8 млн грн. Але із них на видатки, які не пов'язані з боротьбою із коронакризою, зокрема будівництвом і ремонтом доріг, використано 25,7 млрд грн (38,7%). За рахунок коштів місцевих бюджетів було також витрачено 10,3 млрд грн і ще 3 млрд грн з інших джерел на заходи, пов'язані з пандемією коронавірусу. Водночас на боротьбу з COVID-19 у 2021 р., за даними Міністерства фінансів України, було витрачено 46,4 млрд гривень²⁹¹.

Про наслідки поширення коронавірусу для світової економіки свідчить той факт, що втрати від цієї хвороби становили 12,5 трлн дол. і 4,9% ВВП. У 2020 р. у світі було скорочено 8,8 % робочого часу, що еквівалентно 255 млн повних робочих місць. Це вчетверо більше, ніж втрачено під час фінансової кризи 2008–2009 років. Такі втрати робочого часу пояснюються або скороченням робочого часу тих, хто працює за наймом, чи безпрецедентним рівнем втрати робочих місць, що охопило у світі 114 млн осіб (порівняно з 2019 р.). У МОП (Міжнародна організація праці) зазначають, що 71 % таких втрат зайнятості (81 млн осіб) стався у формі бездіяльності, а не безробіття – це означає, що люди залишили ринок праці, оскільки не змогли працювати, вірогідно через локдауни. Внаслідок цього сукупні доходи працівників у світі зменшилися на 8,3 % – на 3,7 трлн дол. США, що становить 4,4 % світового ВВП. Найбільше від кризи зазнали збитків сектор послуг із розміщення та харчування, де зайня-

²⁹¹ Мінфін: У 2021 році на боротьбу з COVID-19 витрачено 46,4 млрд гривень. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/minfin-u-2021-roci-na-borotbu-z-covid-19-vitracheno-464-mlrd-griven>.

тість скоротилася в середньому більш ніж на 20%, а також роздрібна торгівля і виробництво. Раніше МОП передбачала, що криза в економіці та на ринку праці через пандемію COVID-19 може призвести до зростання світового безробіття майже на 25 млн осіб. Скорочення ж зайнятості та втрати доходів працівників до кінця 2020 року. МОП оцінювали від 860 млрд до 3,4 трлн дол. США²⁹².

В Єврозоні²⁹³ у 2020 р. промислове виробництво знизилося на 7,4%. Безробіття в Єврозоні у липні 2020 р. становило 7,9% (це 15,2 млн осіб у країнах-членах Європейського Союзу, в т.ч. 12,8 млн осіб в Єврозоні), проти 6,2% у грудні 2019 р. Порівняно з червнем 2020 р. кількість безробітних збільшилася на 336 тис. осіб у країнах ЄС і на 344 тис. в Єврозоні. Ширшу характеристику втрат від реалізованих заходів з обмеження поширення коронавірусу в Єврозоні наведено в табл. 5.6.

Таблиця 5.6

Втрати галузей від превентивних заходів унаслідок пандемії коронавірусу в Єврозоні*, % доданої вартості

Галузь	Втрати
1	2
Сільське господарство	10
Індустрія (без виробництва та будівництва)	40
Виробництво	40
Будівництво	40
Роздрібна торгівля, транспорт, індустрія проживання, харчова індустрія	60
Інформаційно-комунікаційна галузь	10
Фінансова та страхова	10
Сфера нерухомості	20
Наукова	30
Адміністративна галузь	10
Мистецтво, розваги	30

*Джерело: Battistini N., Stoevsky G. Alternative scenarios for the impact of the COVID-19 pandemic on economic activity in the euro area // European central bank. 1 May 2020. URL: https://www.ecb.europa.eu/pub/economicbulletin/focus/2020/html/ecb.ebbox202003_01~767f86ae95.en.html.

²⁹² Пандемія COVID-19 спричинила втрату чверті мільярда робочих місць - звіт МОП. URL: <https://www.dw.com/uk/pandemiia-covid-19-sprychynyla-vtratu-chverti-miliarda-robochych-kh-mists-zvit-mop/a-56340090>.

²⁹³ В Європейському Союзі, який нині об'єднує 27 країн-членів (без Великої Британії), в Єврозону входять 19 країн Співдружності та офіційною валютою яких є євро. Водночас у ЄС проживає понад 446 млн європейців, а в Єврозоні – понад 336 млн осіб (більше 75%).

Відновлення економіки України після другої кризи 2014–2015 рр. відбувалося протягом 2016–2019 рр. Зокрема, в 2019 р. зростання ВВП за підсумками року становило 11,7% порівняно з 2018 р. (відповідно 153,8 млрд дол. і 130,8 млрд дол. США), але крім промисловості всі інші види економічної діяльності демонстрували позитивні зміни.

Третя економічна криза 2020–2021 рр. була зумовлена природним явищем – пандемією COVID-19. Для того щоб вітчизняна система охорони здоров'я витримала безпрецедентне навантаження, до якого до того ж не була повністю підготовлена, уряд країни був змушений вжити масштабних обмежувальних заходів (запровадження жорсткого карантину, згорання економічної діяльності й обмеження транспортного сполучення, мінімізація контактування людей та ін.), у тому числі й до локдауна, що надзвичайно ускладнило ситуацію. Вказані заходи помітно пригальмували економічну активність підприємств і стали причиною економічної рецесії. Найбільш постраждалими виявилися галузі машинобудування, металургія та легка промисловість.

У цьому зв'язку доцільно навести оцінку ситуації підприємцями. Зазначимо, що за результатами опитування бізнесу, до 20% підприємств зупинили роботу, ще 30% зменшили обсяги виробництва і змінили графік роботи. Інші наслідки коронакризи для промисловості можна умовно поділити на п'ять трендів²⁹⁴.

1) зменшення прибутків і капітальних інвестицій. За даними фінансових звітів, підприємства відмовляються від програм модернізації основних засобів і зменшують обсяг інвестицій на 10–16%. З огляду на те, як виробники діяли в умовах попередніх криз, цей показник, за підсумками року, може погіршитися до 32–35%. Ситуацію ускладнює спад попиту на ринку, зниження цін на продукцію по галузях промисловості та чистого прибутку. Як результат, інвестиції у збільшення потужностей, розширення виробництв і випуск нових продуктів виявилися не на часі;

²⁹⁴ Володимир Хмурич: Українська промисловість виявилась вразливою до карантинних заходів. URL: <https://bykvu.com/ua/bukvy/volodimir-hmurich-ukrainska-promislovisht-vijavilas-vrazlivoju-do-karantinnih-zahodiv/>

2) зростання витрат на забезпечення безпеки та захисту здоров'я працівників. Починаючи з квітня, бізнес зіткнувся із непередбачуваними витратами. Для захисту здоров'я працівників підприємства закупають засоби індивідуального захисту і системи дистанційного температурного скринінгу. Проводять дезінфекцію виробничих, офісних та складських приміщень. Планують роботу на будівельних майданчиках з урахуванням соціальної дистанції. Щоб зменшити можливість контакту в громадському транспорті та протидіяти розповсюдженню пандемії, компанії організують перевезення своїх працівників до місця роботи. Підприємства збільшують бюджет на послуги медичного страхування. За деякими підрахунками, витрати бізнесу на заходи з охорони праці у цей період збільшилися на 18-27%, порівняно з минулим роком.

3) автоматизація технологічних і бізнес-процесів. Вітчизняна промисловість виявилася вразливою до карантинних заходів. Основна частина працівників зайнята безпосередньо на виробництві, де відсутні технічні можливості для організації віддаленої роботи. З початком пандемії підприємства оцінили важливість цифрової трансформації. На переконання виробників металургійної і фармацевтичної продукції, використання системи планування ресурсів допомогло зберегти ефективність бізнес-процесів в умовах карантину. Зокрема, частина персоналу мала можливість продовжити працювати у віддаленому режимі. Розрахунок на автоматизацію основних процесів дав змогу підвищити продуктивність, знизивши участь працівників протягом усього циклу виробництва;

4) впровадження принципів екологічного й ощадного виробництва. Коронакриза ще раз привернула увагу виробників до важливості раціонального використання ресурсів, зменшення питомої ваги сировини і викидів на одиницю продукції та створення енергоефективного виробництва. Великий бізнес має фінансові й кадрові можливості для скорочення споживання електроенергії, природного газу та водних ресурсів. Комплекс дій у цьому напрямку має на меті знизити собівартість продукції та допомогти інтегруватися до глобальних ланцюгів виробництва і збуту, компенсувавши таким чином фінансові втрати від локдауну. Переконливим прикладом такої інтеграції можуть бути деякі підприємства харчової промисловості, що впроваджують системи енергоменедж-

менту й виходять на нові, зовнішні ринки збуту. У середнього бізнесу менше власних ресурсів для трансформації і створення конкурентоспроможного продукту, втім він може розраховувати на підтримку, наприклад, еко-індустріальних парків у межах глобальної ініціативи Організації Об'єднаних Націй з промислового розвитку;

5) захист ланцюгів поставок. Українська промисловість тільки долучається до глобальних ланцюгів поставок, поступово доповнюючи сировинний експорт продукцією з високою доданою вартістю. Драйверами у цьому напрямку є підприємства агропромислового комплексу та фармацевтичної галузі. Через низький рівень інтеграції ланцюгів поставок не надто відчутно позначився на роботі підприємств. Здебільшого зазнали його впливу підприємства з іноземним капіталом, менше – з українським. Обидві групи бізнесової діяльності отримали практичний кейс із кризового менеджменту, який в подальшому дозволить результативніше долати економічні виклики.

Економічні наслідки першого року коронакризи були дуже відчутними для нашої країни, найбільше для деяких імпортозалежних галузей. Зокрема, ВВП України у 2020 р. збільшилося лише на 1,2% порівняно з 2019-м (відповідно 155,6. і 153,8 млрд дол. США), але промислове виробництво зменшилося на 4,5% (добувна – на 3%, переробна – на 5,9%). Скоротились обсяги експорту й імпорту товарів і послуг – відповідно на 7,8 та на 12,5%. Рівень безробіття²⁹⁵ зріс до 9,5%, 2019 р. – 8,2% Зокрема, станом на 25.01.2021 р. 485,3 тис. українців мають *статус безробітного*. Це на 33% більше, ніж на цю ж дату в 2020-му. Нині в базі даних Державної служби зайнятості налічується 44 тис. вакансій – на 20,5% менше, ніж на відповідну дату²⁹⁶ в 2020 році.

З урахуванням специфіки агропродовольчого виробництва коронакриза також помітно вплинула на первинне виробництво, передовсім на сільське господарство, а також на переробно-харчову

²⁹⁵ Бураковський Ігор. COVID-19 як економічна криза природного походження. URL: <https://espresso.tv/covid-19-yak-ekonomichna-kriza-prirodnogo-pokhodzhennya>.

²⁹⁶ Рівень безробіття в Україні зріс на третину за рік. URL: https://lb.ua/society/2021/01/25/476069_riven_bezrobittya_ukraini_zris.html.

промисловість, які сукупно формують продовольчу безпеку країни. Тут також за аналогією з промисловістю можна виділити кілька важливих напрямків прямого й опосередкованого впливу пандемії COVID-19 на працівників АПК, на сільськогосподарське виробництво і переробку первинної продукції та реалізацію готових харчових продуктів, зокрема.

Зайнятість українських сезонних робітників за кордоном. Пандемія завадила їм вчасно виїхати до місця роботи, на збирання овочів і фруктів. Це стосувалося Великобританії, Італії, Німеччини, Польщі, Франції, а також на збір лісових ягід – Данії, Фінляндії та ін. Навіть незважаючи на міжурядові домовленості затримки з виїздом сезонних працівників до місця роботи сягали до 1,5 і навіть 2 місяців, враховуючи 14-денну ізоляцію. Наприклад, до Німеччини у квітні-травні прибули літаками лише 28 тис. запланованих працівників із 40 тис.²⁹⁷. Відповідно вони не отримали минулорічні заробітки. Однак згодом ситуація стабілізувалася, кордони були відкриті, а сезонні робітники не обов'язково повинні були проходити ізоляцію. Головна вимога для них – жити в межах території ферми й мінімізувати користування громадським транспортом.

Зменшення попиту на харчові продукти і зниження/підвищення закупівельних цін на них. Це пов'язано із тим, що малі й середні виробники значною мірою втратили традиційні ринки збуту продукції через карантин і жорсткіший контроль за їх роботою для унеможливлення групових заражень, що й спричинило зниження закупівельних цін. Невеликі фермерські та селянські господарства, зважаючи на жорсткі протиепідемічні вимоги, фактично також припинили торгівлю на більшості роздрібних сільськогосподарських ринків, на які задовольняли до 85% споживчий попит на ранні овочі та ягоди. Унаслідок цього значна частина сезонної овочевої та плодово-ягідної продукції своєчасно не знаходила збуту, часто продавалася по низьких цінах або ж не збиралася на полях та в садах.

²⁹⁷ Коронавірус vs сільське господарство. Як українські фермери намагаються вижити і чому їм необхідна підтримка держави. URL: <https://ecoaction.org.ua/koronavirus-vs-silске-hospodarstvo.html>.

Але така ситуація тривала недовго, оскільки великі торговельні мережі і закупівельні фірми протягом карантину підвищили ціни на сільськогосподарську продукцію²⁹⁸ (незважаючи на спроби державного регулювання цін на окремі групи продовольчої продукції). Це мало наслідком відчутного згорання попиту з боку населення, а також поступову зміну структури галузі через зменшення суб'єктів виробництва сільськогосподарської продукції, анадто – її реалізації. Саме цим можна пояснити перевищення цін на продукти сільського господарства в Україні у квітні-травні на 20–40% (за різними продовольчими групами) порівняно з країнами Європейського Союзу. Ситуація, що склалася внаслідок введення карантинних обмежень (а також у разі їх повторного застосування для протидії другій хвилі пандемії), несла загрози, пов'язані з погіршенням рівня продовольчої безпеки України, руйнуванням дрібного аграрного бізнесу, загостренням соціальної напруженості, тінізацією ринку агропродукції, що погіршує можливість протиепідемічного контролю цього процесу, провокує зростання цін на агропродукцію у торговельних мережах, стимулює її імпорт.

Згорання традиційних каналів реалізації продукції зумовлює появу нових, які пов'язані із діджиталізацією (цифровою трансформацією) процесів, тобто створенням онлайн-платформи для збуту агропродукції. Електронна торгівля (онлайн-ярмарки, віртуальні аукціони, замовлення через Інтернет та телефоном) у сфері реалізації сезонної сільськогосподарської продукції є альтернативою роздрібній торгівлі, але вона ще має бути визнана як вітчизняними продавцями, так і покупцями. Йдеться про те, що невеликі товаровиробники повинні пройти і завершити сертифікацію за вимогами міжнародних та європейських стандартів, щоб мати доступ до усіх каналів реалізації аграрної продукції. Тоді сертифіковані виробники, які відповідатимуть вимогам добровільного міжнародного стандарту із належної сільськогосподарської практики

²⁹⁸ Вплив COVID-19 та карантинних обмежень на економіку України. Липень 2020. Громадська організація «Центр прикладних досліджень»; Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні. 56 с. URL: <https://cpd.com.ua/vplyv-COVID-19-na-ekonomiku-Ukrainy.pdf>. С. 21-22.

Clobal G.A.P.²⁹⁹, набудуть права реалізувати аграрну продукцію на зовнішніх ринках. Для продажу її на місцевих ринках виробники повинні впровадити системні процедури безпечності, які, залежно від ступеня безпечності конкретного виробництва, включають одну з ієрархізованих процедур: систему НАССР, програми-передумови системи НАССР, спрощений підхід системи НАССР, настанови з належних практик³⁰⁰. Для малих і середніх виробників було передбачено впровадження систем безпечності харчових продуктів, які засновані на принципах НАССР³⁰¹. Для успішного впровадження онлайн-торгівлі на великих сільськогосподарських ринках доцільно організувати логістичні центри зі збору телефоном і через Інтернет роздрібних та оптових замовлень, доведення їх до зареєстрованих постійних продавців ринків, пакування та доставлення продукції до споживачів з дотриманням необхідної санітарної безпеки³⁰². З метою підвищення доступності електронної закупівлі для невеликих агровиробників: створювати в соціальних мережах для місцевих продавців відповідних структурованих груп потенційних покупців городини, іншої сільгосппродукції; організації на базі Інтернет-сайтів органів управління ОТГ майданчиків для посередництва між споживачами та продавцями сільгосппродукції (включаючи логістику постачання); забезпечувати, у разі потреби, посередництво в комунікації між продавцями аграрної продукції та підприємствами у сфері оптової та роздрібно-торгівлі; створювати місцеві фонди, орієнтовані на закупівлю сільськогосподарської продукції у дрібнотоварних аграрних виробників, для формування на основі цих закупівель наборів продо-

²⁹⁹ Настанови з сертифікації сільгоспвиробників відповідно до добровільного стандарту Clobal G.A.P. Проект Агроінвест. Київ, 2015. 44 с.

³⁰⁰ Крисанов Д. Ф. Фінансово-економічна складова реалізації вимог із харчової безпеки в аграрному секторі України. Наукові праці НДФІ. 2018. № 3 (84). С. 65-79.

³⁰¹ Впровадження на малих і середніх підприємствах заснованих на принципах НАССР систем безпечності харчових продуктів, зберігання овочів та фруктів. Проект Агроінвест. Київ, 2015. 86 с.

³⁰² Щодо термінових заходів з підтримки дрібних селянських і фермерських господарств. НІСД: Центр економічних і соціальних досліджень; Центр регіональних досліджень, 2020. 6 с. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-04/fermerski-gospodarstva.pdf>. С. 2.

вольчих товарів з метою забезпечення потреб у продуктах харчування населення літнього віку та ін.

Дефіцит/відсутність у агровиробників обігових коштів, спричинена карантинними заходами, ускладнює проведення сільськогосподарських робіт (збір урожаю, посівна кампанія під майбутній урожай, заготівля плодово-овочевої продукції для використання в наступному сезоні, купівля техніки). Сезон збирання урожаю 2020 р. затягнувся на кілька тижнів у зв'язку із складними погодними умовами, тому збори зернових і зернобобових культур становили лише 65,4 млн т (для порівняння, 75,1 млн т у 2019 р.) – найменші обсяги за останні три роки. Водночас посилюється розбіжність між агрохолдингами і великими підприємствами та невеликими селянськими, малими і середніми фермерськими господарствами у забезпеченні обіговими коштами. Проблема, породжена закриттям ринків і позбавленням можливості реалізувати продукцію та повернути витрачені кошти. Якщо великі агровиробники особливо не переймаються цією проблемою, бо вона для них не набула принципового характеру, адже наявні інші джерела надходжень прибутків і доступ до державної підтримки, то для других через ситуацію із нестачею обігових коштів виникло надто скрутне становище. Зокрема, не проведена підготовка комплексу осінніх польових робіт для сівби озимих культур, дуже обмежено, не вчасно заготовляли продукцію, для потреб харчування (соління і консервація та закладання на зберігання), через складнощі із забезпеченням пально-мастильними матеріалами значна частина вирощеного врожаю залишилась у полі та ін.

Виникли також проблеми із сезонною закупівлею техніки. Значимо, що, зумовлена вірусом COVID-19 та введенням карантинних обмежень ситуація внесли свої корективи у виробничий ланцюжок і логістику³⁰³. Це ті фактори, які аграрії та виробники техніки не могли врахувати, плануючи свою роботу на рік. Проте пандемія відчутно вплинула на її дистрибуцію та продажі у всьому світі. Але у період посівної кампанії та проведення усіх польових робіт вагомою умовою для агровиробників є постійна й безперебійна робота техніки. Перший квартал року – це період придбання агра-

³⁰³ Дефіцит навіяло: ринок сільгосптехніки в карантин значно скоротився. URL: <https://business.ua/uk/defitsit-naviyalo>.

ріями техніки, оновлення парку, підготовки до польових робіт. Саме на цей час припадає чимала частка продажу виробниками і дилерами техніки. За даними Асоціації “Український клуб аграрного бізнесу”, за ключовими позиціями у I кв. 2020 р. частково зменшились обсяги продажу порівняно з показниками відповідного періоду 2019 р. Так, тракторів продано на 19% менше, комбайнів – на 60%, самохідних обприскувачів – на 17%. Тоді як минулорічні показники порівняно з позаминулорічними мали позитивну динаміку продажу: тракторів – більше на 8%, комбайнів – 43%, самохідних обприскувачів – на 67%. Цього ж року I квартал оптимізму не демонструє, техніку придбали лише деякі компанії. Подальше зменшення обсягів продажу вітчизняної та іноземної техніки прогнозується на рівні 15–20%. У зимовий та весняний періоди основними покупцями сільгосптехніки були аграрні й агропромислові холдинги. У нинішніх обставинах зрозуміло, що подальший розвиток отримують лізингові схеми купівлі-продажу сільськогосподарської техніки. Ті аграрії, які раніше купували техніку за готівкові кошти, частіше обиратимуть різноманітні фінансові інструменти, зокрема оперативний лізинг. Згідно з Податковим кодексом України (п.п. 14.1.97 ст. 14), оперативний лізинг – господарська операція фізичної або юридичної особи, що передбачає передачу орендарю основного фонду, придбаного або виготовленого орендодавцем, на умовах інших, ніж ті, що передбачаються фінансовим лізингом.

Складнощі із сталим функціонуванням агропродовольчих ланцюгів, забезпеченням виробами харчової промисловості, проведенням міжнародної торгівлі продукцією аграрного сектора, управлінням робочою силою. Зростаюча невизначеність щодо розвитку ситуації в глобальному вимірі, яка була спричинена коронавірусною інфекцією, її безпрецедентний негативний вплив на ділову активність практично в усіх країнах світу, постійні зміни (зростання/зниження) у споживчому попиті і скуповування продуктів по всій країні – ці надзвичайно негативні чинники відчутно вплинули на агропродовольчий сектор. Вітчизняні виробники не встигають реагувати на коливання споживчого попиту, а оскільки імпорт окремих продуктів обмежений, то виникають локальні дефіцити певних продовольчих товарів. Через зміну попиту на продовольство потерпає сфера логістики, трапляються затримки і ро-

зриви в ланцюгах постачань, які будуть збільшуватися, якщо пандемія посилюватиметься. Причому, йдеться не тільки про внутрішні, але переважно про міжнародні ланцюги, в яких задіяні автомобільний транспорт, морські і авіапорти. Міжнародна торгівля продукцією АПК найбільшою мірою залежить від безперебійності функціонування ланцюгів постачань кінцевих продуктів. За умови фінансового тиску на компанії в ланцюзі постачань почнуть утворюватися слабкі місця, які гальмуватимуть логістичний процес. Отже, важливо проводити ретельний аналіз з метою виявлення слабких місць і вжиття заходів щодо їх зміцнення. Крім того, виникли проблеми із забезпеченням робочою силою для збирання ранніх плодово-ягідних культур. Якщо у попередні роки основною причиною була сезонна міграція робочої сили за кордон, то при поширенні коронавірусу діють вимоги щодо обмеження кількості одночасно працюючих робітників на робочих майданчиках чи виробничих приміщеннях. Це також стосується тваринницьких ферм – мали місце випадки, коли унаслідок масового захворювання їх персоналу тварини могли залишитись без обслуговування.

Введення карантинних обмежень спричинило активне впровадження ІТ- та інноваційних технологій, електронного документообігу, автоматизацію виробничих процесів, оптимізацію допоміжних та звуження спектру канцелярських робіт. Класичним драйвером³⁰⁴ впровадження будь-яких технологій, зокрема й ІТ, є намір

³⁰⁴ Коронакриза прискорила впровадження ІТ-технологій в сільському господарстві – Вадим Янчук. URL: <https://www.seeds.org.ua/koronakriza-priskorila-vprovadzhennya-it-texnologij-v-silskomu-gospodarstvi-vadim-yanchuk/>; Smart Field 2.0: Агро-Регион: Дифференцированный подход к полю. URL: <https://latifundist.com/spetsproekt/462-smart-field-20-agro-region-differentsirovannyj-podhod-k-probleme>; Агро-Регион. Производство зерновых и масличных культур. URL: <https://latifundist.com/kompanii/175-holding-agro-region>.

Компанія «Агро-Регион»: земельний банк – 39 тис. га/ ріллі; профіль діяльності: виробництво зернових і олійних культур та їх зберігання; регіони діяльності: Київська, Чернігівська, Житомирська і Хмельницька області. З 2007 р. власниками компанії є акціонери шведського інвестиційного фонду East Capital Holding AB (заснований 1997 р.). Компанія East Capital Holding AB управляє активами у розмірі 3,5 млрд євро, головний офіс розташований у Стокгольмі, регіональні представництва – у Гонконгу, Києві, Москві, Осло, Парижі, Шанхаї та Таллінні. Генеральний директор - Катерина Рибаченко.

зменшити витрати, оптимізувавши виробничі процеси, та/або підвищити продуктивність праці. Також драйвером може бути потреба формування іміджу іновативної, сучасної компанії, адже всі полюбляють працювати саме з такими компаніями. Показовим прикладом є досвід компанії «Агро-Регіон», яка до того своєчасно відреагувала на проблеми, породжені вірусом COVID-19. Зокрема, на впровадження онлайн-технологій вплинула коронакриза та введені через неї карантинні обмеження. Виявилося, що багато співробітників можуть працювати вдома без втрати якості роботи. Але необхідно використовувати інструменти контролю за процесами та планування – хто чим займається, які завдання та в які терміни будуть виконані. Такий контроль компанія вела й до карантину, але в умовах поширення пандемії робота її працівників стала і ефективнішою, і якіснішою. Налаштовано систему відеозв'язку – зустрічі онлайн (пристрій підключено до мережі) відбуваються постійно, іноді одна за одною, майже без перерв. Раніше, до запровадження коронавірусного карантину, співробітники компанії частіше зустрічались офлайн (пристрій відключено від мережі), але надто багато часу витрачали на те, щоб дістатись офісів та пунктів переговорів.

Виробничий сегмент компанії – це переважно вирощування зернових культур. Для цього вона використовує автопілоти, безпілотні літальні апарати, супутниковий моніторинг посівів, контроль руху зерна з поля на елеватор, диференційований висів культур і внесення добрив та обприскування засобами захисту рослин та багато інших технологій і сучасних інструментів агробізнесу. Класичний GPS моніторинг, що нині використовується ледве не кожною агрокомпанією в Україні і за допомогою якого контролюють витрати пального та місцезнаходження сільськогосподарської техніки, доповнили контролем руху зерна від комбайна на полі до елеватора. Використання дає змогу агроному бачити все поле, а не лише невелику його частину, та зробити висновки щодо якості посіву, обприскування, помітити проблемні ділянки на етапі, коли ще можна виправити ситуацію. Це дозволить вчасно діагностувати проблему в полі, визначити її масштаб та вибрати оптимальний варіант вирішення питання з мінімальними витратами. Наприклад, технологію, яка дозволяє розпізнати бур'ян на ґрунті й

дати обприскувачам завдання включити форсунку, щоб знищити саме цю рослину, а не розпилувати розчином по всьому полю, в компанії вважають слушною ідеєю, щоб раціонально використовувати ресурси.

Стосовно диференційованого посіву: на ділянках, де достатньо вологи, мікро- та макроелементів, можна отримати більше врожаю на квадратний метр. Суть такого посіву полягає в тому, щоб менше сіяти на стресових ділянках, а більше – на продуктивних. Поле, дає кращий урожай або той самий, але з меншими витратами й економією посівного матеріалу в межах 3–5 відсотків.

Зазначимо, що ґрунти земельного банку «Агро-Регіону» досить неоднорідні. У цьому переконує, строката мозаїчна карта ґрунтів. Тому один із напрямків точного землеробства постає деталізоване визначення стану ґрунту. Такий аналіз ґрунту вже триалий час роблять у компанії. Спочатку досліджували один зразок із площі 20 га, потім один зразок із 10 га. Зараз середня сітка вибірки – 5 га, а на деяких ділянках – 1 га. Це необхідно для того, щоб знати, які мінеральні добрива, в якій кількості та на якій ділянці слід вносити. Такий підхід дозволить вирівняти агрофон та отримати якнайбільший урожай з кожної ділянки. Раніше дотримували системи: поле та технологія. Нині – поле, ділянки та технології. Зокрема, у Бориспільському підрозділі холдингу (Київська обл.) на піщаних ґрунтах, згідно з аналізом, достатньо фосфору, але не вистачає калію. На Житомирщині – навпаки: достатньо калію, але фосфору недостатньо. Це врахували при внесенні добрив. Як результат, за останні чотири роки: показники врожайності зростають.

Останній, дуже цікавий і прийнятий у виробництво проект. За допомогою фотознімків з дронів можливо визначити кількість рослин і відстані між ними, використовуючи технологію machine learning, або так зване машинне навчання. Агрономи “вчать” нейромережу визначати рослини, відмічаючи їх у спеціальній програмі. Таким чином через деякий час вона в змозі визначати рослини на фото, фільтруючи бур’яни. На сьогодні нейромережа компанії досягла точності 95%. Отже, є можливість порівняти кількість висіяних рослин із кількістю сходів. Такі надто важливі дані які надають змогу зробити висновки щодо якості посіву, якісної роботи сівалки та працівників, що виконують посівні роботи.

Зазначимо, що у великих агрокомпаніях вже відмовляються від традиційних технологій, а зорієнтовані на використання технологій точного землеробства.

Якщо розглядати кожний процес окремо, то це дає можливість щось покращити, оптимізувати, спростити або ж взагалі відмовитися від деяких із них. Удосконаленням усіх процесів – виробничих, управлінських, логістичних і т.д., займаються в компанії. Це: підписання договорів, оплата, прийом палива, засобів захисту рослин, добрива, пожежа, ДТП, крадіжка та багато інших. У кожному з цих процесів працівники мають розуміти свою роль і відповідальність. Якщо компанія структурно розгалужена, в різних регіонах, то її співробітники не мають змоги постійно спілкуватися один з одним. Тому потрібне керування процесами.

У компанії здійснюється впровадження електронного документообігу. Електронний документообіг та підписання документів за допомогою електронного підпису свідчить про поступову відмову від паперових документів. Більша частина внутрішнього документообігу вже відбувається саме за допомогою електронних систем. Розпочалася робота над тим, щоб запровадити такий документообіг з контрагентами компанії.

Компанія «Агро-регіон» сформувала команду освічених, професійних працівників, які поділяють її цінності, це вже великий успіх. Згодом вони почнуть генерувати ідеї для розвитку бізнесу.

Вплив коронавірусної пандемії на лібералізацію земельного ринку та на ставлення українського суспільства щодо протидії її загрозам. Найбільш цікаві судження з означених проблем оприлюднив Центр Разумкова³⁰⁵. На думку його наукових консультантів і експертів, прихильникам вільної торгівлі землею досі не вдалося довести, що позитивні ефекти від впровадження Закону № 552-IX³⁰⁶ будуть переважати над пов'язаними з ним ризиками і загрозами, у т.ч. в аспекті забезпечення сталого сільського розви-

³⁰⁵ Україна 2020-2021: невинуваті очікування, неочікувані виклики (аналітичні оцінки). 304 с. URL: <https://razumkov.org.ua/uploads/other/2021-PIDSUMKI-PROGNOZI-UKR-ENG.pdf>. С. 44

³⁰⁶ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення. Закон України № 552-IX від 31.03.2020р.. *Офіційний вісник України*. 2020. № 36, стаття 1185.

тку та продовольчої безпеки України. У країні ще не створені всі необхідні інституційні та інфраструктурні передумови для успішного запровадження обігу сільськогосподарських земель. До того ж лібералізація земельного ринку виглядає не надто своєчасним заходом в умовах глибокої кризи, спричиненої коронавірусною пандемією і контрастує з наявними тенденціями до посилення державного регулювання в низці інших секторів економіки.

Схоже, Уряд усвідомлює наявність суттєвого відставання у створенні таких передумов, про що свідчать його зусилля, спрямовані на подолання цього розриву³⁰⁷, що стосується прискорення проведення інвентаризації земель, передачі земельних ділянок державної власності у комунальну власність, активізації оформлення територіальними громадами права власності на земельні ділянки, супроводження законопроектів щодо фінансової підтримки фермерських господарств, удосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин, встановлення прозорої процедури проведення електронних земельних аукціонів тощо.

Стосовно оцінювання ефективності заходів з протидії коронавірусній інфекції, то доцільно послатися на результати проведених соціологічних опитувань. Дослідження³⁰⁸ було проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 14 по 20 жовтня 2021 р. методом інтерв'ю «обличчям до обличчя» за місцем проживання респондентів і показало певні результати.

В українському суспільстві немає однастайності щодо питань, пов'язаних з пандемією коронавірусу COVID-19. Лише 18,5% опитаних довіряють офіційній інформації про чисельність тих, хто захворів коронавірусом в Україні. 20,9% респондентів вважають, що ці цифри є заниженими, а 23,1% що завищеними. 23,0% відповіли, що не стежать за такою інформацією, а 14,5% вагалися з відповіддю.

³⁰⁷ Деякі заходи щодо прискорення реформ у сфері земельних відносин. Постанова Кабінету Міністрів України №1113 від 16.11.2020. *Офіційний вісник України*. 2020. № 94, стаття 3043.

³⁰⁸ Ставлення громадян України до питань пов'язаних з пандемією коронавірусу COVID-19 (жовтень 2021р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennia-gromadian-ukrainy-do-pytan-poviazanykh-z-pandemiieiu-koronavirusu-covid19>.

Водночас, майже чверть опитаних (23,7%) відповіли, що вони хворіли на COVID-19, але це значною мірою відрізняється від офіційної статистики. Серед тих, хто хворів на COVID-19, 15,4% відповіли, що лікувалися стаціонарно у лікарні, 63,9% – лікувалися амбулаторно (у домашніх умовах під наглядом лікаря), а 20,3% займалися самолікуванням без консультації з лікарем.

На думку 42,4% опитаних, українська влада не спроможна протидіяти загрозам пандемії, 31,7% впевнені, що можливості влади протидіяти пандемії COVID-19 обмежені і лише 14,7% респондентів відповіли, що українська влада має змогу протидіяти пандемії COVID-19 повною мірою.

Немає однакості серед громадян і щодо питання, який спосіб боротьби з розповсюдженням коронавірусу є найбільш дієвим. Близько третини опитаних (31,1%) найдієвішим способом вважають тотальну вакцинацію населення, 18,4% – широку мобілізацію медичних закладів та лікування хворих на коронавірус, 17,2% – ізоляцію носіїв інфекції. Значно рідше найбільш дієвим способом боротьби з розповсюдженням коронавірусу називали запровадження превентивних заходів, до груп ризику (8,2%) та запровадження тотального карантину (5,9%). Інші відповіді дали 2,2% опитаних, а 17,0% респондентів вагалися з відповіддю.

Коронакриза також позначилася на діяльності фінансово-банківської сфери, але не надто відчутно. У перші дні карантину розпочалися помітні відпливи коштів фізичних осіб. Така реакція клієнтів є типовою в умовах невизначеності та спостерігалася під час двох попередніх криз. Проте цього разу вона була короткостроковою – через десять робочих днів залишки на рахунках клієнтів почали зростати. Банки не мали труднощів із поверненням коштів вкладникам у повному обсязі на першу вимогу завдяки високій ліквідності. Максимальні кумулятивні відпливи коштів у гривні становили 7%, що значно нижче, ніж у попередні кризи³⁰⁹.

³⁰⁹ Вплив COVID-19 та карантинних обмежень на економіку України. Липень 2020. Громадська організація «Центр прикладних досліджень»; Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні. 56 с. URL: <https://cpd.com.ua/vplyv-COVID-19-na-ekonomiku-Ukrainy.pdf>. С. 17.

Фвахівці підкреслюють, що саме невизначеність від запровадження карантинних обмежень та розгортання кризи призвели до зниження частки строкових депозитів. У цьому зв'язку помітно зростатиме обсяг коштів на поточних рахунках, зокрема за рахунок зарплатних і соціальних проєктів. Частка строкових вкладів збільшуватиметься тільки у 2021–2022 рр. через поліпшення економічних очікувань.

Починаючи з березня 2020 р. Національний банк України (НБУ) вперше за останні два роки поступово знижував облікову ставку з 18% у квітні 2019 р. до 6% у червні 2020 р., що стало історичним мінімумом за часи незалежності України. Водночас, уже в березні 2021 р. НБУ підвищив ставку рефінансування до 6,5%.

Згідно з інформацією НБУ, за підсумками III кварталу 2021 р., депозитний портфель фізичних осіб вітчизняних банків у національній валюті зменшився на 5,8 млрд грн. Якщо порівнювати з початком року, то приріст депозитів домогосподарств у національній валюті становив 25,4 млрд грн, а за 12 місяців (з 1 жовтня 2020-го по 1 жовтня 2021 р.) – 54,5 млрд грн. На переконання Незалежної асоціації банків України (НАБУ), на тлі цих показників зниження на 5,8 млрд грн виглядає радше як технічна корекція в межах загального тренду до збільшення обсягів депозитів у банках³¹⁰.

Водночас, у 2021 р., Україна мала погасити державний борг у великій сумі, що потребувало мобілізації внутрішнього та зовнішнього фінансування у все більш складних умовах фінансування для ринків, що розвиваються. Сума погашення держборгу становить 16 млрд дол. США, що майже вдвічі більше від річної суми погашення у 2022 і 2023 рр. Із загальної суми 16 млрд дол. США 8,2 млрд дол. – погашення за внутрішнім боргом, 3,4 млрд – за зовнішнім, 2,7 млрд – обслуговування внутрішнього боргу, 1,8 млрд дол. США – зовнішнього. У наступні роки виплати за державним боргом будуть знижуватися до 8,6 млрд дол. у 2022 р., 8,9 млрд дол. США – у 2023-му. Далі погашення його становитиме 10,1 млрд дол. у 2024-му і 8,1 млрд дол. США у 2025 р. відпо-

³¹⁰ Що спонукає громадян забирати вклади. Урядовий кур'єр. 2021. № 215. С. 3.

відно³¹¹. Зазначимо, що Україна залишається вразливою до зовнішніх шоків і циклів цін на товари, які вона закуповує, через свою помітну залежність від товарного експорту.

За даними Держстату, ВВП в I кв. 2021 р. зменшився на 1,2% порівняно з IV кв. 2020 р. Водночас, згідно з попередньою оцінкою Держстату, за підсумками липня – вересня 2021 року ВВП України зріс на 2,4% порівняно з аналогічним періодом 2020 р., після зростання на 5,4% у II та на 1,4% у I кварталі. За оцінками експертів, сприятливі умови на зовнішніх ринках та високий урожай суттєво допомогли підтримати економічне зростання, але не компенсували слабкі показники окремих сегментів промисловості та сектору послуг. З урахуванням даних за III квартал залишилося малосподівань, що збільшення ВВП за підсумками 2021 року перевищить 3%. Для цього економіка має зрости у IV кварталі більш ніж на 5% у річному вимірі. Однак це малоімовірно через карантинні обмеження, викликані зростанням захворюваності на думку глави департаменту макроекономічних досліджень фінансової групи ICU (Investment Capital Ukraine) Віталій Вавришук.

Така оцінка (зростання економіки – ІнтерФакс-Україна) виявилася нижчою за очікувану. Наприклад, НБУ прогнозував за підсумками III кварталу зростання на 4%. Очевидно, ефект високого врожаю зміститься на кінець року, тобто на IV квартал. У той же час останній квартал року вже відчув прояв кризового режиму – енергетична криза, міграційна, стягування Росією озброєнь до українського кордону, як зазначив керівник із політичних питань Київської школи економіки (КШЕ, KSE) Павло Кухта.³¹²

Отже, поява коронавірусної інфекції продемонструвала, що Україна, як країна із недостатньо реформованою та низькою за рівнем інноваційного розвитку економікою, має надто обмежені можливості щодо стимулювання активності суб'єктів господарювання (акторів) у складні часи. Аграрний сектор, який меншою мірою залежний від впливу COVID-19 і карантинних обмежень,

³¹¹ У 2021 році Україна повинна погасити 16 мільярдів доларів держборгу. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2020/12/28/669607/>.

³¹² Рост ВВП Украины в 2021 г. с учетом данных за III кв. может составить 3–3,5% ВВП против ожидаемых 4,6% – эксперты. URL: <https://interfax.com.ua/news/economic/780104.html>.

ніж промисловість або сфера послуг, унаслідок постійних трансформацій та в процесі запровадження ринку землі із запізненням реагує на природні умови, що швидко ускладнюються, та нові технології. Зокрема, поява цифрових технологій та їх активне проникнення в аграрний сектор спричинили появу нових проблем, але і пошуку принципово нових рішень. Зокрема, оскільки тиск з боку суспільства на нього зростає, то необхідно впроваджувати рішення, які дозволять сільському господарству нарощувати продуктивність й одночасно зменшувати навантаження на ресурси та навколишнє середовище. У цьому контексті цифрова трансформація пропонує обнадійливі перспективи³¹³, адже останнім часом малим фермерам все важче конкурувати з великими при виконанні таких завдань, як турбота про довкілля, виробництво високоякісної продукції, впровадження соціальних програм тощо. Зазначимо й про поширення дискусії про можливі загрози цифровізації, зокрема, заміщення технологіями робочої сили, в першу чергу низькокваліфікованої праці, а також втрату власності агровиробниками на свої персональні чи корпоративні дані.

Щодо змін у банківському секторі, то НБУ з поширенням пандемії запропонувало припинити діяльність незавантажених відділень та тих, що закриті на час карантину. У сільській місцевості й малих містах, де переважно розміщені підприємства та організації аграрного сектору і там же провадиться їх банківське обслуговування, то у зв'язку з цими пропозиціями вони опинилися у складній ситуації. Йдеться про скорочення мережі структурних відділень банків, які провадять розрахунково-касові операції, видають депозитні кошти, надають кредити, обмінюють валюту, забезпечують роботу банкоматів тощо. Національний банк вважав, що це важливий превентивний захід проти поширення коронавірусу. Однак він супроводжуватиметься погіршенням і подовженням часу доступності, збільшенням транспортних витрат на поїздки до пунктів банківського обслуговування. У вирішенні нових проблем позитивну роль може відіграти діджиталізація банківських проце-

³¹³ Гагалюк Тарас. Як діджиталізація «перепише» аграрну Європу та Україну? URL: <https://agroportal.ua/views/blogs/kak-didzhitalizatsiya-perepisyvaet-agramuyu-evropu-i-ukrainu>.

сів. Зокрема, банки мають достатньо розвинуті цифрові сервіси і великий перелік послуг клієнтам можуть надавати в режимі онлайн, тобто за місцем їх розміщення, що надзвичайно оперативно й безпечно для клієнтів. Але головне завдання – забезпечити швидке та чітке освоєння персоналом підприємств і організацій агропродовольчого комплексу сучасного цифрового потенціалу і новітніх технологій. На сьогодні це одна із ключових умов успішного соціально-економічного розвитку України та її виходу на рівень країн Європейського Союзу.

5.4. Стійкість і втрати аграрно-економічних та фінансово-банківських систем в умовах російсько-української війни

Повномасштабне вторгнення російських військ 24 лютого 2021 р. стало загрозою для мирного життя населення не тільки України та сусідніх держав, але й усій Європі та багатьох держав світу. Як показали подальші події, за масштабами охопленої воєнними діями української території, протяжністю фронту (майже півтори тисячі кілометрів на Сході, Півдні та Півночі країни) і чисельністю задіяного військового контингенту (до півмільйона військових з обох сторін) це була найбільша на європейському континенті воєнна операція після Другої світової війни.

У результаті понад 8 мільйонів українців стали внутрішньо переміщеними особами, до 6 мільйонів виїхали за межі країни. Українська економіка, за прогнозами, скоротиться на 45%, а десяткам мільйонів людей по всьому світу загрожує недоїдання через перебої з експортом зерна з України та пошкодженнями, від яких потерпає український агросектор³¹⁴. Але цю раптову військову операцію РФ проти України опосередковували та супроводжували інші турбуленції різного походження.

Наприкінці 2019 р. світ охопила пандемія COVID-19, спричинена коронавірусом SARS-CoV, а наступний рік став найтяжчим

³¹⁴ Роман Нейтер, Григорій Стольнікович та Олег Нів'євський. Огляд збитків від війни в сільському господарстві України. Непряма оцінка пошкоджень. 8 червня 2022 року. URL: https://minagro.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/Damages_report_issue1_ua.pdf.

щодо її наслідків, і лише в 2021 р. з'явилися певні надії на покращання ситуації та реальні позитивні зміни, а також намітився вихід з економічної кризи. Водночас ще не закінчилася пандемія COVID-19, а весь світ поступово втягується у військовий конфлікт практично у центрі Європи, тимчасові біженці з України присутні практично у кожній країні на континенті. Військова агресія мала своїм наслідком блокаду морських портів нашої держави та спровокувала зернову кризу, водночас почала поширюватися ще одна біологічна проблема – «маві'яча віспа». Таким чином, турбуленції різної природи, які раптово виникають і до того ж накладаються одна на одну, надзвичайно ускладнюють розвиток національних економік багатьох країн і проблема їх стійкості постає на першому плані.

Узагальнено під економічною стійкістю слід розуміти спроможність аграрного сектору гнучко реагувати на зовнішні виклики та внутрішні зміни і трансформації, з тим, щоб забезпечити відникнення таких обставин і нових відносин, які будуть погіршувати становище суб'єктів господарювання на ринку, й уміло їх використовувати задля оновлення та зміцнення. Зважаючи на те, що основним знаряддям праці в сільському господарстві є земельні угіддя, надзвичайно важливо знати скільки території країни знаходиться в окупації або в іншій загрозливій ситуації. Для цього, із залученням офіційної інформації, слід ґрунтуватися на трьох ключових критериях щодо визначення територій: 1) території, що є тимчасово окупованими; 2) території, що перебувають в оточенні (блокуванні); 3) території, на яких тривають активні бойові дії. До оновленого³¹⁵ (уже 17-разово з кінця квітня) переліку територіальних громад (станом на 23.07.2022 р.), розташованих у районах проведення воєнних (бойових) дій, або які перебувають у тимчасовій окупації, оточенні (блокуванні), входить 9 областей. Це територіальні громади Донецької (66), Харківської (56), Дніпропетровської (7), Луганської (37), Запорізької (55), Херсонської (49),

³¹⁵ Оновлено актуальний перелік окупованих територій для виплат переселенцям (станом на 23.07.2022 р.). URL: <https://news.dtk.ua/society/community/76597-aktualnii-perelik-okupovanih-teritorii-dlya-viplat-pereselencyam-standom-na-23072022-r>.

Миколаївської (25), Сумської (21), Чернігівської (5) областей. Загалом у переліку нині **321** громада, а всього в Україні налічується **1469** територіальних громад. Отже, у загрозовій, згідно із встановленими критеріями, ситуації опинилося близько **21,85%** громад. Можна обґрунтовано припустити, що найменше кожен п'ятий гектар сільськогосподарських угідь перебуває поза зоною впливу вітчизняного аграрного сектору.

Це припущення підтверджується і дослідженнями відомих експертів. Зокрема, відповідно до аналізу NASA Harvest (програма NASA з продовольчої безпеки та сільського господарства), приблизно 22% сільськогосподарських угідь України, у тому числі 28% озимих і 18% ярих культур, знаходяться під контролем РФ. Тобто потенційно Україна їх може втратити³¹⁶. Зазначимо, що до війни Україна забезпечувала 46% світового експорту соняшникової олії, 9% експорту пшениці, 17% ячменю та 12% кукурудзи на світових ринках. За обсягами експорту всіх зернових культур наша країна посіла друге місце після США. Це тисячі тонн зернових, які є продовольчою сировиною для таких країн, як Індонезія, Іспанія, Нідерланди, Іран, Пакистан, Лівія, Туніс, Єгипет й інші країни Азії, Африки та Європи. Останні кілька місяців війна порушила цей потік продовольства, а світ перебуває на початковій стадії продовольчої кризи.

Про те, що війна в Україні може призвести до наймасштабнішої продовольчої кризи з часів Другої світової війни, попереджали ще задовго до неї. Усі ці побоювання були зумовлені тим, що:

деякі райони й області тимчасово окуповані, морські порти, дороги, склади та зерносховища заблоковані, що призводить до значних проблем з логістикою та сировиною;

поля і дороги заміновані або всіяні снарядами, що не вибухнули; наявна значна нестача пально-мастильних матеріалів та необхідних запчастин;

³¹⁶ Україна через окупацію потенційно може втрати 22% сільгоспугідь. URL: <https://kurkul.com/news/30893-ukrayina-cherez-okupatsiyu-potentsiyno-moje-vtrati-22-silgospugid>.

зруйновані й пошкоджені господарства разом з технікою, на південному сході сільськогосподарську техніку окупанти вивозять на територію РФ;

нестача обігових коштів та надвисокі ціни на добрива, обсягів яких у країні не вистачає.

До цього слід додати заборону роботи у вечірній і нічний час, польоти літальних апаратів (дронів), погодні умови – і в результаті надскладна посівна, що затяглася у часі. Через такі форсмажорні обставини до третини посівних площ країни залишаються незасіяними. Без додаткових гарантій, реальної підтримки та законодавчих змін з боку держави повноцінно провести посівну майже неможливо³¹⁷.

Оскільки російсько-українська війна триває, сільському господарству завдано суттєві економічні втрати, оцінити збитки (табл. 5.7). Вагому аналітичну роботу виконав Центр досліджень продовольства та землекористування KSE Institute (аналітичний підрозділ Київської школи економіки) спільно з Мінагрополітики.

Таблиця 5.7

Втрати у сільському господарстві від російського воєнного нападу*, млн дол. США

Структура пошкоджень і втрат	Збитки
1	2
1. Втрати внаслідок знищення або часткового пошкодження сільськогосподарських угідь та незбору врожаю	2135,7
у тому числі:	
- вартість обстеження земель з високим ризиком мінного забруднення та розмінування постраждалих територій	436,1
- фізичне пошкодження родючого шару ґрунту – воронки від вибухів снарядів та пошкодження від проходження важкої військової техніки	39,6
- ремонт і заміна пошкодженої іригаційної інфраструктури в південних регіонах	225,0
- незібрані 2,4 млн га озимих культур через обмеження доступу фермерів до полів і можливостей збору врожаю	1435,0
2. Орієнтовна вартість заміни та ремонту пошкодженого машинного обладнання та сільськогосподарської техніки аграріїв	926,1
3. Знищення елеваторних потужностей (бетонного і металевого силосного устаткування та ємностей) з метою послаблення українського агросектору	272,4

³¹⁷ Кузовкін Едуард. Аграрні відносини під час війни: як держава допомагає аграріям з регіонів, що постраждали від воєнних дій. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/agrarni-vidnosini-pid-chas-viyini-yak-derzhavadopomagaе-agrariyam-z-regioniv-shcho-postrazhdali-vid-.html>.

Продовження табл. 5.7

4. Тваринництво. Орієнтовна кількість тварин, які загинули внаслідок воєнних дій у постраждалих районах, становить 42 тис. голів овець і кіз, 92 тис. голів великої рогатої худоби, 258 тис. свиней та понад 5700 тис. голів птиці. Свійські тварини гинуть також і від обмеженого фізичного доступу на ферми, обмеженої можливості для закупівлі кормів та надання ветеринарних послуг	136,4
5. Багаторічні насадження – 7,8 тис. га частково або повністю знищені	89,1
6. Фактори виробництва – пошкоджені та втрачені добрива і засоби захисту рослин, пального	119,6
7. Втрачена продукція – вироблені та викрадені ворогом зернові та олійні культури	613,0
Усього	4292,3

*Адаптовано по: Роман Нейтер, Григорій Стольнікович та Олег Нів'євський. Огляд збитків від війни в сільському господарстві України. Непряма оцінка пошкоджень. 8 червня 2022 року. URL: https://minagro.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/Damages_report_issue1_ua.pdf.

Отже, **прямі збитки** (знищення, пошкодження, викрадення матеріальних активів: урожаю в зерносховищах і на полі, сільськогосподарської техніки, тварин та птиці, добрив, пального) сільського господарства через російську агресію становлять **\$4,3 млрд** дол. США. Водночас **непрямі втрати** вітчизняного сільського господарства через війну досягли **\$23,3 млрд** дол. Ця сума враховує недоотриманий дохід аграріїв та їхні додаткові видатки. Недоотриманий дохід – це різниця між фактичними доходами та доходами, які виробники отримали б, якби не сталося вторгнення в Україну³¹⁸. За підрахунками, найбільше втрат завдала блокада морських портів України – вона спричинила 51% збитків. На зниження обсягів виробництва рослинної продукції припало 42% втрат, тоді як продукції тваринного походження – лише 3%, решта – на підвищення собівартості виробництва. Напрями втрат з диференціацією по продуктах і видах виробничих факторів наведено в табл. 5.8.

³¹⁸ Капустинська Ксенія. Війна вдарила по прибутках аграріїв в Україні: непрямі втрати оцінили в 23 млрд. дол. 22.06.2022. URL: <https://news.obozrevatel.com/ukr/economics/economy/vijna-vdarila-po-pributkah-agrariiv-v-ukraini-nepryamivtrati-otsinili-u-23-mlrd.htm>.

Таблиця 5.8

Непрямі втрати від війни у сільському господарстві України*

1. Аграрний сектор						1)	2. Агрологістика	
Втрати через зменшення обсягів виробництва в рослинництві		Втрати через зменшення обсягів виробництва у тваринництві		Втрати від здорожчання виробничих факторів			Втрати від блокування портів	
	Млн дол. США		Млн дол. США		Млн дол. США		Категорія	Млн дол. США
Пшениця	2027	ВРХ	64	Добрива	379		Пшениця	2958
Кукурудза	1296	Свині	327	Паливо	480		Кукурудза	4127
Ячмінь	564	Вівці і кози	2,316				Ячмінь	670
Соняшник	2427	Птиця	41				Соняшник	4180
Культури зерняткові	35	Молоко	0,26					
Культури кісточкові	98	Яйця	247					
Ягоди	89							
Інші культури	3315							
УСЬОГО	9851		681,576		859			11935
100%	42,2		2,9		3,7			51,2

*Адаптовано по: Капустинська Ксенія. Війна вдарила по прибутках аграріїв в Україні: непрямі втрати оцінили в \$23 млрд. 22.06.2022. URL:

<https://news.obozrevatel.com/ukr/economics/economy/vijna-vdarila-po-pributkah-agrariiv-v-ukraini-nepryami-vtrati-otsinili-u-23-mlrd.htm>.

Для довідки: у 2021/22 МР експорт зернових та зернобобових культур склав 48,6 млн т: пшениці – 18,7 млн т; ячменю – 5,8 млн т; жита – 161,5 тис. т; кукурудзи – 23,5 млн т; борошна – 70,9 тис. т.

Найсуттєвішими виявилися втрати через морську блокаду портів України і різке скорочення експорту зернових культур та соняшнику. У зв'язку з цим відбулося значне насичення внутрішнього ринку експортоорієнтованою продукцією, зниження цін на неї приблизно на 30% та підвищення затрат на логістику майже вчетверо. **Непрямі втрати від зниження цін на експортоорієнтовані товари** досягли \$11,9 млрд дол. США і розподілились наступним чином: пшениця – 25%, кукурудза – 34%, ячмінь – 6%, соняшник – 35 відсотків.

Втрати через **недоотриманий урожай у рослинництві** в сумі оцінюються **9,6 млрд**. Найбільше знизиться, за прогнозами експертів, виробництво **пшениці** (-33% порівняно з базовим сценарієм), **соняшнику** (-32%) та **ячменю** (-31%) - разом недоотримані доходи досягнуть 5,0 млрд. Значну частину цих культур вирощують у регіонах, які зазнали активних бойових дій та окупації. Бо-

йові дії порівняно менше впливають на врожай **кукурудзи** – передбачається його зниження на 18%, а це недоотримані доходи у розмірі 1,3 млрд дол.США.

Згідно з розрахунками, у 2022 р. очікується на 22% менший урожай **інших однорічних сільськогосподарських культур** (крім зазначених вище). Це означає додаткові недоотримані доходи в сумі 3,3 млрд (див. табл. 5.8). Втрати через менший обсяг зібраного врожаю **багаторічних культур** становлять 89 млн дол. У середньому для початку плодоношення нових багаторічних насаджень потрібно п'ять років. Відтак втрати врожаю багаторічних насаджень (**культури зерняткові і кісточкові та ягідні**) протягом п'яти років становитимуть 222,4 млн дол. США.

Зменшення **поголів'я худоби та птиці** впливає на віддалену перспективу й призводить до зменшення обсягу виробництва на кілька років поспіль. Отже, загальні втрати тваринницького сектору оцінюються у **682 млн** дол США.

В умовах проведення активних військових дій відчутно подорожчали **фактори виробництва**, зокрема добрива і пальне. Наприклад, вартість мінеральних добрив зросла на 37%. Загальні втрати через підвищення виробничих витрат оцінюються у **859 млн** дол. США.

Отже, російська агресія супроводжується відчутними прямими втратами і суттєвими недоотриманими доходами для українських агровиробників. Виникають різноманітні короткі і довгі, прості і складні ланцюжки неочікуваних втрат: втрачений (викрадений, незібраний, спалений) урожай в одному місці не надходить до переробників, а від них – до менеджерів і до споживачів. Неотримані кошти, не будуть спрямовані на фінансування робіт майбутніх періодів (купівля насіння, добрив, пального, проведення осінньо-польових робіт), а отже ці витрати покладаються на державний бюджет, а при його дефіциті взагалі постає питання чи буде проводитися підготовка щодо майбутнього врожаю. У разі відсутності необхідних коштів ланцюжок втрат подовжується і може бути перерваним лише при виділенні достатнього фінансування, незалежно від джерел таких ресурсів. Зазначені ланцюжки втрат формуються в кожному аграрному підприємстві й навіть по окремих

продуктових лініях, а їх сумарний ефект виявляється за результатами роботи в сезон і, календарному або маркетинговому році.

Зважаючи на те, що весняні польові роботи закінчено, та розпочинається збирання збирання нового врожаю, надто важливо об'єктивно оцінити потенційний врожай нинішнього року. Згідно з оцінкою УКАБ³¹⁹ (асоціація «Український клуб аграрного бізнесу»), в 2022 р. українські аграрії можуть зібрати наступний врожай зернових культур:

пшениця – 18 млн т (2021 р. – 32,2 млн т);

кукурудза – 25,7 млн т (2021 р. – 42,1 млн т);

ячмінь – 5,2 млн т (2021 р. – 9,4 млн т);

інші зернові культури – 1,4 млн т (2021 р. – 2,3 млн т).

Отже, сукупний врожай зернових у 2022 р. становитиме близько 50,4 млн т порівняно з 86 млн т у 2021 р., або 58,6 відсотків.

Стосовно олійних культур, то в 2022 р. наступні очікування врожаю:

соняшник – 10,6 млн т (в 2021 р. – 16,4 млн т);

soя – 3,0 млн т (в 2021 р. – 3,5 млн т);

ріпак – 2,7 млн т (в 2021 р. – 2,9 млн т).

Отже, сукупний врожай олійних культур у 2022 р. становитиме близько 16,3 млн т порівняно з 22,8 млн т у 2021 р., що становить 71,5 відсотків.

Зменшення обсягів врожаю зернових і олійних культур у 2022 р. порівняно з попереднім роком стало наслідком зменшення посівних площ, які були відведені для вирощування наведених вище сільськогосподарських культур, та зниження їх урожайності. Водночас зменшення посівних площ спричинено впливом таких факторів:

часткова окупація російськими військами частини територій України;

територіальна близькість до бойових дій;

³¹⁹ У 2022 році українські аграрії зберуть близько 50 тонн зернових – прогноз. URL: <https://landlord.ua/news/u-2022-rotsi-ukrainski-ahrarii-zberut-blyzko-50-tonn-zernovykh-prohnoz/>.

неможливість проведення повноцінної посівної кампанії через заміновані поля та пошкоджену матеріально-технічну базу на тих територіях, що були звільнені від окупаційних військ.

Водночас через недотримання всіх технологічних операцій урожайність очікується нижчою на 10% від середніх показників. Але у будь-якому випадку вирощених зернових та олійних культур буде достатньо для задоволення внутрішніх потреб, а також для часткової реалізації на експорт.

Згідно з травневими прогнозами USDA (Міністерство сільськогосподарства США), у сезоні 2022/2023 Україна також увійде в перелік перших 10 світових виробників основних зернових культур, але частка нашої країни в сукупному виробництві може знизитись від 4% до 2%, що в передусім буде пов'язано зі скороченням посівних площ під зерновими шляхом унеможливлення проведення повноцінної посівної кампанії на територіях, де відбуваються активні бойові дії.

Таким чином, маємо суттєве зменшення потенційного врожаю зернових та олійних культур через російську агресію і зниження їх урожайності. Але постає питання своєчасного й оперативного проведення збирання врожаю в умовах ведення бойових дій на значній території України, яка перебуває під її юрисдикцією, а також постійного або періодичного обстрілу прикордонних і центральних областей. І саме тут виникає низка важливих питань, пов'язаних, з одного боку, із забезпеченням сільськогосподарських товаровиробників кредитними ресурсами для безперервного збирання врожаю, а з іншого – для підготовки і проведення осінньо-польових робіт, тобто під майбутній врожай. Отже, логічно звернутись до нормативно-правових документів, які регулюють надання державних гарантій для забезпечення кредитними ресурсами суб'єктів аграрного підприємства.

Для забезпечення сільськогосподарських товаровиробників кредитними ресурсами в умовах війни до Постанови³²⁰ Кабінету

³²⁰ Деякі питання надання державних гарантій на портфельній основі. Постанова Кабінету Міністрів України від 14.07.2021 р. № 723 із змінами, внесеними його Постановами № 274, 378, 410, 451, 521 у березні-квітні 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/723-2021-%D0%BF#Text>.

Міністрів України від 14 липня 2021 р. № 723 в березні-квітні 2022 р. було внесено наступні зміни³²¹:

Фінансова допомога/кредитування

1) встановлення строку дії державної гарантії для забезпечення часткового виконання боргових зобов'язань за портфелем кредитів банків-кредиторів та за кредитами, що надаються суб'єктам господарювання-сільськогосподарським товаровиробникам – 1 рік;

2) надання кредитування суб'єктам господарювання-сільськогосподарським товаровиробникам виключно у вигляді кредиту (не поширюється на кредитну лінію);

3) передбачено нову мету кредитування у межах портфеля – для фінансування забезпечення сівби сільськогосподарських культур, у т.ч. купівлі сільськогосподарської продукції (сільськогосподарських товарів), що підпадає під визначення груп 1-24 УКТ ЗЕД, а також добрив, засобів захисту рослин, пестицидів та агрохімікатів, паливно-мастильних матеріалів, запасних частин, основних засобів та нематеріальних активів, оплати праці, оренди нерухомого та рухомого майна, інших товарів (робіт, послуг), що використовуються суб'єктами господарювання – сільськогосподарськими товаровиробниками при здійсненні операційної діяльності;

4) для кредитів, що надаються суб'єктам господарювання – сільськогосподарським товаровиробникам, встановлено максимальний строк – до 1 року, а також максимальна сукупна заборгованість позичальника та учасників групи пов'язаних з ним контрагентів, – 1500 млн грн;

5) розмір комісій на покриття витрат банку-кредитора (не враховуючи плати за надання державної гарантії) на обслуговування кредиту – не більше, ніж 1% річних суми кредиту (для кредитів зі строком менш ніж рік – до 1% разово).

З метою підтримки сільськогосподарських товаровиробників уряд доповнив відому державну програму «Доступні кредити 5–7–9%», і тепер середнім підприємствам з річним доходом до

³²¹ Кузовкін Едуард. Аграрні відносини під час війни: як держава допомагає аграріям з регіонів, що постраждали від воєнних дій. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/agrarni-vidnosini-pid-chas-viyini-yak-derzhava-dopomagaе-agrariyam-z-regiонiv-shcho-postrazhdali-vid-.html>.

50 млн євро та великим підприємствам з річним доходом більше 50 млн євро незалежно від кількості працюючих доступно:

1) максимальна сума кредиту для всіх суб'єктів підприємництва складає 60 млн грн з урахуванням груп пов'язаних компаній;

2) процента ставка – 0% річних;

3) мета кредитування:

- інвестиційний кредит на придбання сільськогосподарської техніки,

- кредит на поповнення обігових коштів для придбання насіння, добрив та паливно-мастильних матеріалів;

4) строк кредиту – 6 місяців;

5) строк подачі заявки на участь у програмі – до 31 травня 2022 р.;

6) розмір кредитної гарантії – 80% від суми кредиту суб'єкта мікро-, малого та середнього підприємництва (крім суб'єктів великого підприємництва).

Станом на 5 квітня (без урахування перехідних минулорічних кредитів) за підтримки уряду та завдяки злагоженій співпраці Мінагрополітики, Міністерства фінансів України, Міністерства економіки України за підтримки НБУ і банківських кіл більше 900 сільськогосподарських товаровиробників залучили кредити в українських банках на загальну суму 1 млрд 785 млн грн, за програмою портфельних гарантій 80 % – на 1 млрд 494 млн гривень.

Логістика/страхування

У зв'язку з військово-політичною ситуацією, окупацією портів на Азовському морі і небезпекою пересування вантажних кораблів Чорним морем, руйнуванням і пошкодженню залізничних станцій і колій страхові компанії призупинили покриття страхових виплат по залізничних вантажах та суднах. Це призводить до зростання ризиків для перевізників не отримати відшкодування за можливе пошкодження майна через воєнні дії. Задля збереження покриття страхових виплат і розширення логістики Кабінет Міністрів України видав розпорядження № 255-р від 30 березня 2022 р. Міністерству інфраструктури разом з Міністерством економіки та Міністерством фінансів забезпечити виділення коштів з резервного фонду державного бюджету для відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок збройної агресії РФ проти України та во-

енних дій на її території у разі відмови страхувальниками у наданні страхового покриття на такі ризики:

фрахтувальникам, операторам та/або власникам морських суден та суден внутрішнього плавання, що ходять під прапором України та прапорами іноземних держав, – у разі перебування таких суден в акваторії українських портів у Дунайському регіоні;

власникам та/або операторам рухомого складу, допущеного до обігу залізницями колії 1435 мм, – у разі перебування такого рухомого складу на території України.

Паливо/техніка

Постанова Кабінету Міністрів України від 16 березня 2022 р. № 292 «Про внесення змін до Технічного регламенту щодо вимог до автомобільних бензинів, дизельного, суднових та котельних палив» дозволяє продаж пального стандарту Євро-3 та Євро-4. Це зроблено для того, щоб сільськогосподарська техніка, яка може працювати на такому пальному, мала більше паливних ресурсів для ведення посівної.

Наказом № 154 Міністерства аграрної політики та продовольства України «Про технічне забезпечення комплексу польових робіт в умовах воєнного стану 2022 року» дозволяється експлуатація сільськогосподарської техніки (тракторів, самохідних шасі, самохідних сільськогосподарських, дорожньо-будівельних та меліоративних машин, інших сільськогосподарських машин та їх складових вітчизняного й іноземного виробництва) без реєстрації. Але після завершення воєнного стану аграріям доведеться зареєструвати (перереєструвати) сільськогосподарську техніку протягом 90 днів.

Сертифікація насіння/пестициди

Наказ Державного центру сертифікації і експертизи сільськогосподарської продукції № 132 від 01.03.2022 р. забезпечує: безперешкодний процес реалізації насіння і садивного матеріалу суб'єктами насінництва та розсадництва врожаю 2021 р. і залишків минулих років, необхідного для посіву, без додаткових процедур з сертифікації; визнання іноземних сертифікатів на імпортоване насіння без застосування додаткових процедур із сертифікації. Це забезпечить сільськогосподарських виробників насінням для проведення весняної посівної 2022 року.

У постанові Кабінету Міністрів України від 16 березня 2022 р. № 297 «Деякі питання перевезення (транспортування), зберігання, застосування та торгівлі пестицидами і агрохімікатами» зазначено, що ліцензію на зберігання, транспортування та застосування пестицидів продовжено на 90 днів після її припинення або скасування на період дії воєнного стану.

У цілому посівна 2022 року. показала, що в умовах воєнного стану аграрії та держава через Мінагрополітики акумулювали зусилля і злагоджено працюють на забезпечення максимального можливого в таких умовах урожаю. Міністерство створило декілька онлайн-платформ зі збору актуальних запитів аграріїв для проведення посівної в режимі реального часу, а також онлайн-платформу для покращення логістичних маршрутів аграріїв в умовах воєнного стану.

Проблема робочої сили в сільському господарстві також не залишена поза увагою. Мінагрополітики першим розпочало бронювання військовозобов'язаних працівників сільськогосподарських товаровиробників для забезпечення потреб роботодавців і недопущення нестачі робочих рук.

Отже, з боку держави було оперативно сформовано необхідні умови, розширено та актуалізовано, насамперед для регіонів, що постраждали від військових дій, напрями надання кредитів, які забезпечуються державними гарантіями на портфельній основі, з метою фінансування проведення сівби сільськогосподарських культур всіма необхідними ресурсами. Йдеться про купівлю сільськогосподарських товарів 1–24 груп УКТ ЗЕД, агродобрих, засобів захисту рослин, пально-мастильних матеріалів та інше, що використовуються суб'єктами аграрного бізнесу при здійсненні операційної діяльності. Водночас розширено державну програму «Доступні кредити 5–7–9%³²²» для середніх (з річним доходом до 50 млн євро) і великих (з річним доходом більше 50 млн євро) агровиробників, незалежно від кількості працюючих, що дозволить

³²² ПРОГРАМА «ДОСТУПНІ КРЕДИТИ 5-7-9%» (нова редакція). URL: https://5-7-9.gov.ua/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0_%D0%94%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF%D0%BD%D1%96_%D0%BA%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%82%D0%B8_5-7-9_17-11-2021.pdf.

їм отримати кредити до 60 млн грн з урахуванням груп пов'язаних компаній за фіксованою ставкою сплати за нього. Ті ж підприємці, які будуть брати кредит поза цією програмою, сплачуватимуть за кредит підвищену ставку, оскільки облікова ставка по депозитах і кредитах за рішенням НБУ зросла з 10 до 25 відсотків.

Державні банки спростили умови отримання кредитів: зменшили кількість затребуваних документів та внутрішньобанківських бюрократичних процедур, лібералізували умови щодо надання згоди на отримання кредитів дружинами позичальників ті поручителів, скасували необхідність нотаріального завірення договорів застави придбаної техніки. Під час дії воєнного стану запровадили можливість оформлювати в заставу транспортні засоби, у т.ч. сільськогосподарську техніку, що пройшла за процедуру тимчасовою реєстрації. За рахунок запроваджених змін та спрощення процедури розгляду – зменшили час ухвалення кредитних рішень³²³.

Отже, *кредитна політика банків стала більш гнучкою та зорієнтована на нинішню мінливу практику*. Державні банки пропонують кредитні програми, які дають можливість кредитуватися при нестачі чи відсутності заставного майна під практично нульові відсотки. Також наявні інші нововведення, дозволи, зміни, розширення логістики та модернізовані фінансові інструменти, які позитивно оцінені суб'єктами аграрного бізнесу.

Поряд з цим агровиробникам надають додаткове фінансування для успішного проведення весняно-польових робіт (тобто, коштів під майбутній урожай) агропродовольчі компанії. Одна із них – ТОВ «ГраноТрейд»³²⁴, приватна компанія-трейдер, яка займається закупівлею зернових та олійних культур за форвардною програмою із загальним обсягом більш ніж 4,5 млн т/рік. З цією метою вона співпрацює з більш ніж 1000 малих і середніх агровиробників (із земельним банком від 3 до 40 тис. га) у 20 регіонах України. Основні – це зернові (пшениця, кукурудза, ячмінь) та олійні (соняшник,

³²³ Наталія Буткова-Вітвіцька: Поки діє програма 5-7-9%, аграрії можуть розраховувати на дешеві кредити. URL: <https://latifundist.com/interview/622-nataliya-butkova-vitvitska-poki-diye-programa-5-7-9-agrariyi-mozhut-rozrahovuvati-na-deshevi-krediti>.

³²⁴ Форвардна ПРОГРАМА. URL: <http://www.granotrade.com.ua/for-buyers/for-buyers-forward/>.

сося, ріпак) культури. Разом із тим налагоджено надійні ділові стосунки із виробниками таких нішевих сільськогосподарських продуктів, як ячмінь пивоварний, овес, просо, гречку, сорго, нут та ін.

Це ключові здобутки задіяної державної й підприємницької підтримки аграрного сектору в умовах запровадження військового стану, ведення воєнних дій і регуляторних змін, введених НБУ, і ролі банківського сектору та приватного капіталу в її реалізації. Водночас в умовах широкомасштабної агресії банківський сектор не міг передбачити, що через блокування портів майже весь експорт призупиниться. Але і в таких умовах банківська система вистояла і навіть продовжувала нарощувати обсяги кредитування аграрного сектору. Зокрема, Ощадбанк за перші два місяці війни видав кредитів агропідприємствам більше, ніж за 2021 р.: тоді видали на весь агросегмент близько 4 млрд грн кредитів, а за період 22.03–31.05.2022 р. агровиробників було профінансовано на 5 млрд грн³²⁵.

Підкреслимо, що Національний банк України активно проводив підготовку банківської системи до повномасштабної війни з РФ із листопада 2021 р., включаючи стрес-тестування, хоча деякі банки до цього поставилися не дуже відповідально. Але вже понад два місяці (публікація інтерв'ю відбулася 02.05.2022 р.) українська банківська система працює з помірними втратами. За цей час НБУ прийняв низку нестандартних рішень. Регулятор оперативно обмежив активність банків на валютному ринку, зупинив відтік валюти за кордон і встановив ліміти на операції з готівкою. Якщо звернутися до досвіду інших країн у стані війни, то банківська система за таких умов зазвичай працює тільки день чи два, а потім запроваджує «канікули». В Україні спостерігаємо зростання безготівкових платежів, що можна вважати унікальною ситуацією. В умовах пандемії всі операції здійснюються в онлайн-режимі. Оцінка та перегляд об'єктів застави під кредитування відбуваються дистанційно, ідентифікація клієнтів – через застосунок «Дія». Також банки отримали можливість використовувати хмарні технології для зберігання даних. Тепер вони не залежать від критичної інфраструктури

³²⁵ В Україні ніхто вже не питає, для чого нам потрібні державні банки. Наталія Буткова-Вітвіцька – Ощадбанк. URL: <https://landlord.ua/news/v-ukraini-vzhe-nikhto-ne-pytaie-dlia-choho-nam-potribni-derzhavni-banky>.

всередині країни. На другий день війни НБУ відкликав ліцензії у дочірніх філіях російських державних банків – «Міжнародного резервного банку» (колишній Сбербанк) та Промінвестбанку. Альфа-банк втратив бездоганну ділову довіру через західні санкції. Але підстав для неплатоспроможності чи націоналізації цього банку зараз немає. Складна ситуація склалася в харківського Мегабанку. Банк потребував значної капіталізації ще за результатами стрес-тестів останніх років. Його проблеми викликані не війною, а неналежною якістю кредитного портфеля. До війни спостерігали певну активність на ринку M&A (злиття і поглинання). Але інвестори повернуться, коли ситуація стабілізується³²⁶.

Банківська система в цифрах: 1) банки отримали близько 82 млрд грн рефінансування від початку війни та вже повернули 45 млрд грн (55%); 2) обсяг гривневих коштів фізичних осіб у банках збільшився приблизно на 90 млрд грн (на 20%); 3) ліквідність банківської системи перевищує 200 млрд грн. В останні дні до війни – в межах 180 млрд гривень.

Отже, наведені факти свідчать про те, що **банківська система України витримала потужний удар унаслідок повномасштабного вторгнення російських загарбників на територію нашої держави**. Нині триває вже шостий місяць агресії і перед банками постали нові важливі питання, визначені урядовою Постановою: надання фінансової державної підтримки суб'єктам підприємництва; здешевлення вартості іпотечних кредитів; надання фінансової державної підтримки суб'єктам підприємництва за договорами фінансового лізингу³²⁷.

Зазначимо, що **Програма «Доступні кредити 5–7–9%»** була розроблена відповідно до **Порядку** надання фінансової державної підт-

³²⁶ Ольга Гордієнко. Forbes. «В інших країнах банки працювали день чи два». Нацбанк про збитки банківського сектору і можливу націоналізацію Альфа-банку. Інтерв'ю із заступником Голови НБУ Ярославом Матузкою. URL: <https://forbes.ua/inside/ukrainski-banki-pratsyuyut-nezvazhayuchi-na-voenni-dii-v-inshikh-krainakh-za-den-dva-sistema-yshla-na-kanikuli-intervyu-zastupnika-golovi-nbu-yaroslava-matuzki-29042022-5747>.

³²⁷ Про надання фінансової державної підтримки. Постанова Кабінету Міністрів України від 24.01.2020 р. № 28 із змінами, внесеними згідно з Постановами Кабінету Міністрів (з 15.04.2020 по 24.06.2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/28-2020-%D0%BF#top>.

римки суб'єктам малого та середнього підприємництва, затвердженого Постановою Уряду України від 24.01.2020 р. № 28 (зі змінами). Відповідно до умов вказаного **Порядку, Програма** реалізується **Фондом** розвитку підприємництва через **Уповноважені**, відповідно до умов **Порядку, банки**. Зокрема, **Порядок** визначає умови, критерії та механізм надання фінансової державної підтримки суб'єктам підприємництва шляхом здешевлення вартості кредитів. Що стосується аграрного сектора, то згідно з пунктом 4 **Порядку**, державна підтримка надається з метою: підпункт 4) фінансування суб'єктів підприємництва – сільськогосподарських товаровиробників для провадження сільськогосподарської діяльності на період воєнного стану та протягом шести місяців після його припинення чи скасування.

Для реалізації мети надання державної підтримки, визначеної підпунктом 4 пункту 4 цього **Порядку**, суб'єкт підприємництва також повинен бути **сільськогосподарським товаровиробником** у значенні³²⁸, наведеному в Законі України “Про державну підтримку сільського господарства України”.

³²⁸ Стаття 16-1.1. **Сільськогосподарський товаровиробник**, основною діяльністю якого є постачання сільськогосподарських товарів, вироблених ним на власних або орендованих основних засобах, причому питома вага вартості сільськогосподарських товарів становить не менше 75 відсотків вартості всіх товарів, поставлених ним протягом попередніх 12 послідовних звітних податкових періодів сукупно (далі – сільськогосподарський товаровиробник), який здійснює види діяльності, визначені пунктом 16-1.3 цієї статті, має право на бюджетну дотацію для розвитку сільськогосподарських товаровиробників та стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції (далі – бюджетна дотація) після його внесення контролюючим органом до Реєстру отримувачів бюджетної дотації.

Ця норма діє з урахуванням того, що:

а) для новоутвореного сільськогосподарського товаровиробника, зареєстрованого як суб'єкт господарювання, який провадить господарську діяльність менш як 12 календарних місяців, питома вага сільськогосподарських товарів розраховується за результатами кожного окремого звітного періоду;

б) з метою розрахунку питомої ваги сільськогосподарських товарів до складу основної діяльності сільськогосподарського товаровиробника не включаються оподатковувані операції з постачання основних засобів, що перебували у складі його основних засобів не менше 12 послідовних звітних періодів сукупно, якщо такі операції не були постійними і не становили окремої підприємницької діяльності;

в) сільськогосподарський товаровиробник, внесений до Реєстру отримувачів бюджетної дотації, щомісячно подає контролюючому органу додаток до податкової декларації з податку на додану вартість, передбачений пунктом 51 підрозділу 2 розділу XX “Перехідні положення” Податкового кодексу України (2755-17) (далі - додаток до податкової декларації).

Отже, навіть в умовах повномасштабного вторгнення російських окупантів на територію України уряд в період 12.03–24.06.2022 р. прийняв сім Постанов, якими вносив необхідні зміни в Постанову Кабінету Міністрів України від 24.01.2020 р. № 28, з тим, щоб стимулювати розвиток економічної діяльності суб'єктами підприємництва, зокрема мікропідприємництва, малого, середнього та великого підприємництва, спростити їх доступ до банківського кредитування й активізувати ділову активність в умовах війни.

Необхідно зазначити, що відповідальність за чітке дотримання умов, критеріїв відбору та механізму надання фінансової державної підтримки суб'єктам підприємництва шляхом здешевлення вартості кредитів покладається на *Уповноважені банки*. З метою системного аналізу їх поточної роботи та подальшої реалізації державної *Програми* "Доступні кредити 5–7–9%" 01.06.2022 р. НБУ провів засідання Ради з фінансової стабільності, на якому розглядалися питання забезпечення фінансової стабільності під час дії воєнного стану в Україні. На засіданні наголошувалося, що ця *Програма* має велике значення для підтримання ділової активності й забезпечення економічної безпеки країни як необхідної передумови фінансової стабільності. Під час війни вона стала основним драйвером підтримання бізнесу за рахунок надання кредитних ресурсів.

За час дії воєнного стану банки надали майже 8 тис. підприємств та ФОП понад 28 млрд грн кредитів, у тому числі 17 млрд грн (тобто, 61%) надано агропідприємствам для проведення посівної кампанії. Загальний обсяг підписаних за Програмою угод станом на 27 травня перевищив 117 млрд грн, підтримкою скористались понад 42 тис. підприємств та ФОП. Наразі банки щотижнево надають 3-4 млрд грн кредитів бізнесу і ці темпи постійно зростають³²⁹.

Отже, активна позиція Уряду країни, спрямована на підтримку бізнесу під час дії воєнного стану шляхом створення умов для розширення контингенту споживачів, стимулювання кредитного процесу та нарощування обсягів кредитних ресурсів за пільговими ставками, дозволить посилити підприємницьку діяльність вза-

³²⁹ Розвиток державної програми "Доступні кредити 5-7-9 %" у фокусі уваги засідання Ради з фінансової стабільності. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/ofitsiyini-povidomlennya-vid-natsionalnogo-banku-onovlyuyetsya>.

галі та в аграрному сегменті зокрема. Підкреслимо, що **процентна ставка**, яку сплачує Позичальник, **дорівнює 0% річних при фінансуванні суб'єктів підприємництва-сільськогосподарських товаровиробників** для ведення сільськогосподарської діяльності на період дії воєнного стану в Україні та протягом шести місяців після його припинення або скасування, далі 5% річних до кінця строку кредитування. Це надзвичайно вигідна для агровиробників **Програма "Доступні кредити 5–7–9%"**, тому їм варто максимально скористатися такими можливостями.

Необхідно зазначити, що з продовженням російської агресії та тимчасовою окупацією частини територій на Півночі, Сході й Півдні України в надто складній ситуації опинилися відділення державних і комерційних банків. Ситуацію, що склалася з найбільшим державним Приват Банком його головний виконавчий директор Герхардт Бьош (інтерв'ю від 03.06.2022):

«Ми втратили певну кількість майна – відділень, терміналів тощо та через окупацію чи бойові дії не маємо чіткого розуміння, в якому стані 80–90 із 1463 відділень. Лише до кінця літа ми зможемо зробити попередні висновки, наскільки наші клієнти залишаються платоспроможними. З початку війни ми ввели кредитні канікули для усіх позичальників, тож до червня не вимагали від них повернення кредитів. До війни банк був у чудовій фінансовій формі, тож навіть зараз, незважаючи на фактичну відсутність процентного доходу та знижки по ряду комісій, ми у кращій, ніж можна було очікувати, ситуації»³³⁰.

Особливо гостре становище склалось у Херсонській області (обласний центр окупанти захопили 02.03.2022 р.), яка з перших днів повномасштабної війни вже шостий місяць перебуває під окупацією.

«З 27 березня 2022 року Райффайзен Банк не має доступу до своїх приміщень на території тимчасово окупованої Херсонської

³³⁰ Сергій Шевчук, Ольга Гордієнко. Forbes. «Війна найбільшого банку». Приватбанк рахує збитки, розповідає про роботу в окупованих містах і має новини про суди з Коломойським. Інтерв'ю CEO Герхарда Бьоша. URL: <https://forbes.ua/inside/viyna-naybilshogo-banku-privatbank-rakhue-zbitki-vse-shchepratsyue-u-okupovanikh-mistakh-ta-mae-novini-pro-sudi-z-kolomoyskim-intervyu-seo-gerkharda-bosha-03062022-6357>.

області. А це 17 відділень та офісна будівля у центрі Херсона на проспекті Ушакова, 53. Банк не контролює їхній стан та призначення. У зв'язку з цим усі дії, які можуть проводитися окупантами у захоплених приміщеннях, жодним чином не пов'язані з діяльністю банку³³¹", – йдеться у повідомленні.

Зважаючи на таку ситуацію, НБУ підготував спеціальний порядок дій для банків, які опинилися на тимчасово окупованій російськими військовими територіями України.

Згідно з ухвалою НБУ, банки самостійно приймають рішення про тимчасове припинення роботи на таких територіях з урахуванням пріоритетності безпеки життя та здоров'я працівників та клієнтів банку.

Також вони можуть мінімізувати запаси готівки шляхом завантаження банкоматів та видачу готівки з каси клієнтам. За технічної можливості банкам рекомендують забезпечити прийом торговцями безготівкових платежів, передбачити можливість отримання громадянами готівки на касах через безготівкову оплату та продовжувати й надалі обслуговувати своїх клієнтів дистанційно. Зазначається, що українські банки здійснюють безготівкові платежі до "настання обставин, які виключають їхнє проведення"³³².

У травні в НБУ зазначили, що в Україні нині попри війну працює понад 80% банківських відділень. Кількість діючих структурних підрозділів 68 банків, що є діючими на звітну дату на території України та за її межами, станом на 01.07.2022 р. становила 5989 од. (станом на 01.01.2022 р. – 6685 од., на 01.01.2021 р. – 7134 од., на 01.01.2020 р. – 8002 од.).

Стан і динаміку зрушень у банківському секторі України найбільш об'єктивно і всебічно оцінив Голова НБУ Кирило, який зазначив:

«Україна закінчила 2021 рік з дуже хорошими показниками фінансової стійкості. Дефіцит бюджету – 3,6% ВВП, співвідношення боргу до ВВП менше 50%... У нас сформувався непоганий запас

³³¹ Райффайзен Банк не контролює стан та призначення своїх приміщень в Херсоні та області. URL: <https://suspilne.media/248445-raiffajzen-bank-ne-kontrolue-stan-ta-priznacenna-svoih-primisen-v-hersoni-ta-oblasti/>.

³³² Дана Гордийчук. НБУ утвердил план действий для оказавшихся во временной оккупации банков. URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2022/05/6/686721/>.

міцності, який дозволив досить впевнено пройти перші п'ять місяців. На початок року міжнародні резерви НБУ становили майже \$31 млрд. Але запаси не безмежні. І на 1 серпня вони знизилися до \$22,4 млрд... Якщо прибрати з доходів бюджету міжнародну допомогу, дефіцит на кінець року може сягнути 25% ВВП. Звісно, обсяги міжнародної допомоги великі (\$13,8 млрд), й до кінця року ми сподіваємося отримати ще близько \$14 млрд. Але цього недостатньо. Тож ми маємо чотири шляхи покриття цього розриву: 1) за рахунок раніше накопичених резервів; 2) шляхом залучення грошей на внутрішньому ринку; 3) скорочення дефіциту бюджету та 4) емісійного фінансування. Якщо ми обмежимося обсягами у 400 млрд грн на 2022 рік, вплив на економіку буде контрольованим. Якщо ж «друк грошей» для фінансування дефіциту бюджету зростатиме суттєвішими темпами, це посилить ризики.

З березня НБУ «надрукував» понад 250 млрд грн, зафіксував курс, наклав обмеження на роботу готівкового валютного ринку. Головний економічний бій НБУ зараз – питання, як фінансувати шалений дефіцит бюджету. Нацбанк готовий надати бюджету до кінця року ще 150 млрд грн. Мінфін і депутати прагнуть більшого: на початку серпня вони подали проєкт змін у Закон про бюджет, що збільшує граничний борг на 270 млрд гривень.

Ключовий партнер НБУ в дискусії про емісію гривні – Міністерство фінансів, якому доводиться щомісяця вирішувати, як профінансувати «діру» у \$5 млрд між доходами та видатками (тільки оборонний бюджет зріс у 10 разів). «Ні» казати завжди важко. Але не настільки, якщо ти розумієш позитивний результат для країни», – сказав Кирило Шевченко.

Яким Нацбанк бачить розв'язок рівняння, де з одного боку – працююча економіка та фінансова система, а з іншого – драматично великі видатки на війну? І у кожному випадку приходится вибирати між поганими і дуже поганими рішеннями для економіки.»³³³

³³³ Сергій Шевчук, Борис Давиденко. Forbes. «Не всі в країні розуміють ризики безконтрольної емісії, на жаль». Інтерв'ю Голови НБУ Кирила Шевченка. URL: <https://forbes.ua/inside/ne-vsi-v-kraini-rozumiyut-riziki-bezkontrolnoi-emisii-na-zhal-intervyu-golovi-nbu-kirila-shevchenka-12082022-7658>.

Важливо знати ситуацію із доходами банківського сектору до війни і змінами, які відбулися унаслідок повномасштабної російської агресії. НБУ 11.09.2022 р. оприлюднив фінансові результати банківського сектору³³⁴ за перше півріччя 2022 р.

У січні – червні 2022 року банки продемонстрували від’ємний фінансовий результат 4,6 млрд грн. У II кварталі чистий збиток сектору сягнув майже 4.5 млрд грн.

Темпи зростання чистого процентного доходу уповільнилися з 35% у січні – лютому до 19% за березень – червень у річному вимірі. Усі великі банки пропонували позичальникам "кредитні канікули", деякі фінустанови тимчасово знизили ставки за споживчими кредитами. Це призвело до різкого скорочення процентних доходів у роздрібному сегменті.

Пригнічений попит на банківські послуги обмежує комісійні доходи банків. Чистий комісійний дохід скоротився за березень – червень на 35% р/р порівняно із зростанням на 15% р/р у січні-лютому.

Натомість операційний результат банків залишався позитивним: чистий операційний прибуток до відрахувань у резерви за підсумками II кварталу становив 33,5 млрд грн порівняно з 23,5 млрд грн у II кварталі 2021 року.

Від’ємний фінансовий результат першого півріччя визначили значні обсяги сформованих резервів під очікувані збитки через наслідки війни: банки сформували резерви на 57,9 млрд грн, із них у березні – червні на 52,1 млрд гривень.

"Реалізація кредитного ризику внаслідок повномасштабної війни призвела до збитковості банківського сектору вперше за останні п’ять років. Резерви за кредитними збитками зростатимуть й надалі. Щоб зберегти операційну ефективність, банки мають пристосувати свої бізнес-моделі до роботи в кризових умовах, а також належним чином відображати фінансові показники для збереження фінансової стійкості банківського сектору", – прокоментував заступник Голови Національного банку Ярослав Матузка.

³³⁴ У першому півріччі збиток банківського сектору становив 4.6 млрд грн через формування резервів під очікувані збитки від наслідків війни. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/u-pershomu-pivrichchi-zbitok-bankivskogo-sektoru-stanoviv-46-mlrd-grn-cherez-formuvannya-rezerviv-pid-ochikuvani-zbitki-vid-naslidkiv-viyni>.

Станом на 1 липня 2022 року із 68 платоспроможних банків 47 банків були прибутковими та отримали чистий прибуток у розмірі 10,0 млрд грн, 21 – збитковими зі збитком 14,6 млрд гривень.

Отже, військові дії на території України тривають і в багатьох місцях перейшли в активну фазу, реальний фронт нині розтягнувся на 1300 км і видатки на війну лягають важким тягарем на цивільну та оборонну промисловість, інфраструктуру, аграрний сектор, фінанси й логістику, супроводжуються зменшенням доходів бюджету і зниженням рівня життя населення. У таких умовах значне підвищення облікової ставки до 25% зумовлено потребою захисту заощаджень населення, збільшення привабливості гривневих активів, зниження тиску на валютному ринку та гальмування інфляційних процесів під час війни.

Також відбулася разова корекція офіційного курсу гривні до долара США та зафіксовано на рівні 36,5686 грн/дол. США. Це було необхідним у зв'язку з інфляційними процесами та зменшенням валютних резервів. Новий рівень курсу дасть змогу підвищити конкурентоспроможність українських продуцентів, зблизити курсові умови для різних груп підприємців і населення, а також підтримати стійкість національної економіки в умовах невизначеності. Це ключова передумова стабільного функціонування фінансової системи країни, що надзвичайно важливо в умовах війни.

Високий рівень невизначеності оглядового майбутнього при завищених очікуваннях швидкого завершення російсько-української війни породжують когнітивний дисонанс у значної частини населення нашої держави. За таких умов найкращим інструментом його подолання є спрямованість державних і військових організацій, підприємницьких структур, громадянських об'єднань і цивільного населення на досягнення спільної справи – перемоги України над РФ, звільнення від окупації усіх територій, включно з Донбасом і Кримом, укладання міждержавних договорів, які забезпечать від загарбницьких зазіхань недружньої нам країни в перспективі, та гарантуватимуть прийняття до Європейського Союзу і НАТО. У перемогу в російсько-українській війні твердо вірить 98% населення України.

ПІСЛЯМОВА

1. Перманентна турбулентність, тобто, бурхливий, хаотичний, непередбачуваний, невпорядкований процес, який постійно супроводжує розвиток живої і неживої Природи та Соціуму (громадянського суспільства), виступає невід'ємною частиною нинішнього Буття. Турбулентні процеси (турбуленції) перебувають під впливом закономірностей розвитку Природи на нинішньому етапі та універсальних законів Всесвіту.

Природа і Соціум завжди перебувають у русі, хоча певна їх частина може перебувати у відносному спокої або порядку та співіснувати з безпорядком чи хаосом у суміжному середовищі. Але внаслідок багатовекторного та різноспрямованого поширення турбуленцій, їх проникнення в одні середовища і затримки на певний час в інших, Буття може одночасно перебувати у множині станів, а саме: застою, порядку, спокою, дезорганізації, безпорядку, кризи, катастрофи, хаосу та ін. Зазначене стало підставою для висновку про всеохоплюючу єдність їхньої основи.

Турбуленції можуть викликати не лише поступову трансформацію будь-якого середовища, посилювати нестабільність й непередбачуваність. При досягненні певної межі (інтенсивності змін, глибини потрясінь, зростанні масштабності охоплення, накопиченні критичної маси трансформацій тощо), можуть породжувати кризу, яка веде до катастрофи або ж до виникнення детермінованого хаосу (це також порядок, але настільки складний, що його вважають хаосом). Непередбачуваність, як ключова характеристика поведінки середовища (або систем, процесів, структур), постає під впливом і внутрішніх змін, і зовнішніх турбуленцій. Практика довела, що навіть незначні події в хаотичних системах можуть призвести до «ефекту метелика», тобто, виникнення масштабних подій в іншому місці та в інший час. Унаслідок цього можемо очікувати набагато більшої, ніж раніше, кількості різномасштабних потрясінь і трансформацій, спроможних стати причиною зростання ризиків та невизначеності на мега-, макро-, мезо- та мікроскопічному рівнях.

2. Розвиток економіки та функціонування суспільства на нинішньому етапі відбувається під дією ендогенної та впливом екзо-

генної турбулентності. Її інтенсивність, поширеність і глибина охоплення природного середовища, виробничої й соціальної сфер, життєвого й інформаційного простору характеризується тенденцією до зростання. Турбулентні явища і процеси стали перманентним чинником сьогодення, а будь-які форми, види та складові різнопланової виробничої і соціальної діяльності постійно, періодично або епізодично перебувають у зонах впливу різних турбуленцій. На національне господарство, його галузі та господарські утворення (агрохолдинги, підприємства, організації) різнобічно впливають як ендогенні збурення та економічні турбуленції, так і екзогенні, тобто, різнопланові позасистемні: природні, політичні, соціальні, фінансові, економічні, інфекційні та ін.

Однією із найвпливовіших серед них останнім часом стала пандемія коронавірусної хвороби COVID-19. Маючи вірусне походження, але охопивши весь світ, хвороба здійснює глибокий, довготривалий, негативний і навіть руйнівний вплив на всі складові функціонування світової спільноти. Наслідки її поширення на нашій планеті настільки потужні, що у сфері економіки та фінансів пандемія фактично породила третю у цьому столітті глобальну фінансово-економічну кризу 2020-2021 років.

Ще не закінчилися ні коронавірусна пандемія, ні фінансово-економічна криза, а Україна постала перед новим випробуванням, кінцевою метою якої є знищення її як самостійної суверенної держави. Йдеться про повномасштабне вторгнення Російської Федерації на територію України, яке спровокувало масштабні руйнування і масове переміщення населення. Розгорнулася справжня війна і наша країна проходить через важкі випробування: майже 6 млн українців покинули Батьківщину, понад 8 млн – внутрішньо переміщені особи, безповоротні втрати перевищили 5,5 тис. цивільних осіб та більше як 9 тис. військових. Обсяг валової продукції національної економіки скоротиться на 45%, практично кожен п'ятий гектар сільськогосподарських угідь перебуває поза зоною впливу вітчизняного аграрного сектору. Сільське господарство вже має прямих збитків на 4,3 млрд дол. США і непрямих втрат на 23,3 млрд. доларів. Природне середовище України вже зазнало збитків на майже 400 млрд грн. Загальні втрати економіки України через війну, за спільними оцінками Мінекономіки та Київсь-

кою школою економіки враховуючи як прямі, так і непрямі втрати (зниження ВВП, припинення надходження інвестицій, відтік робочої сили, додаткові витрати на оборону країни та соціальну підтримку тощо), коливаються від 564 до 600 млрд доларів (станом на 27.05.2022 р.).

Видатки для сектору національної безпеки й оборони становлять 919,3 млрд грн (більше третини загального обсягу видатків державного бюджету і впродовж року кількаразово зростали). Якщо на початок року бюджет армії України становив 156 млрд грн, то нині (липень 2022 р.) його щомісячна сума досягала близько 130 мільярдів. Видатки на війну важким тягарем лягли на державний бюджет і на кожного громадянина України.

3. Застосування турбулентного підходу до аналізу надзвичайно складних аграрно-економічних систем виводить на новий рівень їх пізнання. Надскладні системи розвиваються не тільки прямолінійно, на коротких проміжках часу, чи циклічно, в межах окремої фази або етапу, але й з виникненням детермінованого хаосу. Джерелами ендогенної турбулентності у надсистемах виступають:

часові та просторові диспропорції у розвитку різних складових і живих організмів природного середовища; почастищення згубного впливу природно-кліматичних умов та просування за останню третину століття природних зон на 200 км у північному напрямку; аридизація територій, деградація ґрунтів та інших складників у природно-біологічних системах;

понаднормативні розриви у часі між виконанням технологічних процесів і трудових операцій при виробництві сільськогосподарської продукції; нестача знарядь праці й відсутність окремих продуктових ланок у технологічних лінійках сільськогосподарської техніки; захоплення агресором врожаю та матеріально-технічних ресурсів на окупованих територіях; відсутність багатьох енергосилових установок, спеціалізованого транспорту, передатних механізмів та вантажно-розвантажувальних засобів для забезпечення безперервного здійснення транспортно-логістичних процесів у виробничо-реалізаційних системах;

ліквідація проблемних банків; критичні затримки із проведенням розрахунково-касових операцій; неконтрольована емісія грошей під час воєнного стану; захоплення банківських відділень на

окупованій агресором території; виникнення унаслідок підвищення кредитних ризиків потужних «тромбів» у банківському сегменті фінансово-банківської системи.

Джерелами екзогенної турбуленції завжди є процеси і явища, що виникають за просторовими межами аграрно-економічних надсистем, але дистанційно в турбулентному режимі впливають на їх функціонування та розвиток. Йдеться, насамперед, про світові фінансово-економічні та аграрні кризи, зниження світових цін на матеріальні й енергетичні ресурси та сільськогосподарську продукцію, обвали на фондових ринках (ринках цінних паперів), падіння курсу національної валюти, тривалі страйки й революції в різних країнах, зміна урядів під тиском соціальних збурень, локальні, але тривалі за часом збройні конфлікти чи агресія окремих країн, «заморожені конфлікти», зміна політичного курсу державою тощо.

4. Аграрно-економічні надсистеми є дуже складними багатопаровими структурами, що охоплюють природне середовище, первинне виробництво і харчову індустрію, допоміжні й обслуговуючі галузі, соціальну сферу як джерело робочої сили, економічний та фінансовий простір суспільства. Їхня надзвичайна складність зумовлена поєднанням трьох принципово різних систем: природно-біологічної, виробничо-реалізаційної та фінансово-банківської. Виникнення та поширення руйнівних явищ і процесів унаслідок організаційно-реформаторських трансформацій, почастішання форс-мажорних обставин, систематичне порушення нормативних правил, вимог і застережень, тривалі затримки й запізнення із строками виконання технологічних процесів та проведення виробничих, торговельних та банківських операцій можуть спровокувати помірні втрати у початковий період виробничого процесу в сільському господарстві, але спричинити значні збитки й навіть банкрутство операторів ринку, наприклад, на заключних етапах збирання та первинної доробки врожаю.

Ефективність використання засобів промислового виготовлення залежить від ролі багатьох чинників, одні з яких підлягають управлінському впливу, а інші перебувають поза ним. Водночас вагомим є вплив людського фактору у своєчасному та якісному збиранні врожаю, забезпеченні первинної доробки і тимчасового зберігання виробленої продукції, належній логістиці постачання

сировини на переробні підприємства, вчасній підготовці звільнених від урожаю земельних площ для виконання осінньо-польових робіт. При накладанні сезонних робіт на один календарний строк та загострення потреби в ресурсах у пікові періоди без свідомого й відповідального ставлення до своїх обов'язків лінійних працівників та спеціалістів можна чимало втратити.

Збитки будуть збільшуватись у разі виникнення та подовження розриву між ключовими ланками продуктового ланцюга: затримки із заготівлею продовольчої сировини, відсутність сучасних технологій її зберігання до моменту настання процесу перероблення, понаднормативні строки зберігання готової продукції на складах, в торговельній мережі, а також споживачами. Неможливість спрогнозувати такі збитки є індикатором перманентної турбулентності, що виникає в надскладних системах, й безальтернативною вимогою до суб'єктів господарської діяльності – постійно враховувати високу імовірність виникнення хаотичних змін у будь-який час та в будь-якій ланці агропродовольчого ланцюга.

5. Джерела виникнення, напрями поширення, глибина проникнення, масштаби охоплення та інтенсивність турбуленцій, які можуть впливати на надскладні системи, не є прогнозованими, але виникають вагомі підстави для проведення оцінювання їхніх потенційних руйнівних наслідків. Враховуючи роль і вплив фінансово-економічних та аграрних криз, природних катаклізмів і техногенних катастроф, нинішніх військових дій агресора на функціонування агроєкосистем, можна стверджувати наступне. Турбулентні явища і процеси прямо або опосередковано впливають на практично усі елементи надскладних систем, їх біологічні, природні, механічні, технологічні, торговельні, соціальні та інші зв'язки, що виникають в них самих, а також у відносинах із навколишнім середовищем.

Наслідки турбуленцій в умовах війни можуть бути дуже загрозливі та тривалі за часом дії, зокрема: через блокаду чорноморських портів України агресором може втратити десятки мільйонів тонн збіжжя, що спричинить продовольчу кризу в багатьох країнах світу, хаотичні затримки й зупинки технологічних процесів на будь-якому виробничому етапі чи в будь-якій ланці агропродовольчого ланцюга, руйнацію російськими загарбниками української

зернової інфраструктури і складів добрив, загибель вирощеного врожаю в окупованих регіонах та в зонах бойових дій, зниження якісних характеристик аграрної продукції та її невідповідність нормам міжнародних стандартів унаслідок спрощеного технологічного процесу проведення весняно-польових робіт на прифронтових територіях тощо. Це породжуватиме дефіцит харчових ресурсів у Європі, Азії та Африці, суттєве зростання цін на зерно й інші продовольчі товари, розширення ареалів напівголодного виживання населення економічно відсталих країн світу, поширення бідності серед зайнятих в аграрному секторі працівників та ін.

6. Унаслідок наростання інтенсивності турбулентності у фізичних, біологічних, економічних та соціальних системах поглиблюються процеси формування мінливих, неупорядкованих і навіть хаотичних умов розвитку національної економіки, розширюються кордони невизначеності й непередбачуваності. Дуже гостро це відчувається в агропродовольчому комплексі України, на який впливають поточні та глобальні зміни в природно-кліматичних умовах, взаємодія компонентів у біогеоценозах та із чинниками навколишнього середовища, підвищення цін на продовольчі ресурси на місцевих, національному і міжнародному ринках, військовій дії на теренах України і вивезення продовольчих запасів на територію агресора та ін.

В останні роки погіршення ситуації в аграрному секторі було зумовлено новими обставинами, пов'язаними з його практичною інтеграцією до внутрішнього ринку країн-членів Європейського Союзу, зокрема: відчутні невідповідності між реальним станом і нормативними вимогами до безпечності та якості кормів, первинної тваринницької і рослинницької сировини, запитів ринку та споживачів на інноваційну продукцію, високою зношеністю матеріальних активів харчової індустрії, необхідністю збільшення доданої вартості в готових харчових продуктах і низьким рівнем перероблення продукції рослинництва та ін.

Нині аграрна сфера України багато в чому зазнає впливу введення воєнного стану та руйнівних наслідків, що виникли через напад російських військ та проведення активних бойових дій на фронті протяжністю 1300 км. Але, незважаючи на гібридний яде-

рний шантаж, український народ впевнений у своїй перемозі і прикладає до цього максимум зусиль.

7. Після виходу із «дна» (1999 р.) трансформаційного спаду агропродовольчого комплексу посилюється розрив у темпах відродження первинного виробництва і харчової індустрії, зокрема: харчова індустрія на докризовий рівень виробництва продукції (1990 р. прийнято за 100%) вийшла через шість років (2005 р. – 102,4%), сільське господарство – тільки через двадцять (2019 р. – 100,6%). Але виробництво сільськогосподарської продукції у 2005 р. становило лише 63,5% від рівня 1990 року. Збільшення більш як у півтора рази виробництва первинної сировини (різниця індексів виробництва 2019 р. – 2005 р. = $100,6 - 63,5 = 37,1$ в.п.) і лише на 4,8% (різниця індексів виробництва 2019 р. – 2005 р. = $107,2 - 102,4 = 4,8$ в.п.) продукції харчової індустрії свідчить про згортання та ослаблення міжгалузевих зв'язків безпосередньо в агропродовольчому комплексі. Це пояснюється суттєвим зменшенням надходження на перероблення сировини тваринницького походження, виробництво якої скоротилося в 2,6 рази, порівняно з 1990 р. (відповідно 20,9 і 54,4%), а низьким рівнем перероблення рослинницької продукції.

8. Стійкість агропродовольчого комплексу, як системи, значною мірою залежить від стійкості зв'язків між його елементами, можливості обмежувати вплив негативних факторів та ефективного використання чинників, що забезпечують прогресивний розвиток ключових галузей. Головними суб'єктами агропродовольчого комплексу в первинному виробництві виступають господарства, у харчовій індустрії – підприємства. Посилення зв'язків між ними відбувається у результаті встановлення прямих договірних відносин щодо поставок безпечної та якісної первинної сировини, збільшення її обсягів, поглиблення переробки та випуску готової продукції, що сприяє збільшенню доданої вартості. Негативні чинники – недотримання мінімальних вимог базових програм щодо безпечності та якості продовольчої сировини, ризику забруднення первинної продукції промисловими відходами і відпрацьованими водами, вирощування аграрної сировини поблизу екологічно небезпечних районів і в місцях різнопланової діяльності, яка загрожує забрудненням, та ін.

Посилення стійкості агропродовольчого комплексу в нинішніх умовах відчутно залежить від завершення формування нормативно-правової бази, яка стосується санітарно-гігієнічних та ветеринарних норм, правил і умов утримання й годівлі худоби та птиці, санітарних і фітосанітарних правил щодо введення або застосування заходів, необхідних для захисту життя чи здоров'я людини, тварин і рослин. Всеохоплююча стратегія імплементації законодавства у сфері санітарних та фітосанітарних заходів на 2016–2021 рр. передбачала, що після завершення впровадження в національне законодавство нормативних актів Євросоюзу та повсюдного застосування НАССР на діючих потужностях харчової індустрії це, в кінцевому рахунку, забезпечить формування неперервного ланцюга вимог до усіх акторів (учасників), виробничо-споживчих процесів і складників кормо-виробничо-харчового ланцюга по принципу: «від поля до столу». Комплексні вимоги сприятимуть формуванню однакового рівня захисту ключових характеристик культурних рослин, свійських тварин і птиці та споживачів продукції рослинного та тваринного, а саме: здоров'я рослин, здоров'я і благополуччя тварин та птиці, здоров'я людей та забезпечення демографічного відтворення нації.

9. Посилення ендогенної та екзогенної турбулентності в останні роки у світі та в Україні зокрема зумовлює необхідність проведення глибокого аналізу й ґрунтовних досліджень з метою опрацювання пропозицій, спрямованих на пом'якшення їх впливу й усунення наслідків турбуленцій, що вже відбулися. Повністю убезпечити від руйнівних наслідків різних турбуленцій практично неможливо. Але доцільно набутий у минулі періоди досвід «виживання» агроєкосистем у складних умовах доповнити нововведеннями й адаптувати з урахуванням інтенсифікації турбуленцій в умовах глобалізації політичних та економічних відносин, поширення природних аномалій, катаклізмів і техногенних катастроф як потужних джерел турбулентного хаосу. Ключові новації на рівні агропродовольчих структур, що функціонують у межах низки сусідніх районів й навіть областей, включають такі складові:

проведення цілеспрямованої підготовки менеджерів аграрного бізнесу (сільського господарства та харчової індустрії) до креативного мислення;

забезпечення методичної підготовки фахівців до самостійного розроблення різних сценаріїв поведінки акторів (підприємств, господарств, фірм, агрохолдингів) в умовах підвищення ендогенної та екзогенної турбулентності;

обґрунтування, розроблення та деталізація практичних заходів з мінімізації руйнівних наслідків турбулентного хаосу й запровадження ефективних механізмів компенсації втрат від нього та ін.

Керівникам агропродовольчих структур необхідно формувати потужні запобіжники й ефективні інструменти для мінімізації наслідків турбуленцій, що забезпечать гальмування процесів руйнації надскладних агроекосистем та унеможливають посилення ризику виникнення хаосу в перспективі. Важлива роль у цьому процесі може відводитися державі, зокрема необхідно забезпечити законодавче прийняття відповідних нормативних актів стосовно розширення участі державного бюджету в компенсації втрат, що були понесені агровиробниками через загибель врожаю від стихійних лих, при виникненні форс-мажорних обставин, а також інших спустошливих чи руйнівних наслідків турбулентного хаосу.

ДОДАТКИ

Матриця ключових типів турбулентності та ступінь руйнівних наслідків відповідно до основних технологічних процесів і етапів в аграрно-економічних системах*

Процеси та етапи	Типи турбулентності	Ризики, загрози і перешкоди	Кризи і втрати	Катастрофи і втрати
1	2	3	4	5
1. Генетично-ресурсні процеси: виведення та селекція генетичних ресурсів для первинного виробництва				
Виведення нових сортів сільськогосподарських рослин, плодкових дерев і кущів, селекція продуктивних порід худоби, птиці, риби, бджіл	Поява хвороб, шкідників і бур'янів нового покоління, хаотичне поширення традиційних і нових видів захворювань та шкідливої рослинності на «чистих» територіях	Генетичні ресурси із слабкою резистентністю (низьким опором) новим хворобам, шкідникам і бур'янам	Значні втрати генетичних ресурсів на початку виробництва (низька схожість насіння, падіж молодняка, низьке приживання саджанців)	Загибель більше половини генетичних ресурсів на першому етапі виробництва
2. Ґрунтово-адаптивні процеси: поліпшення та раціональне використання природно-ресурсного потенціалу ґрунтів				
Формування адаптивно-ландшафтних систем землеробства**	Деградація ґрунтового покриву (ерозія, змиви, засолення, зневоднення, заболочення, внос значних об'ємів ґрунту з полів, порушення сівозмін і т.д.)	Зниження природної родючості та стійкості ґрунтів до дестабілізуючих чинників, подальший розвиток ерозійних процесів, мінералізація і т.д.	Скорочення продуктивних земель та природних кормових угідь, зниження урожайності продукції землеробства, садівництва та луківництва	Високе антропогенне навантаження, деградація ґрунтів, техногенне забруднення значних площ сільськогосподарських угідь
3. Виробничо-сировинні процеси: вирощування операторами ринку (ОР) сировини рослинного і тваринного походження				
3.1. Вирощування ОР сировини рослинного походження				
Посадка насінневого матеріалу і саджанців плодкових культур, вирощування продукції землеробства і садівництва	Форс-мажорні природні умови (аномально високі температури, посухи, град, заморозки, повені, зливи, буревії)	Розріджені сходи, пізніе дозрівання, вилягання, вимокання, зволоження і гниття, вивезення продукції з полів	Недобір частини продукції, недотримання вимог національних стандартів зібраної сировини	Недоцільність понесення витрат на збір малих і дрібних обсягів врожаю та його залишення на полях
3.2. Вирощування ОР сировини тваринного походження				
Розведення та вирощування худоби і птиці, отримання сировини тваринного походження (молоко, м'ясо, яйця, мед, риба)	Епідемії (масове поширення інфекційних хвороб) серед продуктивних тварин, птиці, бджіл, риби	Захворювання і загибель худоби, птиці, бджіл, риби, зниження їх продуктивності, зменшення обсягів товарної продукції	Втрата частини поголів'я, забруднення приміщень і водойм різними інфекціями, затягування строків з відновленням поголів'я тварин, птиці, бджолоферм, водних біоресурсів у ризиковому середовищі	Загибель понад половини поголів'я худоби, птиці, бджіл і риби, суттєвий недобір товарної продукції тваринного походження

Продовження додатка 1

4. Заготівельно-сировинні процеси: заготівля, первинна доробка і тимчасове зберігання сировини рослинного походження у господарствах первинного виробництва				
4.1. Заготівля, первинна доробка і тимчасове зберігання сировини рослинного походження у господарствах первинного виробництва				
Збір рослинної продукції, первинна доробка та зберігання в господарствах до моменту реалізації на ринках і для переробно-харчової промисловості	Пізнє і неповне збирання врожаю, залишення його частини на полях унаслідок недоступності для збиральної техніки	Можливі вимушені втрати, низька якість продукції, непридатність окремої її частини для експорту й недоцільність використання для випуску безпечної та якісної харчової продукції	Значний розрив між біологічною урожайністю і «бункерними намолотами» рослинної продукції, низька урожайність садів і ягідників та продуктивність луків	Втрата понад половини обсягу вирощеного на полях (в садах і на луках) біологічного врожаю
4.2. Заготівля, дорощування та утримання тварин і птиці (тимчасове зберігання сировини тваринного походження) у господарствах первинного виробництва				
Підготовка й отримання товарної продукції та її реалізація	Дефіцитні та неякісні корми, утримання тварин, птиці, бджіл і риби за застарілими технологіями, безсистемна годівля і недо-тримання добового режиму	Зниження продуктивності поголів'я і водних біоресурсів, зменшення обсягів товарної сировини, низька її якість і невідповідність вимогам національних стандартів	Суттєве зниження біологічного потенціалу продуктивності тварин, птиці, бджіл і риби, значна частка нестандартної сировини тваринного походження	Ризики використання небезпечної та неякісної сировини унаслідок дефіциту невідповідної вимогам національних стандартів продукції
5. Транспортно-підтримуючі процеси: вивезення продовольчої сировини та зберігання на переробно-харчових підприємствах до моменту перероблення				
Транспортування і тимчасове зберігання (підтримання сталих кондицій тварин і птиці)	Затримки із вивезенням сировини, погіршення її ключових характеристик та зниження частки товарної продукції	Зниження товарних кондицій та скорочення обсягів сировини, що відповідає нормативним вимогам національних стандартів	Значні втрати та погіршення характеристик сировини, її непридатність для випуску готової харчової продукції	Загибель понад половини обсягів сировини, простої потужностей та банкрутство операторів ринку (ОР)
6. Переробно-продуктові процеси: перероблення продовольчої сировини, випуск і зберігання ОР готових харчових продуктів				
Перероблення сировини та зберігання кінцевої харчової продукції	Затримки із переробкою сировини, несподобленість до зберігання продукції	Ризики від тривалого зберігання сировини (зниження параметрів безпеки та якості)	Тривалі затримки із переробленням сировини, загроза банкрутства та санації частини ОР	Неспроможність почати переробку сировини, процедури банкрутства частини ОР
7. Логістично-реалізаційні процеси: логістика доставок продукції переробно-харчової промисловості та її реалізація споживачам				
Доставка та розміщення кінцевої харчової продукції в торговельній мережі та її реалізація споживачам	Низька конкурентоспроможність, перевиробництво, тривалі затримки із реалізацією кінцевої продукції	Затримки із доставкою готової продукції дистрибуторам, підвищені втрати від запізнилої її реалізації	Втрати від затримок із реалізацією та збитки від реалізації неліквідної та із простроченим строком харчової продукції	Збиткова діяльність, запровадження процедур банкрутства і санації щодо частини ОР

8. Відходо-утилізаційні процеси: утилізація відходів первинного виробництва, переробно-харчової промисловості та споживання харчової продукції				
Збирання, транспортування, перероблення чи повторне використання вторинних ресурсів та утилізація твердих і рідких відходів	Локальне забруднення довкілля, погіршення умов життя для місцевого населення, ведення виробництва, біологічної різноманітності флори і фауни	Підвищення рівня забруднення води, повітря, ґрунтів; збільшення обсягів неутилізованих рідких і твердих відходів (ТВ); розширення земель, зайнятих під полігонами ТВ	Несприятливі екологічні умови життя для місцевого населення, локальне забруднення довкілля, яке пригнічує, отруює чи знищує усе живе	Локальне забруднення довкілля, що не підлягає відновленню та подальше використання якого неможливе (небезпечне для живих організмів)
9. Фінансово-економічні процеси: фінансово-банківський супровід торговельних операцій між акторами аграрно-економічних систем та суб'єктами підприємницької діяльності із зовнішнього середовища				
Проведення розрахункових операцій між ОР фінансово-банківськими установами	Затримки із проведенням розрахункових операцій та «трімбутоврення» у фінансово-банківській сфері (ФБС)	Створення передумов для штучного банкрутства ОР та гальмування технологічних процесів виробництва	Затримки із проведенням розрахунків між ОР та формування передумов для банкрутства частини із них	Банкрутство частини ОР, дезорганізація технологічних зв'язків і відносин між акторами агропроданцюгів
10. Заключно-підсумкові процеси: результативність і ефективність діяльності ОР первинного виробництва та переробно-харчової промисловості				
Підведення підсумків за результатами діяльності у календарному чи маркетинговому році	Незавершеність багатьох виробничих, реалізаційних, логістичних операцій та операцій у фінансово-банківській сфері (ФБС)	Затримки із завершенням проведення різних технологічних процесів ОР і розрахунково-банківських операцій у ФБС	Складність об'єктивної оцінки ОР стану із результативністю та ефективністю виробничої діяльності та кризових явищ і процесів	Неможливість визначення перспективних напрямів та ефективних інструментів подолання руйнівних наслідків турбулентних явищ і процесів

*Розроблено, узагальнено та систематизовано Д. Ф. Крисановим.

* Адаптовано Д. Ф. Крисановим на основі: Стратегія збалансованого землекористування сільських територій / за ред. д – ра с.– г. наук, акад. НААН В. Ф. Камінського. Київ.: Аграр. наука, 2018. 32 с.; Методика проектування адаптивно-ландшафтних систем землеробства для сільськогосподарських землекористувань зони Лісостепу України / за ред. д – ра с.– г. наук, акад. НААН В. Ф. Камінського. Київ.: Аграр. наука, 2018. 56 с.

Обсяги й індекси виробництва та обсяги експорту продукції АПК України за 2007–2021 рр.*

Показники	Од. виміру	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2021 до 2007 = %; в.п.
I. Виробництво продукції АПК**																	
Валова продукція сільського господарства в: - цінах 2010 р. - цінах 2016 р.	млн. грн.	172130	201564	197936	187526 467475	225382	216590	246109	251427	239467 596833	254641	249157 620476	269408 671294	680982	612121	700076	163,0
- Індекс до поперед. року	%	93,5	117,1	98,2	98,5	119,9	95,5	113,3	102,2	95,2	106,3	97,8	108,1	101,4	89,9	114,4	167,4
Реалізовано продукції харчової промисловості	млн. грн.	85595	110306	123170	187522	216454	245870	253439	302392	398023	462418	548378	589855	616167	668062	875663	1023, 1
- Індекс до поперед. року	%	107,5	97,9	94,0	103,7	102,9	101,0	95,0	102,5	89,3	104,4	102,9	98,7	103,3	99,2	94,6	91,3
II. Експорт товарів загалом, у т. ч. експорт продукції АПК за напрямками (ЄС та РФ)																	
Усього товарів	млн. дол. США	49296, 1	66954, 4	39702, 9	51430, 5	68394, 2	68809, 4	62305, 9	53901, 7	38127, 1	36361, 7	43264, 7	47335, 0	50060, 3	49191, 8	68089, 3	138,1
у т.ч. продукції АПК	млн. дол. США	6247,8	10825, 1	9515,2	9936,4	12804, 5	17880, 9	16930, 0	16669, 2	14563, 4	15282, 2	17757, 2	18612, 5	22146, 0	22179, 4	27794, 7	444,8
Частка продукції АПК	%	13,7	16,2	24,0	19,3	18,7	26,0	27,2	30,9	38,2	42,0	41,0	39,3	44,2	45,1	40,7	+27,0
Продукції АПК до ЄС	млн. дол. США	1663,5	3186,3	2084,9	1946,5	3340,5	5040,2	4587,4	4906,9	4155,7	4121,6	5648,8	6126,1	7453,2	6639,5	7824,6	470,3

Продовження додатка 2

Продукції АПК до РФ	млн. дол. США	1462,3	1915,5	1375,7	1878,8	2025,0	2006,8	1375,0	911,2	276,5	94,5	102,3	92,2	64,0	69,0	н/д	4,3
Частка експорту до ЄС	%	26,6	29,4	21,9	19,6	26,1	28,2	27,1	29,4	28,5	27,0	31,8	32,9	33,6	29,9	28,1	+1,5
Частка експорту до РФ	%	23,4	17,7	14,5	18,9	15,8	11,2	8,1	5,5	1,9	0,6	0,6	0,5	0,3	0,3	н/д	-20,1
Частка продукції АПК (РФ до ЄС)	%	87,9	60,1	66,0	96,5	60,6	39,8	30,0	18,6	6,6	2,2	1,8	1,5	0,9	1,0	н/д	-86,9

* Джерело: сформовано на основі даних Державної служби статистики України за відповідні роки.

**Продукція АПК включає: I. Живі тварини; продукти тваринного походження. II. Продукти рослинного походження. III. Жири та олії тваринного або рослинного походження. IV. Готові харчові продукти. VIII. Шкури необроблені; шкіра вичищена. 2021 р. – 7824555,5 тис. дол.; 2020 р. – 6639519,7 тис. дол.; 2019 р. – 7453236,5 т.

Наукове видання

Шуст Олена Анатоліївна
Варченко Ольга Миронівна
Крисанов Дмитро Федосович, та ін.

**АГРАРНІ ТА
АГРОПРОДОВОЛЬЧІ
СТРУКТУРИ В УМОВАХ
ПОСИЛЕННЯ
ТУРБУЛЕНТНОСТІ**
Монографія

*За редакцією доктора економічних наук, професора
Шуст Олени Анатоліївни*

Підп. до друку 1.12.2022. Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Фіз. друк. арк. 30,3. Ум. друк. арк. 28,2.
Наклад 300 пр. Зам. 584.

ТОВ «ТРОПЕА»

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 7025 від 24.12.2019 р.)

01001, м. Київ, вул. Мала Житомирська, 10,
нежиле приміщення 60, літ. А

